

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

9. ÉVFOLYAM, 1-2. SZÁM
2021

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: Frisnyák Sándor
Szerkesztő: Kókai Sándor
Vendégszerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektorai Testület:

Baranyi Béla ny. egyetemi tanár (Debrecen), Beluszky Pál tudományos tanácsadó (Budapest), Berényi István ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Csüllög Gábor egyetemi adjunktus (Budapest), Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Az Alföld első artézi kútja (Hódmezővásárhely, 1880)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor tanszékvezető egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat internetes elérhetősége:
<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>
<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2021

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft. Felelős vezető: Tóth Csaba
ügyvezető igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

FRISNYÁK SÁNDOR

Kókai Sándor köszöntése 1

TANULMÁNYOK

DOBÁNY ZOLTÁN

A tájhasználat alapvető jellemvonásai a Taktaközben a 18. század második felétől a 19. század közepéig 3

PÁNYA ISTVÁN

Bodrog vármegye története 27

VIGA GYULA

A tárkányi Tisza-kertek - Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz.....44

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY

A 15. századi Borsod vármegye településhálózatának kultúrtáj jellemzői.....57

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA

A nyíregyházi ör-halom (Geri-domb) történeti jelentősége és térképi ábrázolása 73

VASS RÓBERT

A Szatmári-sík vízszabályozásának története.....89

KORMÁNY GYULA

A dohánytermesztés főbb jellemzői a Rétközben a XIX- XX. században 98

SZOPKÓ ANIKÓ – LÓKI JÓZSEF

A felszínborítás változásai a Hortobágyon.....110

DEMETER GÁBOR

Gondolatok a Bach-korszak adóterheinek regionális különbségeiről 133

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Szemponctok Európa hadtörténeti földrajzához.....148

SUBA JÁNOS

A Magyar. Királyi Honvéd Térképészeti Intézet térképhelyesbítési gyakorlata (A Térképnyilvántartó Osztály működése).....165

TÓKÉS TIBOR

Geopolitikai irányzatok a két világháború között.....178

CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR	
Szolnok történeti földrajza és településmorfológiája	194
BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA	
Dunavarsány településfejlődése (1697-2020)	218
VERESEGYHÁZI BÉLA	
A Közép-Tiszavidék természeti viszonyai a Tisza-szabályozás előtti korokban.....	239
ROZGONYINÉ DROTÁR NIKOLETT	
A zsidó vallási turizmus történelmi gyökerei Tokaj-Hegyalján	257
LENKEY GÁBOR	
Magyarország világörökségei.....	266
TÖMÖRI MIHÁLY	
Modernizálódó kiskereskedelem a XX. század eleji Magyarországon	286
KISEBB KÖZLEMÉNYEK	
FRISNYÁK SÁNDOR	
A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely	302
TUDOMÁNYTÖRTÉNET	
DÖVÉNYI ZOLTÁN	
Nemcsak Bánság! Kókai Sándor és a történeti földrajz	312
SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY	
„...A lokális sajátosságokon túllépve...” Kókai Sándor földrajzi munkássága a tudománytörténet tükrében	319
HANUSZ ÁRPÁD	
Megemlékezés Dr. Boros László főiskolai tanárról	348
KÖNYVISMERTETÉS	
BOROS LÁSZLÓ	
Kókai Sándor (szerk.) A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor.....	353
HORVÁTH GERGELY	
Szónoknő Ancsin Gabriella – Kókai Sándor (szerk.): Tóth József professzor, a földrajztudomány mestere	357

Kókai Sándor köszöntése

Dr. habil. Kókai Sándor tanszékvezető egyetemi magántanár, *folyóiratunk alapító szerkesztője* hatvan éves, és ebből az alkalomból köszöntjük, összefoglalva-értékelve a főiskolai kinevezése óta eltelt harminchárom év eredményeit, és közreadjuk a tiszteletére írt – többségében történeti földrajzi – tanulmányokat.

Kókai Sándor 1988-ban került a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolára.

Tanárségédi pályázatát a történettudományi tanszékre nyújtotta be, melyet kérésemre, a földrajz tanszékre módosította. A pályakezdő éveinek (1985-1988) eredményeit összegző, és életprogramját – a tanítás és a tudományos alkotómunka összekapcsolását – megjelenítő pályázati anyagában olyan embert ismertem fel, akit szerettem volna megnyerni a földrajztanárképzés és a történeti földrajzi kutatások számára. A földrajz tanszéken nem volt betölthető álláshelyünk, mert egykori tanítványunk, Vitányi Béla tanárségédi pályázatát a tanszéki kollektíva korábban már elfogadta. Kérésemre Cserenyák László (1931-1998) főigazgató, aki minden pozitív kezdeményezésnek támogatója volt, a főhatóságunk engedélyét is megszerezve, hozzájárult ahhoz, hogy 1988-ban még egy tanárségédet alkalmazzunk. Így került egyszerre két kiváló fiatal oktató a tanszékünkre.

Kókai Sándor elfogadta, magáévá tette a tanszék és a kutatóműhely programját, melynek megvalósításán munkálkodva, aktív részese volt annak a szakmai reformfolyamatnak, melynek eredményeként a hazai történeti földrajz megújult és önálló diszciplínává fejlődött. Hatalmas teljesítmény áll mögötte: az általános iskolai földrajztanár- és idegenforgalmi szakemberképzés területén elért eredményeivel, tanszék- (intézet-) vezetői és oktatásfejlesztő

tevékenységével, tudományos alkotó, a Kárpát-Pannon térség történeti földrajzát feltáró kutató-, tudományos szervező és tudományos közéleti munkásságával *maradandóan beírta nevét a honi földrajztudomány és a Nyíregyházi Egyetem történetébe.*

A tanszéken hagyomány, hogy a hatvan, hetven és nyolcvan éves tagjainkat megünnepeljük, a róluk készült emléklakettel és a tiszteletükre szerkesztett kötettel megajándékozunk őket. A forráshiány és a pandemia miatt a tradicionális megoldásra most nincs lehetőségünk, így Kókai professzor eddigi életművének tisztelete és nagyra értékelése jeléül, a Történeti Földrajzi Közlemények 2021. évi 1-2. összevont – tisztelet-kötet jellegű – számával köszöntjük.

Kívánom, a pályatársak nevében is, hogy értékteremtő és -közvetítő munkássága a jövőben is sikeresen folytatódjon tudományterületünk és a haza javára.

Frisnyák Sándor
főszerkesztő

TANULMÁNYOK

A TÁJHASZNÁLAT ALAPVETŐ JELLEMVONÁSAI A TAKTAKÖZBEN A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG¹

DOBÁNY ZOLTÁN

The specific practice of land use in Taktaköz from the second half of the 18th century to the middle of the 19th century

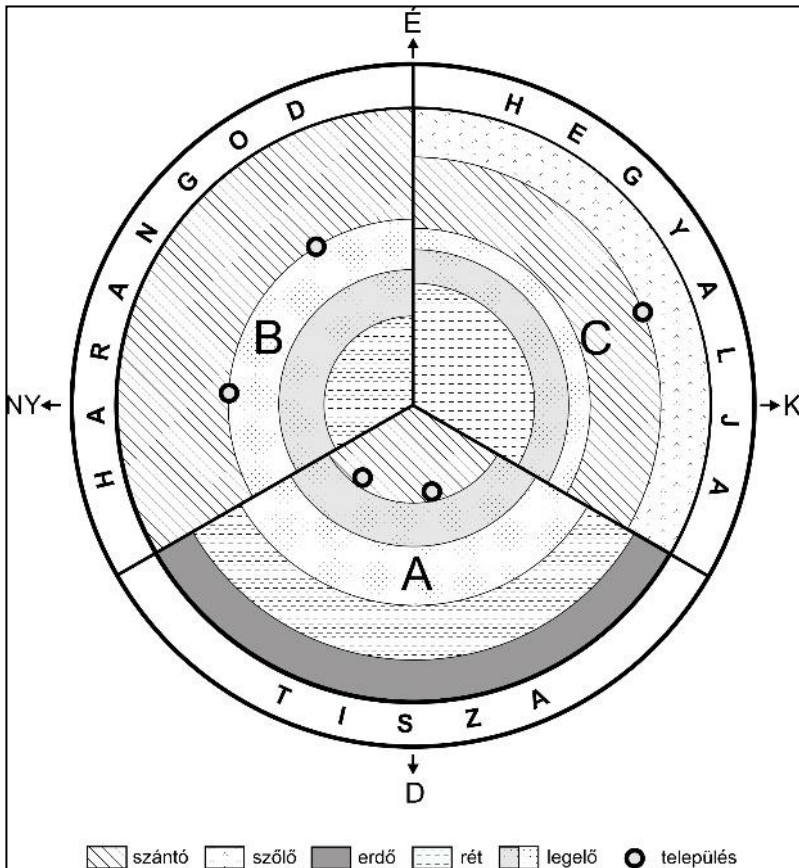
Taktaköz is a subsidence an alluvial plain at the edge of the Great Plain. Its inhabitants performed an alluvial farming method aligning with the local natural and social-economic conditions. The modest needs for self-sufficiency at field crop production, animal husbandry and the various benefits of the floodplain were basically met. This economic practice meant the most perfect land use at the contemporary level of productive forces and productive conditions. The dissertation presents the specific practice of land use of Taktaköz population by 18-19th century sources.

A honfoglaló magyarság szállásterületeinek kiválasztásakor — a hadászati szempontok mellett — elsősorban az ökológiai tényezőket vette figyelembe. Gazdasági tevékenységüknek, a nagyállattartó és földművelő életformának a síksági tájtypusok, az amfibikus árterek és ezek ellenpólusai, a néhány méterrel magasabb ármentes szintek feleltek meg. Ennek megfelelően a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye egykor állandóan és időszakosan elöntött területein (A Bodrogeköz, a Taktaköz és a Borsodi-ártér) is az ún. komplex ártéri gazdálkodás alakult ki, alapvetően állattenyésztő profillal (*Frisnyák S.* 1994). Az ártéri gazdálkodás a 13-15. században élte fénykorát, majd a hódoltság területen a kultúrtáj pusztulása következtében jelentősége ismét megnövekedett. A 18. századot a körülmények alakulása a feudális kori ártéri gazdálkodás második nagy korszakává avatta. A Taktaköz viszont — hasonlóan a Bodrogeközhöz — nem tartozott a török hódoltság területéhez, így feltételezhető az ősi ártéri gazdálkodás folyamatosága (*Frisnyák S.* 1990). E gazdálkodási forma

---

¹ Dolgozatomban elsősorban a hat belső taktaközi település (Tiszaladány, Tiszatardos, Csobaj, Taktabáj, Prügy és Taktakenéz) lakóinak tájhasználatával foglalkozom.

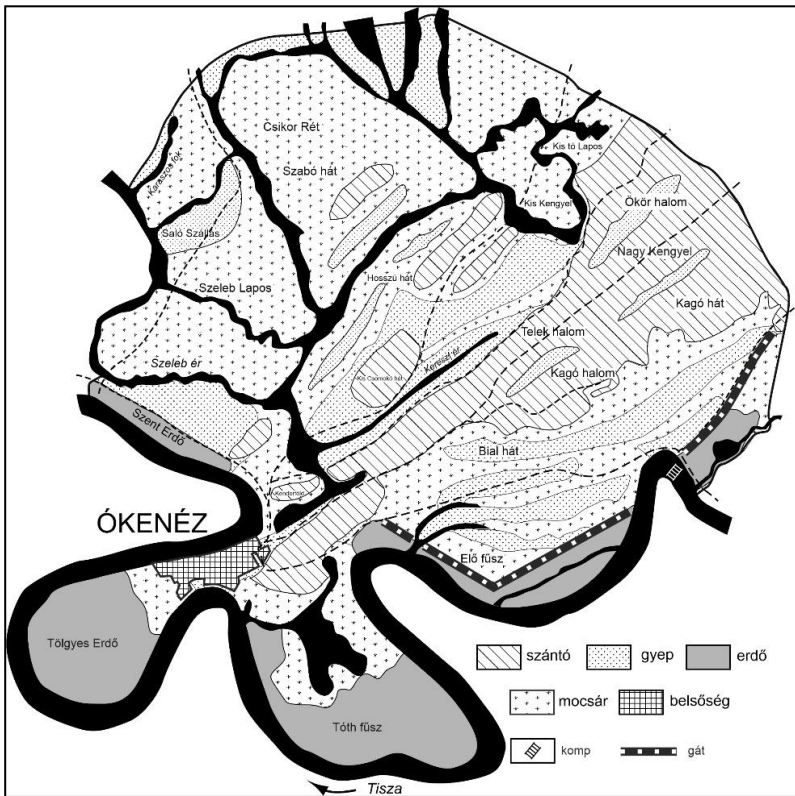
sajátosságait részben a 18. századi kéziratos térképekről (pl. Kneidinger András, Sexty András, Weiss István, a Jozefiniánus felmérés térképszelvényei), másrészt különböző levéltári forrásokból ismerhetjük meg. A térképek elsősorban az ártéri gazdálkodás térszerkezetéről nyújtanak információkat, az írott emlékek pedig a gazdálkodás viszonyairól, a megtermelt javokról, azok cseréjéről stb. tájékoztatnak. A források megléte azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy a korabeli viszonyok a legteljesebb valóságukban feltárhatók.

1. ábra. A Taktaköz Tisza mentén fekvő területének (A), valamint a szomszédos természeti tájakkal (B,C) határos peremterületeinek földhasznosítási modellje a 18. század végén, 19. század elején. (Az ábrákat szerkesztette és rajzolta Dobány Zoltán.)

A taktaközi települések sajátos (periférikus) fekvésük következtében Szabolcs vármegye településeinek a „rangsorában” meglehetősen hátul helyezkedtek el Társadalmi életük eseményei, gazdasági súlyuk egy szomszédos, gazdagabb régió árnyékában nem kelthettek olyan figyelmet, ami a különböző dokumentumokban való részletes megörökítésüket indokoltá tett volna. Így, a rendelkezésre álló, meglehetősen foghíjas információkból levont következtetések magukban hordozhatják az esetleges tévedés, jobb esetben a pontatlanság lehetőségét. Mindezek ellenére érdemes kísérletet tenni a korabeli gazdálkodási viszonyok feltárására, mert csak így érthető meg, mekkora változáson ment át ez a táj a 19. századi integrált környezet-átalakító munkálatoknak köszönhetően.

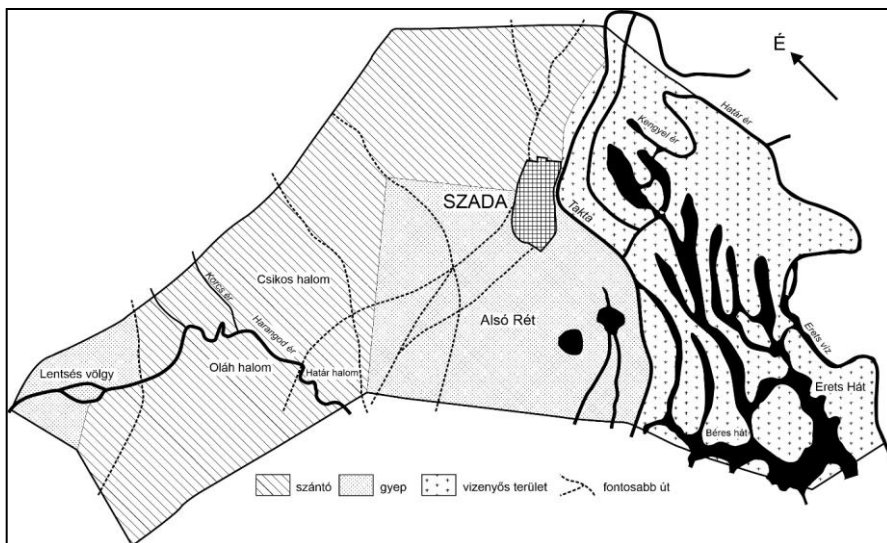
2. ábra. Taktakenéz (Ókenéz) a 18. század második felében. Az ábrán megfigyelhetők a Tiszából kiágazó fokok, a jelentős kiterjedésű mocsaras-vizenyős felszínek, a hordalékkúp maradványokon kialakított szántók és a folyót övező erdőségek (Kneidinger A. 1770 körül készített kéziratos térképe alapján).

Információkat kaphatunk arról is, hogy a tájpotenciál átalakulása hogyan befolyásolta a tájhasználatot és a gazdasági térszerkezetet, tágabb értelemben a lakosság megélhetését biztosító gazdasági tevékenységet.

A 18. század második felének gazdálkodási sajátosságait legrészletesebben a Mária Terézia-korabeli úrbérrendezés irataiból ismerhetjük meg. Az úrbérrendezést Szabolcs vármegyében 1772-ben hajtották végre, s az ennek során felvett paraszti vallomások, az ún. *Investigatio*-k páratlanul értékes forrást biztosítanak a korabeli gazdasági élet rekonstruálásához. Takács Péter történész, aki „*A Dadai járás parasztjainak vallomásai 1772*” című munkájában (1987) sajtó alá rendezte e dokumentumokat, az alábbiakat írta az akkori állapotokról: „*Nyomorúságosnak, szegénynek aligha mondható ebben az időben a Szabolcs megyei jobbágy élete, sorsa. De gazdagodónak sem. Az osztatlan, közös használatú határok, az évenként újra osztott szántók; a szántóföldi termést fogyasztó városi, iparos és kereskedő lakosság teljes hiánya értelmetlenné tette az önellátáson túli termelést, egyúttal lehetetlenné is tette mind a paraszti, mind a nemesi felhalmozódást. Máról holnapra éltek itt az emberek. Bő termésű, jobb időjárású években dúskáltak a javakban. Szűkebb termés, nagy aszály vagy nagyobb árvíz idején pedig a kisebb birtokú nemesek is éheztek, vagy legfeljebb halat, sulymot, csíkot, vadat ettek..... Természet és ember elválaszthatatlanul együtt él még ezen a tájon..... A lakosság száma és a föld eltartó képessége a legprimitívebb gazdálkodás mellett is összhangban van. Árutermelésről — bár a kereskedelem nem idegen a térség lakóitól — nem beszélhetünk. Kiveszik azonban részüket a regionális termékcseréből.... Dívik még a háziipar is, és a természet gyűjtögetéssel, halászzattal való élése.”*

E néhány sorban mindaz a lényeges elem megtalálható, ami a taktaközi települések 18. századi gazdasági életében jellegadó volt. A részletesebb, földrajzi szempontú elemzés révén azonban feltárhatók az egyedi sajátosságok is, melyek révén sokkal árnyaltabb kép alakítható ki a korabeli állapotokról.

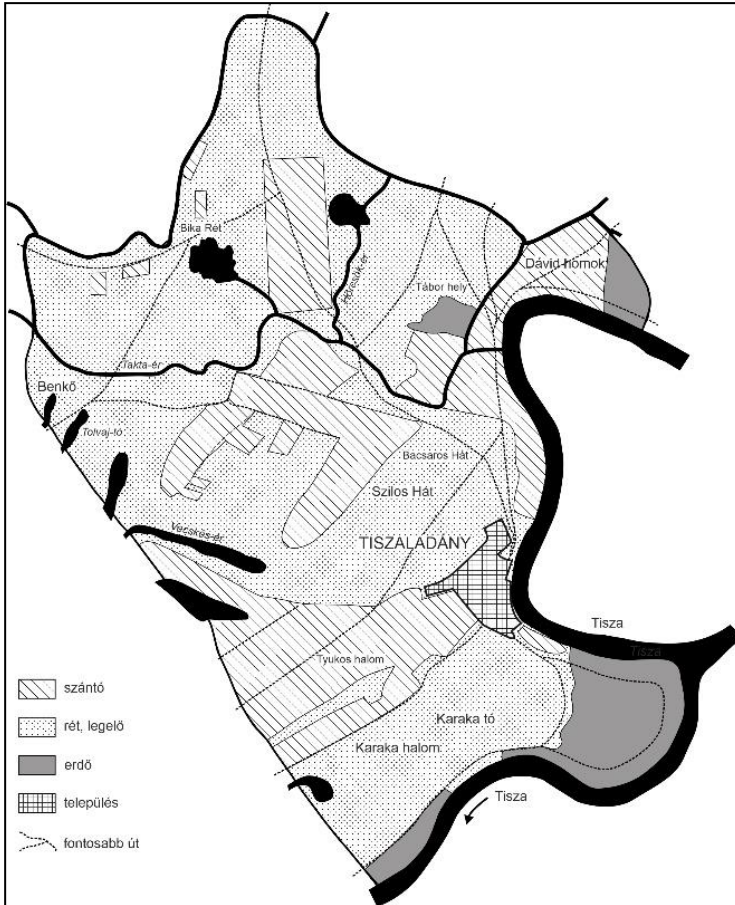
A 18. századi Taktaközben az egyes termelőegységek eltérő nagyságú, a természet nyújtotta keretek között mindent termelő, önmaguk minél teljesebb ellátására törekvő, piacra csak a maradékot vivő gazdaságok voltak. A gazdasági egységek sajátos termelési övezetekben, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak. A természeti-társadalmi viszonyok biztosította lehetőségeket igyekeztek maximálisan kihasználni, így térben és időben a környezeti potenciálokat csaknem teljes mértékben hasznosító gazdasági tevékenységet folytattak. E tevékenységi formát lényegében a külterjes szántóföldi növénytermesztés és a tradicionális ártérhasználat alkotta.

3. ábra. Taktaszada szántói már a Harangod peremén terültek el, ugyanakkor a falu lakói hasznosíthatták az árterületet is. Ez a sajátos fekvés tipikus taktaközi településekhez képest számtalan előnnyel járt. (Kneidinger A. 1770 körül készített kéziratós térképe alapján).

A szántóföldi növénytermesztést — a Taktaköz belső területén fekvő valamennyi település határában — a kétnyomásos (ugaroló) gazdálkodás jellemezte². A szántóföldek az egykori hordalékkúp ártér fölé magasodó felszíneit foglalták el. Az összeírások szerint általában gyenge termőképességű, s a szükségletekhez képest csekély kiterjedésű térszíneket művelhettek. Csobaj és Tiszatardos határában nem is volt elegendő szántó, így a népesség egy része más településeken, bérelt parcellákon volt kénytelen növénytermesztést folytatni. A peremi települések egy részén sem volt jobb a helyzet. Tarczal jobbágyainak vallomásában olvashatjuk az alábbiakat: „Azért is szántóföldnek szűki miatt a szegénység jobbára kénytelenítették más határokon, kivált Tiszántúl szántóföldeket bérelni, és maga kenyerét képevel is keresni”. Szinte ugyanezt mondták Tokaj lakói is: „Ezen városnak semminémű szántóföldje nem lévén, a lakosok jobbára kénytelenítettnek magok kenyerét Tiszántúl képevel és sarlóval keresni, sőt jobbára készpénzen venni”. Szerencsen és Mezőzomboron sem volt kedvezőbb a helyzet. A Harangod peremén fekvő Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada népessége a szántók tekintetében — köszönhetően a kedvezőbb természeti adottságoknak — már lényegesen jobb helyzetben volt.

² Vályi András szerint Szerencsen, Mezőzomboron két nyomásban, Taktaharkányban, Taktaszadán és Tiszalúcon három nyomásban művelték a földet.

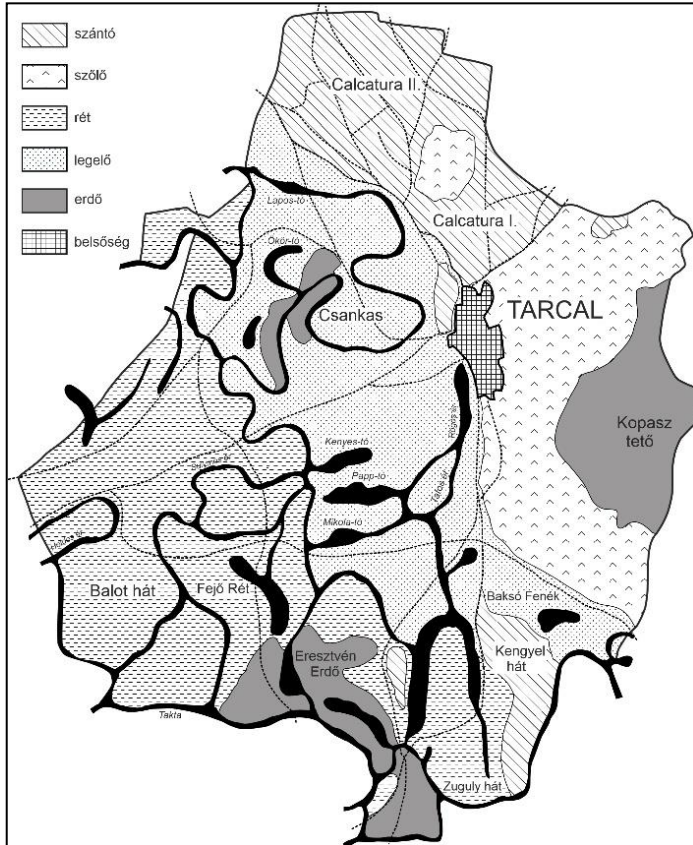
4. ábra. Tiszaladány földhasznosítási viszonyai a 18. század végén. Az ábrán jól látszik a Takta kiágazása (Korcs-ér néven) a Tiszából (Kneidinger A. 1770 körül készített kéziratos térképe alapján).

Szinte mindegyik település határában háromszor szántottak (évente) az őszi és a tavaszi vetések alá, ami Takács Péter szerint intenzív művelésre utal. A gyenge termőképességű talaj megkívánta volna a rendszeres trágyázást is, de csak Tiszaladányban trágyáztak évente. Taktabájon és Csobajon csak 5-6 évenként jutott trágya a földekre (Prügyről, Tiszatardosról és Taktakenéztől e tekintetben nincsen adatunk).

Mivel a szántók egy része a magas ártéren terült el, ezek árvizek idején gyakran kerültek elöntésre. Leginkább Csobaj, Tiszatardos, Taktakenéz és Tiszaladány szántóit veszélyeztették az árvizek. Taktabájon a belvízi elöntés

jelentett problémát: „...némely esztendőkbén a gyakori esőzések és hó vizek, vagy is föld árjai miatt vetéseink némely részeiben megkárosodnak”. Szerencs jobbágyai is panaszolták, hogy: „...kevés szántófölgyök vagyon. Azoknak is némely alsó részeit nedves esztendőkbén az székvíz szokta rontani”.

A szántóföldeket különböző nagyságú táblákba vagy dűlőkbe fogták össze. Ezek kisebb parcellákból álltak, az egymással határos parcellákat nyomássá (járássá) vonták egybe. A szántóterületet annyi dűlőre osztották, amennyit a nyomáskényszer megkívánt (Réfi Oszkó M. 1984).

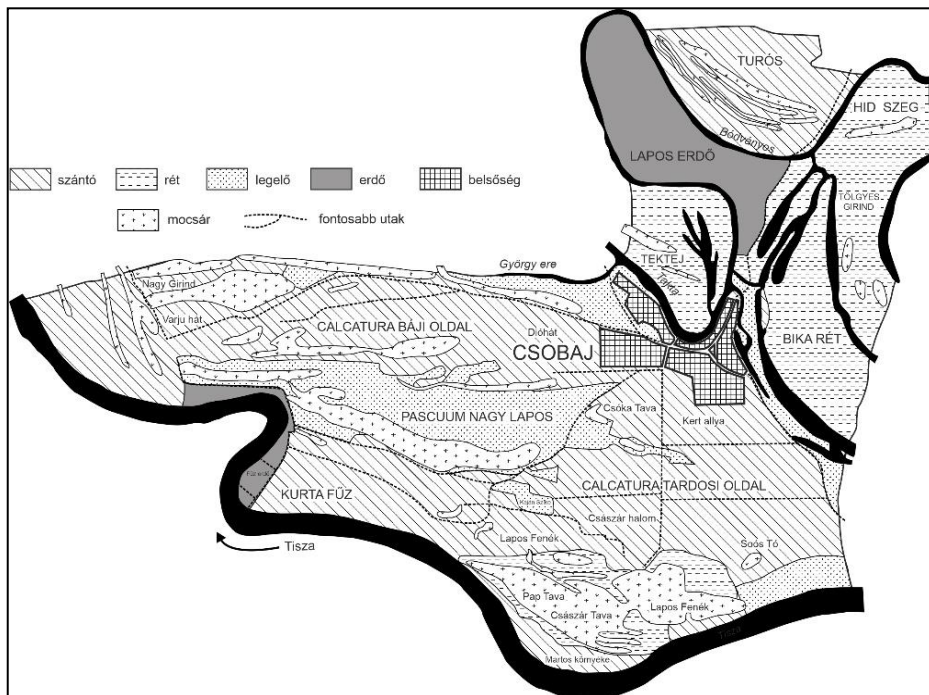

5. ábra. A szövevényes vízhálózattal rendelkező tarcali határ művelési szerkezete a 18. század második felében. Viszonylag szabályosan követik egymást az egyes földhasznosítási övezetek, a térszín magassági viszonyaihoz alkalmazkodva (Kneidinger A. kéziratós térképe alapján).

A nyomásos rendszer faluközösségi kötöttséget is jelentett: a szántóföldön végzett munkákat összehangoltan kellett végezni a falu lakosainak. Az

ugardúlókba pl. senki sem vethetett, mert az ugar általában a falu közös legelője volt. Ezért ha valaki mégis bevette, s az állatok a kikelt növényt lelegelték, akkor az illető panasszal, kártérítési igénnyel sehova sem fordulhatott.

Az egyes parcellákat pl. Taktabájon a marhák után, Csobajon a gazdák „tehetségéhez mérten”, Tiszaladányban „szolgálatyukhoz képest” mérték ki.

6. ábra. Csobaj földhasznosítási térképe a 19. század elejéről (Sexty A. 1817/18-ban készített kéziratos térképe alapján).

Sexty András 19. század elejéről származó, Csobajt ábrázoló kéziratos térképén jól látható, hogy a falu szántóit két nyomásban művelték. A belsőségtől nyugatra fekvő szántó (Calcatura báji oldal) alkotta az egyik járást (nyomást), s a Nagy Lapos legelőtől D-DK-re elterülő (Calcatura tardosi oldal) a másikat. Kneidinger András 1776 körül készített kéziratos térképein (Tiszaladány, Ókenéz, Taktaszada, Tarcál) például az is megfigyelhető, hogy a Tisza menti, szántóként hasznosított felszínek nem alkottak összefüggő táblákat, hanem a falvak határában szétszórtan helyezkedtek el. Ókenéz határában egy nagyobb (Nagy Kengyel, Kagó-hát) és tíz kisebb méretű szántóterületet műveltek (pl. Szabó-hát, Kis-hát, Kis Csomokó-hát, Kenderföld). Tiszaladány térképén négy nagyobb, többé-kevésbé összefüggő, és öt kicsiny, egymástól távolabb eső földterületet (szántót) lehet elkülöníteni. Tarcál határának nagyobb

része benyúlt a Taktaköz Taktán kívül eső területére. E nagy kiterjedésű határrészen is volt két kisebb, szántóként hasznosított terület, a Kengyel-hát és egy egészen apró felszínen művelt szántó, az Eresztvén-erdőtől keletre. Taktaszada, amelynek szántóként művelt határrésze már kívül esett a Taktaközön, összefüggő parcellákkal rendelkezett³. Szántóit három nyomásban művelték, s ugyanez mondható el Tiszalúc és Taktaharkány településekre is⁴ (Petercsák T. 1980). A taktaharkányi határban az egyes termelési övezetek DK-ről ÉNY felé haladva — a térszín emelkedésének megfelelően — nagyon szabályosan követték egymást (vizenyős rét, legelő, szántó).

A vizsgált települések szántóin, a kertekben, illetve a nyomáskényszeren kívüli, elkerített földeken a népesség ellátásához szükséges (vagy a természeti adottságok szabta keretek között egyáltalán lehetséges) növényféléseket termesztették. A növénytermesztést befolyásoló tényezők között a talaj gyenge termőképességét, az esetleges tartós vízhatást, a szikesedésre való hajlamot, a tápanyagpótlás hiányát, a talaj kezelésének elégtelen voltát egyaránt említhetjük. Az őszi búzát, a legértékesebb, egyben legigényesebb gabonafélét pl. Taktakenézen, Tiszaladányban, Tiszalúcon és Tokajban egyáltalán nem termesztették, legalábbis a 18. század utolsó harmadában. A paraszti vallomásokból igen értékes információkat tudhatunk meg a korabeli gazdálkodási viszonyokról. Tiszaladányról többek között az alábbiakat olvashatjuk: *„Ezen helységnek szántó mezeje az két nyomásban igen csekélyen lévén, és többnyire mind sovány, három szántással, de azt is trágyázással, gabonát és zabot terem, az búzát pedig határjoknak semmi része nem termi.”*

A belső településeken nagyon hasonló volt a helyzet, a gabonatermesztés lehetőségeit tekintve. Előfordult, hogy nagyobb vagy tartósabb árvizek idején a vetés egy része elpusztult, de olyan is, hogy a település gazdálkodóinak nem volt elegendő szántóterületük helyben, ezért más határban kellett szántót bérelni (így gazdálkodtak akkor Csobaj és Tiszatarodos lakói). Kedvező időjárás mellett, s ha az árvíz is elmaradt, legjobb esetben is csak közepes termésre számíthattak a taktaközi gazdálkodók, ami az önellátást is szűkösen biztosította. Az őszi és a tavaszi búzán kívül egyébként más gabonafélét is termesztettek, az egyes településeken. Általánosan elterjedt volt például a rozs (csak Tarcal és Tokaj esetében nem említik a korabeli források). A kétszerest, a búza és a rozs keverékét (nevezték abajdóc életnek is), Mezőzomboron, Taktabájon és Taktaszadán vetették rendszeresen. Az árpa és a zab szintén gyakori, egy-két település kivételével mindenütt fontos gabonaféleként említették, mint ahogyan

³ Ezek a parcellák lényegében már a Harangodnak nevezett kistáj peremén feküdtek, s lényegesen jobb talajadottságaik voltak, mint bármelyik belső taktaközi térségnek.

⁴ A háromnyomásos rendszerben a gabona a szántó kétharmadát, az ugar pedig a maradék felszínt foglalta el.

a kapásnövények közül a kukoricát. Az árpát mindössze Tiszaladányban, a kukoricát pedig Prügyön nem említi az Investigatio (persze ettől még termesztették mindkét növényt).

A lakosság ruházatának, ágyneműjének elkészítéséhez szükséges kendert és lent igyekeztek helyben megtermelni. Az Investigatióban a kender termesztéséről konkrétan Csobaj, Taktabáj, Taktakenéz, Taktaszada, Taktaharkány és Tiszalúc esetében találunk említést. Takács Péter (1987) szerint a kender Prügyön is előfordult, csak Tiszaladány és Tiszatarδος határa volt alkalmatlan termesztésére. A len Prügy kivételével mindenütt megtermett.

A belsőségek kertjeiben, valamint az árvizek után, a közeli laposok termékeny iszappal borított felszínén — elsősorban saját szükségletre, de néha eladásra is — zöldségféléket neveltek. Saláta, répa, petrezselyem, hagyma, káposzta, volt a legnagyobb mennyiségben termesztett zöldségféle. Taktaszadán lencse- és borsótermesztést említ a korabeli forrás. Bél Mátyás 1736-ban azt írta Tiszaladányról, hogy dinnyetermesztéséről híres⁵ és Taktabájnál is jelezte, hogy — bár földje kevés — jól jövedelmező dinnyetermesztésre alkalmas. Prügy édestormája is keresett áruféleség volt. A 18. század végén alkalomadtán említésre méltó jövedelmet biztosított Taktakenéz, Prügy és Tiszalúc dohánytermesztése is.

1. táblázat. A 18. század végén termelt növényfélések az egyes településeken*

	őszi búza	tavaszi búza	rozsa	kétszeres	árpa	zab	kukorica	kender	káposzta	lencse, borsó	hagyma	zöldségfélék	dohány	dinnye, tök	szőlő, gyümölcs
Csobaj	x	x	x		x	x	x	x	x		x	x			
Mezőzombor	x		x	x	x	x	x								x
Prügy	x		x		x	x			x			x	x		
Szerencs	x		x		x	x	x								x
Taktabáj	x		x	x	x	x	x	x	x		x	x		x	
Taktaharkány	x	x	x		x	x	x	x	x			x	x		
Taktakenéz			x		x	x	x	x				x			
Taktaszada	x	x	x	x	x	x	x	x		x					
Tarcal	x								x						x
Tiszaladány			x			x	x		x		x	x			
Tiszalúc		x	x		x	x	x	x	x				x		
Tiszatarδος	x		x		x	x	x					x			
Tokaj															x

* A települések Investigatio-ja, valamint Vályi András leírása alapján

A Taktaköz nagyobbik felét borító árterületet a csekély számú népesség igyekezett a legsokoldalúbban hasznosítani. Az árterület elsősorban az

⁵ Más forrásokban Taktaharkány dinnye- és töktermesztéséről olvashatunk.

állatállomány fenntartását biztosította, de azon túlmenően a Tisza vízszint-ingadozásához alkalmazkodó differenciált ártéri gazdálkodásnak is a színtere volt. Az ártéri gazdálkodás a feudális kori mezőgazdálkodás egyik sajátos ökológiai típusát alkotta, amely az alacsony ártér agroökológiai potenciáljára támaszkodott (Frisnyák S. 1992). Alapját a folyókból kiágazó fokok és erek alkották. A természetes (gyakran mesterséges) fokok, erek magas vízállás idején a folyótól távolabbi, mélyebb fekvésű területre vezették a vizet, élővizet juttatva így az ott lévő tavakba, korábban lefűződő morotvákba, mocsarakba, lápokba. A folyók apadásakor viszont segítettek a víz egy részét visszavezetni a főmedrekbe. Az ártérre ki- majd visszavezetett folyóvíz nemcsak megtermékenyítette az árterületet, de rétet, legelőt öntözött, a halgazdálkodásnak, a halászatnak pedig kitűnő feltételeket teremtett, és a vízi közlekedésnek a lehetőségeit is kibővítette (Réfi Oszkó M. 1985). Frisnyák Sándor (1992) szerint a kisebb fokok és erek emberi alkotások voltak, ezek képezték a feudális kori fokgazdálkodás alapjait. A 18. században a Taktaközben mind fokok, mind pedig erek előfordultak, ezt a korabeli kéziratos térképek egyértelműen bizonyítják. Arra vonatkozóan azonban, hogy a fokgazdálkodás milyen szerepet töltött be a gazdasági struktúrában, eddig nem sikerült egyértelmű bizonyítékokat felkutatni.

A helyi adottságoktól függően az ártéri gazdálkodásnak három típusa alakult ki hazánkban. A jelentős takarmánybázist biztosító ártereken az állattenyésztő típus volt a domináns, a földművelés ott alárendelt szerepet töltött be. Ott, ahol számottevő földterület állt rendelkezésre, s a talajadottságok is jobbak voltak, a földművelő-állattenyésztő típus lett a jellegadó. Végül, ahol a vizenyős, mocsaras felszín volt az uralkodó, a szántó és a gyepterület csak elhanyagolható térszint foglalt el, ott alakult ki az egyéb ártéri haszonvételre épülő típus (Réfi Oszkó M. 1985). A taktaközi települések ártéri gazdálkodása talán az első típusnál leírtakhoz hasonlított leginkább⁶.

A Taktaközben folytatott gazdasági tevékenység vezető ágazata — egyes kutatók szerint — a rideg állattartás volt. Frisnyák Sándor „A tájak és az emberi tevékenységi formák” című munkájában több helyen is utal a taktaközi települések állattenyésztésére: „*A megye állandóan és időszakosan elöntött területein (Bodrogköz, Taktaköz és a Borsodi-ártér) a honfoglalás korától a komplex ártéri gazdálkodás alakult ki, alapvetően állattenyésztő profillal..... A Bodrogközben, a Taktaközben és a Dél-Borsodban tenyésztett szarvasmarha — mint a korszak legfontosabb exportáruja — külföldre is kikerült*”. Balogh István „Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból” című munkájában 28 kezes és

⁶ Nagyon nehéz konkrétumok nélkül egyértelműen állást foglalni. Statisztikai adatok hiányában csak az egyéb írásos források nyújtanak némi támpontot, ám az egyikben leírtak gyakran ellentmondanak a másik dokumentum vonatkozó információinak. A természeti adottságok és a kéziratos források leírásai sincsenek minden tekintetben összhangban.

szilajttartású tehén- és ökörzsordát, valamint gulyát, 10 ménest, 36 juhnyáját és 2 disznókondát tüntetett fel a hat taktaközi településen, a korabeli összeírások alapján. Részletes adatok (az állatok tényleges száma) hiányában azonban nehéz annak az eldöntése, hogy ez mekkora állatállomány volt, kinek a tulajdonában (lehetett nem taktaközi tulajdonban is egy-egy állomány) stb.⁷ Mindezek hiányában legalábbis kétséges annak eldöntése, mekkora jelentőséggel (dominanciával) rendelkezett a nagyállattartás a Taktaközben a 18. században (vagy az előző századokban).

A Taktaközben is alkalmazott rideg állattartásra általában az volt a jellemző, hogy az állatokat egész évben a szabadban tartották. Csak télen, nagyobb hóesés idején készítettek a marhák és a lovak részére ideiglenes szállásokat. A szabad élet a jószágokat erőssé, egészségessé és szilajjává tette (*Réfi Oszkó M.* 1985). Mindegyik taktaközi település Investigatioja említést tett „*heverő és vonó marhákról*”. A heverő marha igavonásra és tejelésre be nem fogott állat volt, elkülönített csordában, többnyire tavasztól őszig a legelőn tartották (*Takács P.* 1987).

A falvak határában kisebb-nagyobb erdők voltak ugyan, de csak Tiszaladány Investigatiojában találunk utalást arra, hogy a tölgyfa makkját megvásárolhatták a jobbágyok az uraságtól. Bél Mátyás már korábban is idézett munkájában olvashatjuk, hogy a Tisza mentén élők a halban gazdag mocsarak mellett sertéseiket hallal, a tölgyerdők szomszédságában pedig makkal hizlalják. Más forrásokban is találhatunk hasonló leírásokat: „*A konda télen-nyáron a rétséget járta. Megetette a madártojást, a különböző vizinövényeket. Még a 18. században is általános gyakorlatként — ahol lehetőség volt — a sertéseket makkoltatással javították fel*” (*Réfi Oszkó M.* 1985). Schemberger Ferenc „Pótlás Bél Mátyás Nemes Szabolcs megye leírása történeti művéhez” című⁸ ugyancsak forrásértékű anyagában, némileg módosította a Bél Mátyás által leírtakat. Szerinte az erdők nem annyira termékenyek, hogy makkterméssel a sertéseket ki lehetne teleltetni. Egyéb források ismeretében valószínűsíthetjük, hogy a Taktaközben sem volt olyan jelentősége a makkoltatásnak, mint más, tölgyesekben gazdag vidékeken. A 18. században a sertések hizlalásánál az ártér táplálékforrásai, a 19. század második felétől pedig a kukorica tölthetett be alapvető szerepet.

⁷ A gond mindezzel ugyanis az, hogy az ugyanebből az időszakból származó paraszti vallomásokban — mint azt később jelzem is — rendre a legelő szűkösségéről tettek említést a jobbágyok, s akkor még nem is említettem a rendszeres és tartós árvizek gyepterületeket fenyegető tartós kártételeit.

⁸ A pontos forrás: Balogh István: Bél Mátyás: Szabolcs vármegye című munkájáról. (Bél Mátyás: Szabolcs vármegye.; Schemberger Ferenc: Pótlás "Bél Mátyás: Nemes Szabolcs megye leírása" történeti művéhez.) 7-76. p.

Egyes források szerint a taktaközi népesség elsősorban sertés- és juhtartással foglalkozott, de mind a szántóföldek művelésében, mind a lakosság ételmezésében kiemelt jelentősége volt a szarvasmarhatartásnak is (*Petercsák T.* 1980). Fényes Elek (1851) Taktabájt, mint nevezetes szarvasmarha-tenyésztő települést említette, Prüggyről pedig azt írta: „*Határa gazdag termékenységgű, szénája sok lévén szép szarvasmarhát tenyész*”. A peremi települések közül egyedül Tarcalt említi, mint ahol „...*az állattenyésztés is virágzik*”.

A differenciált ártéri gazdálkodás részét alkotó állattartás színtere elsősorban a magas ártér és az ármentes szint volt. A magas árterek mocsár- és gyeprétei, valamint az ártéri erdők nyújtottak táplálékforrást, de az ugaron hagyott földterületeken is tartottak állatokat. A legeltetés térbeli rendjét és ritmusát a folyók ismétlődő árvizei szabályozták. Kisebb áradások idején az árterületről az ármentes térszínre hajtották az állatokat legelni. A legelőváltásnak ezt a síksági tájtypus sajátosságaihoz igazodó módszerét — Szabadfalvi József nyomán — réti transzhumációnak nevezzük (*Frisnyák S.* 1992).

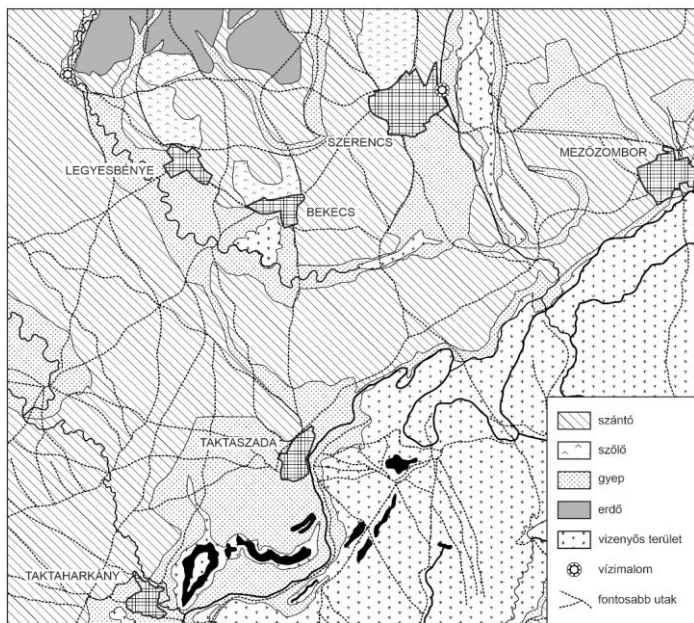
A 18. században Csobaj, Tiszatardos, Tiszaladány, Taktakenéz, Tiszalúc, Szerencs, Taktaszada állatállományának jelentős részét a környező hegyvidéki, illetve tiszántúli legelőkre kellett elhajtani, hogy az ott bérbevett legelőkön vészeljék át az árvíz hosszadalmas levonulását. Frisnyák Sándor szerint (1994) a 18-19. században általánossá vált a legelőváltásnak az a módszere is, amikor a Tisza melléki ártéri övezetből — így vélhetően a Taktaközből is — a hegy- és dombvidéki legelőkre és erdőkbe hajtották fel az állatokat nyári legeltetésre. A sík- és hegyvidéki gyepterületeket és erdőket felváltva hasznosították, kiegészítve ezzel a síkvidéki területek takarmányozási lehetőségeit. A Taktaközből elsősorban a Zempléni-hegység legelőire, illetve a hegységet övező erdőmozaikos dombság legelőire hajtották az állatokat.

A mocsár- és gyeprétek számottevő felszint foglaltak el az egyes települések határában (Bika-rét, Csikor-rét, Fejő-rét, Alsó-rét, Nagyrét, Kistrét, Tanács-rét, Mohos-rét, Gyolcs-rét, Görgő-gyep, Nagyhomok-rét stb.). Igen érdekes, hogy az egyes szakirodalmakban a rét fogalmát eltérően értelmezik. Takács Péter szerint (1987) a rét fűtermő határrész, Réfi Oszkó Magdolna szerint (1987) a rét — a mai jelentésétől eltérően — vízinövényekkel, náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt, lassan mozgó, vízzel borított területet jelölt. A kaszáló nem jelentett egyet a réttel. A kaszálót a szénanyerő hellyel azonosította. Mindezek ismeretében nem könnyű annak megítélése, vajon a korabeli kéziratos térképeken rétként megjelenített felszíneknek ténylegesen milyen szerepe volt az állattartás gyakorlatában.

Ami egyes források szerint biztosan állítható, az az, hogy a hat belső település közül Taktabáj a 18. században még bőségesen rendelkezett kaszálóval, illetve legelővel. A település Investigatiojában az alábbiakat

olvashatjuk: „Kaszálló réttye az lakosoknak bőséggel vagyon, mely, ha az árvíz hosszasan rajta nem áll, marhák tartására jó és alkalmas szénát terem, sőt ha rendkívül való szárazság, avagy rend felett tartó ár víz meg nem gátollya, minden esztendőben sarjút kaszálhatnak... Mindenféle heverő és vonó marhájoknak úgy csordájoknak és borjúknak számára, elegendő és bőséges legelő mezejek vagyon”.

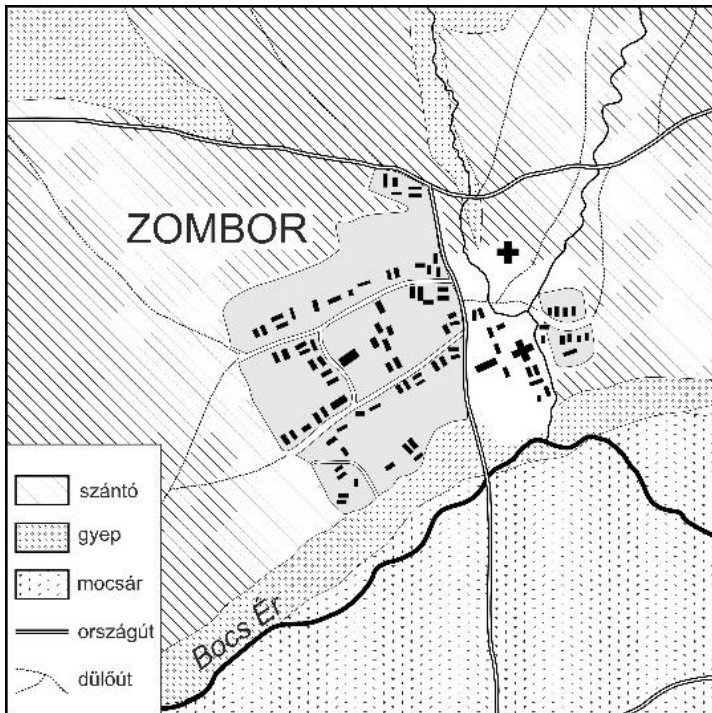
Sarjút (= másodszorra kaszált széna) — ha a körülmények lehetővé tették — szabadon kaszálhattak minden belső településen, kivéve Taktakenézt. Taktakenézen e tekintetben olyan mostohák voltak a természeti viszonyok, hogy: „... mivel az határ lapos helyen esvén, az vizeknek meg-maradása miatt, későn kaszálnak. Ugyan ez miatt sarjút soha nem kaszálhatnak”. Általában jellemző volt a belső falvakban, hogy az árvíz rövidebb-hosszabb ideig elborította a réteket. Csobaj lakói pl. azt panaszták, hogy: *Az midőn a kaszálló réttyeinken az esztendőnként kijárni szokott árvizek hosszán maradnak, telyességgel hasznos szénát nem kaszálhatnak: többnyire tiszta sás, cset-káka, és béka nyálból áll az fővök: és az oly forma szénájok miatt sokszor marhájok dögletességet szenvednek”.*

7. ábra. A Harangod és a Szerencsi-dombság peremén fekvő települések Taktaközbe átnyúló határterületeit gyakran veszélyeztették az árvizek. (az I. katonai térkép alapján, módosítva).

Sexty András 19. század elejéről származó, Csobajt ábrázoló kéziratos térképén a rétségek mellett a legelőket is jól el lehet különíteni. A legelők közül a legnagyobb a PascuumNagy Lapos volt, a többi, valamivel magasabb térszínen fekvő gyepterület csak kisebb, nem összefüggő területet foglalt el. A rétségek a település belsőségétől észak-északkeletre, alacsonyabb térszíneken feküdtek.

A gyepterületek kisebb-nagyobb hányadát a faluközösség használta. Taktabájon pl. a lakosoknak minden évben „szokott az tekintetés uraság 12 ember vágó rétet adni, melyből sem dézsmát, sem harmadot nem vészen”⁹. Csobajon, Taktakenézen ugyancsak kapott a falu közös használatra kaszálót, Tiszaladány pedig, amely kamarai birtok volt, 40 ember vágó réttel rendelkezett.

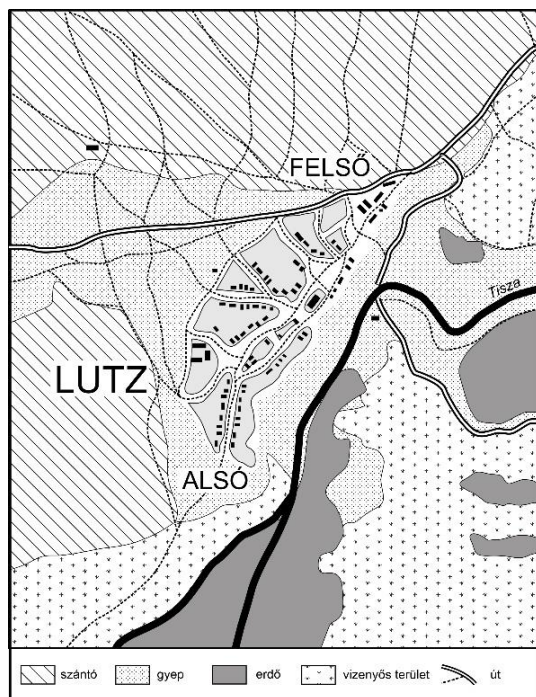

8. ábra. Mezőzombor határának részlete a 18. század második feléből. A gyepterület nem volt elegendő a jobbágyok állatállományának ellátásához. (az I. katonai felmérés alapján).

A peremi települések közül Tarcalon, Tokajban, Mezőzomboron, Tiszalúcon és Szerencsen a rét és legelő tekintetében kedvezőtlen állapotokról

⁹ Az „ember vágó rétet” az egy ember által egy nap alatt lekaszálható rétet nagyságát jelentette.

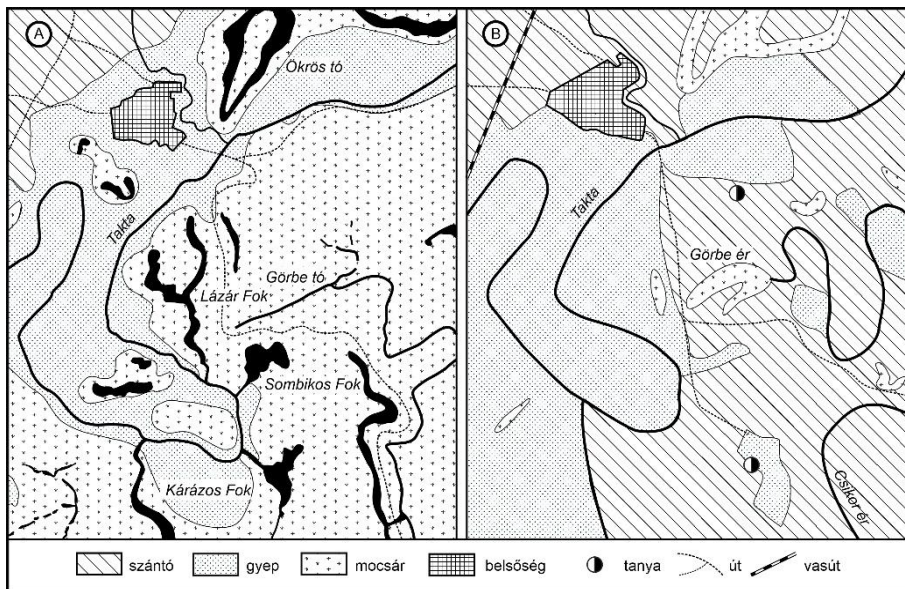
számoltak be a jobbágyok vallomásaikban. Ezeknek a településeknek a gyepterületei túlnyomóan a Taktaközbe estek a 18. századi térképek szerint. Az ár- és belvizek szinte minden évben ezeket a mélyebben fekvő felszíneket öntötték el, nagyban veszélyeztetve az állatállomány téli ellátásához szükséges széna betakarítását, valamint a legeltetést. Tarcalon például a rendszeres elöntések miatt azt panaszolták a jobbágyok, hogy „... a fű jobbára kákás, sásas és békanyállas lévén, a széna sikertelen, és a marhának nem igen hasznos terem, jó szalmánál alábbvaló lévén”. A legelőkről is hasonlóan nyilatkoztak, kiegészítve azzal, hogy: „... a sok számtalan tokaji sódepositoriumhoz szüntelenül járó szekeressek és egyéb uton járó emberek marhájok — szegénységnek nem kevés kárával — a mezejeket szokták élni és emészteni”. A tokajiak és a mezőzomboriak drága pénzen vették a szénát, a tiszalúciak szénája nagyon gyenge minőségű volt, illetve a lakosság számára képest olyan kicsi volt a legelő, hogy drága pénzen más település határában kellett legelőket bérelni. A szerencsiek is hasonló gondokkal küszködtek.

9. ábra. A 18. században Tiszalúc gyepterületeiről kevés és gyenge minőségű szénát takaríthattak be a település lakói. A hiányzó mennyiséget pénzért, más településekről szereztek be, ami jelentősen megdrágította az állattartást (az I. katonai felmérés alapján).

A legelőkön szikes foltok is előfordultak, erre utal pl. a Kaján Szike elnevezés a csobajai Nagy Lapostól délre¹⁰. Ezek a szikes területek olyan határrészek voltak, ahol a talajvíz szintjének süllyedése, illetve az erős párolgás következtében nátrium vagy kálium tartalmú ásványi anyagok maradtak vissza a felszínen. Taktabaj, Prügy, Taktakenéz és Tiszatardos, illetve a peremi települések határában is voltak ilyen szikes területek, így a legeltetett állatok szózásához nem kellett drága pénzen sót vásárolni. Természetesen, amikor az árvíz tartósan és magasán állt a vidéken, akkor ezzel a kedvező lehetőséggel nem élhettek a helybéliek.

Az állatállomány vízzel való ellátása sem okozott problémát. Itató víz a legtöbb település határában bőségesen rendelkezésre állt, s nem ritkán olvashatunk olyan sorokat a paraszti vallomásokban, hogy: „Itató helyek, az sok tók és előtők folyó Tisza miatt, kelletlenül is több vagyon”. Tiszaladányban és Mezőzomboron azért a belsőség is ástak kutakat az állatok itatásához.

10. ábra. A fokgazdálkodás minden bizonynal a Taktaközben is része volt az ártéri gazdálkodásnak. Az (A) ábrán a Taktaharkány határában lévő fokokat látjuk, melyeket az 1850-es években, az integrált környezet-átalakító munkálatok révén végleg felszámoltak. Helyüket gyepterületek, illetve szántók foglalták el (B) (katonai felmérések szelvényei alapján, módosítva).

¹⁰ Lásd a korábban említett Sexty-féle térképet.

Az ártéren folytatott nagyállattenyésztést szervesen kiegészítette az aprójóság- és szárnyastenyésztés. Elsősorban a falvak népességének önellátásában volt szerepe ez utóbbiaknak (*Réfi Oszkó M.* 1985).

Az ártéri övezet — az állattenyésztés mellett — változatosan hasznosított felszín volt, egészen a 19. század második feléig. Az alacsony ártér vizei, valamint a folyók bőségesen ellátták hallal a vidék népességét. A halászatpákászat ősi mesterségét sokan gyakorolták a taktaköziek közül is. A Tiszában és a Taktában, valamint a többi vízfolyásban és az állóvizekben is, bőségesen tenyésztett a harcsa, a kecsge, a süllő, a csuka, a ponty, a kárász, a durbinca, a compó és egyéb halféle (*Petercsák T.* 1980). Réfi Oszkó Magdolna szerint az ártérben élők elsősorban az ott található morotvákat, a természetes mélyedések vizeit, a tavakat és az ereket halászták le úgy, hogy a térszínek feltöltéséről, elárasztásáról áradások idején maguk gondoskodtak (a halászatnak ez a módja része volt a fokgazdálkodásnak). Petercsák Tivadar is megemlíti, hogy a nem hivatásos halászok inkább a sekélyebb állóvizeket kedvelték, ahol ún. teszi-veszi hálókkal, lészákkal, vesszőből font tapogatókkal fogták a halat. A sekélyebb állóvizekben gyakori zsákmány volt a réti csík, a lápi póc. A réti csíkot elsősorban csikászok, csíkfogó kassal, csíkvarsával fogták, ízletes húsát káposztával összefőzték és úgy fogyasztották. A szegényebb családok táplálkozásában az egyik legfontosabb ételféleségnek számított. Télen, a jég alól fogott csíkot vizeshordókban árulták a környező piacozó helyeken.

Az ártéri gazdálkodással foglalkozó szakirodalmak szinte mindegyike hangsúlyozza a halászat jelentőségét. A taktaközi települések parasztjainak vallomásaiban azonban mindössze Tiszatardos és Tiszaladány esetében történt említés a halászatról, mint szezonálisan vagy állandóan folytatott tevékenységről. Tiszatardoson, a Holt-Tiszán kívüli vizeken, szabadon halászhattak a falu lakosai, ám a kifogott zsákmány harmadát a földesúrnak kellett beszolgáltatniuk. Tiszaladányban ősszel és télen elsősorban saját szükségletük kielégítésére halásztak, az esetleges fölösleget a környező piacokon értékesíthették. Prügy, Taktakenéz, Taktabáj és Csobaj esetében csak feltételezhetjük, hogy ezeken a településeken is számottevő szerepe volt a halászatnak a 18-19. században. A peremi települések közül Tarcalon, Tokajban, Taktaharkányban, Tiszalúcon és Taktaszadán jelezték a lakosok, hogy évente rövidebb-hosszabb ideig halászhatnak. A tarcali határban történő halászatról a település investigációjából viszonylag sokat megtudhatunk: *„Emellett domíniumnak bizonyos különös tilalmas halászó vizei lévén, azokon kívül az több tótkban és erekben, nevezetessen penig Bórs és Malomérben, nemkülönben Nagy- és Kissulymos, Valag, Mikola, Homorád, Zserez, Tatos és Kenyis s Kétökör nevü tótkban, és ugy a Bornyúszegben is, város lakossainak promiscué tapogatóval szabad halászatnyok vagyon. Paptava nevü tó penig plébános uram részére való”*.

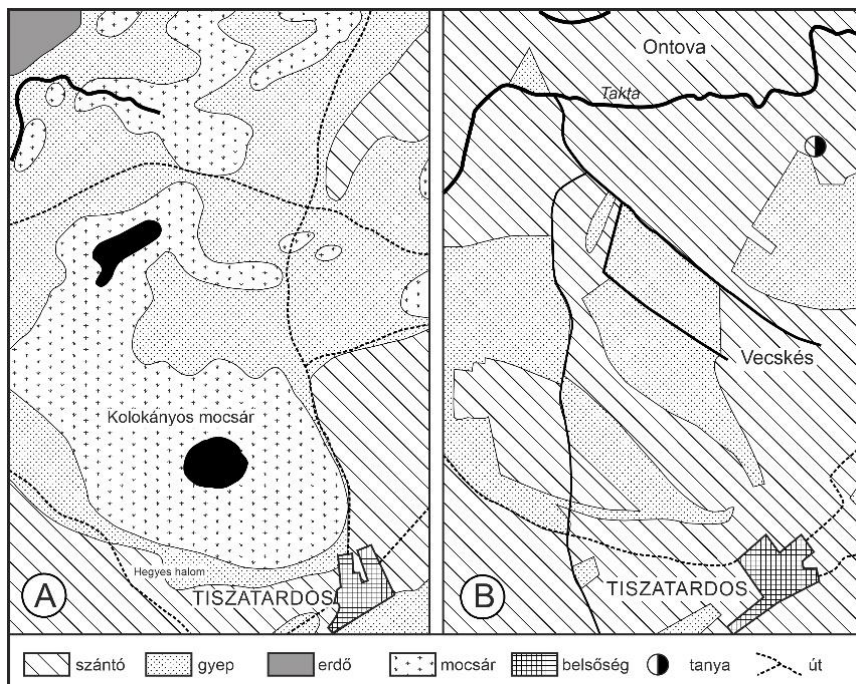
A néprajzi irodalomból azt is tudjuk, hogy a lápi gyűjtögetés, a vízimadarak és a lápi állatvilág zsákmányolása éppen úgy a népesség élelemmel való ellátását szolgálta, mint az egyéb táplálékforrások felkutatása. Petercsák Tivadar pl. szemléletesen érzékelteti egyik munkájában a tüskés sulyom mindennapi életben való felhasználását: *„Az állóvizek felszínén hatalmas összefüggő mezőt alkotott a tüskés sulyom, amelyet sokféleképpen hasznosított a taktaközi nép. Megfőzve levált a tüskés héj és fogyasztható volt a sulyombél. A szomszéd városok piacain csemegeként értékesítették is. Táplálkozáson kívül gyógyításra is használták, de jelentős takarmánynak is számított a sertéstenyésztésben. A Taktaközben ugyanazt a szerepet töltötte be a sulyom, mint erdős vidéken a makk”*.

Az alacsony ártér leghasznosabb növényfélései a nád, a gyékény és a sás volt. A nádat elsősorban a házak építésénél használták. Belőle készült a ház teteje, sokszor a fala is, és kerítés gyanánt is alkalmazták. Prügy investigációjából megtudhatjuk, hogy *„Nádja tüzelésre bőven van...”*. Tiszatardos parasztjainak vallomásában az szerepel, hogy *„Házak fedésére és tüzelésekre meg kívántató sások és gyékények határjokban elegendő terem”*. Tiszaladányban az épületek fedésére gyékényt vághattak, sőt néha el is adhattak belőle. Taktakenézen a nádat és a sást elsősorban tüzelőként hasznosították. Csobajon, ha nem volt árvíz, akkor sást kaszállhattak, amit szőlőkötözésre adtak el. Prügyön, miután a földesurak részét behordták, a lakosok saját maguknak is kaszállhattak sást. A gyékényt a tetőfedés mellett különböző használati eszközök (pl. méhkas, tojástartó, szakajtó, kenyereskas stb.) készítésére is használták. Taktaharkányban, Tiszalúcon, Taktaszadán és Szerencsen a nádat és a gyékényt házak fedésére és tüzelőként hasznosították, a szerencsiek még piacoztak is a náddal. A magas ártér füzeseinek vesszőiből kerítéseket, kapukat, házfalakat fontak, de gyártottak belőlük kosarakat, szekércasokat és halászati eszközöket is.

Az erdők hasznosítása a sajátos tulajdonviszonyok miatt már problémásabb volt. Taktabájon a földesúrnak a kúriához tartozó erdeje volt, ahonnan építkezésre csak kiutalásra kaphattak fát a helybeliek. Az ártéri füzesekből tűzifát szedhettek, azért nem kellett fizetni. Csobajon, ahol az erdő területe nem volt számottevő, túlnyomórészt pénzen kellett megvásárolni az épületekhez szükséges faanyagot, valamint a tüzelőt. Prügyön az urasági erdőből sem pénzért, sem ingyen nem lehetett fát szerezni, azt csak más településről vásárolhatták. Tiszatardoson legfeljebb a kisebb munkálatokhoz kaphattak fát, az építőanyagot vásárolták, a tűzifát pedig gyakran a Tiszából fogták ki.

Taktakenézen a tüzelőt a Tiszát övező füzesekből gyűjtötték, az épületekhez ingyen jutottak fához az urasági erdőből. A száraz fát tüzeléshez ugyancsak szabadon szedhették. Tarcalnak, Tokajnak, Mezőzombornak, Taktaharkánynak, Taktaszadának nem volt saját erdeje, az épületre való fát

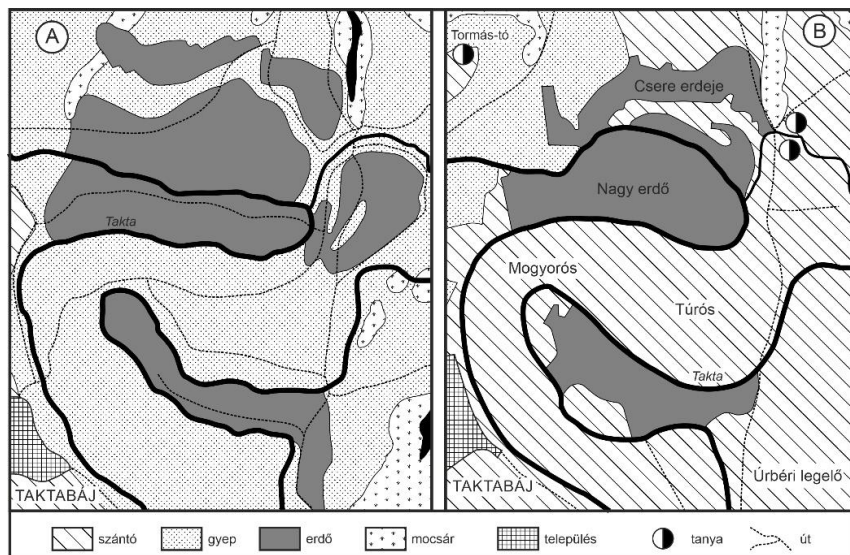
távolabbi vidékekről kellett megvásárolni, és a településre szállítani. Talán Tiszalúc lakóinak volt e tekintetben a legkedvezőbb helyzete. A település jobbágyainak a vallomásaiban az alábbiakat olvashatjuk: „Az helység mellett folyó Tisza vize épületre való fát pénzekért ugyan, de alkalmasan, és jutalmasabban magoknak szerezhetnek. Tüzre való fát nem vesznek pénzért, hanem amely tőkétet és egész nagy fákat, a Tisza vizének árja le szokott hozni, azokat a Tiszáról kifogván, azzal tüzelnek, és néha épületre való alkalmas fákat is magoknak kifogni szoktak”.

11. ábra. A nagy kiterjedésű mocsarakban bőven termelt a komplex hasznosítású tüskés sulyom. Az ábrán a Tiszatardos közelében lévő mocsarakat láthatjuk (A), melyeket a 19. század második felében lecsapoltak (B). A mocsarak eltűnése fontos haszonvételektől fosztotta meg a taktaközieteket (katonai térképek alapján).

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Taktaköz népessége a 19. század közepéig a természeti viszonyokhoz és a társadalmi-gazdasági feltételekhez igazodó differenciált árteri gazdálkodást folytatott. A szántóföldi növénytermesztés, az állattartás és az árterület különböző haszonvételei az önellátás szerény igényeit alapvetően biztosították. Ez a gazdálkodási gyakorlat

a termelőerők és a termelési viszonyok korabeli színvonalán a legtökéletesebb területhasznosítás (tájhasználat) megvalósítását jelentette (Frisnyák S. 1990).

12. ábra. Taktabaj környéki erdők a 18-19. századokban (A, B). A környezet-átalakító munkálatok hatására számottevően átalakult a művelési szerkezet (katonai térképek alapján, módosítva).

A differenciált ártéri gazdálkodáson belül az állattartás/állattenyésztés kérdése tisztázható a legnehezebben. Nincsenek olyan adatok, melyek kétséget kizáróan alá tudnák támasztani a nagyobb mértékű állattenyésztés taktaközi jelenlétét, illetve annak a differenciált ártéri gazdálkodásban betöltött vezető szerepét. A lakosság által használható rét- és legelőterületek szűkössége, az okszerű rét- és legelőgazdálkodás hiánya, az egyéb forrásokból származó takarmány (pl. tölgyemlék) elégtelen mennyisége stb. alapján feltételezhető, hogy a 19. század közepéig nem volt számottevő mértékű állattenyésztés a Taktaközben. E megállapítás még akkor sem tűnik túlzónak, ha a képet esetleg árnyalja a vidék földesurainak az állatállományra, amiről ugyancsak nincsenek átfogó, hiteles adatok. A Taktaköz sajátos agroökológiai viszonyai — abban az időszakban — csak az önellátás igényeit minimális szinten kielégítő nagyállattartás számára biztosították a feltételeket.¹¹

¹¹ A szántáshoz minimum két, de gyakran négy ökör kellett. A háztatások is igényelték a friss tejet, tehát egy-két tejelő tehén biztosan volt a belsegen, mint ahogyan egy-két lova is lehetett a gazdálkodóknak, meg néhány sertése, és juhokat is tarthatott. Az első népszámlálás adatai alapján megbecsülhetjük a hat belső taktaközi település gazdálkodóinak a számát (legfeljebb néhány száz) s ha azt összevetjük a fenti számokkal, már akkor is jelentős állatállományt feltételezhetünk a

IRODALOM

- BALOGH I. (1959): Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. *Ethnographia*
- BÉL M.-SCHEMBERGER F. (1979): Szabolcs megye a XVIII. században (1736).
Latinból fordította Balogh István. Szabolcs –Szatmár megyei helytörténetírás I-II. Nyíregyháza
- BORSY Z. (1969): Taktaköz. In: MAROSI S. – SZILÁRD J. (szerk.): A tiszai Alföld. Magyarország tájféldrajza 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 32-33.
- CSORBA CS. (1982): A vizeken való általmenés (Közlekedésföldrajz-történeti vázlat). Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc, pp. 3-34.
- CSORBA CS. (1994): Az Alföld közlekedésföldrajza a 18-19. században. Földrajzi tanulmányok dr. Frisnyák Sándor hatvanadik születésnapja tiszteletére, Miskolc-Nyíregyháza
- CSORBA CS. (1994): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: Viga Gy. (szerk.): Megyekönyv. Miskolc, pp. 81-130.
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) (1962): Az első magyarországi népszámlálás. KSH. Budapest.
- DOBÁNY Z. (1992): Adatok néhány taktaközi település 18-20. századi településföldrajzához. Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc. pp. 55-71.
- DOBÁNY Z. (1995): A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.p.112.
- DOBÁNY Z. (1996): Adatok néhány taktaközi település népességföldrajzi vizsgálatához. In. Tokaj és Hegyalja XVII. (szerk. Bencsik J – Antal G.) Tokaj, pp. 75-104
- DOBÁNY Z. (2005): Adatok a taktaközi települések népességföldrajzi vizsgálatához (18-20. század) In: Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja (szerk.: Frisnyák S—Gál A.) Szerencs, pp. 235-255.
- DOBÁNY Z. (2012): Adatok a Taktaköz 18-20. századi településföldrajzához. In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (szerk. Frisnyák S. – Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 87-103.
- DOBÁNY Z. (2014): A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben (18-20. század). Nyíregyháza, p. 178
- DÓKA K. (1982): Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. Század első felében. *Agrártörténeti Szemle* XXV. 3-4. pp. 277-303.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára I-IV. Pest

---

Taktaközben. Ám a korabeli viszonyok között már ennek az állománynak az eltartása is komoly nehézséget okozhatott az árvíz által gyakran látogatott vidéken. Piacra jelentős számú szaporulatot vivő tenyésztésről – a vizsgált időszakban - véleményem szerint nem beszélhetünk a Taktaközben.

- FRISNYÁK S. (1967): Taktaközi változások. Természettudományi Közlöny 12. pp. 546-548.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. Földrajzi Közlemények 3-4.
- FRISNYÁK S. (1990): Adalékok a Bodrogtörzsi történeti földrajzához (18-19. század). A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 12/F. Nyíregyháza, pp. 73-81
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest
- FRISNYÁK S. (1992): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc, pp. 5-19.
- FRISNYÁK S. (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. In: Viga Gy. (szerk.): Megyekönyv. Miskolc, pp. 9-44.
- KISÉRY L. (1962): A Taktaköz vízrajzi kérdései. Borsodi Földrajzi Évkönyv 3-4. Miskolc, pp. 33-41.
- MAGDA P. (1819): Magyar Országunk és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- MIZSER L. (1996): Az Alsó-Bodrogtörzsi és Alsó-Taktaköz községei Pesty Frigyes 1864-es kéziratos Helységnevtárában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV. Miskolc, pp.339-347.
- PÁLL I. (1986): A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc. pp. 103-108.
- PÁLL I. (1986): Történeti adatok a Taktaköz népi építkezéséhez. Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc. pp. 237-244.
- PÁLL I. (1986): Árucsera a Tisza két partja között. Árucsera és migráció. Miskolc, pp. 155-164.
- PÁLL I. (1987): A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében. Borsodi Művelődés 5. Miskolc, pp. 48-54.
- PÁLL I. (1988): Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18-19. században. A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII. Miskolc, pp. 62-67.
- PETERCSÁK T. (1980): A Taktaköz kutatása és néprajzi sajátosságai. Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. Miskolc, pp. 84-89.
- PETERCSÁK T. (1986): Népi építkezés és lakáskultúra a Taktaközben. Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc, pp. 116-119.
- PÓK J. (1993): Szabolcs vármegye katonai leírásának Zemplénre vonatkozó adatai (1782-1785). Tokaj és Hegyalja VIII. Tállya, pp. 80-91.
- PÓK J. (1993): Szabolcs vármegye katonai leírása 1782-1785. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 6. Nyíregyháza, p. 128.
- RÉFI OSZKÓ M. (1984): Erdők és vizek változása a Kárpát-medencében. Természet Világa 4. pp. 390-393.
- RÉFI OSZKÓ M. (1985): Természeti – gazdasági - társadalmi egység: Az ősi ártéri gazdálkodás. Természet Világa 4. pp. 152-156.

- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század). Történeti Földrajzi Tanulmányok (szerk. Frisnyák S.), Nyíregyháza, p. 31.
- TAKÁCS P. (1987): A taktaközi parasztok vallomása az úrbérrendezéskor. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 11/B. Nyíregyháza, pp. 5-25.
- TAKÁCS P. (1987): Parasztvallomások a dadai járásból 1772. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 3. Nyíregyháza, p. 237.
- TAKÁCS P. (1988): Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és vásározó szabolcsiak történetéhez. Folia Historica Et Ethnographica II. (szerk. Dám L.). Nyírbátor, pp. 105-121.
- VÁLYI A. (1796-1799): Magyarországnak leírása.... I-III. Buda
- VIGA GY. (1990): Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen – Miskolc, p. 322.

BODROG VÁRMEGYE TÖRTÉNETE

PÁNYA ISTVÁN

History of Bodrog County

The aim of my research is to reconstruct the medieval settlement network of Bodrog County; to summarize the general history of Bodrog County, with special regard to the medieval and early modern administration and the changes in the settlement boundaries. This multidisciplinary research is based on written, pictorial and field-based archaeological, ethnographic, historical and geographical data. The most important element of the research is a GIS system developed for geographical settlement modeling, in which literature and field data, furthermore various remote sensing and map data were summarized and evaluated. The fact that Bodrog County is located partly in the southern part of present-day Hungary and in the northern part of present-day Serbia has made the research more difficult. Between the 11th and 13th centuries, its area stretched from the Danube to the Tisza River in an east-west direction, and from the present Kiskunhalas in the north to Verbász (Vrbas, Serbia) and Szenttamás (Srbobran, Serbia) in Bačka in the south. The research has revealed that many of the written sources of Bodrog County have been lost over time. However, compared to the surrounding counties, there are many medieval documents that contain a lot of useful geographical data suitable for settlement modeling.

BEVEZETÉS

A középkori Bodrog vármegye egyike a Magyar Királyság legrégebbi alapítású, s egyben legkevésbé ismert és kutatott vármegyéinek. 11-16. századi történetéről ez idáig nem jelent meg részletes, összefoglaló jellegű, történeti földrajzi áttekintés. Az elmúlt években-évtizedekben napvilágra került írások közül kifejezetten Bodrog vármegyével viszonylag kevés tanulmány foglalkozik, helyette az újkorban újjáalakult, s később egyesült Bács és Bodrog vármegyéről olvashatunk a legtöbbet (szakirodalmi áttekintést lásd PÁNYA 2019).

E szakirodalmi hiány oka mélyen gyökerezik. A délvidék más vármegyéihez (Bács, Csongrád, Szerém, Valkó, Temes, Torontál stb.) hasonlóan Bodrog története is bővelkedik „fehér foltokban”. A középkori és kora újkori történelmi folyamatok hatására a vármegye társadalma eltűnt,

települései legnagyobbbrészt elpusztultak, helyük és határuk is javarészt feledésbe merült. Jól érzékeltetik a nehézségeket Csánki Dezső szavai is: „*Részemről egyetlen megyére sem voltam kénytelen aránylag annyi időt és fáradságot fordítani, mint Bács- és Bodrog megyére*” (Csánki 1894).

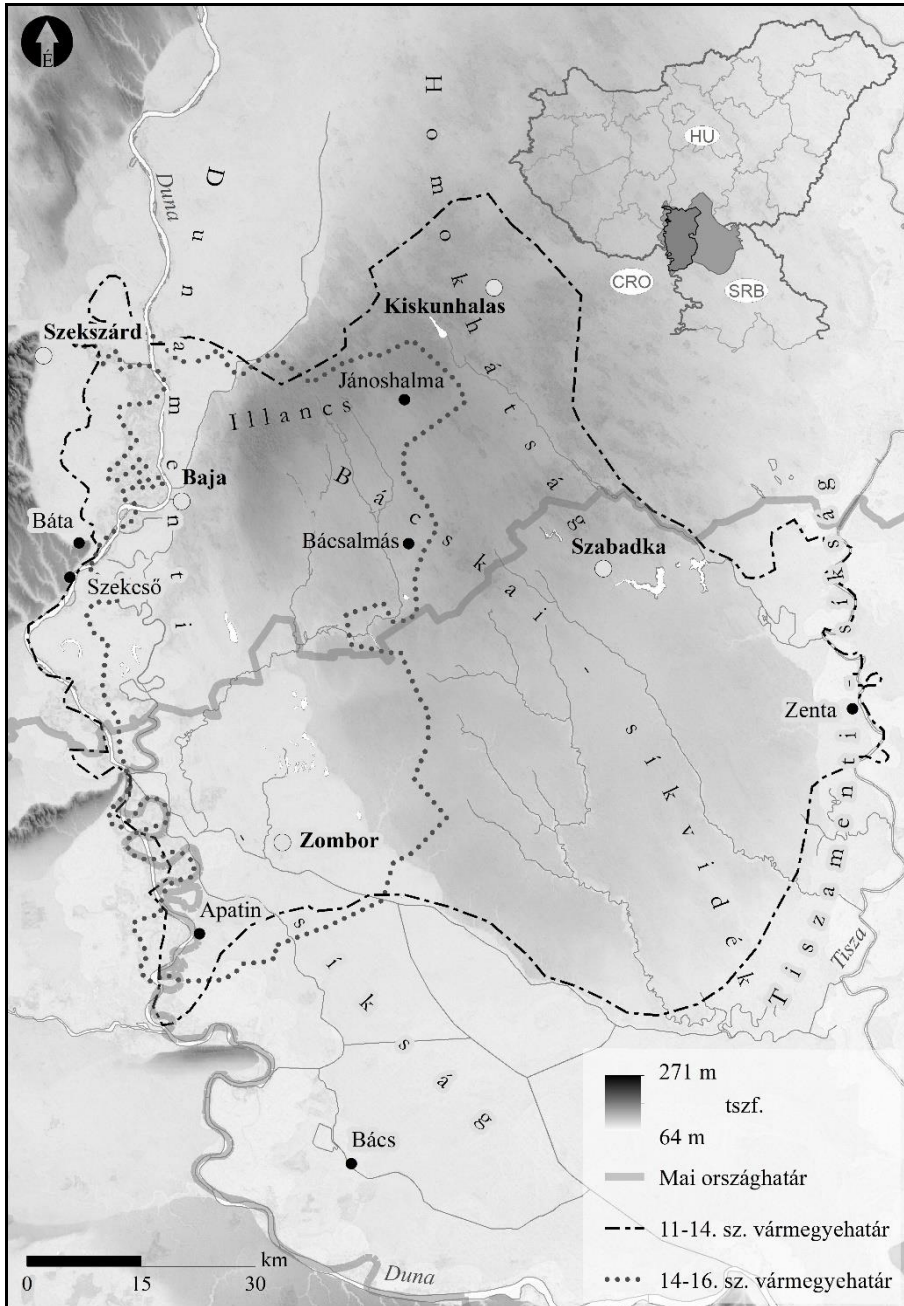
A korábbi vizsgálatok során a kutatók szerényebb mennyiségű és minőségű adatból építkezettek, illetve a módszerek terén is korlátozottak voltak a lehetőségek. Ezzel szemben az elmúlt években tömegesen váltak elérhetővé a digitalizált adattárak, középkori és kora újkori iratok, történeti és néprajzi adatok, térképek, archív és jelenkori légifelvételek, illetve műholdképek. A történeti földrajzi kutatásokhoz, azon belül a történeti táj és a településhálózat vizsgálatához nagyságrendekkel több adat áll rendelkezésünkre, mint a korábbi évtizedekben. Egyrészt lehetőség nyílt az adatok összefésülésére, adatbázisok létrehozására, illetve a korábbi kutatásokban már bemutatott adatok kritikai vizsgálatára. Másrészt a térinformatika lehetővé teszi a különféle tudományágaktól származó adatok térbeli ábrázolását és értelmezését.

A Kecskeméti Katona József Múzeum mintegy tíz éve kezdte el a Duna-Tisza közének széleskörű adatgyűjtésen alapuló, komplex történeti földrajzi vizsgálatát (Pánya 2017a, 2017b, 2019). Ennek keretében zajlott le az egykori Bodrog vármegye mélyreható kutatása is. Következőkben röviden összefoglalom a megye 11. századi alapításától a 16. század első harmadában bekövetkezett megszűnéséig tartó időszak fontosabb eseményeit, illetve röviden kitérek a megye területének kora újkori, „szendergő” időszakára, valamint az újkor elején bekövetkezett újraszervezésére. Terjedelmi korlátok miatt itt nincs mód Bodrog vármegye múltjának, gazdaságának, illetve településhálózatának részletes ismertetésére. Várhatóan 2021 második felében jelenik meg a Kecskeméti Katona József Múzeum gondozásában a megye részletes történetét összefoglaló kötet.

A VÁRMEGYE TÖRTÉNETE 1526-IG

Bodrog egyike a Magyar Királyság legkorábbi alapítású vármegyéinek (Györffy 1963, Kristó 2003). Kiterjedése a valamivel több, mint öt évszázados fennállása alatt többször változott. Területe a 11-13. századig kelet-nyugati irányban a Tiszától a Dunáig, északról pedig a mai Kiskunhalastól a bácskai Verbász és Szenttamás vonaláig terjedt (1. ábra). Kristó Gyula szerint keleten eredetileg nem érte el a Tiszát, csupán az Árpád-kori, Bács vármegye rovására történt terjeszkedése során kebelezhette be Zenta és Adorján környékét (KRISTÓ 2003). Területét, illetve politikai súlyát tekintve a tatárjárás előtti időkben (Bács, Bihar, Pozsony és Sopron mellett) az ország kiemelkedőbb vármegyéi közé tartozott (Tringli 2009, C. Tóth 2010).

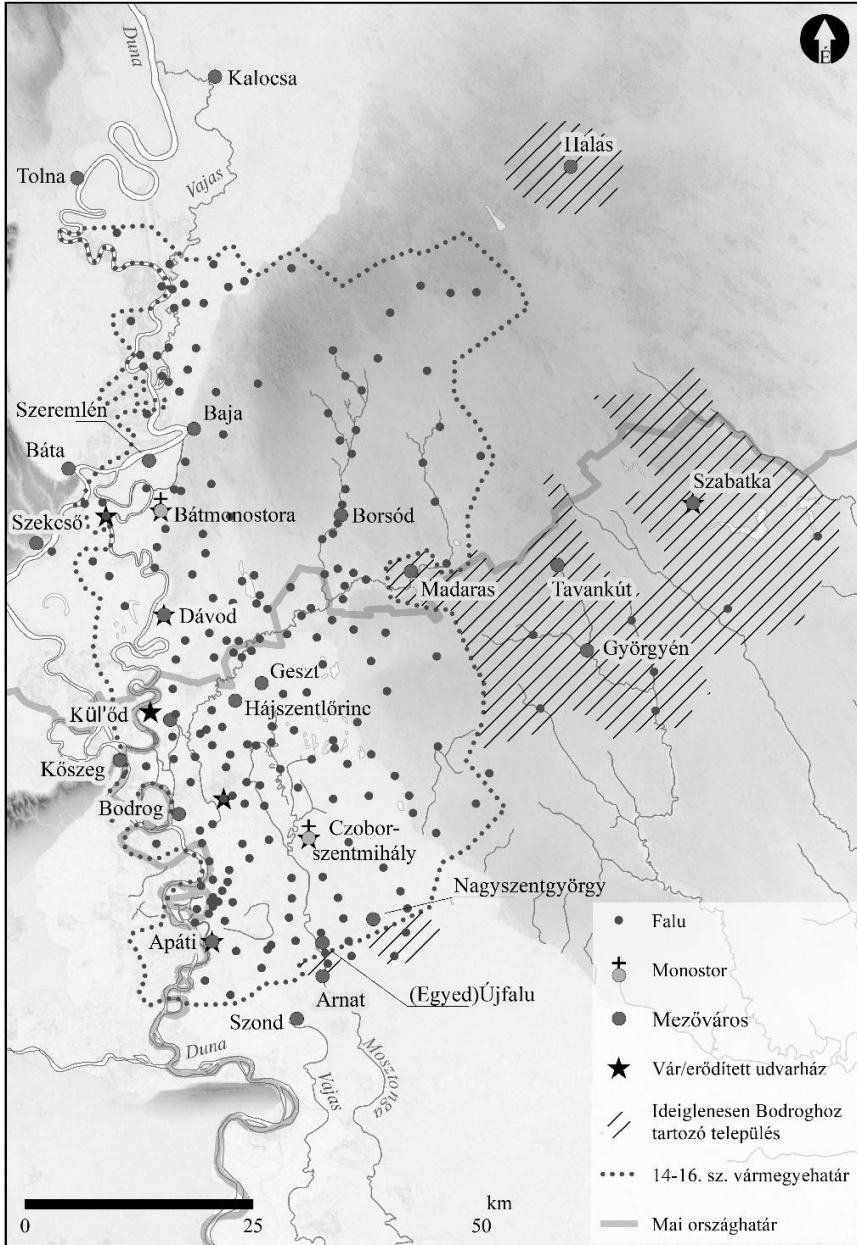
1. ábra. Az Árpád-kori és a késő középkori Bodrog vármegye földrajzi viszonyai (GYÖRFFY 1963 és a szerző saját kutatásai alapján)

Korai településhálózatáról szerény ismeretanyag áll rendelkezésünkre (Györffy 1963, Pánya 2019). Bodrog vármegye északi, Magyarországhoz tartozó részén elmaradtak a módszeres régészeti kutatások, így csak igen kevés Árpád-kori lelőhelyről van tudomásunk (Bondár 2017, Pánya 2019). Ez főleg a Bajától keletre eső területen okoz problémát a falvak azonosításában. Bodrog déli, Szerbiához tartozó részével hasonló a helyzet. A szerbiai Bácska északkeleti részéről, amely nagyrészt a történelmi Csongrád vármegyéhez tartozott, viszonylag jó adatokkal rendelkezünk, azonban az északnyugati fele, melyen Bodrog déli-délkeleti része terült el, szinte alig ismert (Szekeres 1983). Ennek elsősorban az az oka, hogy a szerbiai régészeti kutatások kevésbé érintették az észak-bácskai Árpád-kori és késő középkori faluhelyeket (Takács 2006). Az írásos források terén is hasonló a helyzet. A 11-13. századból ugyan maradt ránk néhány határleírás, azonban ezek igen szűkszavúak, kevés topográfiai adatot tartalmaznak, így ezeket határrekonstrukcióhoz sajnos kevésbé lehet felhasználni (Pánya 2019). A felsorolt hiányosságok ellenére az eddig ismert írott és tárgyi forrásokból a településhálózat néhány jellemzőjére következtethetünk. A betelepülő magyarság itt is, mint a Kárpát-medence más területein, a folyóparti területeket részesítette előnyben. Így a Duna és a Tisza menti területeket sűrűbben, a Telecskai-löszhát területét pedig ritkásan lakták be eleink (Györffy 1963, Takács 2000, Takács 2013).

A királyi vármegye névadója és központja Bodrog(vár) volt, melynek pontos helyét nem ismerjük. Feltehetőleg a Duna közelében, valahol Bezdán alatt, a mai Monostorszeg közelében állhatott (Takács 2000, Kristó 2003). A bodrogi vár birtokai részben a vármegye területén, részben pedig a szomszédos Baranya és Bács vármegyékben elszórtan helyezkedtek el (Györffy 1963).

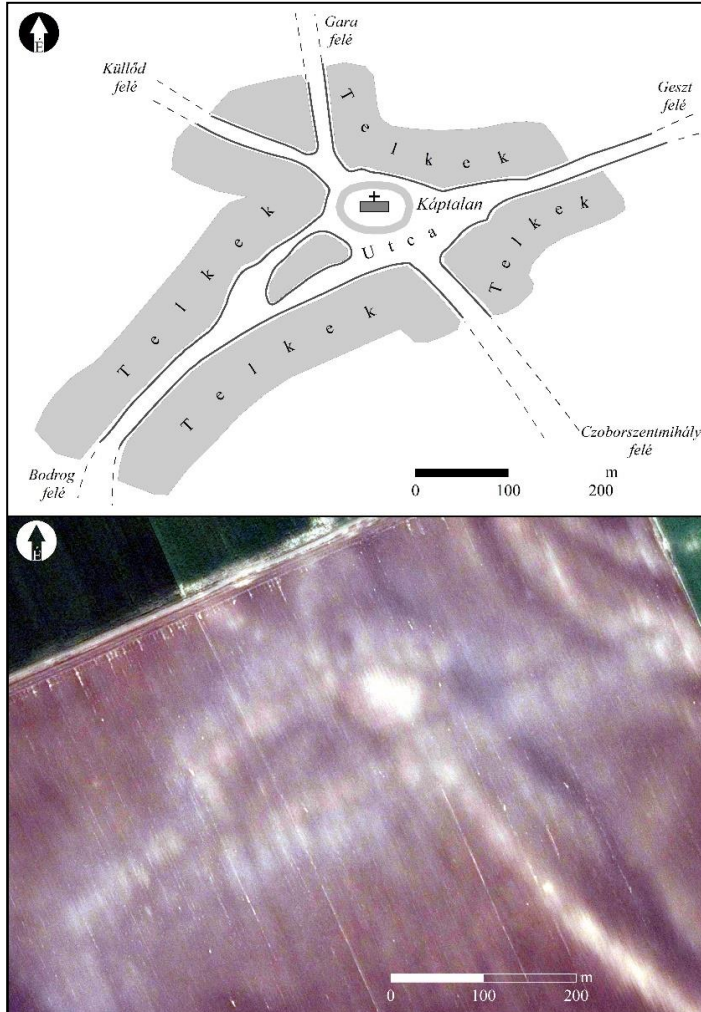
A tatárjárás idején településállományát komoly károk érték. Pontos adataink nincsenek, csupán becsülni lehet egy 50-70, egyes helyeken – főleg a hátsági, később a kunok által benépesített területeken – akár 90-100 százalékos pusztulást (Györffy 1963, Pánya 2019).

1245 körül IV. Béla – tartva a tatárok újabb hadjáratától – visszahívta az országra a kunokat. A megközelítőleg 60-70 ezer főnyi kun népességet a Duna-Tisza közén, a Zagyva völgyében, a Tiszántúlon, a Körös, a Maros és a Temes folyók vidékén fekvő néptelen területekre telepítette le. A forrásokból, illetve a korábbi kutatásokból ismert, hogy a Homokhátság központi részét a Csertán nemzetség (*generatio Chertan*) foglalta el. A kunok korai szállásterületének pontos határa jelenleg nem ismert, a töredékes adatokból arra lehet következtetni, hogy Bodrog vármegye hátsági területeire, Szabadka környékére és az attól keletre eső területekre is kiterjedt (Pálóczi Horváth 1996, Györffy 1990).

2. ábra. Bodrog vármegye településhálózata a 15. század végén (a szerző saját kutatásai alapján)

A tatárjárást követő átalakulás a vármegye működésére és a megye területére is hatással volt. A 13. század második felében Bodrog vármegye lassan újjáéledt. A korabeli iratokban számtalan, a tatárok pusztításai óta üresen álló egykori bodrogi várbirtok nevével találkozhatunk, melyek közül többet világi birtokosok kaptak meg benépesítésre (Pánya 2019). Ezek magánkézbe kerülésével kezdődött el a királyi vármegye nemesi vármegyévé alakulása a 13. század második felében.

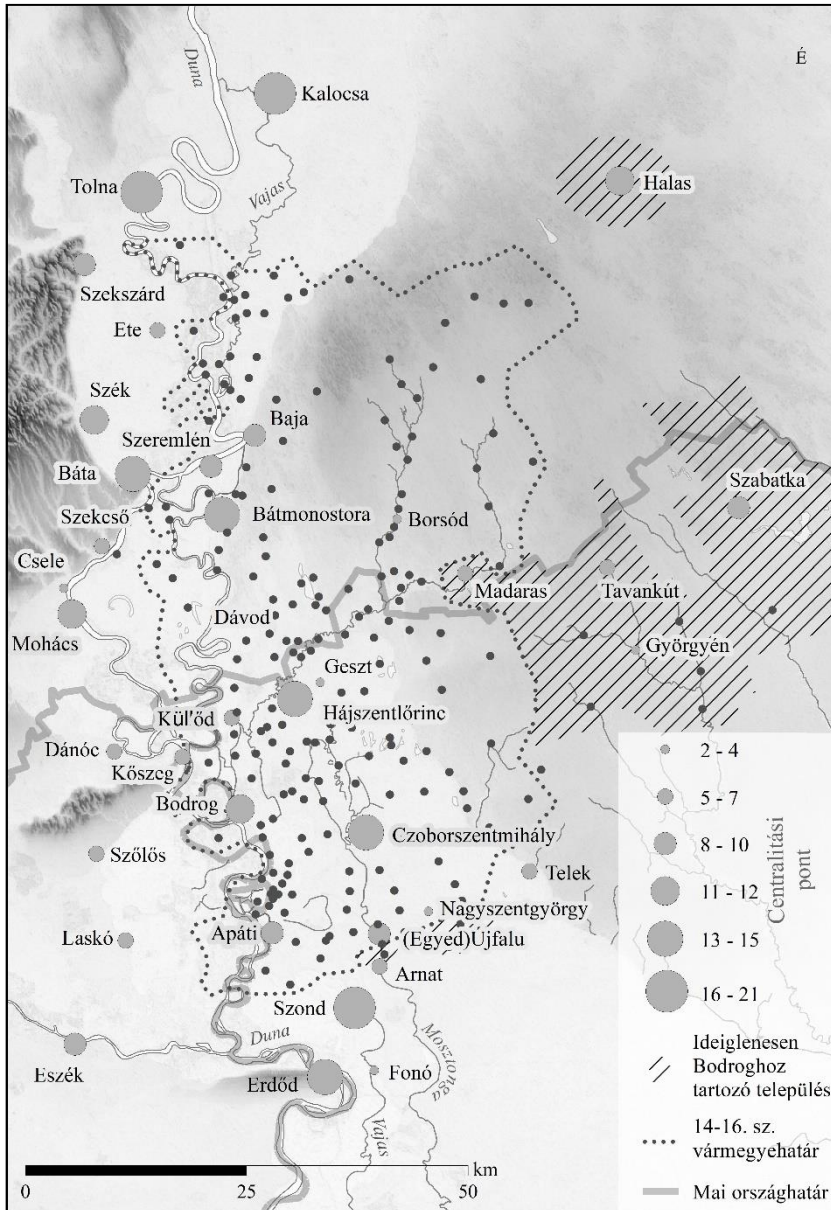
3. ábra. Hájszentlőrinc mezőváros műholdképe (lent), illetve értelmezett településszerkezeti vázlata (fent) (Google légifelvétel, a szerző saját kutatása alapján)

Bodrog vármegye Árpád-kori, mintegy 7.500 km²-es kiterjedése a 14. század közepére kevesebb, mint harmadára (kb. 2.500 km²) csökkent (**2. ábra**). Keleti határa a Tiszától Szabatka (mai Szabadka) vonaláig tolódott el nyugat felé, s egykori keleti részei nagyobb részben Csongrád, kisebb részben pedig Bács vármegyébe olvadtak be. Ennek ellenére a 15. század végére a Magyar Királyság közepes népsűrűségű és népességű megyéje volt (*Kubinyi* 1996). Bodrog északi szomszédjánál, Fejér vármegye solti székénél is hasonló folyamat játszódott le, ott is a hátsági, kunok által benépesített területek szakadtak le a vármegyéről, s a határok kisebb-nagyobb mértékben nyugat felé tolódtak (*Pánya* 2017b). A szomszédos Csongrád is „karcsúbb” lett, a homokhátsági területeinek javát elveszítette a kunok beköltözése után (KRISTÓ 2003).

A vármegye központja, a sedria (vármegyei bíróság, *sedes iudiciaria*) helye a nemesi vármegye fennállása idején többször változott. A kezdeti időszakból (13. század vége – 14. század első fele) nincsenek adatok, valószínűleg Bodrogban tarthatták a törvénykezést (*Csukovits* 1997). 1374-1438. között bizonyosan Bodrogban (eleinte szombati napon, a hetivásárral egy időben, később hétfőn), 1392-ben és 1466-1526. között Hájszentlőrincen (hétfői napokon), 1512-13-ban pedig a Gara közelében létezett Geszten (hétfői napon) ülésezett a vármegyei testület (*Csukovits* 1997). Számos évből nem maradt ránk adat a sedria helyéről, így nem tudjuk, volt-e más törvénykezési helyszín a vármegyében. Az azonban érdekes, hogy a Bodrog-Hájszentlőrinc-Geszt hármas egymástól alig 10-15 km távolságban, a vármegye középső részén létezett. A Solt vármegyénél megfigyelhető szempont itt is érvényesült, azaz a megyei ügyek intézésére a peremterületektől többé kevésbé azonos távolságra fekvő településen került sor (*Pánya* 2017b, *Csukovits* 1997). A bodrogi és a geszti gyűlések helyszínéről nincsenek adataink. Azt azonban tudjuk, hogy a hájszentlőrinci összejöveteleket a prépost házában tartották (1483: DF 266141, DL 18732) (3. ábra).

A vármegye településhálózata egyenetlen volt. Településsűrűség tekintetében két terület különíthető el: a Homokhátságon, illetve a Bácska-löszös hát területén ritkásabb, nagyobb határú helységek voltak a jellemzőek, a vármegye nyugati felén, a dunai ártérben fekvő megyerész jóval zsúfoltabb volt, számos esetben egymástól szinte látótávolságra (1,5-2 km) feküdtek a települések. A Duna menti sávban, az észak-déli irányú, folyó menti közlekedési folyosóban helyezkedtek el a vármegye legjelentősebb gazdasági és egyházi központjai. Kubinyi András szempontrendszere alapján e települések többségében *részleges városfunkciójú mezővárosok* (Bátmonostora, Bodrog, Czoborszentmihály, Hájszentlőrinc), illetve *átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak* (Apáti, Baja, Küllöd, Szeremlén, Egyedújfalú, Halas, Szabatka), továbbá *jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak* (Arnat,

Borsodszentlőrinc, Dávod, Geszt, Nagyszentgyörgy, Madaras, Tavankút) voltak (KUBINYI 2000) (4. ábra).

4. ábra. Bodrog vármegye központi helyei a 15. század végén (KUBINYI 2000 és WEISZ 2012, valamint a szerző saját kutatásai alapján)

Nemzetiségi összetételét tekintve a ránk maradt iratokból egy tisztán magyar lakosságú megye képe bontakozik ki (*Pánya* 2019). Azonban nemcsak Bodrog, hanem a tőle délre fekvő Bács is magyar többségű volt a török terjeszkedéssel párhuzamosan zajló délszláv betelepedésig (*Bukurov* 1978, *Kocsis* 2006, *Takács* 2006). Szórványos szláv népességre Bodrogban a 16. század elejéről vannak először adataink. 1509-ben említenek katonaparasztokat (*vojniki*) Czoborszentmihály (mai Zombor) környékén (1509: DL 46895). Hasonló szerepű katonáskodó parasztok a környékbeli vármegyékben is szolgáltak a mohácsi csata előtti időkben (*Kubinyi* 1996).

A 16. század elején kiújult a török-magyar háborúskodás, melynek következtében a szomszédos Bács vármegye déli fele, illetve a közeli Szerém és Valkó vármegye településhálózata lassan sorvadásnak indult (*Szabó* 1954, *Engel* 2000). Az eddigi ismereteink szerint Bodrogot nem érték el a török portyázók, azonban a harcok által érintett megyékből számos lakó érkezett a megye területére (*Gulyás* 2011). Nándorfehérvár eleste (1521) után lassan elindult a déli vármegyék nemességének áttelepülése északabbi területekre. Bodrog felső részének legjelentősebb birtokosai, a Várdai család például 1524-ben szállította át bodrogi irattárát a szabolcs vármegyei Kisvárdára a török veszély miatt (1524: DL_89189). A fennmaradt, viszonylag gazdag bodrogi nemesi levéltárak alapján több más család is hasonlóan cselekedett. Számos távolabbi birtokaira költözött család kihalt az idők folyamán, vagy ha fenn is maradt, birtokaikra vonatkozó iratai elvesztése miatt le kellett mondaniuk a hódoltsági birtokaikról (*Maksay* 1990).

Bodrog sorsa a mohácsi csatát követő időszakban pecsételődött meg. A győztes Szulejmán szultán Buda elfoglalása után a Duna-Tisza közén vonult vissza a Balkán felé. Serege kétfelé vált: a nyugati, Szulejmán által vezetett hadcsoport Solt vármegyén, majd Bodrog legsűrűbben lakott Duna menti területein haladt keresztül, rabolva és fosztogatva. A másik sereg Budáról Szeged felé, majd onnan Pétervárad felé menetelt, s a vármegye keleti falvait pusztította. Számos kisebb-nagyobb, szerencsésebb és kevésbé szerencsés ellenállási kísérletről van tudomásunk az ország területéről (*Pánya* 2017b, *Pfeiffer* 2017). Bodrog és Bács területén is próbálták magukat megvédeni a falvak és városok lakói, azonban a szabadkaiak kivételével ez nem sikerült (*Bárány* 2017).

A VÁRMEGYE TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETE 1526 UTÁN

A mohácsi csatát követő zavaros időszakban lépett színre Cserni Jován, a magyar forrásokban Fekete embernek (latinul *Homo Niger*, szerbül *Ivan Nenad*) nevezett délvidéki rác katona, aki több ezer fős sereget alakított Lippa környékén a magyar területre érkezett rácokból (*Stojkovski* 2015). Szapolyai János erdélyi vajda Tokajba hívta, ahol Jován hűséget fogadott neki. „*Ezután*

János vajda úr megajándékozta őt lovakkal és költséggel és más holmival, s megparancsolta neki, hogy lovagoljon a Tisza folyón túlra, Bács vármegye elhagyott földjére, mert Bács megyében még sok élelem van faluszerte, asztag és marhák, amelyek az isten sorsára ott maradtak” (Szakály 1979, Barta 1995). Miután Jován megérkezett a vajdától kapott területre, főhadiszállását Szabadkán rendezte be. Időközben a török pusztítás elől elmenekült nemesek és parasztek közül többen visszatértek a délvidékre, azonban a beköltöző rácok nem engedték őket vissza a birtokaikra (Barta 1995).

Mi történt ekkoriban Bodrog tisztikarával? Egy részük a mohácsi csatában, illetve az azt követő időszakban meghalt, vagy török fogságba esett. Más részük azonban megmaradt, s ha lassan is, de a vármegye újra működni kezdett. Az újjászerveződés egyik jele volt, hogy fél évvel később, 1527 márciusában a Szapolyai János király által Budára meghirdetett országgyűlésen megjelent lekcsei Sulyok Lajos és bátmonostori Várdai Mihály (Fraknoi 1874). A Fekete ember délvidéki mozgalma azonban nemcsak a lakosság visszatérését, hanem a vármegye újjászerveződését is gátolta. Jován bukása után, 1528-ban és 1529-ben a török újabb hadjáratot vezetett a Magyar Királyság területére, melynek következtében az 1530-as évek elejére a megye szervezete lényegében széthullott (Pánya-Rosta 2015). A vármegye közigazgatása a század folyamán sem állt helyre, a megmaradt néhány, időközben reformátussá vált magyar települést (Szeremle, Csanád) a szomszédos Solt (a 16. század végétől Pest-Pilis-Solt) vármegye felvidéki várakban székelő tisztikara „vette át”, s ezek a 20. századi megyerendezésig meg is maradtak Pest-Pilis-Solt vármegye kötelékében.

A török hódítás nemcsak a közigazgatásban, hanem a vármegye népességében is helyrehozhatatlan károkat okozott (Pfeiffer 2017, Thúry 1896). Bács és Bodrog vármegyéék magyarsága 1526-ban és az azt követő háborús években lényegében eltűnt, a szerencsésebbek elmenekültek, a lakosság jelentős részét azonban elpusztították vagy rabláncra fűzve a Török Birodalomba hurcolták (Pesty 1880, Kőhegyi 1993, Engel 2000, Hegyi 2001, Kocsis 2006). A helyzetet jól érzékelteti Ogier Ghislain de Busbecq flandriai nemes, I. Ferdinánd császár követének 1554-es konstantinápolyi látogatásának leírása: „Midön Konstantinápolyból kiléptem, egynehány szekeret láttam, melyek tele voltak gyermekekkel és leányokkal. Azok Magyarországból vitettek Konstantinápolyba, hogy ott eladattassanak. Ily eladandó portékánál semmi egyéb portéka sem bővebb ebben a városban. ...Az öregek és ifjak csordaszámra hajtottak, vagy pedig békóba szorítottak, mint az eladandó lovak” (Busbecq 1582). A Magyar Királyságból annyi embert hurcoltak el, hogy a század végén Konstantinápolyban a leggyakrabban hallott nyelvek – a török, görög, horvát stb. – között megtalálható volt a magyar is (Crusius 1584).

Bodrog vármegye területe a hódoltság megszervezése után a szegedi szandzsákhöz, azon belül nagyobb része a bajai és a zombori náhijékhez, kisebb része a kalocsai és a szabadkai náhijékhez került (*Wicker* 2008). A népesség kicserélődését és a településhálózat változását a törökkori adóösszeírások (defterek) alapján viszonylag jól nyomon lehet követni. Ezekből kiderül, hogy a mohácsi csatát követő zavaros időszakban a délvidék településeinek legnagyobb része elnéptelenedett, s az 1540-es évekig a többségük lakatlan maradt. A lakott településeken a délszláv és vlah többség mellett magyarság csupán szórványosan fordult elő. 1560-61-ben már kevesebb volt a pusztá beköltöző balkáni népek növekvő száma miatt, azonban a folyamatos beáramlás ellenére a falvak népessége viszonylag gyér volt (*Hegyí* 2001). Ezt erősítik meg a magyar források is. Verancsics Antal 1553-ban Konstantinápolyba vezetett követséget, és a Dunán lefelé hajózva látta a délvidék pusztulását (*Szalay* 1857). Hasonló megfigyelést tettek a szigetvári katonák is, akik a bácskai falvak lakosságát adóztatták. A bácskai falvak közül négy sem érte el a régebbi, mohácsi csata előtti falvak szintjét (*Németh* 1903).

Fél évszázaddal a mohácsi csata után nagyobb magyar csoportok csupán Küllődön (Kolut), a mezővárosból faluvá zsugorodott Szeremlénben (Szeremle) és Bátmonostoron, illetve a vármegye északnyugati, Duna menti részén maradtak (Besenyő, Csepces, Csanád, Korpád). Kisebb magyar népesség élt még Berjegen (Béreg), illetve Szabatkán (Szabadka) (*Hegyí* 2001, *Káldy-Nagy* 2008). A középkori népesség legnagyobb része a Duna árterében fekvő, védettebb településeken maradt meg, s igen valószínű, hogy ezek a kisebb közösségek a század végére beolvadtak az egyre gyarapodó délvidéki balkáni népességbe, vagy elköltöztek a Hódoltság/Magyar Királyság más vidékeire.

A szomszédos Bács és Csongrád vármegyékben hasonló volt a helyzet. Bácsban 1570-ben a legtöbb magyar Bács és Szond (Szonta) városban írták össze, illetve kisebb töredékek éltek még Bökény (ma Dunabökény) településen (*Káldy-Nagy* 2008). Csongrád déli részében magyarság csak Martonoson maradt (*Káldy-Nagy* 2008, *Hegyí* 2001). A déli vármegyék magyar népességének vesztesége becslések szerint megközelítette a 400.000 főt (*Zorn* 1990).

A magyarok helyébe spontán migrációval—balkáni eredetű, részben mohamedán, részben ortodox keresztény rác-vlah népesség költözött, mely a hódoltság ideje alatt többször kicserélődött. Célzott betelepítésre is vannak adataink, például Bajától délre, a mai Gara – Vaskút – Bácsborsód környékére katonaparasztkok kerültek, akik feladata az utak felügyelete, és az utazók védelme volt a baranyai várak katonái és a kóbor hajdúk ellen (*Hegyí* 2001, *Wicker* 2008).

A délszláv terjeszkedés következtében a magyar–szláv nyelvhatár a 16. század közepére Bajától északra, Dusnok tájától kelet felé egészen

(Kiskun)Halas déli pereméig, onnan kissé délre kanyarodva Szeged tájáig kúszott fel (Vass 1989, Hegedűs 1997, Káldy-Nagy 2008). A rácok térnyerését jól mutatja az is, hogy a 16. század közepétől az egykori Bács és Bodrog vármegyék területét, később pedig már Tolnát is Rácországnak nevezték a magyar forrásokban (Szakály 1981, Wicker 2008, Máté 2018).

Bácsban, Bodrogban és Csongrád déli részén kisebb-nagyobb torzulással, de a legtöbb településnek magyar neve volt még a 16. század végéig. A bodrogi Rim (Rém), Borot (Borota), Side (Dzsida puszta, Borota mellett) neve kis mértékben változott meg, míg Baja neve változatlan maradt. A Bodrog vármegye keleti szélén létezett Hagymásegyház a 16. században még Halmas, később Aljmas, az újkorra pedig Almás (Bácsalmás) lett. Ehhez hasonló a Valkó megyei, Eszék szomszédságában létezett Hagymás ~ Aljmas nevének alakulása (Engel 2000). Szabadkából Subotica, Szántóból Szantova (Hercegszántó), Böködből Bikity (ma Bácsbokod), Csomoklyából Csonopla, Küllődből Kolut, Czoborszentmihályból Zonbor (az újkorban pedig Sombor/Zombor) lett stb. Más falvak nevei teljesen megváltoztak, így például Tárnokmonostorból Csatal Kilisza (ma Csátalja) lett (Káldy-Nagy 2008, Wicker 2008).

A 16. század közepétől a zsugorodó Magyar Királyság egyre kevésbé tudta felügyelet alatt tartani Bodrog (illetve Bács és Csongrád) vármegye területét. Az adószedés ugyan fennmaradt, s a végváriak is többször vezettek délvidéki rajtaütéseket (Szakály 1981, Hegyi 2001). A 16. század közepétől azonban a Királyság megmaradt részébe egyre pontatlanabb adatok jutottak el Bodrog vármegyéről, ennek következtében az iratokban rendszeressé váltak a topográfiai tévedések. Igen gyakori volt például, hogy bodrogi településeket bácsiként említettek (Szakály 1981, Szakály 2001), illetve előfordult az is, hogy bodrogi falvakat a Kiskunsághoz (Cumania Minor) soroltak. 1572-ben a Bodrog északkeleti felén létezett Borsodot (ma Bácsborsód) és Mátyusházát (ma Mátételke) a szomszédos kun településekkel együtt vették jegyzékbe, s azt is megjegyezték, hogy mindet rácok lakták (Jerney 1842).

A 17. század végén zajló felszabadító harcok ismét változásokat hoztak a Duna-Tisza köze déli felén, számos települést elhagytak lakói, a megmaradtaknak pedig lecsökkent a népessége (Iványi 1885). Ezzel párhuzamosan katolikus szerbek, más néven bunyevácok tömegei érkeztek több hullámban a felszabadult Duna-Tisza közti területekre (Bellosics 1907, Iványi 1913).

BODROGBÓL BÁCS(KA)

Bodrog vármegye emléke a mintegy öt évszázados fennállása után a török terjeszkedés hatására néhány évtized alatt elhalványult. A 16. század első harmadától számos írott emlékből találkozunk a Bácska/Bács megye elnevezésekkel, melyek alatt a források szövegkörnyezete alapján Bács megyén

kívül a teljes délvidéket, azaz Bodrogot és Csongrád déli részét is érthették. A nagy tudású, délvidéki származású Szerémi György emlékirataiban Szabadkát (mely Bodrog és Csongrád határán feküdt) Bács vármegyei településként (Zabattka in Bachmege) említette (*Szerémi* 1857). Kemalpasazáde 1526-ban feljegyezte, hogy a győzedelmes szultán a gazdag „Bacska-mege” területét is kirabolta és elpusztította („nyomorult magyarság szerencséjének erős gyökér fáját e tartományból is kitepte”) (*Thúry* 1893). Ugyanebben az évben Cserni Jován „Bács vármegye elhagyott földjére” („ad desolatum terram Bachmege”) költözött (*Szerémi* 1857, *Szerémi* 1979). Oláh Miklós Hungária c. művében Bácsvidéknek (perpetuo campo, qui Bachiensis regio appellatur) nevezte a Duna-Tisza közének déli felét (*Olahus* 1838). Ugyanezen területet a 16. század közepén készült szigetvári számadásokban Bács vármegyeként említették (Tímár 1996). Később is gyakori volt, hogy az egykori Bodrog vármegyei településeket – például 1558-ban Szeremlént és Bátmonostorát – Bácshoz sorolták (*Szakály* 1981, *Kőhegyi* 2000, *Szakály* 2001, *Molnár* 2006). A sort még sokáig lehetne folytatni. A szórvány adatok alapján feltételezhető, hogy a Bács(ka)(vidék/megye) kifejezés már a késő középkor és a kora újkor határán is ismert lehetett, s tágabb értelemben a délvidéki megyékre, azaz Bács, Bodrog területére és Csongrád vármegye déli felére vonatkozott. A Bácska(ság)/Bácsország elnevezéssel a 17. századi, illetve 18. század eleji iratokban is gyakran találkozunk a délvidék általános nevéként (*Cziráky* 1893, *Kreutel-Spies* 1962, *Hajdók-Kőhegyi* 1976, *Juhász* 1988, *Kőhegyi* 1998, *Kőhegyi* 2000).

A török hódoltság megszűnése után megindult a hódoltsági területeken létezett vármegyék újrászervezése. Bács és Bodrog felállítása során komoly bonyodalmakat okozott az egykori vármegyék pontos határainak és településeinek felderítése. 1699-ben Baján megalakult Bács vármegye, melynek határait szabatos adatok hiányában nem az eredeti, Bács-Titel közötti területen, hanem az egykori Bodroghoz tartozó Baja-Zombor (Sombor)-Szabadka (Subotica) környékén jelölték ki. Ugyanebben az évben megszervezték Bodrog vármegyét is Dunabökény (Bukin) – Futak (Futog) – Titel (Titel) – Verbász (Vrbas) környékén, azaz épp az egykori Bács vármegye területén (*Apró* 2011, *Pánya* 2019). A két megye között a 18. században állandó viták zajlottak a határaik pontos vonala, illetve a településeik hovatartozása miatt. A kedélyek a 19. század elejére csendesültek le, amikor is – mintegy százévnyi vajúdas után – 1802-ben létrejött a trianoni békéig létező Bács-Bodrog vármegye (*Apró* 2011).

1920 után Magyarországnál maradt az egyesült megye északi fele, mely az 1950-es megyerendezés után az újonnan létrehozott Bács-Kiskun megye egyik névadója lett. Ha szigorúan a középkori eredetű elnevezést vizsgáljuk, akkor világosan látszik, hogy egy olyan vármegye nevét viseli egy mai megyénk, mely a mai ország területén sohasem létezett. Egy külön kutatás fényt deríthetne

arra, hogy az 1950-es megyerendezéskor miért nem a középkori Solt és Bodrog vármegyék neveit párosították a Kiskun elnevezéssel. Utóbbi ugyan újkori eredetű, azonban mégis utalt volna a középkori kun székekre (Halas, Mizse, Kecskemét és Hantos szék). Ha így történt volna, akkor egy történelmileg hitelesebb, Bodrog-Solt-Kiskun (vagy Solt-Bodrog-Kiskun) nevű megyéje is lehetne hazánknak.

Rövidítések jegyzéke

DL és DF – Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltára és Fényképtára
MNL OL - Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

IRODALOM

- APRÓ E. (2011): Bács-Bodrog vármegye székhelyei és székházai – Bács-Kiskun megye múltjából 25., pp. 87-104.
- BARTA G. (1995): Az elfelejtett hadszíntér. 1526-1528 (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez) – Történelmi szemle, 1995/37. évf. 1. sz. pp. 95-107.
- BARÁNY A. (2017): A kereszténység védőbástyája 1526 őszén. – In: PÓSÁN L.-VESZPRÉMY L.-BODA J.-ISASZEGI J. (szerk.): Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig, Budapest. pp. 293–318.
- BELLOSICS B. (1907): A Bácska telepítése történetéből – Uránia - Népszerű tudományos folyóirat 8., 10. sz. pp. 411-417.
- BONDÁR M. (2017): A topográfia előzményei és kezdetei. A topográfia a Régészeti Intézetben. In: BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő, Budapest. pp. 104–124.
- BUKUROV, B. (1978): Backa, Banat i Srem. – Matica srpska, Novi Sad p. 141.
- BUSBECQ, O. G. de 1582: Itinera de Contanstinopolitanum et Amasianum, Antwerpen 167 p.
- CZIRÁKY Gy. (1893): A duna-földvári vár ostroma és bevétele 1705-ben. – Schwarz Nyomda, Dunaföldvár 35 p.
- CRUSIUS, M. (1584): Turcograeciae libri octo. – Basel p. 600.
- CSÁNKI D. (1894): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II., – MTA Budapest. p. 874.
- CSUKOVITS E. (1997): Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. – Történelmi szemle 1997/3-4, pp. 363-386.
- ENGEL P. (2000): A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. – Századok 134., Budapest 2000 pp. 267–321.
- FRAKNÓI V. (1874): Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae 1. 1526–1536. – MTA, Budapest. p. 652.
- GULYÁS L. Sz. (2011): Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. – Helynévtörténeti Tanulmányok 6. pp. 175–195.

- GYÖRFFY Gy. (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., – Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 907.
- GYÖRFFY Gy. 1990: A magyarság keleti elemei, – Gondolat Kiadó, Budapest 1990 p. 324.
- HAJDÓK I. – KŐHEGYI M. (1976): Nagybaracska földrajza és története 1848-ig – Bajai Türr István Múzeum, Baja 1976. pp. 280.
- HEGEDŰS L. (1997): Kelet-Tolna települései (1500-1686). – Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6. pp. 115-208.
- HEGYI K. (2001): Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilajet déli szandzsákjaiban. – Századok 135. évf. 6. sz. pp. 1255-1311.
- IVÁNYI I. (1885): Bács vármegye összeírása 1699. évről. – A Bács-Bodrogh megyei Történelmi Társulat évkönyve 1885/2. pp. 107-113.
- IVÁNYI I. (1913): A Bács vármegyei telepítések áttekintése. – A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1913/1-2. pp. 10-23.
- JERNEY J. (1842): A' magyarországi tatárokról, 2. rész. – Tudománytár 11. k. 4. füz., pp. 163-209.
- JUHÁSZ D. (1988): A magyar tájnévadás. – Nyelvtudományi értekezések 126., Akadémiai Kiadó, Budapest 110 p.
- KÁLDY-NAGY Gy. (2008): A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben – Dél-Alföldi évszázadok 24., Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 401 p.
- KOCSIS K. (2006): Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban. – In: Dr. KÓKAI S. (szerk.): A délvidék történeti földrajza Nyíregyháza pp. 125-134.
- KŐHEGYI M. (1993): Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez. – In: BÉKÉSI I.-JANKOVICS J.-KOSA L.-NYERGES J. (szerk.): Régi és új peregrináció II., Budapest-Szeged pp. 159-169.
- KŐHEGYI M. (1998): Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526-1856). – Bács-Kiskun megye múltjából 14. pp. 169-262.
- KŐHEGYI M. (2000): Katymár lakossága a XVIII. század első harmadában. – Bács-Kiskun megye múltjából 16. pp. 97-104.
- KREUTEL, R. F. – SPIES, O. (szerk.) (1962): Osman Ağa: Der Gefangene der Giauren. Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Osmanische Geschichtsschreiber., Band 4, Verlag Styria, Graz/Wien/Köln 233 p.
- KRISTÓ Gy. (2003): Fejezetek az Alföld középkori történetéből. – Dél-Alföldi évszázadok 20., Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 185 p.
- KUBINYI A. (1996): A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. – In: Történelmi szemle 1996/2.3. pp. 135-162.
- KUBINYI A. (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. – Dél-Alföldi évszázadok 14., Szeged 199 p.

- MAKSAY F. (1990): Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I. kötet. – Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 16., Magyar Országos Levéltár Budapest 574 p.
- MÁTÉ G. (2018): A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. – In: *Ethnographia* 2018/3. pp. 371-390.
- MOLNÁR A. (2006): A bátai apátság és népei a török korban. – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, METEM könyvek 56., Budapest 169 p.
- NÉMETH B. (1903): Szigetvár története. – Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., Pécs 483 p.
- OLAHUS, N. (1838): Hungaria – Athila. – K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest 108 p.
- PÁLÓCZI H. A. (1996): Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. – In: HAVASSY P. (szerk.): Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Kiállítási katalógus. (Gyulai Katalógusok 2). Gyula pp. 7-36.
- PÁNYA I. (2017a): Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011-2016. – Településföldrajzi tanulmányok 2017/1. pp. 91-107.
- PÁNYA I. (2017b): Fejér megye solti székének történeti földrajza – In: SZÖLLŐSY Cs.-POKROVENSZKI K. (szerk.) *Alba Regia* 45, Székesfehérvár pp. 135-180.
- PÁNYA I. (2019): Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county. – *Banatica* 29. pp. 321-352.
- PÁNYA I. – ROSTA Sz. (2015): A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása – In: BALOGH Cs. – PETKES Zs. – SUDÁR B. – ZSIDAI Zs. (szerk.): ...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére. Budapest 2015 pp. 243–268.
- PESTY F. (1880): Az eltűnt régi vármegyék 1. – MTA, Budapest. p. 982.
- PFEIFFER A. (2017): Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között. – *Belvedere Meridionale* 29/2. pp. 85–100.
- STOJKOVSKI, B. (2015): Between Habsburgs and Ottomans-Jovan Nenad movement in 1526–1527. – In: *Medunarodna naučna konferencija: Balkanot, lude, vojni i mir. Materijali od medunarodnata naučna konferencija po povod 65 godini od osnovanjeta na Institutot za nacionalna istorija* (Skopje, 4-5 nov. 2013.), pp. 73-81.
- SZABÓ I. (1954): Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. – Akadémiai kiadó Budapest p. 84.
- SZAKÁLY F. (1979): Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). – *Történelmi Szemle* 1979/2. pp. 227-261.
- SZAKÁLY F. (1981): Magyar adóztatás a török hódoltságban – Akadémiai Kiadó Budapest p. 485.
- SZAKÁLY F. (2001): A hódolt megye története – In: ZSOLDOS A. (szerk.): *Pest megye monográfiája II/1.*, Budapest pp. 329-539.
- SZALAY L. (1857): Verancsics Antal összes munkái I. – Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest 370.

- SZEKERES L. (1983): Középkori települések Északkelet-Bácskában. – Forum könyvkiadó, Újvidék pp. 1-77.
- SZERÉMI GY. (1857): II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543. – In: Wenzel G. (közli): Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 1., Pest 411 p.
- SZERÉMI Gy. (1979): Magyarország romlásáról. – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1979 401 p.
- TAKÁCS M. (2000): Szempontok Bácska településtörténeti rekonstrukciójához, az avarok 568-as honfoglalása és a 11. század vége között. –BORI Imre (szerk.): Híd 44, Szabadka 2000/12, pp. 1095-1118.
- TAKÁCS M. (2006): A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. – In: Studia Caroliensia 2006/3–4. pp. 147–179.
- TAKÁCS M. (2013): A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. – In: RÉVÉSZ L- WOLF M. (szerk.) A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Szeged pp. 641-666.
- Thúry J. (1893): Török történetírók I. – MTA, Budapest 434 p.
- THÚRY J. (1896): Török történetírók II. – MTA, Budapest 427 p.
- TÍMÁR Gy. (1996): Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546-1565. – Baranya török kori forrásai 1. Pécs 484 p.
- C. TÓTH N. (2010): A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére. – In: HERMANN I. és KARLINSZKY B. (szerk.): A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém pp. 319-344.
- TRINGLI I. (2009): Megyék a középkori Magyarországon. – In: NEUMANN T. – RÁCZ Gy. (szerk.): Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Budapest-Piliscsaba pp. 487–518.
- VASS E. (1989): Török megszállás alatt. – In: KÓHEGYI M. (szerk.): Baja története a kezdetektől 1944-ig. Akadémiai Kiadó Budapest. pp. 159–199.
- WEISZ B. (2012): Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban – MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest 222 p.
- WICKER E. (2008): Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában – BKMŐ Múzeumi Szervezete Kecskemét 253 p.
- ZORN A. (1989): Német betelepülések a mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és a XIX. században. – Bács-Kiskun megye múltjából 10. Kecskemét pp. 325-389.

A TÁRKÁNYI TISZA-KERTEK AZ ÁRTÉRI GYÜMÖLCSÖSÖK HASZNOSÍTÁSÁNAK FORMÁIHOZ

VIGA GYULA

Fairy Gardens (Hun.: Tündérkertek) alongside The River Tisza Experience heritage in the use of river flats areas and some stereotype memories

The economic activity of the colonus peasants in village communities was limited due to the course of two and three year land use in the era of feudal Hungary. Beside certain improved use and regional variations, it was areas not in use, especially gardens as of the beginning of the 18th century that provided space for one's own economic thrives. These areas, where no tax was levied, originally hosted new types of cultivated plants as well. The subject of my study is: the use of the river-flats areas along the rivers, within that one of their specialities, the space usage of Tisza-gardens' historic processes are discussed. The territorial bases for fruit growing in the Carpathian Basin until the middle of the 19th century were the so called almost volunteer groves along the upper reach river side banks of some minor rivers like the Danube, Tisza, Szamos, Maros, Körösök), where the plump, pear apple and nuts trees, which did not need much cultivation, yielded enough fruit for local consumption and for commerce with the people from surrounding regions. After river improvements, in the past one and a half centuries their use changed, because what decided on their future was how intensive their use became (through incision, variety conversion, pest control, market situations). The author reveals recent ethnographical data that the second half of the 20th century memories reflect the memories of the "fairy gardens" in community traditions which got eliminated in the 1960s and 1970s, as the reflection of the prosperity missed by the descendants, as some option for pleasant human atmosphere.

A magyar néprajzi kutatások önálló vonulatát alkotják az egykori lápvidékek, vízjárások, árterek hasznosításával, kiélésének formáival foglalkozó munkák. Bár alapvetően eltérő elképzelések élnek egymás mellett a hagyományos lápi életmód gazdasági jelentőségének megítélésében, a tudatos, mesterséges vízhasznosítás „ösiségének” értelmezésében, – amelyek nem utolsósorban a lápvidékek és időszakos vízjárások eltérő táji adottságaiból és különböző történetéből is fakadnak a kétségkívül meglevő azonosságok mellett

–, s az sem lehet kétséges, hogy a modern történeti földrajzi, történeti ökológiai munkák egészen más dimenziókat szabnak a vizsgálatoknak, mint a lápi élet korai, olykor romantikus leírásai, az azonban mégis bizonyos, hogy a régi *Ecsedi-láp*, *Rétköz*, *Sárrét*, *Kis-Balaton*, *Duna-mente* és *Tisza-mente* a hagyományos életmód rendkívül archaikus formáit és elemeit őrizte meg; az emberi alkalmazkodás sajátos és jellegzetes megnyilatkozásait.¹ A kutatásokban mind nagyobb teret nyerne azok, akik a tradicionális tevékenységek, életmód-stratégiák mögött is megpróbálják bemutatni a változásokat, azt, hogy az ember nem volt egészen kiszolgáltatva a természetnek, hanem igyekezett befolyásolni, hasznára fordítani annak folyamatait, s nem csupán kiélte a természeti környezetét. E vizsgálatok a Kárpát-medence gazdasági organizációjának újfajta összefüggéseire is rámutatnak²

Jelen közlemény e nagy és komplex kérdéskörnek csupán parányi szeletét vizsgálja: a Felső-Bodrogtörzs két településének ártéri gazdálkodásához közöl adatokat. A téma jelentőségét két vonatkozásban látom: egyrészt annak bemutatása, hogy miként hasznosítja a két település határának Tisza-menti, ill. később ármederben levő területét az ártéri gazdálkodás különböző korszakaiban,³ másrészt tenni ezen területek hasznosítását az ott élő népesség, ekkor már kihasználni és előnyére fordítani korábban hátrányosnak (is) érzett adottságait, természeti feltételeit. Miként próbálja „modernizálni” a lakosság az ártér hasznosítását, s igyekszik felzárkóztatni annak művelését a megváltozott gazdasági feltételekhez.

A *Bodrogtörzs* régi világáról és ártéri gazdálkodásáról ma már igen sokat tudhatunk.⁴ A Tisza-mentén és a Felső-Bodrogtörzsben a folyam szabályozása után is tovább élt – igaz, már csak a gátakon belül – a régi vízi világ számos maradványa, tovább örökítve a haszonvétel extenzív formáit, archaikus technikákat, s kis területeken fenntartva – szinte reliktumként – az élővilág zárt életkamráit. Az árterek hagyományos hasznosításának lezárását – hasonlóan a magyarországihoz – Szlovákiában is a közös gazdálkodás megindulása készítette. De a két világháború közötti időszakban még a Tisza-völgy cseh/szlovákiai és magyarországi oldalán egyaránt kiscgazdák birtokában voltak az ún. *Tisza-kertek*, a régi ártéri gazdálkodás jellegzetes reliktumterületei. Az itt bemutatott *Nagyvárkony* és *Kistárkony* mellett hasonlóak voltak a Bodrogtörzsben *Zemplénagárd*, *Révleányvár*, *Tiszakarád* és *Cigánd* térségében, jóllehet az utóbbiak elhanyagolt állapotban levő szilvasok, gyümölcserdők voltak.⁵

¹ ANDRÁSFALVY Bertalan 1975; BELLON Tibor 1991; FARKAS József 1982; KISS Lajos 1961; KUCZY Károly 1976; SZÚCS Sándor é. n.; SZILÁGYI Miklós 1982; TAKÁCS Lajos 1978; TIMAFFY László 1980; Lásd még: KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson 1975.

² FRISNYÁK Sándor 1985; KÓSA László 1982; R. VÁRKONYI Ágnes 1992.

³ Az ártéri gazdálkodás periodizációjához legújabban: BELLON Tibor 1991, 110–111.

⁴ BALASSA Iván 1975; JANÓ Ákos 1986, 73–99.

⁵ CSÍKVÁRI Antal (szerk.) 1940, 63.

Kistárkány (Malé Trakany) és *Nagyvárkány (Veľké Trakany)* Szlovákia délkeleti csücskében fekvő, mára csaknem összeépült települések a határfolyó Tisza mentén. Kistárkány közvetlenül a magyar határ mentén fekszik, Nagyvárkány tőle északkeletre, közelebb a mai ukrán határhoz. A közös nyelvjárás, s az anyagi kultúra lényegi azonossága mellett – hasonlóan a Bodroghköz többi *Kis-* és *Nagynév-*előtagú falupárjához –, a két település népét, műveltségét számos tényező el is választotta. Az eredetileg kismemesi jogállású Kistárkány jobban gazdálkodott, s tehetősebb volt, mint a határában a Majláth-birtokokat (századunkban Fuchs nevű zsidó bérelte) örökölt, sok zsellérnek, képes aratónak otthont adó Nagyvárkány. Kistárkány zömében református volt, szemben a többségében római és görög katolikus Nagyvárkánnyal. Az utóbbi református családjai a kistárkányi templomba jártak át. (1945 után a nagyvárkányi reformátusok egy része – a Bély felé vezető országút mellett létrehozott szlovák kolónia lakosaival közösen – az evangélikus vallást gyakorolja, s velük együtt épített kápolnát)⁶

A két település táji adottságai lényegében azonosak, amint arra a „magyar idő” utolsó statisztikai adatsora (1939) is utal:⁷

1. táblázat. A két település tájhasználatának megoszlása (kat. hold)

település	szántó	kert	rét	legelő	erdő	terméketlen	összes
Nagyvárkány	1955	167	135	193	16	235	2703
Kistárkány	1738	163	53	144	70	217	2385

Ami témánk szempontjából legfontosabb egybeesés: mindkét falu határát formálta, s napjainkban is formálja a Tisza, jóllehet a Tisza-völgy árvízrendezése a korábban kiszámíthatatlan folyót lényegében megszelídítette. A kistárkányi határban ma is több régi folyómeder nyomát lehet megfigyelni. (A helyi hagyomány szerint a falu a középkorban nem is a mai helyén volt, hanem az Ó-Tiszához közelebb, s a régi temető volt a mai homokdombon. A korábbi népesség együtt és egyszerre települt át – az adatközlők szerint – a mai helyére.)

A Tisza ma is folyamatosan bontja és építi a partjait. A 80 év fölötti adatközlők szerint a folyó ma 4–500 méterrel távolabb van a falutól, mint gyermekkorukban volt: a víz a magyar oldalt bontja, s a belső, szlovák oldalt

⁶ 1980-ban Kistárkány 1159 lakójából 1088, Nagyvárkány 1656 lakosából pedig 1371 vallotta magát magyarnak. GYÖNYÖR József 1989, 62.

⁷ CSÍKVÁRI Antal (szerk.) 1940, 56.

építi. A Tisza mentén fekvő földjeiket ma is vándor birtoknak nevezik, szemléletesen utalva a folyóvíz tevékenységére.

Bár a telken kívüli gyümölcsösök, szilvások említése a Mária Terézia-kori úrbéri bevallásokban is (1772) a Tisza-kertekre utalhat, azok első konkrét írásos említése – jelenlegi adataim szerint – 1825-ből datálható.⁸ Apagyi Antal örökösének perében igen kifejezően emlékeznek meg e terület hasznáról is: „...vagyon még a Néhai Tettes Apagyi Antal successorainak hasznos Tisza kertje, és száraz malma, mellyek esztendőnként szép jövedelmet adnak, kivált az előző hét, nyolcz esztendőktől fogva, midőn Határjaink az árvizek által annyira elnyomattatva voltak, hogy aratni is csak csolnakon, szekeren fel türekezett gatyába jártunk szántó földinknek csak hájtait szántogattuk, taklászokat aratgattunk, s egyedül Tisza gyümölcsös kertjeinkből bé vett haszon vételekből tartottuk meg magunkat, csak nem az élhel haláltól gyermekeinket”.

Az 1836. évi X. törvény alapján a Felső-Bodroghköz falvaiban is megkezdődött a települések határának tagosítása. Kistárkány tagosítási térképe 1845-ben elkészült,⁹ 1846-ban megtörtént a *régi földek* összeírása és a *Tisza-kertek* felvétele a földkönyvbe, majd 1847-ben lezajlott a rendezés. Ezt követően azonban még hat évtizeden át folyt a részletekbe menő pereskedés az egyes gazdákat ért – vélt vagy valós – sérelmek miatt. E hosszú időszak terjedelmes peranyaga alkalmat ad témánk XIX. századi előzményeinek felvázolásához¹⁰

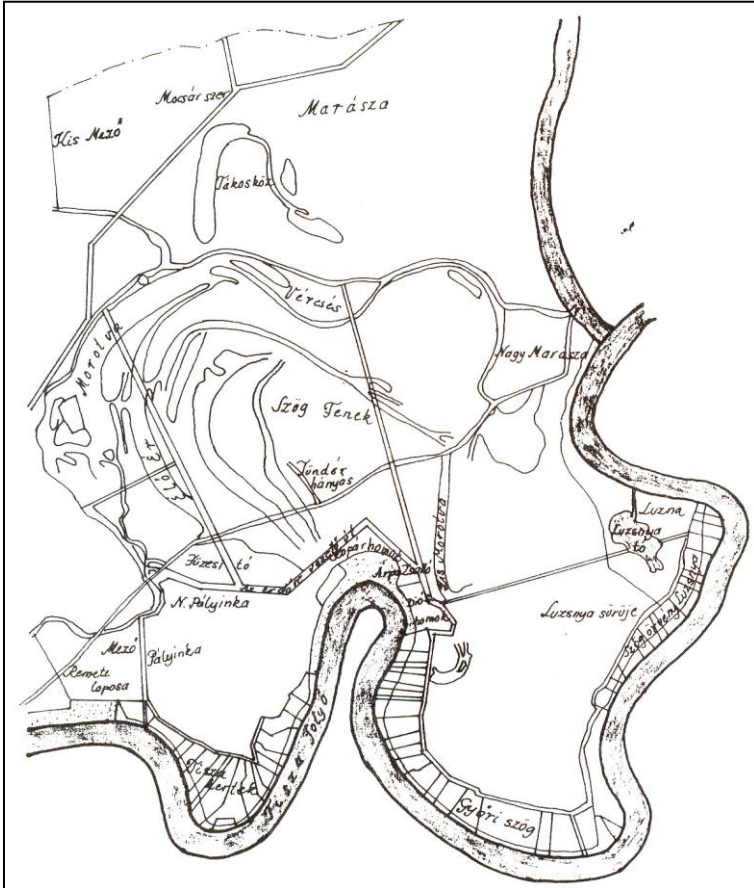
Az 1840-es évek elején többször említi forrásunk *az erdőt szegélyező Tisza kerteket, irtvány kerteket az Örvény-háton*, s a tagosítási eljárás során a jobbágyok számára e kertekért megítélt kielégítés is arra utal, hogy a Tisza mentén fekvő part menti sávot irtással tették művelésre alkalmassá. Az 1845. évi térkép és földkönyv – a *belső birtok, szántóföld, erdő és pázsit* mellett – a Tisza-kertet külön dűlőbe sorolta, s 56 darabra osztotta fel a telki állomány arányában (1. ábra). A térkép azt jelzi, hogy a Kistárkány határát keletről és délről övező élő Tisza mentén húzódtak végig ezek a kertparcellák. Maga a *Tisza-kert* helynév a határ déli részén, a folyó később átvágott nagy meanderétől nyugatra jelenik meg, később a helyi nyelv valamennyi folyó menti kertre ezt a kifejezést használta. A térképen megjelenő kert-nevek az élő nyelvben már csupán dűlőnévként élnek. 1845-ben a *Luzsnya sűrűje* irtványföld és a Tisza között a *Luzsnya kertek* húzódtak, azoktól délre az *Örvény szög* parcellái, délen a *Győri szög* kertjei. A klasszifikáció ezeket a területeket is Tisza-kertként vette

⁸ Az úrbéri fassio anyagáért TAKÁCS Péternek és UDVARI Istvánnak tartozom köszönettel. Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaujhely (továbbiakban ZML.), Úrbéri törvényszéki és tagosítási iratok, VII/c/2. 25. doboz, szám nélkül. Kistárkány község iratai. Nagytárkány község anyaga és tagosítási térképe nem maradt ránk. Ezúton köszönöm meg HÖGYE István levéltárigazgató szíves segítségét.

⁹ ZML.U.62.

¹⁰ Vö. 8. jegyzet

számba. (A térképen jól felismerhető a Luzsnya-tó vizét a Tiszával összekötő *fok*. Témánk szempontjából figyelmet érdemel a déli rész *Diós homok* és *Árpa zsalló* helyneve is.)

1. ábra. Kistárkány Tisza-kertjei az 1845-ös tagosítási térkép alapján (vázlat).
Eredeti: Zemplén Megyei Levéltár U. 62. (A rajz Józsné Homola Krisztina munkája)

A recens adatok lényegében ugyanarról tanúskodnak, mint a levéltári források: a Tisza-kertek fokozatosan váltak többhasznúvá, s az irtás nem jelenthette az ártéri gyümölcsös teljes faállományának kivágását. Az, hogy az irtás a Tisza felől haladt a *Luzsnya sűrűje* nevű határrész erdősége felé, nyilván azt sejteti, hogy a közvetlen partrésznek a víztől kevésbé veszélyeztetett haszna lehetett. A Tisza-kertek fokozatosan művelésre kerültek, s bár az 1920-as

évekig őrzik az ártéri gyümölcsösök haszonvételének extenzív jellegét, a korábban vad gyümölcserdő egyre inkább művelt, kultúrtájja szelídül. Amíg 1845-ben még 973 magyar hold volt a Tisza-kertek és az erdők területe, századunk negyedik évtizedére ez lényegesen lecsökkent (ld. táblázat). Hozzájárult ehhez a folyamrendezés is, ami a Tisza-kerteket az élővíz és a gátak közé szorította vissza¹¹

A levéltári anyag igazolta a recens gyűjtések azon adatát is, mely szerint a folyó menti gyümölcsös régebbi, mint a vízrendezés által kialakított, mai Tisza-kertek, ami Kistárkányban a *Tiszaláp*, *Győri-szög* és a *Luzsnya sürüje* nevű határrészekből mintegy 120 hektárnyi terület csupán a folyó árterében. A *Belső oldal* áradáskor ma is víz alá kerül. Nagytárkányban *Tisza-kertnek*, *Tisza-hátnak* nevezik a *Győri-szög* távolabbi, *Győrickske* melletti részét, de ugyancsak emlegetik *Belső oldalként* is. Ezt a területet a vízrendezés során lemetszett régi Tisza holtága és az élővíz, ill. a töltés és a mai folyómeder fogja közre.

Mint jeleztem, a Tisza-kertek századunk első két évtizedében is többhasznú, de jobbra extenzív módon hasznosított határrészek voltak. Egy részüket legeltették: mindkét településen az árterben volt a legelő egy része. Nagytárkányban a *csorda* egész évben az árteret járta, Kistárkányban pedig általában a *sarjű* lekaszálása (első az *anyaszéna*) után hajtották az árterbe a fejős jószágot. A Tisza-kertek jelentős részét kaszálták, még a gyümölcsfák alját is, lehetőleg úgy, hogy az a gyümölcsök éréséhez igazodjon. A sarjűt sorban vágták a *veresszilva*, majd a *berbenci szilvafák* alatt, végül az almafák alját, hogy a hulló gyümölcsöt könnyű legyen felszedni. A jószágot nem szívesen engedték a gyümölcsfák alá, mert letördelték a fák alsó ágait, de *mindenszentek* után, mikor a csorda beszorult, a *magánlegeltetést* általában itt végezték. A hulló gyümölcsre ritkán hajtottak állatokat. A lepergett termést inkább hazavitték a sertéseknek, s csak elvéve fordult elő, hogy a *kondás* ráhajthatta a *sertésnyáját* a gyümölcsre; inkább felszedték és értékesítették a lehulló gyümölcsöt is.

A Tisza-kerteket vetéssel is hasznosították, ha a gazda egy-egy területet kihalászott erre a célra. A tavaszi áradás miatt őszi gabonát nem vethettek, de egy-egy kis zabot vagy más tavaszi gabonát igen. Ha a víz elvitte, akkor levonulása után babbal, krumplival, kukoricával pótolták a vetést; az utóbbi csalamádéként takarmánynak volt még jó. Vetettek egy-egy darabba lucernát és lóherét, s kisebb darabokban zöldségfélét, káposztát és paradicsomot is kapáltak benne. Az igényesebb növények a művelés intenzívebbé válásával hódítottak teret, ami összefüggött a talajerő utánpótlásával is.

---

¹¹ A trianoni döntés ezeket a falvakat Csehszlovákiához sorolta. Újabb helyi térképanyag nem áll rendelkezésünkre.

A Tisza-kertek legszámottevőbb haszna a gyümölcs volt, sajátos módon falvainkban a XX. században még inkább azzá vált: nem elpusztultak, hanem megújultak az ártéri gyümölcsösök.

BELÉNYESY Márta kutatásaiból tudjuk, hogy a nagyobb folyók – így a Tisza – völgye árterein már az Árpád-korban is nagy mennyiségben voltak gyümölcsös ligetek, szinte vadon termő szilvás és körtés berkek.¹² A Tisza-völgy – Galgóczy Károly megfogalmazása szerint¹³ – még a XIX. század közepén is valóságos gyümölcsraktárakkal rendelkezett Máramarostól Beregen, Ugocsán, Ungon, Zemplénen át le egészen Szabolcsig és Szatmárig.

A Tisza-kertek egykor szinte erdőt képező, vadon termő ártéri gyümölcsösét fokozatosan rendezték sorokba, irtották, ritkították ki.¹⁴ A szabad forgalomba került telekrészek osztódtak, ugyanakkor gyarapodtak is egyes családok kezén: volt, aki századunk elején már csak egy *sor fa* birtokosa volt, mások pedig 4–5, esetleg 10 *darabbal*, osztott parcellával is rendelkeztek. Egy-két generáció alatt az egyes parcellák között kerítések is megjelentek a régi *mezsgyék* helyén, s a korábban csak jogi határok materializálódtak is.

Bár Zemplén vármegye területének nagy része alkalmas a gyümölcsstermesztésre, a századelőn a fajok megválasztásával és a fák gondozásával még alig törődtek. A századfordulón a vármegye monográfusa még csak *Tolcsva* és *Csarnahó* cseresznyéjét tartotta említésre méltónak, amiből exportra is jutott, jelentős haszonhoz juttatva természetjét.¹⁵

Gyűjtéseim szerint a tárkányi gyümölcscsel már a századelőn is számottevő forgalom zajlott. Az idős adatközlők még gyermekkori emlékként idézik fel a Tiszán leúszó tutajokat, amelyek Máramaros, Rahó felől jöttek, s vitték le fa rakományukat egészen Szegedig. De hoztak sót is: Nagytárkányban kirakóhely és sóraktár működött. Emlékezetből és hallomásból tudják, hogy a – jobbára ruszin – tutajosok a tárkányi gazdáktól is megvették a gyümölcsöt és *kosárszám* vitték azt árulni tovább az Alföld irányába.¹⁶ Akkor azonban még itt sem volt jelentős értéke a gyümölcsnek. A fákat lényegében nem gondozták: azt tartják, hogy a régi fajtákat még a hernyó sem bántja. Különösen sok volt a szilvafa: ültetni sem kellett, hajtott gyökérről, magról is. Nemesítés, oltogatás lényegében nem volt, bár egy-két kertészkedő hajlamú ember mindig akadt, aki a vad alanyba ismeretlen fajták beoltásával próbálkozott.

A tárkányi gyümölcsstermesztésben Trianon után következett be minőségi változás: a termesztés fokozatos intenzívvé tétele. A változásnak két fő kiváltó

¹² BELÉNYESY Márta 1955, 25.

¹³ GALGÓCZY Károly 1855, 282–283.

¹⁴ Az ártéri gyümölcsösökhöz: ANDRÁSFALVY Bertalan 1973, 37:39; KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson 1975, 107–109; BELLON Tibor 1991.

¹⁵ BOROVSZKY Samu (szerk.) é. n. 198.

¹⁶ Váradi Ferenc 82 éves, Nagy Barnabás 83 éves. Mindkettő kistárkányi lakos. A Tiszán történő gyümölcsszállításról összegzően: VIGA Gyula 1986. 184–185.

oka, ill. feltétele volt. Az egyik az új országhatárok következtében megfogalmazódó újfajta igények, ill. az azokhoz igazodó belső kereskedelem kialakulása volt. A mai Magyarország területére való szállítások lehetősége megszűnt. Korábban a peremterületek látták el gyümölcscsel a Magyar Alföld kiterjedt területeit. (A Trianon után létrejött új feltételek a Kárpát-medence centrális területein is megindították a gyümölcstermesztést.¹⁷) A belső piac megmaradt, de a jelentős túltermelés miatt igényesebbé is vált. Mivel a gyümölcs sokfelé megtermett, túl a gyümölcsben szegény vidékek alapvető igényeinek kielégítésén – Felső-Zemplénben főleg a Kárpátok előtere, valamint az Ung-vidék és a Felső-Bodroghöz egyes falvai – csak a jó minőségű, esetleg exportra is alkalmas gyümölcs remélhetett új piacokat.

A tárkányi Tisza-kertek esetében a kedvező táji-, ill. talajadottságok lehetővé tették a helyi, extenzív hagyományokon alapuló, újfajta gyümölcészet kialakítását. Ennek egyik feltétele, a kitűnő talaj adott volt. „A talajban van valami, mert a régi fajták is jók voltak, azok is híresek voltak – arról ismerték a falut a környéken. Volt gyümölcs másfelé is, de ilyen értékes gyümölcs, mint a mienk csak Máramarostól lejjebb volt, Técsőn. Onnan voltak is megnézni a mi gyümölcsösünket, mert hallották, hogy itt is igen híres gyümölcs terem.”¹⁸ „A Tisza-kertben az almának egészen különös ézi volt! Nekünk most is van itt a kertben (ti. házikert – V. Gy.), de nincs olyan jó ézü alma, mint ott volt! Azt a részt a Tisza járta: a gyümölcs is sokkal jobb ézü volt, és más volt a zamatja. De még ott sem volt egyforma: másfajta talaj volt az egyik részen, mint a másikon, más volt a gyümölcs ézi is, ami ott termett. Más volt a gyümölcs az iszapos részen, más az agyagon vagy a homokon. De innen nem kellett elvinni a gyümölcsöt a piacra! Ide jöttek érte a vevők, megvették már a fán is, féltetlen.”¹⁹

A változás megindítói jó szemű vállalkozók voltak, akik felismerték a tárkányi gyümölcsben a lokális termesztő központ kialakításának lehetőségét. Az első republika alatt Csehszlovákiához tartozó Ungvárról jöttek mérnökök és más értelmiségiek, akik bérbe vettek a helyi gazdaktól gyümölcsösöket a Tisza-kertben. A helyi református lelkész is társult, s Nagyszőlősről hozatott szakembert, aki ismerte a permetszereket, s az 1920-as évek közepén először próbálkozott itt a permetezéssel. Ekkor kezdték rendszeresen trágyázni a fákat is. Az alsó ágak metszésével fokozatosan ritkították és szorították felfelé a fák koronáját, hogy azok termése beérjen és hozzáférhető legyen. A munkálatoknak valódi lendületet egy Olasz Janka nevű, budapesti származású birtokos és vállalkozó hölgy adott, aki az 1920-as évek végén került Kistárkányba. Ő kezdte el a régi fák kicserélését újabb, jobb minőségű és bőtermő fajtákkal.

¹⁷ VIGA Gyula 1986,175–195.

¹⁸ P. SZATHMÁRY Károly 1863, 387–388, valamint Váradi Ferenc 82 éves adatközlő.

¹⁹ Váradi Ferenc 82 éves adatközlő

A termesztett fajták felsorolása a hasznosítás módjára és a termesztői célkitűzésekre, ill. azok változására is utal. A régi almafajták közül legismertebbek a *lapos alma* és a *sóvári* voltak – az utóbbiból *paraszt sóvárit* és *nemes sóvárit* is megkülönböztettek. Igénytelen fajták voltak, de termésük jól bírta a szállítást és egész télen eltartható volt. Néha még az új termést is megérte az előző évi *lapos alma*, amit – ha nem volt rá vevő – el is vermeltek. Az alkalmilag kiásott, 2–3 ásónyomnyi vermet zsúpszalmával bélelték, a gyümölcsöt pedig falevelekkel takarták le a leföldelés előtt.²⁰ Kevésbé gyakori, de kedvelt fajta volt a *kormos alma*. A gondosabb, igényesebb ápolás révén honosodott meg a *batur* (*batul*), a *jonatán*, az *aranyparmin*, a *starking*, a különféle *ranet* fajták (főleg *kanadai*- és *baum-ranet*) valamint a *húsvéti rozsmaring*.

A körték között gyakori volt a *fűzfa körte*,²¹ a szőke körte, a *vérbélü*, a *kormos körte*, a *buzávalérő*, *árpávalérő*, a *vajkörte*, a *tojáshéjú körte*, a magától is lepergő, aszalásra kiválóan alkalmas *disznószar körte*. Az igényesebb termesztői eljárással honosodott meg a *vilmoskörte* és a különféle *császárkörték*.

A szilvafajták kevésbé változtak: eltűnt az 1930-as években még gyakori, egészen apró szemű *cseresznyeszilva*, s lényegében a *dobronyi* (a hagyomány szerint a közeli, ma Ukrajna területén levő kárpátalji Nagydobrony nevéről), de a *veresszilva*, a *duránci*, *berbenci* fajták végigkísérték a tarkányi gyümölcsstermesztés elmúlt évtizedeit, csakúgy, mint a lényegesen ritkább *ringló*.

Bár voltak diófák is az ártérben, diófajták neveit nem ismerik, nem tartják számon.

Olasz Janka idegenből is hozott szakembereket, akik a helybeli érdeklődőket is megismertették a metszés, permetezés, nemesítés alapl munkáival, s az új fajtákkal is. Ez nem szervezett keretek között zajlott, hanem a közös munkavégzés, az érdeklődők tájékoztatása, bemutatások révén.

Az 1930-as évek legvégén, a második világháborút közvetlenül megelőző években kezdett beérni a vállalkozók munkájának gyümölcse, az értékesítés lehetőségeit nagyban javították a bécsi döntés(ek) által létrehozott új feltételek. A gyümölcsszüret ideje meghosszabbodott az új fajták révén, s több embert is foglalkoztatott a falvainkból, ill. a szűkebb környékből. Az új vármegyei monográfia 1940-ben már azt írja Zemplén megye gyümölcsstermesztéséről, hogy „leginkább a kistárkányi gazdák tulajdonában levő 235 kat. hold területen telepített kisebb régi gyümölcsösök méltók figyelemre”.²²

²⁰ A gyümölcs téli elvermeléséről 1667-ben LIPPAI János is megemlékezett Posoni kert című munkájában. Idézi: KUKNYÓ János 1973, 59.

²¹ A *fűzfa* jelző a Bodroghöz és a Tisza-mente más településein főleg almafajta nevéhez kapcsolódik. Vö. RAPAICS Raymond 1940, 87–89.

²² CSÍKVÁRI Antal (szerk.) 1940, 63.

Az Olasz Janka-féle gyümölcsös, a református lelkész 10 holdnyi kertje, a máshonnan jött bérlők újfajta művelési technikája hatott a parasztok gazdálkodására is – már akik megőrizték gyümölcsöskertjeiket. Maguk is új fajták csemetéit szereztek be, bár megőrizték a régi fák egy részét is. A vállalkozók alkalmazottai már kezdetben is háti permetezőket használtak, a parasztemberek a rézgálicba és mészbe mártott cirokseprűkkel kezdték először becsapkodni a fák elérhető ágait. A bérlők nagyban termeltek, s vagonszám szállították a háború első éveiben is Németországba és Budapestre a gyümölcsöt, főleg az almát. A parasztok kertjeiben főleg ungvári, újhelyi, kassai és más, környékbeli zsidók vásárolták meg a termést. Volt, hogy már a virágzó fa termésére megalkudtak, s lekötötték azt. Olykor a zsidó kereskedő is kiadta bérbe a lekötött gyümölcsöt: a helyiekkel permeteztette a fákat és szedette le a termést. De jöttek kereskedők a Kárpátok felől is, akik elvitték a tárkányi gyümölcsöt a hegyi falvakba. Maguk a tárkányiak – szemben más gyümölcsös falvak népével – nem piacoztak a gyümölccsel. Asszonyaik legfeljebb tavasszal, amikor már ritka volt a gyümölcs, vittek egy-egy kosár almát *Csapba* vagy *Királyhelmece* a piacra eladni. Csapból kofák is jártak felvásárolni a termésből. A városi polgárok vonaton is eljöttek: 10–20 kiló almát, körtét szállítottak haza.

A gyümölcs egyre értékesebb portéka lett, s a szüret előtt őrizték a Tisza-kerteket. A zsidó kereskedők és a bérlők *csősz* (Kistárkány), *kertpásztort* (Nagytárkány) fogadtak, a gazdák növendék gyermekeikkel, családtagjaikkal igyekeztek megőrizni a termést. A gyümölcsérés és szüret mozgalmas, vidám étellel töltötte meg a Tisza-kerteket. Lányok, fiúk, idősebb emberek együtt töltötték kint napjaikat a gyümölcsösben. Hálóhelyül kunyhót állítottak: a fűzesben vágott vastosabb vesszőket két végükön kihegyezve, félkörívbe hajtva szúrták a földbe, az így kialakított kávékat merőlegesen futó vesszőkhöz *korcolva* stabilizálták. Az elkészült vázra gyékényfonatot tettek, csépléskor szalmával, kaszáláskor szénával takarták be.²³ Olykor primitív „pálinkafőzőt” eszkábáltak: az érett szilvát fedett fazékban főzték, a kicsapódó párat tölcséron vezették át a hűtésre szolgáló, belül kifaragott és vízzel töltött tőkön. A lecsöpögő pár csepp párlat csak javított a gyümölcsörzök hangulatán.²⁴

A gyümölcsöt kibélelt bádogyödrökbe szedték. Hátikosarat a tárkányiak nem használtak, de a gyümölcszedéshez volt egy hosszú, puttony-formájú, alul kiöblösödő kosaruk, amibe a nők szedték a gyümölcsöt, de a teli kosár jelentős súlya miatt annak mozgatása a férfiak feladata volt. Nagyobb tömegű gyümölcsöt a ponyvával bélelt szekérderekben szállították haza. A bérlők ládákat csináltattak a gyümölcs nagyobb távolságra való szállításához.

²³ BODÓ Sándor 1982, 199–201. BODÓ ezt a kunyhótípust a Bodrogeköz magyarországi oldaláról pásztorhajlékként írta le.

²⁴ Váradai Ferenc 82 éves

A fák alsó ágainak termését a földről szedték, a magasabb fákhöz kétágú létrákat és magas *székeket* használtak, amelyek erre a célra készültek. A régi, magas fákról azonban csak lerázni lehetett a termést, sűrű ágait megszedni nem lehetett. Ezért volt fontos, hogy lehetőleg frissen kaszált füves rész legyen a fák alja.

A gyümölcsöt – túl annak kereskedelmi hasznán – sokféle módon hasznosította a bodrogi nép. Fontos szerepet kapott a táplálkozásban a friss gyümölcs. „Eljött az ősz, mentek krumplit szedni, kukoricát törni – nem szalámit vittek a mezőre! Vittek egy kosár szilvát háton: veresszilvát, berbenci szilvát, délben azt ették kenyérrel! Idehaza is megettük munka közben a lekváros kenyeret, szilvát kenyérrel. A *susinkát* behabarták, de habartak friss gyümölcsből is. Csináltak kompótot is belőle, sok befőtt is volt. Beletették tésztába: betették a *puffonyba* egészben. De egészséges is volt, nem volt annyi beteg ember, mint most! Felmentünk a padra, megraktuk a zsebet aszalt szilvával, úgy mentünk udvarolni.”²⁵

A Tisza-kertben a gazdák földbe ásott aszalókat építettek – ezek később bekerültek az udvarokra, ill. a házi kertekbe is. Az aszaló *szájánál* kialakított szabad tűzhelyben tüzeltek, a *nyakon* át a *lésza* alá jutó meleg levegő (és füst) szárította a vesszőfonaton szétterített gyümölcsöt.²⁶ Kisebb mennyiséget kemencében szárítottak: tepsiben tolták be a kenyérsütés után. Az aszalvány elnevezése általában *aszalt szilva*, *aszalt körte*, *-alma* stb. Bár ismerik a *susinka* kifejezést, lényegesen ritkábban használják az élő nyelvben.²⁷

Az udvarokon, a földbe mélyített üstök alatt olykor két hétig is égett a tűz a lekvárfőzés idején. Főleg szilvát főztek lekvárnak, de volt, aki kevés almát is reszelt hozzá, hogy az is *elolvadjon* a szilvával együtt. Az almát és körtét magában ritkán főzték lekvárnak.

Bár Zemplén vármegye 1780. évi katonai leírása Nagytárkányban *szilárd falú pálinkaégetőt* regisztrált,²⁸ falvainkban a szeszfőzésnek nincs igazán jelentős hagyománya. Századunk elején Kistárkányban is volt állami főzde, s voltak magánfőzők is, a szeszfőzésnek – hasonlóan a táj más településeihez – csak a második világháború után lett nagy keletje. A Felső-Bodrogköz falvaiban általában a szovjet csapatok megérkezéséhez kötik a nagyobb mérvű pálínkaforgasztás kezdetét – beleértve a helyi lakosság fogyasztási szokásait is.

²⁵ Puffony = gyümölcscsel töltött, kelt sülttészta

²⁶ A zempléni aszalók típusaihoz: TREJBÁL Jiří 1973. A Zempléni-hegység aszalóihoz: DOBROSSY István 1969. A Felső-Bodrogközben hiányoznak a Szatmárban, attól keletre és a felföldi városokban általánosan ismert aszalóházak. Vö. GUNDA Béla 1984, 55–57. Lásd még: Etnogafický atlas Slovenska 19. lap. Nagytárkányban emlékeznek rá, hogy a bécsi döntés utáni „magyar időben” a település szélén építettek ilyen aszalót, ami közös használatban volt. Az elmondás alapján ez azonos lehetett a „magyar típusú” aszalóházzal.

²⁷ Megerősíti ezt a szlovák néprajzi atlasz: EAS. 19. lap 35. térkép.

²⁸ CSORBA Csaba 1990, 171.

A második világháború utolsó két éve elsöpörte az intenzív gyümölcsgazdálkodást, Olasz Janka is visszaköltözött a magyar fővárosba. A háború után – a paraszti kisüzemek szintjén – még újra kezdődött a gyümölcstermesztés, melynek 1952-ben a szövetkezet megalakulása vetett véget. A közös gazdaság pár évig még tovább vitte gazdálkodásában ezt az ágazatot: az 50-es évek második felében azonban kihúzgálták a Tisza-kert régi fáit és új fajtákkal telepítették be a helyüket. Az 1970-es évek közepén, mikor a közös gazdálkodás újra irányt váltott, az új gyümölcsöst is elpusztították, s lényegében nyomtalanul eltüntették a gazdálkodás azon ágát, ami generációkon át jellemző volt a tárkányiak életére.

A Tisza-kertek gyümölcsösei lényegében sajátos adottságai voltak a tárkányi gazdálkodásnak – régi hagyomány, amelyet többféle módon lehetett hasznosítani, életre kelteni. Mintája ez a lokális termesztőkörzeteknek, ahol az adottságok aktualizálására többféle lehetőség volt, s azt más-más módon hasznosította a különböző időszakokban a helyi népesség. De mindenképpen fontos gazdasági tényező vizsgált falvaink életében, ami sajátos helyet jelölt ki számukra a táji kapcsolatok rendjében is. Magam úgy vélem, hogy a néprajz az efféle lokális termesztő hagyományok feltárásával a mai gazdaság számára is támpontokat adhat, az ilyen hagyományok számbavétele és – ha szükséges – feltámasztása pedig újraszöheti a mikrorégiók új típusú termelési rendjét.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1963): Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. Értékezesek. pp. 271–305. Pécs
- ANDRÁSFALVY B. (1973): A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi történeti füzetek 6. Budapest
- ANDRÁSFALVY B. (1975): Duna ment népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd
- BALASSA I. (1975): Lápok, falvak, emberek. Budapest
- BELÉNYESY M. (1955): Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. pp.11–30.
- BELLON T. (1991): Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XIX. században. Alföldi társadalom, II. pp. 97–108. Békéscsaba
- BODÓ S. (1982): Egy pástorkunyhó típus a Bodrogyóból. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, pp. 199–201. Debrecen
- BOROVSKY S. (szerk.) é. n. Zemplén vármegye. Budapest
- CSKVÁRI ANTAL (szerk.) 1940 Zemplén vármegye. Budapest
- CSORBA CS. (közreadja) 1992 Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc

- DOBROSSY I. 1969 Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethn. LXXX, pp. 514–536. Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, 1989.
- FARKAS J. (1982): Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Debrecen
- FRISNYÁK S. (1985): Történeti földrajz. Nyíregyháza
- GALGÓCZI KÁROLY (1855): Magyarország, a Szerbvajdaság s temesi bánóság mezőgazdasági statisticája. Pest
- GUNDA B. (1984): A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához, pp. 35–137. Debrecen
- GYÖNYÖR J (1989): Államalkotó nemzetiségek. Bratislava
- JANÓ Á. (1986): A Bodrogek köz néprajzi irodalma. VIGA Gy. (szerk.): Fejezetek a Bodrogek köz néprajzából, pp. 73–99. Miskolc
- KÁROLYI ZS. – NEMES G. (1975): A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja. I–II. Vízügyi történeti füzetek 8–9. Budapest
- KISS L. (1961): A régi Rétköz. Budapest
- KÓSA L. (1982): Ember és táj. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, pp. 15–20. Debrecen
- KUCZY K. (1976): Vízi élet, népi hajózás Foktön. Kalocsa
- KUKNYÓ J. (1973): A szabolcs-szatmári almatermő körzet kialakulása. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis 5. Földrajz pp. 57–80. Nyíregyháza
- P. SZATHMÁRY K. (1863): A Tisza bölcsője. V. Vasárnapi Újság pp.387–388.
- SZILÁGYI M. (1982): Az „ösi ártéri gazdálkodás” elméletéhez. Separatum a Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X–XI. kötetéből. Szekszárd
- SZÜCS S. é. n. A régi Sárrét világa. Budapest
- TAKÁCS L. (1978): A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár
- TIMAFFY L. (1980): Szigetköz. Budapest
- TREJBÁL, J. (1973): *Sušárny ovoce na Slovensku*. I. Zbornik Slovenského Narodného Múzea. Etnográfia XIV. pp. 107–178. Martin
- R. VÁRKONYI Á. (1992): *Pelikán a fiaival*. Budapest
- VIGA Gy. (1986): *A gyümölcs a népi árucserében*. Szabadfalvi J.–Viga Gy. (szerk.): Árucseré és migráció pp.175–195. Miskolc

A 15. SZÁZADI BORSOD VÁRMEGYE TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁNAK KULTÚRTÁJ JELLEMZŐI

CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY

Characteristics of the cultural landscape of the settlement network in Borsod County during the 15th century

The base of the regionalization of the Hungarian Kingdom beginning in the 11th century became the system of the royal counties, which leaned strongly on the already quickly developed diocesan system. Early in the Kingdom the royal counties have been organized connected to centres existing especially on those areas which were ruled by the Árpád Dynasty. These areas ruled and controlled the most important strategic points and routes, later step by step expanded the royal rule in the neighbouring areas. This process had strong interdependence with the progress of human settling influenced by the geographical (relief, water) capability and by the land-use. In considerable part of the Kingdom – based on the density of the settlements and on the number of the centres – three levels of different characters can be separated: river-, forest- and settlement-level. Regional establishing of the royal counties had strong connection with the settlement-density, the extension of the defensible and exploitable areas, the arranging of routes related to the river network and the measure of accessibility of the centres. The ancient Borsod County – in connection with the organization of the strategic routes – has been established based on the valleys of the rivers Sajó, Bódva and Tisza and their tributaries. The geographical location of the settlements and the capabilities of the environment fundamentally determined the land-use, moreover the utilization of certain landscape elements (flood-free lowlands, valleys, riversides, fortifications etc.) meant often the aim of settling. By the 15th century the several centuries land-use initiated from the settlements and based on the local landscape-determined capabilities resulted in different cultural landscape conditions.

BEVEZETÉS

A 11. század elején meginduló királyi állam területi szerveződésének alapja a királyi vármegyerendszer lett, amely erősen támaszkodott az alapjaiban gyorsan felépülő egyházi megyerendszerre. A kezdeti időkben a királyi

vármegyék elsősorban az Árpád-háziak uralmi területén lévő központokhoz kapcsolódva szerveződtek. Ezek a koronához tartozó területek fontos stratégiai pontjait, útvonalait uralták. A megszervezett királyi várispánságok fokozatosan érvényesítették a királyi hatalmat a környező területeken. Ez a folyamat nagymértékben összefüggött a földrajzi (domborzati, vízrajzi) és tájhasználati adottságok által befolyásolt megtelepedési folyamattal.

1. MEGTELEPEDÉSI KONCENTRÁCIÓK KIALAKULÁSA A 11-15. SZÁZAD KÖZÖTT

A 11. századtól meginduló és a Kárpát-medencét egységesítő területi folyamatokban a királyi állam regionalizációs törekvései mellett fontos szerepet játszott a megtelepedés táji adottságokhoz is igazodó folyamata. Magyarország jelentős részén szabályos medencei elrendeződésben – a települések sűrűsége és a központok száma alapján – három eltérő jellegű térszín különíthető el.

a) A különböző ártéri szinteket és a közbezárt ármentes felszíneket egybefoglaló *FOLYÓ-TÉRSZÍNEN* az árszintekhez igazodó, sokszor területileg áthelyeződő településhelyek közül csak kevés rögzült hosszabb időtartamú településsé, azok is elsősorban a belső és a külső ártérperemeken fejlődtek ki. Így az árterekben található viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett nagyobb számú egy időben lakott valódi települést, sőt sokszor az ártéri tájhasználatnak megfelelően egy részük csak évszakokhoz kötődő lakhely volt. Másik fontos jellemző, hogy az ártéri környezet sajátosságából adódóan a lakott helyek közötti kapcsolat igen csekély volt. Összességében ezt a térszint kisebb lakosságszámú, és a kiterjedéséhez képest kevés számú, részben elszigetelt település jellemezte. Ugyanakkor a folyóhátakon és egyes árterek külső peremén a 14. századra már jogilag rögzített tartós települések voltak a jellemzők.

b) *TELEPÜLÉS-TÉRSZÍN*: az ármentes síkságokon, a belső domborzati perem alföldi oldalán a magasabb hordalékkúpi szinteken, valamint a hegyvidéki belső medencék, félmedencék területén jött létre a tartós települések nagy része és itt indult meg a településhálózat valódi hierarchizálódása, többségében itt jöttek létre a városi szerepkörű települések, központok (*Kubinyi A. 2001*). Itt jellemzően sűrű, összefüggő hálózat alakult ki és a térkapcsolatok igen aktívak voltak.

c) *ERDŐ-TÉRSZÍN*: az erősen tagolt hegységeken a tájhasznosítás a nagyobb völgyekre, illetve azok mellékvölgyi bejáratára összpontosult. A területek nagyságához képest a korszakban kevés számú település jellemezte. Az itt kialakuló lokális megtelepedések többségének egyirányú és gyenge térkapcsolatai voltak.

2. A KIRÁLYI VÁRMEGYÉK TERÜLETI JELLEMZŐI 11-13. SZÁZADBAN

A megyék területi megjelenése szoros összefüggésben volt a népesség letelepedési sűrűségével, a védhető és hasznosítható térségek kiterjedésével, az útvonalak vízhálózathoz kötődő elrendeződésével és a központok elérhetőségének mértékével. Az első egyházmegyéknek fontos szerepük volt a korai vármegyék kialakításában, mivel már egy jogilag és szervezetileg biztosított királyi területegységhez kötődően jelentek meg a királyi hatalmat jelző ispáni központok. Ezt valószínűsíti, hogy a 29 Szent István-i vármegye mindegyike egy várról (azok jó része pedig személyekről) kapta a nevét. (Kristó Gy. 2003) A megyék kiterjedése is sokban kötődött a stratégiai útvonalak csomópontjainál kialakított ispánsági központokhoz, amelyek – bár nem mindegyik köré szerveződött királyi vármegye – megyeszervező szerepét a népesség- és településszám, valamint a királyi központból való elérhetőség biztosította (*Györffy Gy. 1987*). A hegyvidékeken átvezető útvonalak fontossága, ha eltérő formában is, de a megyék többségének szerveződését erőteljesen a völgyekhez és a vízhálózathoz kötötte (*1. ábra*).

A korai megyék számát és tényleges kiterjedésüket a felhasználható források alapján nehéz pontosan meghatározni, Hiszen az a királyi birtokok szervezésével összefüggésben folyamatosan változott, egyes növekvő népesség- és településszámú ispánságok megyévé szerveződésével. Többségük a fenti három térszín hasznosításával összefüggően jött létre, részben nagymedencei jelleggel: az alföldi folyók árterét az ármentes alföldperemi síkságot, a hegységperemi dombságok és alacsony középhegységek fő folyóvölgyeit és azok mellékvölgyeit fogták össze, hátterüket pedig a hegységek belső erdőterületei adták (pl. Nógrád, Borsod, Újvár, Zemplén, Bihar, Zaránd, de részben a korai Doboka és Csanád is ide sorolható). A dunántúli vármegyék jó részénél is kimutatható a három térszín kapcsolata a megye területiségénél, ha nem is nagymedencei jelleggel, hanem a térszínek mozaikos és eltérő arányú elrendeződésével.

Az előbbiektől eltért a zártabb, de a korszakban jelentős védelmi szerepű folyó-térszínhez szerveződő vármegyék jellege és funkciója, ahol a korai differenciált ártéri gazdálkodás (Frisnyák S. 1990) volt meghatározó (pl. Szabolcs, Csongrád, később Békés). Mindezek alapján az is elmondható, hogy nemcsak a domborzati tényezőknek volt jelentős szerepe a megyék kialakulásában, hanem a Kárpát-medence előbbivel összefüggő sajátos vízhálózatának is. Változó mértékben, de a megyék kiterjedését és térszerkezetét általában a folyókhoz és mellékvizeikhez kötődő szerveződés jellemezte.

A 12. századtól a gyepük átalakulásával a megyeszerveződésekkel párhuzamosan eltérő jogállású területi szerveződések is megjelentek. Ilyenek voltak a belső gyepükön a jász és kun területek, illetve a külső gyepükön a

települések területiségében, illetve megemlítendő még a Balkán felől érkező hatás is. Így az alulról (regionalitás) és a felülről (regionalizáció) szerveződő folyamatok együttesen alakították a településhálózat fejlődését, ezzel felgyorsult a települési szerepkörök elkülönülése és a különböző településformák megjelenése. A regionalizációnak jelentős szerepe volt a központok számának növekedésében. A már letelepült, vagy újonnan megtelepedő népcsoportok különböző funkciójú térhelyei a megtelepedési és térhasznosítási jogok írásbeli rögzítése és nevesítése révén váltak településsé. A társadalmi differenciálódással, a földtulajdonformák és a birtokmegosztás jogi rendeződésével a korai kis létszámú (katonai, illetve családi) megtelepedések helyett a földhasznosítás szélesebb formái által létrehozott települések alakultak ki.

A 13. századtól a regionalizáció folyamatának erősödésével a megyék területi szerveződése, jogállása is változott. Megindult a völgyi és folyóközi útvonalakhoz szerveződő megyék területének belső kitöltődése. A települések számbeli növekedését, rögzülését, térhasznosításuk kiterjedését a nagybirtokrendszer és a telkes jobbágyság kialakulása gyorsította. Mindez a nemesi szerveződés kialakulásával és a közigazgatási és jogi rendszer elkülönülésével összefüggésben ment végbe, ami elősegítette az osztódásokat és az új megyék megjelenését.

A különböző tájak eltérő adottságai, a helyi energiák különbségei eltérő tájhasználatokat eredményeztek, ezek között a térkapcsolat elsősorban a tájak érintkezésénél erősödött föl, ami központok kialakulásához vezetett. Ezt tovább erősítették az állam kiépülésével egyre nagyobb szerepet kapó regionalizációs folyamatok. A létrejövő központok között meghatározóvá váltak erőteljes térkapcsolatok, téráramlások, ennek következtében elsősorban az elsődleges telepítő vonalon jöttek létre ennek a téráramlásnak olyan csomópontjai, amelyek leginkább a hegyvidékek széles völgykapuiban lettek meghatározók. Itt találkoztak a hegyvidékből kifelé tartó folyókat követő, illetve az Erdélyből az átjárókon érkező térkapcsolati irányok a domborzati peremmel párhuzamosan a síkságon futó irányokkal, illetve ezeknél érintkezik a legtöbb eltérő táj és tájtípus. Így a belső domborzati perem nagyobb völgykapui a Kárpát-medence legenergiikusabb térségei közé tartoztak a 11–15. század közötti időszakban.

Földrajzi és térszerkezeti felépítésüket tekintve a megyék között jelentős különbségek voltak. Fontos csoportot alkottak a belső medenceperemen kialakult vármegyék, amelyek területe mind a három megtelepedési térszínre kiterjedt, és térkapcsolataikat a települési-térszínen kialakult térszerkezeti vonalak és a rajtuk kialakuló központok fogták össze, mint pl. Pozsony, Nyitra, Komárom, Esztergom, Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Közép-Szolnok, Bihar, Zaránd, Arad, Temes, Krassó, a Dunántúlon Baranya, Sopron esetében. Természetesen a különböző térszínnek

megyénként eltérő arányúak voltak. Ide tartoztak a hasonló helyzetű, de folyótérszín nélküli megyék is, pl. Bars, Hont, Nógrád. A megyék második nagy csoportját szintén a három térszín jellemezte, de igen eltérő arányokban és nem szabályos belső medenceperemi elrendeződésben, ide sorolhatók pl. a Dunántúl belső vármegyéi és Szlavónia Dráva–Száva közti megyéi. Kisebb csoportot alkottak a folyó menti útvonalakra, főbb révekre és az árterek belső-külső peremeire szerveződő alföldi vármegyék, mint pl. Moson, Győr, Komárom, Szabolcs, Külső-Szolnok, Békés, Csanád, Csongrád, a korai Fejér és Pest. Hegyvonulatok, folyóvölgyek és kiemelt hegységközi medencék, kismedencék jellemezték a 13. század végére a kárpáti határ mentén kialakult (a korai megyékből kiszakított) vármegyéket Trencséntől Hunyadig. A kevés számú, lassabban kialakuló és gyakran változó belső erdélyi vármegyéket elsősorban a folyókra való felfűződés jellemezte.

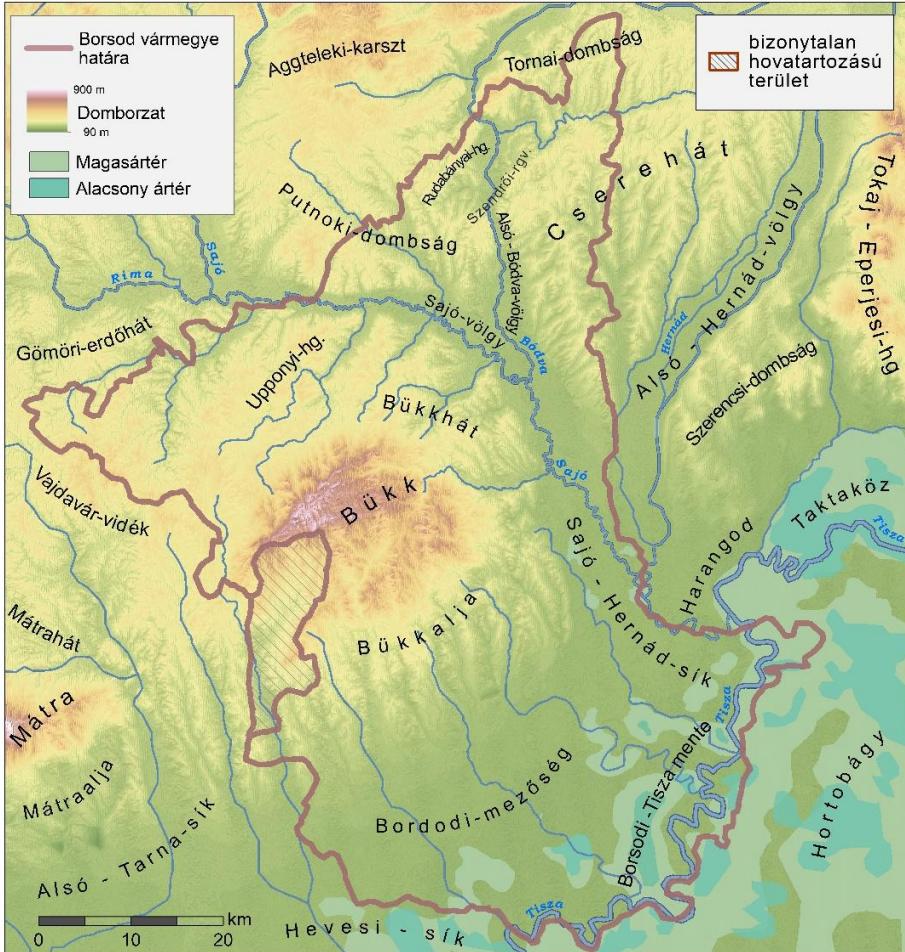
4. A KÖZÉPKORI BORSOD VÁRMEGYE TERMÉSZETI KÉPE

A várnegye felszínét tekintve közel egyenlő arányban oszlanak meg a hegy-és dombvidékek, valamint a síkvidékek. A felszín változatosságát jól jelzi, hogy a legújabb természetföldrajzi tájbeosztás (*Kocsis K. et al.* 2018) szerint 19 kistáj kisebb-nagyobb része vagy éppen egésze osztozik a területén, Eme változatosság ellenére nagyon leegyszerűsítve három fő rész különíthető el. (2. ábra)

A kezdetben Ny–K-i futású, majd nagyjából egy negyedkört leírva D felé forduló Sajó mentén mintegy kettévágja a megyét a Nógrád–Abaúji-medencesor részét alkotó Sajó-völgymedence, amely a balról belé torkolló Hernád völgyével egyesülve és egyre tágasabb kapuvá szélesedve – már az Észak-alföldi-peremvidék részeként – mint Sajó–Hernád-sík fokozatosan belesimul a Tisza menti hordalékkúpokkal övezett széles síkvidékbe, amelynek még részben a megyéhez tartozó része a Tiszát keskeny sávban övező Borsodi-Tisza mente és magának a Tiszának az ártere is.

A Sajótól délre és nyugatra az Északi-középhegységhez sorolt Bükk hatalmas tömbje magasodik. Központi része a 85%-ban mezozoos karbonátos kőzetekből, főleg triász időszi mészkőből felépülő, 959 m-ig magasodó Bükk-fennsík, amelyet a Garadna völgye a kisebb, alacsonyabb É-i Kis- és a nagyobb, magasabb D-i Nagy-fennsíkra oszt. Jellegzetes karsztvidék, töbörökkel, víznyelőkkel, barlangokkal, D-i peremén látványos mészkőszirtok (a „kövek”) emelkednek meredeken a fennsíkot övező Bükkalja fölé, amely alapvetően heglábfelszín, a riolituffából felépülő tűzárkősávoknak köszönhetően sajátos, változatos felszínformákkal tagolva. Még délebbre már fiatal homokos-márgás üledékek enyhe lejtésű felszíne vezet át a már említett Észak-alföldi-peremvidék részét alkotó Borsodi-Mezőség domblábi hátakkal és

hullámos síkságokkal jellemezhető hordalékkúpsíkságába, amely K-en a hasonló jellegű Hevesi-síkban folytatódik.

2. ábra. A középkori Borsod vármegye domborzata és vízrajza

A Bükk fő tömegét északon ugyancsak tagolt heglábfelszín övezi, a Bükkhát, nyugatabbra főleg mészkőből álló rögsorokkal és völgymedencékkel erősebben, keletebbre völgyközi hátakkal gyengébben tagolva. Különálló kistájt képez az Upponyi-hegység, egy 454 m-ig magasodó, dombságokkal-medencékkel övezett, erősen tagolt alacsony középhegység, amely fő tömegében idős, zömében devon-karbon időszakai, a krétában metamorfizálódott kőzetekből épül fel.

A Bükk-től Ny-ra, az Egercsehi–Ózdi-medencesoron túl a megye legnyugatibb része már a szomszédos Vajdavár-vidék főleg oligocén kori homokkőből álló, meredek falú völgyekkel erősen tagolt domb- és hegyvidékéhez tartozik.

Végül a harmadik, és talán legváltozatosabbnak mondható része a Sajón túl, a megye északi részén terül el. Viszonylag apró kistájak sorakoznak itt, közülük az ugyancsak a Nógrád–Abaúji-medencesorhoz sorolt Putnoki-dombság 441 m-ig magasodó, de egészében viszonylag alacsony medencedombságát völgyközi hátakra tagolt, erősen erodált és felszabdalt domblábi lejtők jellemzik. Keletebbre az Alsó-Bódva-völgy által két részre vágott Szendrői-rögvidék nagyon idős, devon-karbon időszaki metamorf kőzetekből felépülő alacsony, max. 322 m-ig magasodó rögei emelkednek. Tovább É felé a Bódva mentén a részben a Bükk központi részéhez hasonló felépítésű és formakincsű Gömör–Tornai-karszt peremi rögsoraihoz tartozó alacsony hegységek húzódnak, az Alsó-Bódva-völgy által elválasztva. A folyó jobb partján a Rudabányai-hegység alacsony, 376 m-ig magasodó, triász időszaki mészkőből és dolomitből felépülő sasbércvonulata kis mérete ellenére jól ismert, egyrészt Magyarország Trianon utáni egyetlen egykori vasércbányájáról, másrészt homonida-lelőhelyéről. A bal parton fekvő, hasonló földtani felépítésű Szalonnai-karszt némileg magasabb, 514 m-ig magasodó, erősen karsztosodott, tagolt sasbércvonulat.

A Bódván túl a kistájak ismét a Nógrád–Abaúji-medencesor részét alkotják. Közülük a Bódvába torkolló Rakaca menti, víztározójáról ismert Rakacai-völgymedencétől É-ra a Tornai-dombság is benyúlik a megyébe, a megye legészakabbi kistajaként. Az alig 300 m-ig magasodó medencedombság egészében erősen erodált, lejtős tömegmozgásokkal jellemezhető dombsági háta sorozata, ahol helyenként kibukkannak az idősebb mészkövek is. Végül ezektől a tájaktól D-re a megye K-i határa mentén a Bódva völgyét, majd a Sajó-völgymedencét K-en keskeny sávban, de hosszan a tagolt dombhátaból álló, harmadidőszaki üledékekből felépülő Cserehát Ny-i pereme övezi.

A volt vármegye vízhálózata sűrű. Teljes területe a Tisza – amely nagyjából a vármegye DK-i határát alkotja – vízgyűjtőjéhez tartozik, de a vízfolyásoknak csak egy kisebb része torkollik közvetlenül vagy egymással egyesülve a Tiszába, többségüket előbb a Sajó gyűjti össze. Közülük a Bükk-től É-ra a Bükkhát és az Upponyi-hegység vízfolyásai közül az Ózdot átszelő Hangony, valamint a Bán-patak a legjelentősebbek, a kisebbek közül említésre méltó a beléjük torkolló, vagy közvetlenül a Sajóba tartó Hódos, Királd-, Csernely-, Tardona-, Harica-és Nyögő-patakok. A Sajó további jobb oldali mellékfolyói közül kiemelkedő jelentőségű a Garadnát is felvevő, Miskolcot átszelő Szinva, délebbre pedig a Hejő. A Sajó bal oldali mellékfolyói közül a Putnoki-dombságot átszelő, az Ormos-patakot felvevő Szuha és a Rakacát is

felvevő Bódva jelentősebbek, völgyeikben számos település található. A legnagyobb mellékfolyó, a Hernád csak a megye legkeletibb részeit szeli át, kis területet érint.

A Déli-Bükk felől induló és a Bükkalját átszelő, túlnyomórészt karsztforrásokból táplálkozó patakok többé-kevésbé párhuzamosan futnak le a Tisza felé, Nyugaton az Eger-patak – amely épphogy csak érinti a megyét – a fő vízgyűjtő, belé torkollik a kisebb bükki patakok egyesüléséből létrejövő Hór-patakot felvevő Kánya-, a Lator-patakot felvevő Csincse- és az Ostoros-patak. Keletebbre jelentősebb kis vízfolyások a Kácsi- és a belé torkolló Sályi-, valamint és Geszti-patak. A térség települései szinte kivétel nélkül a D–DK felé ellaposodó hátaik közt futó patakok völgyeiben – amelyek kedvező lehetőséget adtak a letelepülésre – találhatóak.

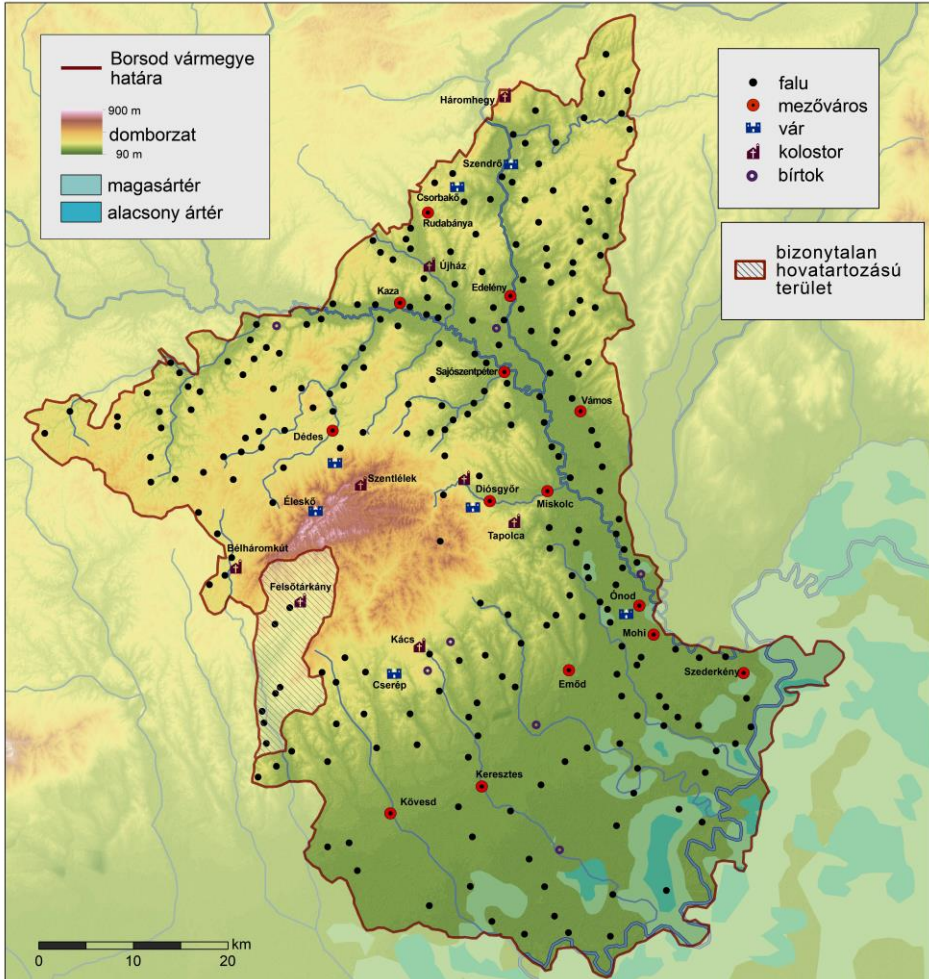
5. BORSOD VÁRMEGYE 15. SZÁZADI TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁNAK TÉRSZERKEZETI ÉS KULTÚRTÁJ JELLEMZŐI

A Magyar Királyság Kárpát-medencei településhálózata több olyan sajátos vonással rendelkezett, amely eltért a környező államokétól és a későbbi korszakok jellemzőitől is. A 11–13. században még tovább éltek a korai megtelepedésekből fakadó, tartósan nem rögzülő településformák is, például a szállásterületek településhelyei. A társadalom differenciálódása, területi szerveződése a 14. század elejétől felgyorsult, ez mind a települések számában, mind a funkcióikban jelentős változást hozott, aminek eredményeként kialakult egy jogilag rögzített elemekből álló, hierarchizált településhálózat (*Engel P.* 2001; 2020).

A 14-15. századra a településhálózat alapja a rögzülő jobbágytelkes faluhálózat lett, míg szervezőjévé a regionalizációs és a piac funkció vált. Térszervező szerepe a városok mellett a várak és a monostorok egy részének volt. Így a későbbi korok településhálózatától eltérően a 14-15. századi hálózat több településformából állt: 1) birtokok; 2) falvak; 3) monostorok; 4) várak; 5) városok. Vagyis három olyan településforma is fontos szerepet kapott, amelyeknek a 15. század után megszűnt az önálló települési funkciójuk: a birtok(központok), monostorok és a várak.

A táji sajátosságokhoz kötődően számottevő településsűrűségi különbségek voltak jellemzők az ország egész területén, jelentős nagyságú térségek maradtak ki az összefüggő és rögzült településhálózatból, nemcsak a hegységi zónákban, hanem a medence belső ártereihez is. Nagyobb mértékű településsűrűség az ország medencejellege alapján a belső érintkezési peremekhez (domborzatperem) kapcsolódva és a hegységek közötti szélesebb folyóvölgyekben alakult ki, ezzel összefüggésben a központok többsége a belső medenceperemen, elsősorban a völgykapukban jött létre. Földrajzi helyzete

alapján Borsod vármegye településhálózatát is ezek az összefüggések alakították. (3. ábra)

3. ábra. A 15. századi Borsod vármegye településhálózata

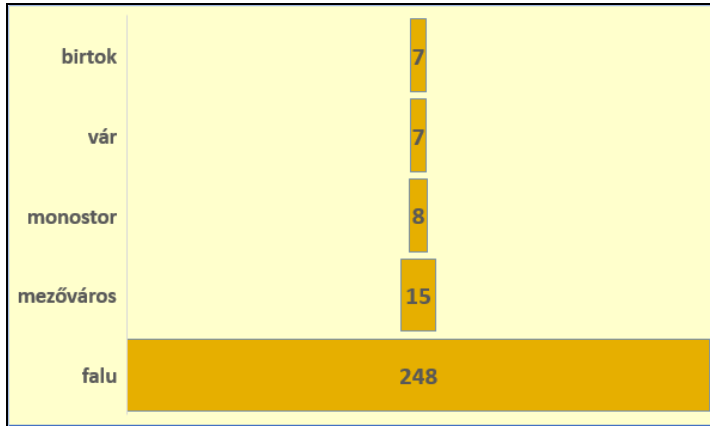
Borsod vármegye egyike volt a 11. század elején szervezett vármegyéknek, magterülete szorosan kapcsolódott a 10-11. századi Felső-Tisza-vidéki hatalmi centrumhoz, a kárpáti belső medencékbe, főleg a Duna felé tartó stratégiai K–Ny-i és az É–D-i útvonalakhoz, mintegy azok csomópontjában jöttek létre a korszak fontosabb települései, központjai. Ezek főbb birtokosai a király mellett az Őrsúr, majd a Borsod-Miskolc, Bél és Aba nemzetségek. Az erdőispánságok fokozatosan, de elég hamar alakultak át megyékké. Borsod a Sajó–Bódva

útvonal lévén fontos határvármegye volt. Területe a 14. századra, az északi részek Torna megyéhez kerülése után érte el későbbi kiterjedését. Az ezt követő századokban már csak kisebb területi változások történtek, főleg a nyugati határán mentén, az Egertől nyugatra lévő települések Heveshez kerülésével (bár ezekkel kapcsolatban még a 15. században is vannak bizonytalanságok).

A térség első központja még délen volt, majd a 11. század elején északabbra, Borsod várára és környékére helyeződött át, mivel felértékelődött a Sajó mentén északra tartó útvonal elágazása a Bódva torkolatánál. A megye településeiről a királyi birtokok, várbirtokok oklevelei mellett az adományozott családok különböző írásos emlékei adnak információt. Szent István korában az ezekben előforduló helységnevek együttes száma nem érte el a százat (*Gyórfy Gy.* 1997), de később ez a szám fokozatosan növekedett és a 15. század elejére meghaladta a 250-et. A társadalmi-gazdasági változásokkal és nem utolsósorban a regionalizációs politika következtében a települések közti differenciálódás is megindult, ami nem csak a különböző népességszámokban, hanem a funkciókban is megmutatkozott. A várak és falvak mellett megjelentek a monostorok és a mezővárosok, illetve a településként értelmezhető birtokközpontok is.

A szakirodalomban (*Csánki D.* 1890; *Engel P.* 2001, 2020) feldolgozott források alapján a 15. század második felében a megyében 285 jogilag, írásban rögzített település volt (3. ábra). Bár közöttük a falvak vannak többségben, de jelentős a mezővárosok (15) és a monostorok száma is (4. ábra). Ez utóbbiak esetében a tatárjáráskor létező öt monostor közül a százdi és boldvai monostorok elpusztultak, a bélháromkúti (ciszterci), kácsi (bencés) és tapolcai (bencés) viszont megérte a 15. századot, ekkor a pálos rend monostoraival (Szentlélek, Újhegy, Háromhegy, Diósgyőr), illetve a felsőtárkányival (karthauzi) együtt már 8 működött a megye területén (*Romhányi B.* 2000, 2015). Sajátos, hogy ezek közül csak a szentléleki és a kácsi épült fontos útvonaltól vagy központtól nagyobb távolságra. Fontos megjegyezni, hogy funkcióik alapján ebben a korszakban mindegyik vár önálló településnek tekinthető, még akkor is, ha nevük a közeli, de a vártól elkülönülő falvak, monostorok, vagy mezővárosok nevével megegyezett. Ilyen pl. Diósgyőr esete, ahol a vár, a mezőváros és a monostor elkülönült egymástól.

A várak szerepköre és száma a 11. századtól folyamatosan változott, egyes várak (Borsod, Csorbakő, Dédes) szerepe a 15. századra csökkent, viszont Diósgyőrnek, Ónodnak és részben Szendrőnek meghatározó jelentősége volt. Sajátos szerepköre volt a 15. század második felében a főleg a Sajó mentén megjelenő cseh huszita erődítéseknek (Galgócz, Sajó-németi, Vadna), amelyeknek sokszor előzményük sem volt és nem is voltak tartósak, így ezek nem tekinthetők különálló településeknek.

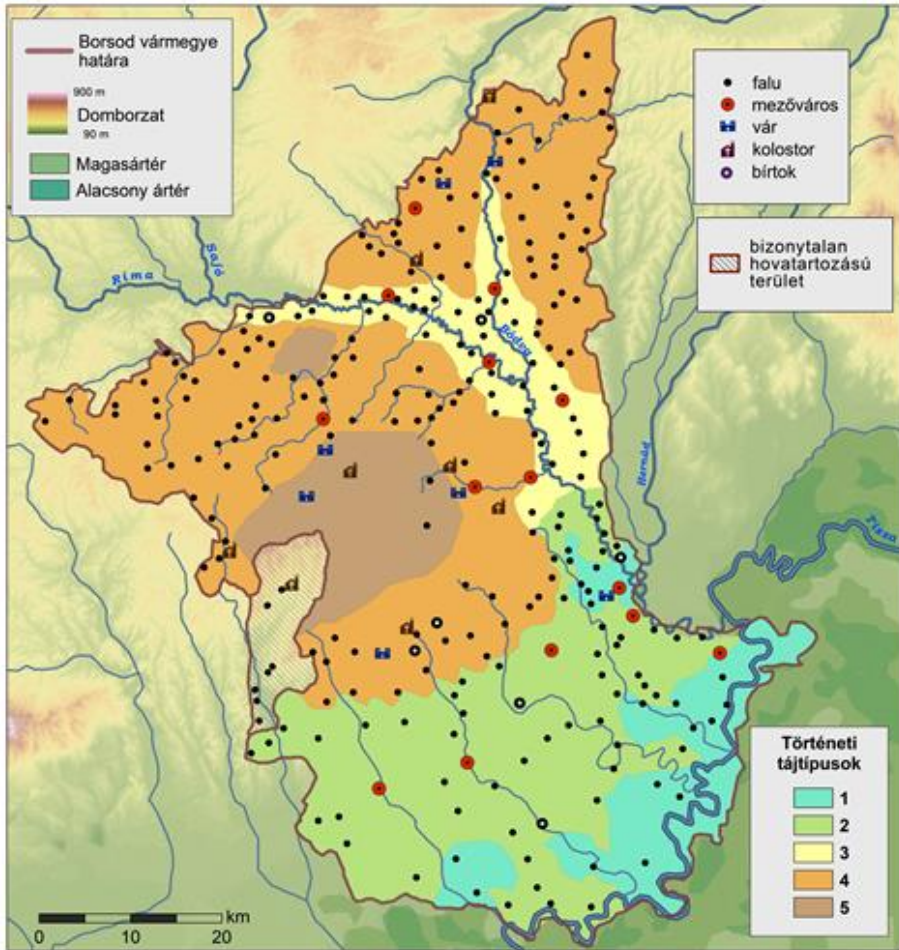
4. ábra. A 15. századi Borsod vármegye településformáinak megoszlása (db)

A megye fő térszerkezeti vonala a Sajó menti településvonal volt, amely Szederkénytől Kazáig húzódott, erre pedig a Sajótól kisebb-nagyobb távolságra 8 mezőváros fűződött fel. Ezt a vonalat keresztezte a Bükk déli pereme előtt az alföldön futó és a Hernád mentén Kassa irányába tartó útvonal településkoncentrációja, amelynek borsodi szakaszán 3 mezőváros helyezkedett el, az előzőhöz hasonló fontos térszervező szereppel, mivel ezek vonzásterébe tartoztak a Bükk déli oldalán az alföldre kifutó patakok völgyeinek falvai csakúgy, mint a Tisza menti árterek települései. A harmadik fontos térszerkezeti vonal a Bódva szűk völgye, amely Torna megye kialakulása, majd Kassa felemelkedése következtében a Hernád-völgyi útvonal felértékelődése miatt veszített jelentőségéből.

A települések számának növekedése elsősorban a Sajó menti térszerkezeti vonalon történő sűrűsödést jelentette, de a településszám növekedése jelentős volt a Sajó jobb oldali mellékvizeinek völgyeiben, valamint a Bódva bal oldali, Cserehát felőli oldalán is. Vagyis nemcsak a Sajó-völgymedencét jellemezte nagyobb településsűrűség, hanem a Hejő, a Királd-, Csernely-, Bán-, Nyögő-patak és a Szuha völgyeit is.

A települések földrajzi helyzete, a környezet adottságai alapvetően meghatározták a települések tájhasználatát, egyben egyes tájlemek (ármentes sík területek, völgyek, folyópartok, erősségek stb.) hasznosítása sokszor a megtelepedés célját adták. A 15. századra a településekből kiinduló több évszázados és a táji adottságokra épülő tájhasználat különböző kultúrtájállapotokat hozott létre.

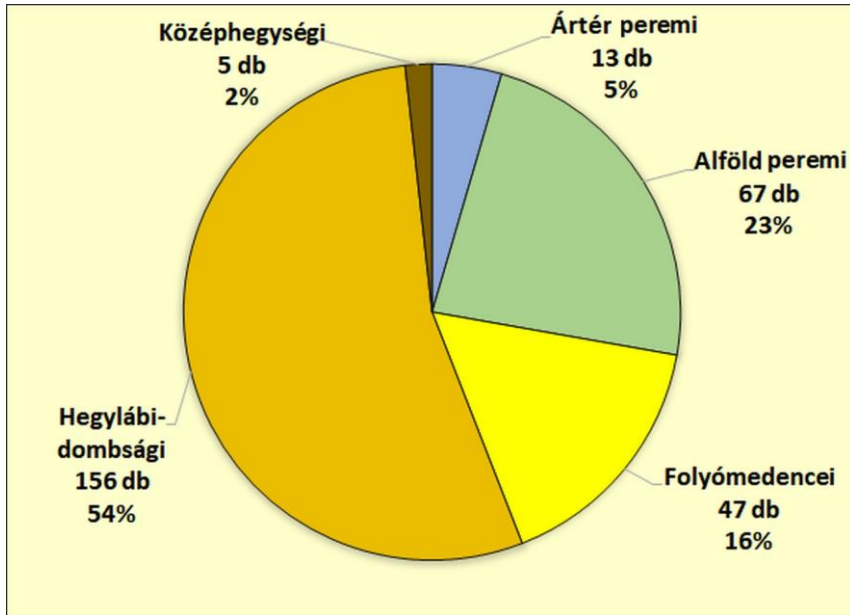
5. ábra. A 15. századi Borsod vármegye történelmi tájtipusai és településhálózata. Jelmagyarázat: 1) ártér (Belső- és külső ártérperem); 2) ármentes síkság; 3) Sajó–Bódva-völgymedence; 4) hegylábfelszín, hegységközi dombság; 5) középhegység

A kultúrtáj jellege és állapota alapvetően az emberi beavatkozás tartamától, mértékétől és tevékenységének összetettségétől függött. A megyében a gyengén tagolt, ármentes, folyóvizek menti és a táji érintkezési peremek (domborzatperem, völgykapu, külső ártérperem) térségei kínálták – sokszor a földrajzi helyzettel együtt – a legtöbb kedvező adottságot. Itt jöttek létre a legnagyobb sűrűségben a települések, ezért a 15. századra ezeket a területeket, már jelentős kultúrtájnak tekinthetjük. Minél sűrűbb volt a települések elhelyezkedése, annál összefüggőbb volt a kultúrtáj szövete.

A földrajzi adottságok és a kultúrtájállapot összefüggését jelenítik meg a történeti tájtípusok. Illeszkedve a Kárpát-medencei történeti tájtípusok rendszeréhez (Csüllög G. et al. 2014, 2018) a vármegye területén öt tájtípus határozható le (4. és 5. ábra).

1. **ÁRTÉR**, a peremeken részleges tájhasználat, *gyenge kultúrtájállapot*: a Tisza, a Sajó és a Hernád összefolyása mentén a lesüllyedt hordalékkúpot borító fiatal üledéken kialakult a többszintű ártér, a vízzel borított felszínrészek között ármentes kiemelkedéssel A természeti folyamatokhoz igazodó ártéri gazdálkodás fa- és nádhasznosítással, legeltető állattartással, kisebb foltokban növénytermesztéssel (13 település).
2. A tájhasználat által folyamatosan átalakuló **ÁRMENTES SÍKSÁG**, *közepes kultúrtájállapot*: agyagos, kavicsos és részben löszös alapkőzetű hordalékkúp, a fiatal folyóvízi üledékeken kialakult öntés- és csernozjom típusú talajokkal. Művelt síkság, nagyobb területű településekkel, összetett hasznosítással; szántóművelés, rét-, legelőhasználat jelentős úthálózattal. (67 település, ebből 6 mezőváros, 1 vár.)
3. *Erős kultúrtájjellegét mutató* **ÁRMENTES FOLYÓTERASZOK**, a SAJÓ ÉS BÓDVA dombvidékek közti SZÉLESEBB VÖLGYMEDENCÉJE, a tagolt felszínnek közül kilépő folyók térsége. A hordalékkúpba bevágódó folyók vízfolyásokkal tagolt, korábbi völgytalpának ármentessé váló teraszai. Öntés-és barna erdőtalajok, vegyes gazdálkodás, a teraszokon települések és szántó, valamint kertgazdálkodás, a folyó szűk árterében legeltetés. Jelentős kultúrtáji szerepe az Alföld és Felföld közötti közvetítés. Jellemzők a szűk belső völgykapuk központokkal. (47 település, ebből 5 mezőváros.)
4. *Közepes kultúrtájállapotú* **TAGOLT HEGYLÁBFELSZÍN**, **HEGYSÉGKÖZI DOMBSÁG**, erőteljesen a folyók mellékvölgyeiben futó patakok menti sűrű településhálózattal. A medenceperem belső lejtőinek és a medencealj magasabb felszínének érintkezési zónája. A Bükk északi részén agyagos és löszös alapkőzetek, a déli részen riolit és agyag. Barna erdőtalaj és a löszös talajok találkozása. Az alacsonyabb tetőkön gyepterületek, a magasabbakon erdőhasznosítás, a lejtők kedvező helyein művelt szőlő és kert, a völgyekben szántó. A patak völgyek felső szakaszain a települések körüli, még részben elkülönülő kultúrtájfoltok az alsó szakaszokon már összefüggővé váltak. (155 település, ebből 3 mezőváros, 6 monostor, 4 vár.)
5. Részben tagolt, *gyenge kultúrtájalakítás*: nagyobb részt **ZÁRT ERDŐVEL BORÍTOTT HEGYVIDÉK**, barna erdőtalaj, ritka, egyedi településhálózat, montánipar és erdőgazdálkodás. Központi része erős természetközeli állapotú, kiemelt, enyhén tagolt, karbonátos alapkőzetű, rendzina talajú, vízfolyások nélküli karsztos fennsík, a peremeken forrásokkal. Tartós település nélküli, egyedi, foltos tájhasználat: erdőhasznosítás,

pásztorkodás, gyenge montánipar. (5 település, ebből 2 falu, 2 vár, 1 monostor.)

6. ábra. A 15. századi Borsod vármegye településeinek megoszlása történelmi tájtypusok szerint

IRODALOM

- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. – MTA, Budapest. 788 p.
- CSÜLLÖG G.–FRISNYÁK S.–TAMÁS L. (2014): Történelmi tájtypusok a Kárpát-medencében (11–16. század). – Történelmi Földrajzi Közlemények 2. 1–2. pp. 1–10.
- CSÜLLÖG G.–FRISNYÁK S.–TAMÁS L. (2018): Történelmi tájtypusok a Kárpát-medencében a 11–16. században. – In: KOCSIS K. (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti Környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet. Budapest. pp. 112–113, 116.
- ENGEL P.(2001): Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis. – Térinfo BT, Budapest – MTA Történettudományi Intézet.
- ENGEL P. (2020): Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020.
<https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza>

- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 907 p.
- KOCSIS K. (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti Környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet. Budapest. p. 187
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2003, p. 229
- KUBINYI ANDRÁS (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font Mária szerk.: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs pp. 44-50
- ROMHÁNYI B. (2000) Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. – Pytheas, Budapest. 109 p.
- ROMHÁNYI B, (2015): Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. – Történelmi Szemle 57. 1. pp. 1–49.

A NYÍREGYHÁZI ŐR-HALOM (GERI-DOMB) TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE ÉS TÉRKÉPI ÁBRÁZOLÁSA

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA

About a burial mound (kurgan) in Nyíregyháza (Őr-halom/Geri-domb), its significance in its history and its representation on maps

In this study I present a well-know „burial mound” (kurgan) around Nyíregyháza. It is located in a quicksand area in the Great Plain in Nyírség. It is an artificial mound which is about 5000 years old. It is the highest point of our city, with a relative level difference of 14 meter. Archaeological excavation have not yet taken place. It also has natural value. It can be used well for recreational purpose, geocaching point. I also present its map representation. I also write about Burial mound in Szabolcs-Szatmár-Bereg county. Archaeological (The People of the Pit-Grave Kurgans) and natural (dry lawn vegetation) analysis. These are protected areas

BEVEZETÉS

A kurgánok (vagy helytelenül kunhalmok) ismert domborzati formák napjainkban, régészek, botanikusok, történészek, geográfusok és más szakmabeliek körében remélhetőleg még ismertebbek. Körültekintésre, a táj geomorfológiai ismereteire, térképi áttekintésekre van ahhoz szükség, hogy magabiztosan megállapíthassuk, hogy egy halom, dombocska emberi eredetű, nagyon régi földhányás.

A növekvő számú szakirodalmat olvasva rácsodálkozhatunk (*Jósa A.* 1900, *Csallány D.* 1959, *Makkay J.* 1991, *Istvánovits E.* 1994, *Dani J.* 2012, *Deák B.* 2019), hogy a Kárpát-medencében több tízezerre becsülik a kurgánok számát. A halmos temetkezés a kora bronzkortól (i.e. 3000) a középkorig tartott és területünk a legkeletibb résznek számított. A napjainkban is felismerhető halmok száma néhány ezerre csökkent. A megyénkben is számtalan ilyen kiemelkedés ismert.

A halmok legalább két fontos szempont miatt is fontos objektumok: történelmi emlékek és természetvédelmi értékek a rajta található, szigetszerűen megmaradt elővilág miatt, tehát kiemelkedő kulturális és táji, tájképi értékek.

Nyíregyháza határában is található több ilyen kiemelkedés, a bokortanyás térségben több is, az egyik legismertebb az Őr-halom, vagy újabb elnevezéssel: Geri-domb, a kiemelkedés a várostól ÉNy-ra, a Kertváros újabb része és

Szabadságbokor között helyezkedik el. Ez a tanulmány elsősorban figyelemfelhívó céllal készül, nem tudományos elmélyülés, tapasztalataim alapján érdemes felhívni a figyelmet.

Törvényi védelem alatt állnak. Az 1996. LIII. törvény a természet védelméről 23. paragrafus kimondja: E törvény erejénél fogva védelem alatt áll valamennyi forrás, láp, barlang, víznyelő, szikes tó, kunhalom, földvár. „Ex lege” védelem: tilos a halmokon minden olyan tevékenység, különösen a szántás és az erdősítés, amely károsíthatja a halom növényzetét állatvilágát, tájképi értékét. Az 50/2008-as FVM rendelet szerint a MEPÁR-ban (mezőgazdasági parcellaazonosító rendszer) rögzített, tájképileg jelentős halmokon (összesen 1220db) a támogatást igénybe vevő gazdálkodónak fenn kell tartania a helyes környezeti és mezőgazdasági állapotot.

KURGÁNOK A RÉGÉSZET SZEMSZÖGÉBŐL

A kurgánok temetkezési halmok, melyek több ezer éve i.e. 3000-tól keletkeztek, tájképi elemei az alföldi tájnak, az Euráziában élt ősi sztyeppei civilizációk által épített halmok keleti határa a Kárpát medence. A Magyarország szikes- és löszpusztáitól a mongol félsivatagokig több százezer kurgán fordul elő.

*1. kép Ibrány/Buj – Feketehalom kurgán és kutatója Jónás András
(Forrás: josamuzeum.hu)*

A kurgán a halomsír egyik fajtája, amikor egy fedett, de nem feltöltött gödörsír fölé emelnek halmot. Török-tatár eredetű orosz szó, jelentése *sírhalom*. A sztyeppei népek közül különösen az indoiráni népek temetkezési helyei (Makkay J. 1991). A kurgán temetkezés lényege: egy gödör, amelynek alján helyezték el a halottat gyékénybe, szőnyegbe tekerve, esetleg koporsóban, általában zsugorított helyzetben, ritkábban háton fekvő, előfordul felhúzott lábakkal is, erre emeltek halmot. Ezeket a késői utókor gyakran ör-halomként használta.

E különleges halmok első igazi feltárói közé tartozik Jósa András (1834-1918). Úttörő kutatásai 1868-tól kezdődtek, amikor is Geszteréd határában tárt föl Jósa doktor báró Vécsey József főispán társaságában, Rómer Flóris, a Magyar Nemzeti Múzeum régésze támogatásával kurgánt. Ennek az ásatásnak a sikerein felbuzdulva határozott el a Szabolcsvármegyei Múzeum-Egyesület megalapítása, melynek jogutódja a nyíregyházi múzeum. Ettől kezdve Jósa András rendszeresen kutatót meg halmokat megszerzte. Így 1889-ben például a Tiszaeszlár-Potyhalmot. A hatalmas halom alatt ékszerre bukkant a rézkorból és edényeket is talált, másodlagos temetkezésként. Rajz és fotó készült róla, de Jósa András pénztárcájával együtt ellopták. Az ibrányi Fekete-halom ásatására 1900-ban került sor (*1. kép*), egyedileg védett régészeti lelőhely. Jósa András egy tölgyszékből készült sírkamrát talált, s benne egy összekuporodott, oldalt fekvő csontvázra bukkant.

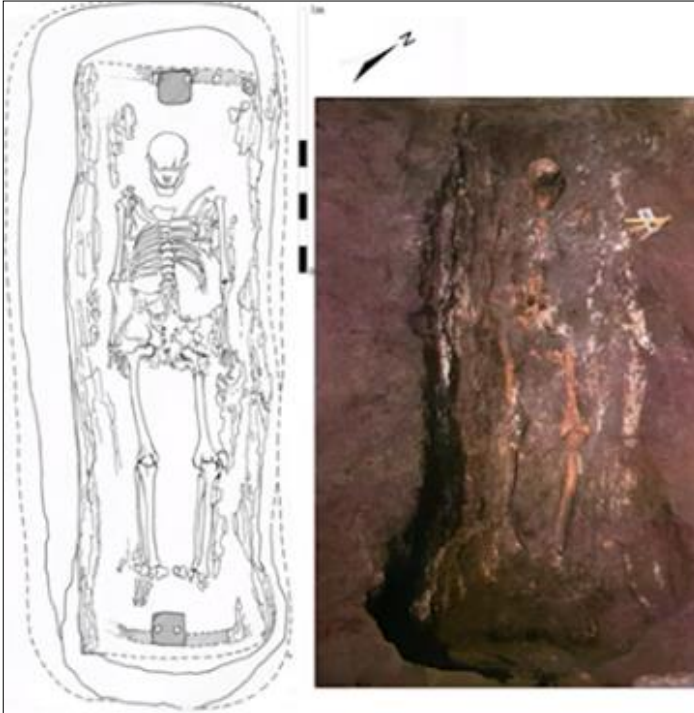
Nyíregyházán nevét tisztelettel őrzi a megyei Jósa András Múzeum és a Jósa András Oktatókórház és egy városrész a Jósa-város. Feltétlen érdemes megnézni a névadóról szóló kiállítást a múzeumban, címe: Volt egyszer egy ember.

1. ábra Hajkarika és rajza Jósa András ásatása, Tiszaeszlár-Potyhalom (1889)
(Forrás: https://www.youtube.com/watch?v=N_qqy8bk0Ps)

Még egy jelentős kurgánfeltárás található a megyénkben: Tiszavasváritól délre található Deák halom régészeti feltárása. A kutatásában (Deák-halmi-dűlő III.) Istvánovits Eszter, Almássy Katalin és Kurucz Katalin végezte, 1994-ben, előtte Dienes István 1959-ben. Két kurgán is található ott. A kisebbik halomnál és annak környékén végzett nagyobb arányú földmunkák tették szükségesé a leletmentést. Ennek során 23 objektum és 5 sír került felszínre. A kurgán egy

neolit telep felé épült. A kurgán oldalában másodlagos sírokat is találtak. A feltártak közül egy DK-ÉNY tájolású volt, az emberi csontváz hason feküdt. A további négy sír ÉNY-Dk-i, egytelen sírban volt lelet: egy nyitotthajkarika/fülbevaló. Közel 2 méter magas férfit találtak, sok állatbőrrel (2. ábra), a lelet egyedülálló az Alföldön.

2. ábra Férfi-sír Tiszavasvári - Deákhalom kurgánban.

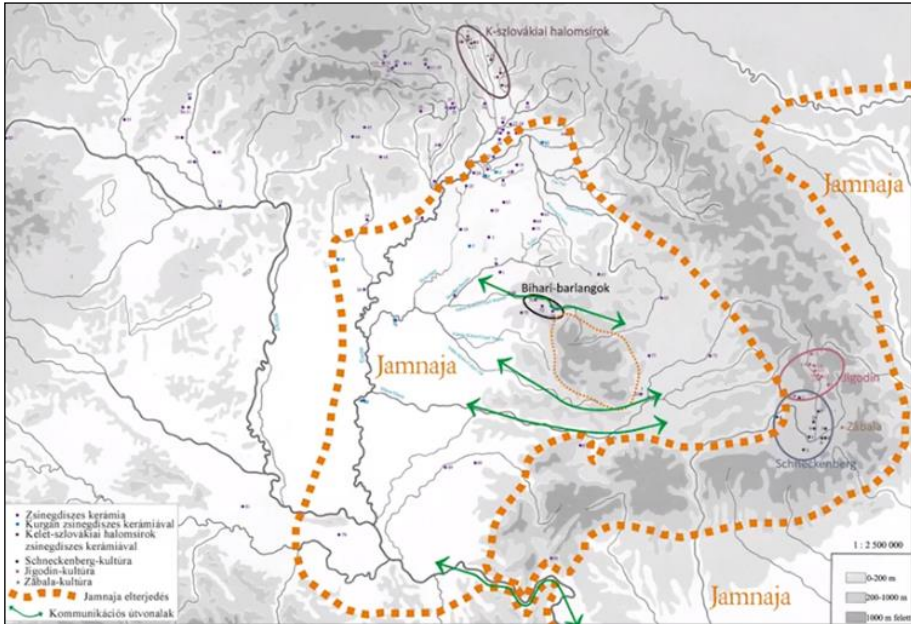
(Forrás: Istvánovits Eszter, Almássy Katalin és Kurucz Katalin 1994.)

A halmok alá temetkező gödörsíros kurgánok népének (The People of the Pit-Grave Kurgans) vagy kelet-európai törzsterületén Ямная область/Jamnaja oblaszty-nak (angol átírásban Yamnaja territory/area/entity) nevezett régészeti kultúra kutatása Magyarország területén több mint 100 éves hagyományra nyúlik vissza. Az első halom-ásatók között a már megnevezett Dr. Jósa András és Zoltai Lajos (1863-1939) tevékenységét kell kiemelni, például a jelentős Debreceni Balázs halom, (Dani J. 2012).

A kurgánok egy részére, mint momentumokra a monumentalitás és az individualitás is jellemző. A legnagyobbak közül néhány: Sárrétudvari Őr-halom 12 m, Békésszentandás, Gödényhalom 12 m, Hajdúnánás, Fekete-halom kb.10 m, és az itt bemutatandó Nyíregyházi Őr-halom 12 m. „Szabolcs-típusú” óriási halmoknak nevezi ezeket a magas kurgánokat a téma szakértője, több

mint 20 éve kutató régész: Dani János. Késő rézkorra tehető a keletkezésük, és egy nagy kiterjedésű kultúra a Jamnaja elterjedési része (3. ábra). A modern génkutatások alapján napjaink európai populációinak közel egyharmadában fellelhetőek a Jamnaja gének, szimbiózisról lehetett szó (Dani J. 2019).

3. ábra. A Jamnaja gödörösíros kurgánok elterjedési területe. (Forrás: Dani J. 2019)

A KURGÁNOK, MINT TERMÉSZETI ÉRTÉKEK

Az ember tájhasználó tevékenysége - mezőgazdasági termelés, ide értve a legeltetést is, az útépítések, az illegális homokkitermelés többségében jelentősen pusztítja a magas halmokat is, pedig ezek a ki területek még önálló szigetként szolgálhatnak a természetes növény és állatvilágnak. Mivel a halmok nagy része a már védelem alá eső területeken kívül helyezkedik el, így a növényvédő szakemberek, botanikusok különös figyelemmel védik, védenének. Élőhelyszigeteknek nevezik, az ember által igénybe vett tájon jól megőrzik ezek a foltok az elővilágot. Egykoron a környező területek talajából épültek, a közeléből hordták rá a földet, homokot, emelték rá magaslatot.

A táji szintű faji és élőhelyi diverzitásban is nagy szerepük van. Kiemelkedő biodiverzitást tartanak fenn, különösen a gyepi élőhelyek és fajok megőrzésében van szerepük. A kurgánoknak jelentő szerepük van a sztyeppe vegetáció megőrzésében (Deák B. 2019).

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kunhalmok pontos felmérésükben egy nyíregyházi civil természetvédelmi szervezet, az E-misszió Egyesület tagjai is komoly részt vállaltak. Összegző leírásukból megállapítható, hogy a kunhalmok számos védett faj és pusztulóban levő ritka növénytársulás számára is végső menedékkül szolgálnak. Ennek az az oka, hogy a halmok felszínén az évezredek alatt képes volt megtelepedni a környező területeken egykor díszlő száraz pusztai lőszvegetáció. Sajnos később a hazai löszgyepeket szinte kivétel nélkül beszántották, és utolsó hírmondóik sokhelyütt csak a halmok nehezen megművelhető meredek oldalain maradtak csak meg. A jogszabályi védelem biztosított, azonban önmagában édeskevés. A legelső lépés a kunhalmok pontos beazonosítása, leírása, nyilvántartásba vétele. Ez a folyamat az eddigi erőfeszítések ellenére máig nem fejeződött be. Ezeknek az objektumoknak jelentős része mind a mai napig felfedezetlen maradt.

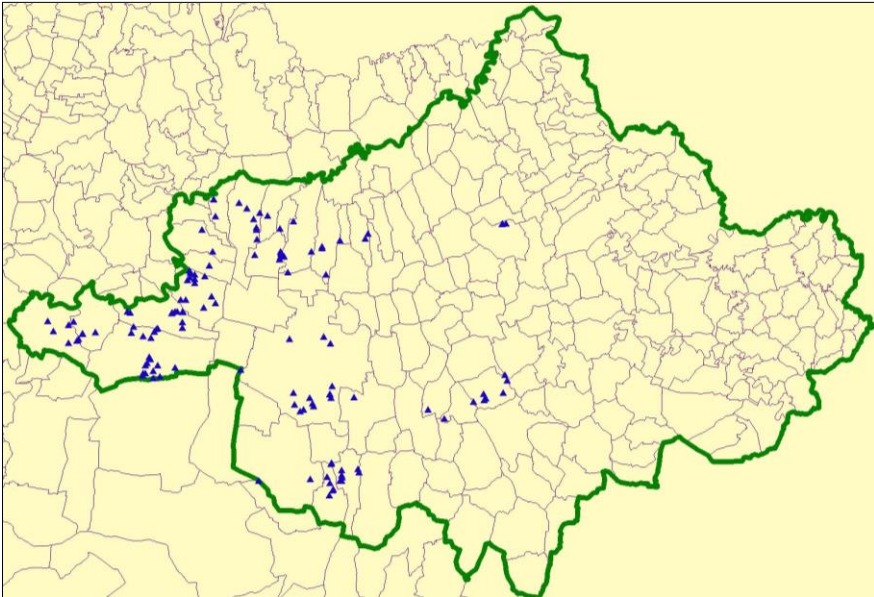
Az Ifjú Botanikusok Baráti Köre 2006-ban kezdeményezte a megye kunhalmainak részletes felmérését, amibe a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság mellett, partnerként az egyesület is bekapcsolódott. A munkát 2006-2007-ben a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium támogatta.

2. kép Nyíregyháza legmagasabb kurgánján, a Geri-dombon (Őr-halom) értékes szárazgyepi növényzet él (Forrás: E-Misszió Egyesület)

A felmérés eredményeként több mint 50 olyan kunhalmot fedeztek fel, melyek eddig a természetvédelem és a régészet szakemberei számára is ismeretlenek voltak. (ezek között olyan monumentális objektumok is vannak, mint a körülbelül 13 méter magasságú rakamazi Cseh-halom). A hatalmas munka alapján kirajzolódó kép (4. ábra) szerint körülbelül 120-130 lehet a ma is azonosítható kurgánok száma a megyében. Legtöbbjük az alsó-szabolcsi ártér

peremén helyezkedik el, de sűrűn találunk kunhalmokat a Rétköz nyugati peremén is. Érdekes módon a nyírségi homokvidéken is több jelentős „gócpontot” találunk: Geszteréd, Nyíregyháza, és Nyírgyulaj környéke is gazdag kurgánokban. Sajátos szigetszerű előfordulás északnyugaton a nyírkarászi Halom-hegy és kisebb kísérorhalma. A megye legnagyobb kunhalma a nyíregyházi Ór-halom (más néven Geri-domb) (2. kép), 14 méteres magasságával hazánk legimpozánsabb kurgánjai közé tartozik.

4. ábra Az ismert kunhalmok elhelyezkedése Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (Forrás: E-Miszió Egyesület: <https://www.e-miszió.hu/termeszettvedelem/kunhalmok>)

A felmérés jelentősen hozzájárulhat a kunhalmok pusztulásának megállításához, és esetleges későbbi, a helyreállítást (pl. visszagyepesítés, tájba nem illő építmények eltávolítása) és további kutatásokat megalapozó intézkedésekhez. Az Ifjú Botanikusok Baráti Köre elhatározta, hogy elkészíti a megyében található összes kunhalom és földvár felmérését, kataszterezését. Mint kiderült, a természetvédelmi nyilvántartásban a megyében 16 kunhalom szerepel, a régészeti nyilvántartásban pedig 65 (részben elpusztult) objektumról tudnak. A teljes körű felméréshez áttekintették a vonatkozó helyismereti szakirodalmat, helynévtárat, és régészeti publikációkat. Átvizsgálták a megye területére vonatkozó 1:10000 léptékű topográfiai alaptérképeket, ahol a névrajz és a szintvonalakból kirajzolódó domborzati formák alapján jelöltük be a

potenciális halmokat és földvárakat. Ezt követte a terepi felmérés, amiben szakemberek és önkéntesek mellett hivatali tisztviselők is részt vettek.

A felmérés szomorú tanulsága a kunhalmaink igen rossz állapota. Körülbelül 90%-ukat ma is szántóként használják, legtöbbjükből csak 1-3 méter magas dombocska maradt. Egy részüket teljesen, vagy részben elhordták, elbányászták, de olyan is van, amelyre épületet emeltek. A természetes élővilág is csak kis nyomokban lelhető fel, még a viszonylag ép halmokon is. Ki kell emelni viszont két védett löszgyepi fajt, amelyeket megyénkből csak és kizárólag a kunhalmokról ismerünk: A 30 000 forint természetvédelmi értékű törpemandula (*Amygdalus nana*) pár töve a Nyíregyháza-Hajdúdorog településhatáron levő Bene-halmon, az 5 000 forint természetvédelmi értékű macskahere (*Phlomis tuberosa*) az ibrányi Fekete-halom és a tiszavasvári Nagy-Púpos-halom tetején él. A védett törpemandula két ismert megyebeli termőhelyének egyike a nyíregyházi Bene-halom, Cigánybokortól délre, a megyehatáron. A vasmegyeri Apáti-hegyen árpád-kori templom maradványait is feltárták. A Geri-dombon értékes szárazgyepi növényzet él, természeti értékét növeli az is, hogy déli részét homokos legelő övezi, ahol a fokozottan védett gyurgyalag jelentős állománya fészkel.

AZ ŐR-HALOM (GERI-DOMB) TÉRKÉPI ÁBRÁZOLÁSA

Minden régi és új keletkezésű térképen jól láthatóan van ábrázolva az Őr-halom/Geri-domb ezért is egyértelmű fontossága.

Ha az alaptérképeken nézzük meg a területet (5. ábra), akkor egyértelműen és jól kirajzolódik a magas domb a térkép nyugati részén. A sötét folt (eredetileg zöld) erdőt jelez. 1992 körül kezdték el kivágni az erdőt, a terület különböző nagyságú földekkel magántulajdonba került. Az első Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei EO (Egységes Országos Vetület), illetve EO (Egységes Országos Térképészeti Rendszer) térképlapjait Bolyán Sándor és brigádja készítették 1976-ban, az egyesített Vásárosnamény (Vitka és Gergelyiugornya hozzácsatolása) külterületére (Nagy K. 2020). Majd elkészült Nyíregyháza és környéke is, itt még Őr-halomnak nevezik hivatalosan ezt a nagy kurgánt, és az 1:10000 méretarányú ábrázoláson megállapítható, hogy 125 m magasságú. A térkép déli középső részén is található egy kisebb Őr-halom. Leolvasható a Tiszalöki és az Eszlári út is, a bokortanyák hálózatán áthaladva vezettek a régi utak. Sajnos napjainkra az utakat átnevezték.

Az Alföld egyik legépebben megmaradt és legnagyobb kurgánja – ami Nyíregyháza bokortanyás térségében található - a Geri-domb (más néven Őr-halom), a maga 14 méter relatív szintkülönbségével Nyíregyháza abszolút legmagasabb pontja (kb 125m). Régebben ez a halom is magasabb volt, de legfelső része az évek során elhordás miatt kissé elkopott. a tetején háromszögletes pont, egy kis betonoszlop található, jelenleg megdőlve. Északi

oldala erdősített, felszínének nagy részét természetes gyep borítja. A Geri-domb természeti értékét növeli az is, hogy déli részét homokos legelő övezi, ahol a fokozottan védett gyurgyalag jelentős állománya fészkel.

5. ábra Az Ór-halom és környéke az EOY alaptérképen. 1976

Az első katonai felmérés (1763-1787): A XVIII. században megnőtt az igény egy olyan térképre, ami az egész ország területére kiterjed. Erre főleg a hadviselés szempontjából volt szükség. Az új, nagy méretarányú térképekkel a terepviszonyok pontos rajzát tartalmazta. Az első katonai felmérés 1763-1787 között zajlott és kiterjedt az egész Habsburg Birodalom területére. A felmérés eredményeként megszületett Magyarország első részletes topográfiai térképe, amit jozefiniánus térképnek is szoktak nevezni, mivel a felmérés befejezésekor II. József volt az uralkodó. A felvételezés méretaránya 1:28800-es volt, ami részletgazdag ábrázolást tesz lehetővé. Gondoljunk a turistatérképekre, aminek a méretaránya 1:40.000, 1:50.000. A felmérés katonák irányítása alatt ment végbe, a Magyar Királyság területe, 965 szelvényből áll. A kész térképek kéziratosak voltak, nem volt vetületük sem alapfelületük, nem tartalmaznak magassági adatot. Ábrázolják a domborzatot, utakat, vízhálózatot, építményeket, települések és egyéb domborzati egységek nevét és tájékoztató

jelleggel a mezőgazdasági területek művelési ágait. A domborzatábrázolás szemmérték segítségével, tónusozással ábrázolták a domborzatot (6. ábra) a terepformákat pedig lejtő-és keresztcsíkozással fejezték ki.

6. ábra: A nyíregyházi Geri-domb ábrázolása az 1. katonai felmérés térképén 1785 (Forrás: <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/>)

A Második katonai felmérés (1806-1869) kezdeteiben a domborzatot lendületcsíkozással ábrázolták, ami a lejtők meredekségét kifejezi ugyan, de mértéke nem mérhető. 1827-től a Lehmann-féle geometriai csíkozást (lejtő- illetve pillacsíkozás) alkalmazták. Minél meredekebb a lejtő, annál sötétebb az ábrázolás. Ez a fajta csíkozási módszer már lehetővé tette a lejtőszögek térképi mérését is. Ez is 1:28800-es méretarányú. Vetülete Cassini-féle vetület, amely transzverzális négyzetes hengervetület. 1833-ban megkezdték a trigonometriai magasságméréseket. A magasságokat a térképen bécsi ölben (öl egy hosszúságú, 1,89m) adták meg (7. ábra). A z Őr halom magassága 6,7 öl.

A Harmadik katonai felmérés (1869-1887) térképkészítésben néhány jelentős változás következett be: Az Osztrák-Magyar Monarchiában 1871-ben az öles térképrendszert felváltotta a méterrendszer, aminek eredményeként a felmérés szelvényeinek méretaránya is megváltozott a korábbi 1:28800-ról 1:25000-re. A magasságmérések alapja az Adriai középtengerszint lett. A hegyvidékek domborzat ábrázolásánál már szintvonalakat is alkalmaztak a magasságok érzékeltetéséhez (20 méteres alapszintközzel), ez látszik az Őr-halom környezetében is (8. ábra). A szelvények domborzat ábrázolása geometriai csíkozással történt.

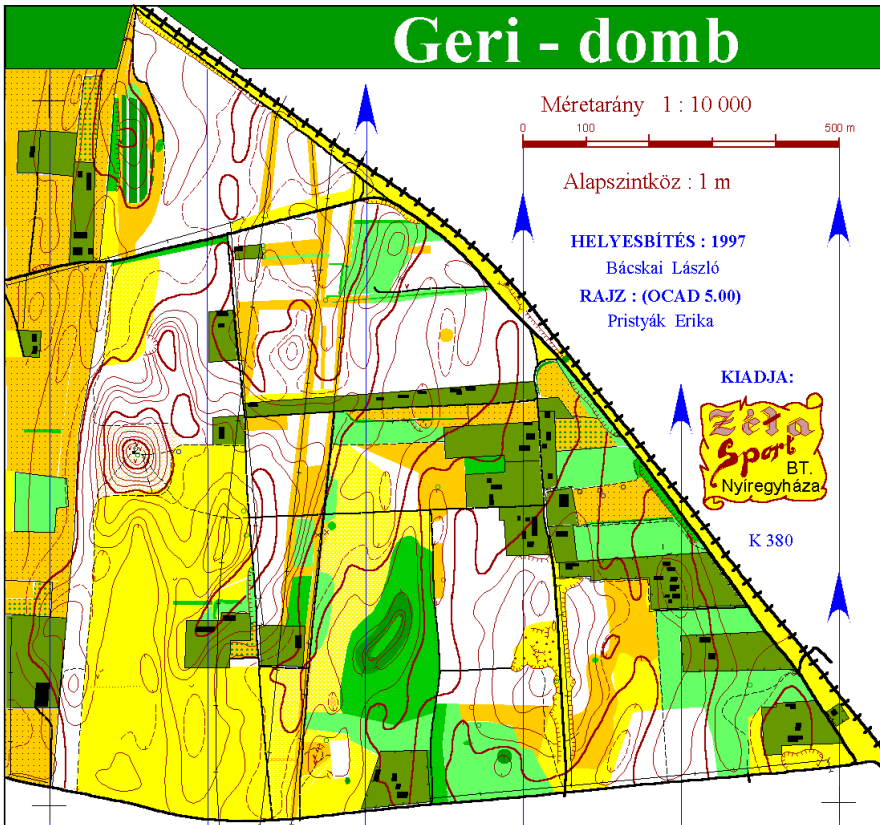

7. ábra: A nyíregyházi Geri-domb ábrázolása a 2. katonai felmérés térképén (1806-1869) (Forrás: <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/>)

A hangsúlyt arra helyezték, hogy az idomokat minél jobban kiemeljék a síkból, a plasztikusság volt a cél. A magassági viszonyok érzékeltetésére, egy korábban még nem alkalmazott megjelenítési módot, a szintvonalakat alkalmazták, 20 méteres alapszintközzel. A sík vidéken a szintvonalakat 10 méteres felezőszintvonalal egészítették ki.

8. ábra: A nyíregyházi Geri-domb ábrázolása a 3. katonai felmérés térképén 1885 (Forrás: <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey25000>)

9. ábra Geri-domb tájfutó térkép, 1997. (Forrás: Zéta Sport Bt, Nyiregyháza)

Tájfutó térképen való ábrázolása (9. ábra). A tájfutás a tájékozó sportok egyike, ahol a versenyzők térkép és tájoló segítségével, ellenőrzőpontokat érintve teljesítik a pályát minél rövidebb idő alatt. A tájfutó térképek a terep domborzati viszonyait, a növényzetet, utakat, vizeket, a különböző tereptárgyakat és a futhatóságot ábrázolják eltérő színekkel és egyezményes térképlelekkel. Leggyakrabban 1:15000-es és 1:20000-es méretarányban készülnek. A tájfutó terepek domborzatát legjobban 5 méteres alapszintközzel az alföldi terepeken ez lehet 2,5 vagy 1 méter is. Azért is érdemes megtekintenünk ezt a pontos térképet, mert jól látszik rajta, hogy a halom déli oldalán mélyedés található, eséstüske is jelzi. Valószínűleg onnan hordták fel a dombra a homokot, így még nagyobbnak tűnik, ha innen közelítjük meg (3. kép).

*3. kép. Kerékpáros túra a Geri-dombhoz 2020. szeptember 19.
(Fotó: B. Pristyák Erika)*

A GERI-DOMB TERMÉSZETI KÉPE ÉS NÉPSZERŰSÉGE

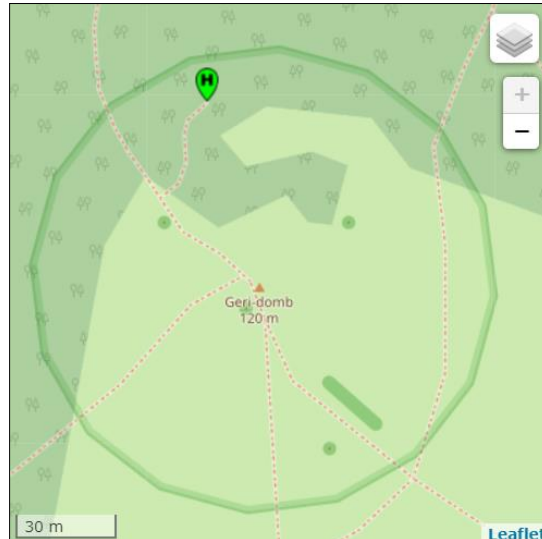
A Geri-domb a helyiek körében többé-kevésbé ismert, télen-nyáron látogatott terület, a környéken élők azonban még nem ismerik jól. Környéke is kellemes kirándulóhely, a Nyíregyháza Kertvárosi lakosság szánkózó dombként ismeri (Geri-domb), sokan kutyát sétáltatnak arra, kerékpároznak futnak. Körülbelül 1km-re a városszéli házaktól, földúton megközelíthető. A délről rávezető utat kora tavasszal felszántották. Környezetében és a tetejéről kitekintve jól látható a Nyírség hullámos felszíne és ráláthatunk a városra, a LEGO gyárra, a bokortanyák egy részére is. Erdős, akácos nyárfás terület rétekekkel tagoltan, nagy legeltetőkkal.

Kialakulása az Alföld fejlődésével történt. A Nyírség területén is 10 millió évvel ezelőtt a Pannon-beltenger hullámozott. A beltenger fokozatosan kiédesedett, beltóvá alakult és a Kárpátokból lefutó folyók: az Ós-Tapoly-Ondava, a Laborc (jelenleg Kelet-Szlovákiai folyók) hordalékkal töltötték fel, hordalékkúpokat és elhagyott medreik mentén vastag üledéket raktak le. Ezek anyagából a szél homokot halmozott fel, jellegétől függően többféle formával találkozhatunk itt is. A futóhomok többször mozgott a földtörténet során, legutóbb kis mértékben a XVIII. századi erdőirtások után, amit már a betelepülők kezdenek megkötni. A homokdombokat hivatalosan buckáknak

nevezzük, parabolabuckák is jellemzőek, nyugati szaruk kisé megnyúlt. Egy ilyen bucka tetejére emelhetek még rá néhány métert. A bemutatott térképeken jól látható volt a maradékgerincek É-D-i iránya.

Az Őr-halomtól keletre található Kis-Geri geodéziai felmérése során kiderült, hogy a térképek viszonylag pontosak (Nagy K. 2020). Geocaching ládát is elhelyeztek itt. Ez egy világszerte elterjedt szabadidős tevékenység, felnőttek és gyerekek számára is. A játék az USA-ból indult ki. A Magyar Geocaching Közhasznú Egyesület képviseli. Lényege, hogy egy kis ládikát elrejtnek egy olyan helyre, amit megismerésre, felfedezésre érdemesnek tartanak. Ezt követően a rejtekhely koordinátáit bemérik GPS-el, hogy a játékosok számára könnyebben megtalálható legyen a láda. A játék során a gyerekek számára egyik legnagyobb élmény a ládában rejlő kincsek megtalálása, amiből a magukkal hozott kis ajándékért cserébe választhatnak bármi mást a dobozból. A felnőttek találhatnak a naplóban egy jelszót, amivel a Geocaching oldalán bejelenthetik találatukat és megoszthatják kalandjaikat. Mindennek azonban a természetjárás a lényege.

A Geri-domb: Geocaching 3715. Az alföld piramisa Kr.e. 3500-ból néven szerepel. 2013-ban került ide elhelyezésre hagyományos típusú geoláda, kissé nehezen megtalálható helyen egy fa odvába rejtve a talajszinten. (A műanyag dobozba rendszeresen történik csere, apró porcelán tárgyak ceruzák, LEGO és DUPLO figurákat is találni. Átlagosan kéthetente keresik fel.

10. ábra A Geri-dombnál elrejtett geoláda helyszíne. (Forrás: <https://www.geocaching.hu/caches.geo?id=4406>)

ÖSSZEGRZÉS

A Nyíregyházi Ór-halom/Geri-domb már ismert, regisztrált kurgán mind a régészek, mind a természetvédők körében, „Exlege” védett terület a törvénynél fogva. A Nyírség futóhomokos felszínéből létrejött buckát emelheték még magasabbra az építők. Az 5000 éves, valószínűsíthetően temetkezési halom évezredekön keresztül őrhelyként szolgált.

Legutóbb egy nemzetközi GeoNight programban keretében kerestük fel (2021. április 9). Kellemes rekreációs terület, de a látogatók között sokan vannak, akik nem tudják, hogy milyen kulturális és természeti értéket találnak itt. A kurgánok megőrzése érdekében mindenképpen szükséges információkkal, ismeretekkel ellátni a helyieket. A helyi földrajztanárok is sokat tehetnek a megismertetése érdekében. Pontos adminisztrációra és népszerűsítésre van szükség a különböző hivatalokban is. A természetvédelmi feltérképezéseknek folytatódnia célszerű. A régészeket lehetőségbe kell hozni, hogy tudják megásni a nagyobb halmokat. Véleményük szerint bármelyik kurgán alatt előfordulhat jelentős lelet, ez a legmagasabbak közé tartozó halom bizonyára rejt valamit. A botanikusok szerint minél jobban elkerülik az antropogén hatások a halmokat, annál jobb az elővilágnak, jelen esetben a gyurgyalagoknak. Véleményem szerint jó, ha ismeri a lakosság városunk legmagasabb pontját és lát is egy igazi kurgánt. Így amit gondoltam a kutakodásom előtt, abban elbizonytalanodtam: érdemes volna jobban megismertetni ezt a helyet vagy maradjon meg valamennyire természetes állapotában a szakemberek és a helyiek öröme?

IRODALOM

- DANI J. – HORVÁTH T. (2012) Ósi kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során, Archaeolingua, Budapest, 2012, p216
- DANI J. (2019): Kurgánok és építők, Az Alföld a bronzkor hajnalán. Magyar régészeti és művészettörténeti társulat díszelőadása, Magyar Nemzeti Múzeum 2019. január 30.: https://www.youtube.com/watch?v=N_qqy8bk0Ps
- DEÁK B. (2018): Természet és történelem: A kurgánok szerepe a sztyeppi vegetáció megőrzésében. Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- BÁCSKAINÉ PRISTYÁK E. : Életképes bokortanyák, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola 2014.
- FEKETE J. (1985): Tájfutó technikai ABC
- MAKKAY J. (1991). Az indoeurópai népek őstörténete. Gondolat Budapest (1991)
- NAGY K. (2020): A nyíregyházi Geri-domb, mint antropogén forma térképi elemzése és geodéziai felmérése, Szakdolgozat, Nyíregyházi Egyetem 2020
- SZIGETVÁRI CS. (szerk.) - Tömöri László. (2016): Barátságos bokortanyák, E-misszió Természet- és környezetvédelmi Egyesület, Nyíregyháza
- TARICZKY E. (1906) A tiszavidéki hun földpyramis-halmok ismeretése, Érseky Lyceum könyvnyomdája, Eger 1906

Régészeti füzetek 1997 (?). Istvánovits Eszter-Almássy Katalin-Kurucz Katalin:
Tiszavári Deák-halmi-dűlő III.

Volt egyszer egy ember című állandó kiállítás Jósa Andrásról, Jósa András
 Múzeum, Nyíregyháza

<http://lazarus.elte.hu/mc/specs/isom-hun.pdf>_2021február23.

<http://www.bokortanya.hu/2021február24>.

<http://www.ibbk.atw.hu/> 2021. április 4.

<https://www.e-misszio.hu/termeszetvedelem/kunhalmok>, 2021. április 4

<https://www.youtube.com/watch?v=PG3zA3YU5qs>, 2021február24.

https://www.foldrajzitarsasag.hu/339-nyiregyhaza-hu_2021, április1

<https://www.geonight.net/early-evening-tour-to-the-highest-point-of-nyiregyhaza-called-geri-hill-koraesti-tura-nyiregyhaza-legmagasabb-pontjához-a-geri-dombhoz-jo/> 2021. 04.01

A SZATMÁRI-SÍK VÍZSZABÁLYOZÁSÁNAK TÖRTÉNETE

VASS RÓBERT

History of water regulation in the Szatmár Plain

Szatmár-plain is an alluvial area at the Upper-Tisza region, therefore it was flooded regularly before the 19th century. The river regulation has started in the second part of the 19th century. The main objective is to build dams to protect the flood of Tisza, Szamos, Túr and create a safe navigation lane. The complete flood protection of the Szatmár Plain took place at the beginning of the 19th century, but the most important works were completed by 1929. The drainage works of the Ecsedi swamp, which covers an area of about 450 km², spanned almost a century and a half. More than 80 years after the large-scale works, new large-scale flood protection and flood management plans were implemented on the Szatmár Plain. By filling the floodplain reservoir between Szamos and Kraszna, the water level in the section of the water intake in Szamos can be reduced by up to 60-80 cm. With this and the previously implemented water regulation facilities, the flood safety of the area was guaranteed for a long time.

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban a Felső-Tisza vidék középtájhoz tartozó Szatmári-sík vízszabályozásának története kerül bemutatásra. A Szatmári-sík területe 1171 km² a középtáj 40,9 %-át, míg a nagytáj 2,3 %-át foglalja el (*Dövényi et al.* 2010). Területét északról a Tisza választja el a Beregi-síktól, amely geomorfológiai szempontból nem jelent éles határvonalat, mivel mindkét terület alluviális síkság. Domborzati képükben nagyon sok hasonlóságot mutatnak, ennek oka, hogy mielőtt a Tisza fokozatos déli és nyugati irányba való tolodással felvette jelenlegi futását, addig a Szamos és a Túr is részt vett a Beregi-sík formálásában. Keleten és délen átnyúlik Romániába, tehát itt a kistáj határa nem természetes. Nyugaton a Nyírséggel határos, az észak-déli irányban futó Kraszna tektonikai vonal mentén, amely iránya megegyezik a Kraszna folyó futásával.

A területet a harmadidőszak végén a Kárpát-medence központi süllyedékét elfoglaló Pannon-tenger borította. Majd a Kárpátokból érkező vízfolyások deltaépítő tevékenysége következtében teljesen feltöltődött (*Sümeghy* 1944, *Rónai* 1985, *Borsy et al.* 1989). Így a negyedidőszak elején a már szárazulattá váló hordalékkúpon a fő felszínformáló tényező a folyók eróziós és

akkumulációs munkája volt. A jelentős szintkülönbségektől mentes, akkumulációs terület sekély medrei között elterülő hordalékkúpok magas talajvízszintje miatt csak korlátozott mértékben alakulhattak ki eolikus formák (Borsy *et al.* 1982, Rónai 1985).

A Würm elején szerkezeti mozgások következtében a Tisza és a Szamos elhagyta a nyírségi hordalékkúpot és az Érmellékre helyeződött át (Borsy *et al.* 1989). A Würm közepén mintegy 45 ezer éve a Szatmári-sík északi része és a Beregi-sík süllyedni, míg az Érmellék emelkedni kezdett (Borsy *et al.* 1989). A Tisza a bevágódásával huzamosabb ideig biztosította érmelléki futását, de a felső pleniglaciális első szakaszában elhagyta azt és a Bereg-Szatmári-sík felé fordult. A Szamos folyó jóval később, mintegy 17-18 ezer évvel ezelőtt hagyta csak el az Érmelléket és ettől kezdve vesz részt a Szatmári-sík felszínformálásában (Borsy *et al.* 1989). A pleisztocén során 20-200 méter vastag üledéksor rakódott le (Rónai 1985). A legvékonyabb összletek a síkság keleti, legmagasabban fekvő és középső részein rakódtak le. Fehérgyarmaton és Kispaládon 20-50 méter. A Szamos futásvonala mentén a rétegsor eléri a 200 méteres vastagságot is, majd nyugat felé haladva 150 méterre csökken. Az előbb kavicsos, később durva majd közép- és apró szemű homokból álló, ritmikusan változó, fölfelé általánosan finomodó rétegek cikluszáró üledéke agyag és iszap (Rónai 1985). A 40-50 méteres vastagságot is elérő holocén kori rétegek szintén kavicsos üledékekkel indulnak, majd fokozatosan finomodva homok, iszap és agyag frakciójú rétegekbe mennek át.

A terület tengelyfolyójának és fő felszínformálójának számító Szamos a mai folyásirányát a tölgyfázisban vette fel, tehát jelen futása geológiai értelemben véve nem tekinthető rövidnek, ezt bizonyítja a jól fejlett folyóhát is. A szabályozások előtt az árvizek levezetésében is részt vevő holt-medrek ma is jelenős morfológiai paraméterekkel bírnak, ilyen a Penyige településnél futó Szenke is. A Szatmári-sík Szamostól nyugatra eső része geomorfológiai szempontból egyhangú. A sík nyugati részén, a Szamos folyóhátja és Nyírségi hordalékkúp által közrefogott sekély mélyedésben alakult ki az újholocénban az Ecsedi-láp.

A Szatmári-sík fő folyója a Felső-Tisza legnagyobb mellékfolyója a Szamos. A Szamos a Désnél egyesülő Nagy- és Kis-Szamosból ered és Vásárosnaménynál ömlik a Tiszába. A részvízgyűjtő kiterjedése a Szamos vásárosnaményi torkolatáig 15638 km², az összes folyóhossz 1696 km, a vízfolyássűrűség 7,8 km/km² (Lászlóffy 1982, Andó 1979, 2002). A 411 km-es teljes folyóhosszból, az alsó 49,4 km-es szakasz Magyarország területén folyik (Konecsny 2010). A folyó sokévi közepes vízhozama Csengernél 131 m³/s (Konecsny 2010). A legnagyobb becsült hozamok az 1970-es árvíz idején elérhette a 3000-3800 m³/s-ot is, míg egyes számítások szerint ez az érték közel 4200 m³/s volt (Vágás 1979).

A TISZA-SZAMOS-KÖZ FOLYÓSZABÁLYOZÁSA ÉS ÁRMENTESÍTÉSE

A Szamos szabályozása 1853-ban Boros Frigyes tervei alapján indultak meg (*Vágás* 1979). A tervek szerint Szatmárnémeti felett 14 átvágást terveztek, míg alatta 25-öt. A terv a Kraszna folyó szabályozása mellett kiterjedt az Ecsedi-láp lecsapolására is. A munkálatok kivitelezésére 1855-ben megalakult a Szamos Szabályozó Társulat, amelynek fennállása alatt 19 átvágás készült el. A szabályozási munkálatoknak újabb lendületet adott az 1895. XLVIII. tc. által biztosított hitel, aminek keretében újabb 9 átmetszésre került sor.

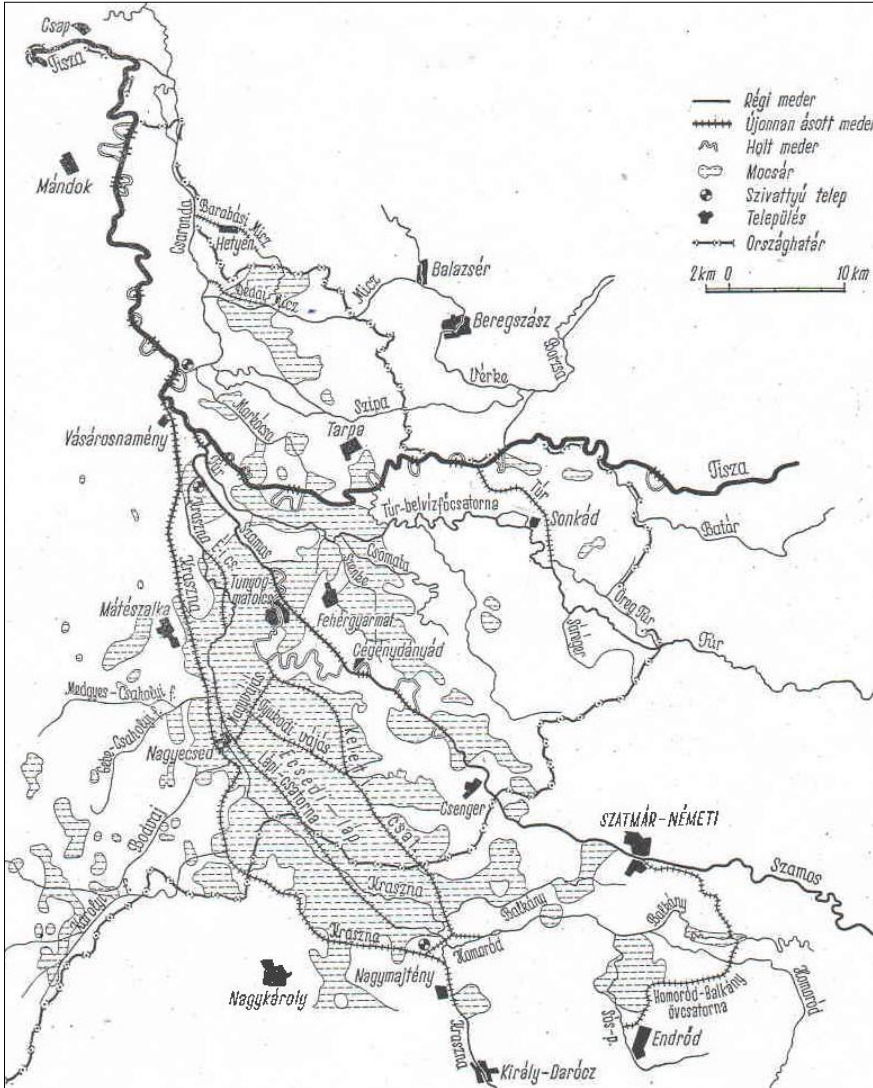
A Vásárosnamény és Sikárló közötti eredetileg 226 km hosszú szakaszon létesítet átvágások eredményeként 53 %-al, 119 km-re rövidült ez a szakasz, ennek következtében a folyó esése jelentősen megnőtt az alföldi szakaszon 20-33 cm/km-re. A legnagyobb átmetszésre Tunyogmatolcs térségében került sor. A Cégénydányád-Tunyogmatolcs közötti 8 km hosszú vezérárok egy 25 km hosszú, erősen meanderező szakaszt keresztezett. Az átvágással egy időben egymástól 600 méteres távolságban megindultak a töltésépítések is. A Szamoson összesen 22 átvágás került kivitelezésre 26 km hosszan.

A töltésépítések a Szamos jobb partján szorosan összefüggtek a Tisza bal parti töltéseinek kiépítésével, mivel a két folyó által közrefogott nyílt hullámtér csak akkor mentesíthető hatékonyan, ha mindkét töltésszakasz teljes (1. ábra). A Szamos bal parti töltései Rápolyt és Szamoszeg között már a 18. század végén összefüggő rendszer alkotott, ennek legfőbb oka az volt, hogy Rápolyt községnél a Szamos árvizei bejutottak az Ecsedi-láp vízrendszerébe, amely így a községek nyugati felét fenyegette. A főként helyi kezdeményezésként megvalósuló töltésépítések irányítását, a 19. század végén megalakuló Folyammérnöki Hivatal vette át. A töltéskoronák magasságát az 1884. évi árvíz szintje fölött 1-1,5 méterrel jelölték ki. Az építési munkák megkezdését nagyban hátráltatta, hogy még nem alakultak meg az ármentesítő társulatok. A bal parti töltésrendszer 1899-re készült el a Szamos-balparti Ármentesítő és Belvízszabályozó és az Ecsedi-láp Lecsapoló Társulatok irányítása alatt. A jobb parton 1902 és 1914 között a Szamos-jobbparti és Tisza-balparti Töltésfenntartó Érdekeltség kezelésében épült meg 37 km hosszban a legvesélyeztetettebb szakaszokon. Az első világháború következtében le kellett állítani a munkálatokat, így a teljes jobb parti gátszakasz csak 1929-re épült meg (*Ihrig* 1973).

A Tisza bal parti összefüggő töltésszakasza a jobb parti szakasz megépülése után csak jó pár évtizeddel készült el. Ennek legfőbb oka az volt, hogy amíg nem készültek el a Túr, a Szamos és a Kraszna védművei, addig az árvizeik részben a Tiszán keresztül kerültek levezetésre. A már említett Szamos jobb parti rendszerrel összeépülve a Tisza-Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat irányítása alatt készült el. A Tisza Szatmári-síkon

futó töltése 47 km hosszan került kialakításra, az 1888. évi árvíz szintje fölött 1 méterrel magasabb töltéskoronával.

1. ábra: A Szatmári-sík vízrajza a lecsapolások előtt.

Forrás: Ihrig Dénes *A magyar vízszabályozás története* (1973).

A Szatmári-sík Tisza és Szamos közti területeinek árvízi biztonságát nagymértékben veszélyeztette a Túr folyó rendezetlen vízfolyásrendszere. Az

erősen meanderező, ágakra szakadó, majd ismét egyesülő sekély medrű vízfolyás a vízgyűjtő területéről érkező, olykor jelentős vízmennyiségű vizek mellett a Tisza és a Szamos árvizeinek levezetőjéül is szolgált (Ihrig 1973). A kis esés és a jelentős vízhozamok következtében rendkívül lassú volt az áradások levonulása. A két fő ágra szakadó folyó egyik, nagyobb esésű ága Magyar községnél ömlött a Tiszába, míg a másik ága a Tisza és a Szamos torkolata között fekvő mocsárvilágban veszett el és vizei részben a Tiszába, részben a Szamosba jutottak.

Az 1927-1930 között végzett szabályozási és ármentesítési munkák során az új Túr-meder Nagyhodostól 12 átvágással „kiegyenesített” (Túr-csatorna) mederben fut 18,2 km hosszan. Innen 11,6 km hosszan, az Öreg-Túrból kiágazó új meder fut, amely Sonkád települést félkörívben kerüli és Kóród, valamint Szatmárcseke térségében ömlik a Tiszába (Ihrig 1973). Az új meder kiágazásánál egy osztómű juttat maximum $5 \text{ m}^3/\text{sec}$ vízmennyiséget az Öreg-Túrba, amely az épített örökségként nyilvántartott Szatmárcsekei Vízialom táplálója. Emellett napjainkban, mint Túr-belvízfőcsatorna vezeti le a térség belvizeit, így nagy jelentősége van a térség belvízbiztonságának szempontjából. A Túr-csatorna fenékszintje 290 cm-el magasabban fekszik, mint a Tisza kisvízszintje, ezért a torkolatnál egy vasbeton műtárgyat, úgynevezett bukólépcsőt kellett létesíteni a meder hátravágódás kivédése érdekében (1. kép).

1. kép. A Túr-csatorna torkolati bukólépcsője. Forrás: fetivizig.hu

A Túr-csatornát övező gátak egymástól mért távolsága 100 méter, amelyek között a legnagyobb árvizek idején akár 300 m³/s víz kerül levezetésre, esése 25 cm/km (*Ihrig* 1973).

A Tisza-Szamos-köz esetében nagy problémát jelentett a belvízzel borított területek kiterjedése. A belvízrendezési munkálatok csak az árvízvédelmi töltések kialakításával együtt, illetve az után indulhattak meg, mivel a víz hatékony levezetéséhez elengedhetetlen volt mentett ártér. A nagyszabású belvízrendezési munkálatok 1926-ban indult meg melynek első lépése a Túr szabályozása volt. A kivitelezés terhei elsősorban az erősen tőkehiányos helyi szereplőket érintette, akik vonakodtak társulatba szerveződi (*Ihrig* 1973). Óriási lendületet adott munkának az állami beavatkozás, melynek keretében 5 millió pengő került hitelezésre. A kor színvonalán korszerű gépekkel és kézi munkaerő segítségével három év alatt elkészültek a töltések, a vízkormányzó műtárgyak és a belvízi csatornarendszerek.

A belvízzel sújtott ártéri síkságot a Túr folyó két részre osztja, ennek megfelelően a kisebbik 67 km²-es északkeleti belvíztér vizeit a 22 km hosszúságú Palád-Csécsi-főcsatorna Tizsakóródnál vezeti a Tiszába. A további 43 km²-es területről a belvízi főcsatornaként szolgáló Öreg-Túr szállítja a belvizeket a Túr-csatornába. A terület belvízcsatornáinak összhosszúsága 83 km. A nagyobb kiterjedésű nyugati belvízártér vizeit az Öreg-Túr meder helyén futó 64 km hosszúságú Túr-belvízfőcsatorna gyűjti össze és szállítja Tiszába. Maximális levezető kapacitása maximálisan 37 m³/s. A nyugati öblözet csatornáinak hossza 456 km, ezzel a terület fajlagos csatornasűrűsége 1 km/km², ami a Felső-Tisza vízgyűjtőjén nagyon magas aránynak számít. A csatornaépítésekkel kedvezőtlen erdőirtási tevékenységek is folytak. Ezt jelzi, hogy az ellátás szempontjából fontos szántóföldi és kertészeti kultúrák területaránya 20 %-ról 66 %-ra növekedett (*Ihrig* 1973). A teljes Tisza-Szamos közöi öblözet csatornáinak hossza 551 km.

A KRASZNA ÉS AZ ÉCSEDI-LÁP VÍZRENDEZÉSE

A Kraszna folyó szabályozása az Ecsedi-láp lecsapolásával oldódott meg végérvényesen. Az Ecsedi-láp területe Berey József a láp 20. századi kutatója szerint az 1800-as évek végén megközelítőleg a 432 km² volt (3. ábra). A láp lecsapolásával már a 18. század folyamán próbálkoztak, akkor még kevés sikerrel. A 18. 19. század során létesített csatornák a Kraszna áradásai következtében feliszapolódtak, és azokon keresztül a láp újabb és újabb elöntési hullámokat kapott. Az 1894-ben megalakult Ecsedi-láp Lecsapoló és Szamosbalparti Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat irányítása alatt egy három lépcsőből álló tervet dolgozott ki: 1, a lápokat tápláló vizek kiöntés nélküli levezetése a Krasznába és a Tiszába; 2, a láp vizét a Krasznába és

Szamosba szállító csatornarendszer kiépítése; 3, a Kraszna jobb parti és a Szamos bal parti teljes töltésszakaszának kiépítése.

A lápot tápláló vizek elvezetésének első lépése a Homoród-Balkány csatorna megépítése, amely a Krasznába, illetve a láp felé futó kisebb vízfolyásokat vezeti a Szamosba. Ezzel párhuzamosan épültek a Kraszna szabályozási és töltésépítési munkálatai. Az előbbieket során új nyomvonalon teljesen új Kraszna meder került kialakításra Kisnaménytól a torkolatig. Az új meder a Nyírség peremén fut, aminek következtében övcsatorna szerűen gyűjti össze a hordalékkúp felől érkező vizeket. Az új meder kialakítása mellett Ágerdómajor, Nagyecsed, Kocsord, Ópályi, Nagydobos, Olcsva községek érintésével nem a Szamosba, hanem a Tiszába ömlik Vásárosnaménynál.

A láp vizeinek lecsapolására szolgáló csatornahálózat kiépítése már a 18. század közepén és harmadik harmadában is sort kerítettek. A mindössze gravitációs úton működő megoldások kevés sikerrel jártak, akárcsak az 1830 és 1882-86 közötti újabb csatornaépítési munkák. Az Ecsedi Láp Társulat hatékony tevékenysége révén 1895 és 1900 között kiépül Lápi-főcsatorna és a 9 km hosszú Nagyvájas, amely a láp vizeit a Szamos felé szállítja. Emellett össze lett kötve a Lápi-főcsatorna és a Kraszna is. A másik fontos lépés a 29 km hosszú Északi-főcsatorna megépítése, amely a láp vizeit Olcsvaapátnál szállítja a Szamosba.

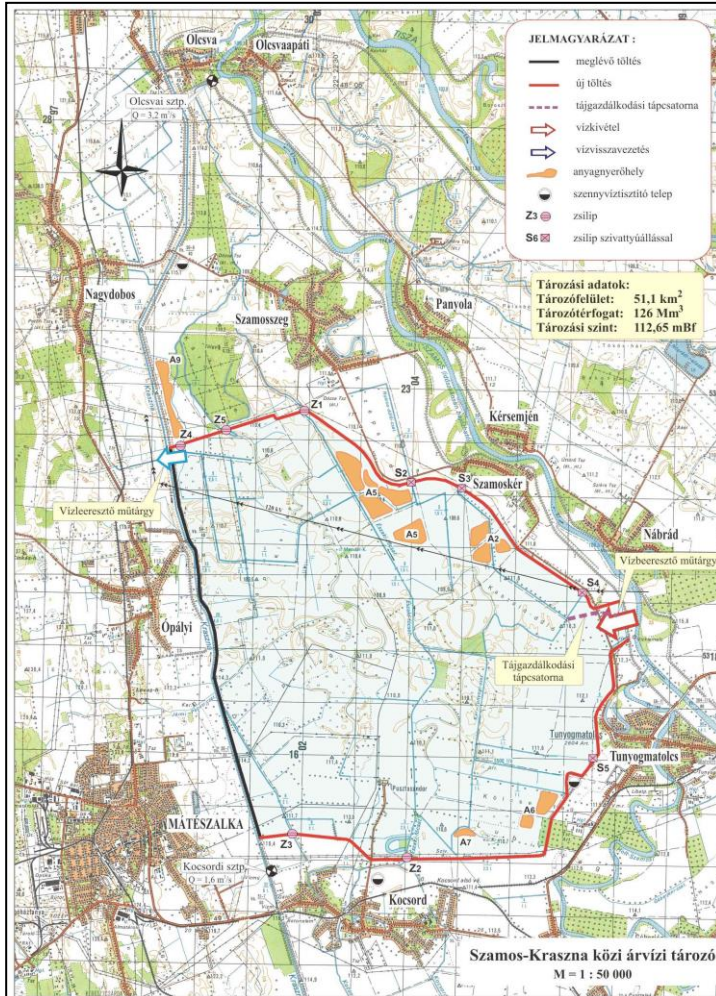
A Kraszna menti folyamatos töltések kiépítése a már említett övcsatorna jelleg miatt csak a jobb parton valósultak meg. A bal parti részen, ahol szükséges volt ott rövidebb töltésszakaszok és körgátak kerültek kialakításra (Ihrig 1973).

SZAMOS-KRASZNA KÖZI ÁRAPASZTÓ TÁROZÓ

Az ezredfordulón a Felső-Tiszán, mindössze 28 hónap alatt négy, minden addigi rekordot meghaladó áradássorozat vonult le. A 2001. március elején kialakuló árvíz a kedvezőtlen hidrometeorológiai események hatására rendkívüli dinamikával emelkedett. Az így létrejövő hatalmas nyomást már nem bírták ki a töltések, aminek következtében március 5-én Tarpa településnél két 150 méteres szakaszon átszakadt a gát. A Beregi-sík jelentős részét érintő elöntés miatt több tucat magyarországi és határon túli települést kellett evakuálni. Az ár levonultával több száz lakóházat kellett lebontani és újjáépíteni, ami tetemes költségvetési kárt okozott.

Az árvízi biztonság növelése érdekében magyar kormány 2003. február 26-i szolnoki kihelyezett ülésén elfogadta a Tisza-völgy árvízi biztonságának növelésére vonatkozó koncepció-tervet, amely az Új Vásárhelyi-terv nevet kapta. A terv keretében összesen hat árapasztó tározó kivitelezésére került sor a Tisza-völgyben, ebből kettő, a Beregi és a Szamos-Kraszna közti árapasztó tározó a Felső-Tisza mentén létesült. A Szatmári-sík árvízi biztonságát

közvetlenül növelő Szamos-Kraszna közti árapasztó tározó Mátészalka, Kocsord, Győrtelek, Tunyogmatolcs, Szamoskér, Szamosszeg, Nagydobos és Ópályi települések között terül el (2. ábra). A létesítmény $51,1 \text{ km}^2$ tározófelülettel rendelkezik, vízmélysége átlagosan $2,47 \text{ m}$, víztároló kapacitása 126 millió m^3 . Alapvető funkciója a Szamos vízszintjének csökkentése, abban az esetben, ha a Szamoson a MÁSZ-t (mértékadó árvízszint) meghaladó árhullám érkezik.

2. ábra. Szamos-Kraszna közti árapasztó tározó átnézeti térképe.
Forrás: fetivizig.hu

A tározó hatása a Tiszán Tivadar-Kisköre között és a Szamostorkolat-Csenger közötti szakaszon jelentkezik. Az Országos Vízügyi Igazgatóság számításai szerint a Szamoson a vízbeeresztés szelvényében 60-80 cm-es, a Tiszán a Szamos torkolata alatt Vásárosnaménynál 30-40 cm-es, Tokajnál 15-20 cm-es, a torkolat felett Tivadarnál pedig 10-12 cm-es árvízszint csökkenés érhető el.

ÖSSZEGRZÉS

A Felső-Tisza vidékén elhelyezkedő Szatmári-sík alluviális jellegéből következően rendszeresen vízjárta terület volt. A 18. század második felében meginduló ármentesítési munkálatok csak korlátozott kiterjedésű, nem kellően összehangolt, községek, birtokosok által kezdeményezett beavatkozások voltak. A 19. század közepén a szervezett és kellő finanszírozás mellett meginduló szabályozási és ármentesítési munkálatok több ütemben folytak. A terület nagy kiterjedése és a megoldandó bonyolult vízkormányzási munkák miatt csak 1930-ra fejeződött be a Tisza bal parti és a Szamos jobb parti töltésrendszerének összekapcsolásával. A mintegy 450 km² kiterjedésű Ecsedi-láp lecsapolása csaknem másfél évszázad alatt valósult. A nagyobb volumenű munkálatok után több mint 80 évvel újabb nagyszabású árvízvédelmi és árvíz-kormányzási tervek valósultak meg a Szatmári-síkon. A Szamos-Kraszna közti árapasztó tározó feltöltésével a Szamoson a vízbeeresztés szelvényében akár 60-80 cm-el is csökkenthető a vízszint. Ezzel és a korábban megvalósult vízszabályozási létesítményekkel hosszú időre szavatolta a terület árvízi biztonsága.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDÓ M. (1979): A magyarországi árvizeket előidéző időjárási helyzetek áttekintése. In: szerk: Kovács D. Árvízvédelem, folyó és tószabályozás, víziutak Magyarországon OVH, Budapest, 1979
- ANDÓ M. (2002): A Felső-Tisza vízrendszer hidrogeográfiai adottságai. Hidrológiai Közlöny, 82/3. pp. 129-141.
- BORSY Z. – CSONGOR É. – FÉLEGYHÁZI E. (1989): A Bodroglak kialakulása és vízálózatának változásai. Alföldi Tanulmányok. 1989, 13. kötet, pp. 65-83.
- DÖVÉNYI Z. (2010): Magyarország kistájainak katasztere
- IHRIG D. (1973): A magyar vízszabályozás története, OVH, Budapest
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Akadémiai Kiadó. p. 610
- RÓNAI A. (1985): Geologica Hungarica. Fasciculi Intituti Geologici Hungariae ad Illustrandam Notionnem Geologicam et Paleontologicam. Series Geologica, Tomus 21, 1985, Budapest, p. 446
- SÜMEGHY J. (1944): A Tiszántúl. A Magyar Királyi Földtani Intézet kiadása, Budapest, 1944. p. 208

A DOHÁNYTERMESZTÉS FŐBB JELLEMZŐI A RÉTKÖZBEN A XIX- XX. SZÁZADBAN

KORMÁNY GYULA

Main Characteristics of Tobacco Growing in the Rétköz the XIX-XX. Century

The main characteristics of tobacco growing in Rétköz are the 19-20. century In Szabolcs county, tobacco cultivation really unfolded at the beginning of the 18th century, more than 40% of the country's tobacco cultivation was concentrated here. In the area of Rétköz in the northern part of the county, tobacco was grown in several villages in the 1772 census. At the end of the 19th century, tobacco occupied 0.3-0.4% of the arable land. The largest growers are large landowners. At the turn of the 20th century, with the passing of the grain economy, another expansion began, in addition to nsgyowners, medium and smallholders also increased their tobacco area. In the average of 1911-1915, tobacco was grown on 0.54% of the plowing area, on 184 hectares, in the villages of Rétköz. In a much larger than average area in Nagyhalász, 6.7%, in Kótaj 4.3%. In the average of the 1930s, Szabolcs, Debrecen, Tisza, Virginia and hoe tobacco occupied 06% of the arable land. A II. After World War II, after the liquidation of large estates, tobacco growing became the responsibility of small farms and then, from the 1960s, producer cooperatives. Tobacco production, which developed dynamically until the late 1970s, declined sharply from the mid-1980s. The future development of tobacco growing areas may develop according to the raw material needs and demands of the tobacco industry. Keywords: Rétköz, tobacco growing in the 18-20. century.

BEVEZETÉS

A dohány az ipari növények közül az egységnyi szántóterületről a legnagyobb értéktermelést biztosító növény. Tulajdonképpen egyetlen élvezeti növény, amely Magyarországon is termeszthető. Száritott leveléből készült dohánytermékek (cigaretta, szivar, pipadohány, bagó) sokak által igen kedvelt élvezeti cikket szolgáltat. Emellett hatóanyagát, a nikotint vegyészeten is felhasználják: fontos növényvédő szer és gyógyszeripari alapanyag. Magja

olajban gazdag (30- 40 %), ezért olaj is sajtolható ki belőle, amit a vegyiparban, kozmetikában, de élelmiszerként is felhasználnak.¹

A dohány őshazája Közép- és Dél- Amerika, ahol az indiánok jóval a földrész felfedése előtt termesztették.² Kolumbusz már az első útja alkalmával találkozott dohányzó indiánokkal. Már az első európai utazók leírták termesztésének, használatának főbb ismérveit és igen hamar áthozták kontinensünkre, ahol a XVI. század folyamán spanyol- portugál, illetve angol közvetítéssel gyorsan elterjedt a dohányzás szokása. Népszerűsége azonban hamarosan ellenszenvet is kiváltott. Némely országban, mint rossz- és káros szokást tiltották és üldözték. Ennek ellenére sok pártfogója is akadt, akik gyógyszerként, tisztító, gond- és éhség üző szerepét dicsérték. Mindezek odavezettek, hogy a XVII. század végére egész Európában is meghonosodott a szivarozás, pipázás. A cigarettázás csak később, mintegy 200 éve terjedt el.³

Hazánkba a XVII. században jutott el külföldön tanuló diákok, valamint papok, katonák által. Gyorsan terjed, tiltással, büntetéssel próbálják visszaszorítani, de eredménytelenül, a század végére a dohányzás általánosnak tekinthető. Különösen a katonák körében vált szokássá a dohányzás, akik a nép körében is elősegítették a rohamos elterjedését.

A magyarországi dohánytermesztés a XVIII. század elején bontakozott ki igazán. Már nemcsak kertekben, dísz- és gyógynövénynek tekintették, hanem szántóföldeken is termesztették, egyes falvakra vagy területekre kiterjedő körzetek jöttek létre. A század végén megindult a növény nagyobb arányú árutermesztése is, bőven jutott belőle külföldi piacokra is.

Az első dohánytermesztő falvak Arad és Szeged környékén, valamint a Bánát területén, tájegységen alakultak ki.⁴ Az 1800-as évek legelején a napóleoni háborúk és az amerikai dohánybehozatal akadályozó kontinentális zárlat hatására a dohánytermesztés erőteljesen növekszik. Ekkortájt a legnagyobb dohány termőhelyet Szabolcs megyében találjuk, ahol az ország dohánytermesztésének több, mint 40 %- a összpontosul. A dohány legjelentősebb térhódítása a megye területén egybeesett az ár- és a belvív- szabályozási munkálatok befejezésével. Ettől kezdve az ország dohánytermő területének 60-70 %-a a megyében koncentrálódik.

Magyarországon 1851-ben a dohánymonopólium bevezetése alapvetően megváltoztatta a dohányművelés társadalmi és üzemszervezési formáját. A XIX. század közepétől tulajdonképpen ez volt az egyetlen kultúrnövény,

---

¹ Dr. Láng Géza: Szántóföldi növénytermesztés. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 1964. pp. 324-340.

² Magyar Néprajzi Lexikon. Ortutay Gyula (Főszerkesztő, 1977): I. köt. A- E. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp.393- 398.

³ Magyar Néprajzi Lexikon: Uo. pp.393-398.

⁴ Dr. Láng Géza: Uo. pp. 324-340.

amelynek termesztésébe az államhatalom irányító módon beavatkozott. Ezt megelőzően a kisgazdaságokban szabadon és főleg kerti művelésben, kis területen, parcellákon termesztik. Nagyobb arányban a kisbirtokokon, kisebb mértékben főúri uradalmak szántóin folyt a termesztése, amit semmiféle feltételhez, engedélyhez nem kötöttek. Így rendkívül sokféle helyi, gyenge minőségi fajta keletkezett, s került a fogyasztóhoz.

A termesztési engedélyek bevezetésével a dohánytermesztés áttolódott a nagybirtokokra, mivel a kistermelők nem kaptak engedélyt. Emiatt az uradalmak dohánytermesztése lett a meghatározó jelentőségű, ahol a dohányterület növeléséhez nem volt meg a szükséges munkaerő ellátottság. Az uradalmak a saját kezelésű üzemvitelre való áttérésével az eddigi napszámos-dohányosok helyébe alapvetően új formáció: a feles dohánykertészkedés lépett. A nagybirtokosok egyre több szakértő termesztőt igényeltek, a hozzáértő dohányosok azonban nem az itteni cselédségből kerültek ki, hanem hevesi dohánykertészeket fogadtak, akik szorgalmukkal, szakismeretükkel a dohánynak Szabolcsban hírnevet szereztek. Az uradalom egy-egy kertészcsaládnak feles művelésre 5-6 katasztrális hold (3,2 hektár) szántó területet adott át. A kertészek a bérelt dohányföldön önálló, szabad gazdálkodást folytattak. Ez a társadalmi és gazdasági kötetlenség volt az egyik feltétele a dohány sikeres termesztésének. A dohányföld kiegészítéseként bérelhettek néhány katasztrális hold földet, ahol a család önellátását szolgáló növényeket termesztettek. A dohánytermesztés nagy hozzáértést és sok kézimunkát igényel, s ezért egy sajátos foglalkozási ágat a dohányosságot teremtette meg. Speciális szakismerettel rendelkező dohánytermesztőket: kertészek, dohányosnak, kukásnak neveztek, akik átmenetet képeztek a mezőgazdasági részmunkások és az állandó gazdasági cselédek között.⁵

A dohányosok külön réteget alkottak a falu társadalmában, ritkán laktak a belterületen, legtöbbször nagygazda-tanyákon, majorokban volt a telephelyük. Voltak települések, ahol önálló telepe volt a dohányosoknak. Például ilyen volt Ibrány határában Jásztelep- (Tuskolány), Nagyerdő-, Nagytanya, Bel- major, Nagyhalász területén Telek-, Érhát-, Poklondos- és Homoktanya, Dombrádon Karkalom-tanya, Kemecsen Haás-tanya.

A dohány meleg és mérsékelt csapadékmennyiséget kedvelő növény. Éghajlati igénye a szőlőéhez hasonló. Fejlődésére a tenyészidőszak kezdetén (április-május), főként a hőmérséklet és a csendes meleg eső elősegíti a palánták megeredését és az erőteljes növekedését. Június - július hónapokban pedig a *napfény* élettani hatása a döntő. A napfényes nyárelő és a nyár a dohánylevelek minőségére előnyös. Augusztus a levelek érésének idején a levegő páratartalma és a csapadék mennyisége már kevésbé jelentős. A napfény és a 20- 25°C-os

⁵ Ortutay Gyula (szerk. 1973): Dohánykertészek. Néprajzi Lexikon II. köt. A- D. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest, pp.

hőmérséklet is rendszerint elegendő a levelek éréséhez. A dohánytörés idején (augusztus-szeptember) a száraz, meleg időjárás előnyös, ami lehetővé teszi a levelek gyors száradását. A növényre igen veszedelmesek a késő tavaszi és a kora őszi fagyok. A *szél*, a heves záporok és különösen a jégeső a dohány fejlődésének valamennyi szakaszában rendkívül nagy károkat okozhat. *Talajigényének* megfelelően a laza, jól szellőződő humuszban gazdag homok és öntéstalajokon termesztik. A homoki területek legértékesebb és leginkább belterjes növénye a szántóföldi kultúrák közül a dohány.

E dolgozatban nem kívánjuk a dohánytermesztés átfogó monográfiáját elkészíteni, csupán a rétközi kistáj XIX-XX. század dohánytermesztésének főbb jellemzőit, eredményeit kívánjuk fejlődésében, változásaiban feltárni, s rámutatva azokra a természeti, társadalmi-gazdasági hatásokra, amelyek szerepet játszottak a növény termesztésének alakulásában a kezdetektől a XXI. századig.

A DOHÁNYTERMESZTÉS A RÉTKÖZBEN A XIX. SZÁZADTÓL A XX. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A rétközi kistáj az ország kiemelkedő dohánytermelő megyéjének (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) *része*. Területünkön csakúgy, mint a megyénkben régóta foglalkoznak a dohány termesztésével. Köszönhető a kedvező klimatikus- és talajadottságoknak, valamint annak, hogy a munkaigényes növénytermesztéshez emberi munkaerő bőven állt rendelkezésre.

Legrégibb adatunk a dohánytermesztésre vonatkozóan az 1772. évi nemesi összeírásban található. Eszerint jelentős területen terem dohány: „Pátróhán, Megyeren, Bercelen, Rád, Buj, Beszterec, Demecser, Dombrád, Kék, Paszab községekben”.⁶ A XIX. században már Nagyhalász, Ibrány, Kemece községekben is, mint a legfontosabb termékei között szerepel a dohány. A dohányossal beültetett terület 1870-1890-es évek átlagában a szántó terület 0,3-0,4 %-án termesztettek Debreceni, Tiszai, Kerti és kapa- dohány fajtákat. A termesztés főleg a nagybirtokon összpontosult. Jelentősebb nagybirtokok Tuzsér, Szabolcsveresmart, Kékcse, Beszterec, Dombrád, Nagyhalász, Ibrány, Kótaj, Kemece, Vencsellő területén jöttek létre.

A XIX. század második felében a nagybirtokosok kezdtek nagyobb szántóterületet kenyérgabonával (búzával) bevetni (a gabona-konjunktúra idején). Ehhez kiváló termőerejű földekre is szükség volt, s ennek következtében jelentősen csökkent a dohány vetésterülete. A XX. század fordulóján a gabona-konjunktúra elmúlásával újabb terjeszkedés kezdődött. A nagybirtokosok mellett a középbirtokosok is növelték a dohányterületüket. Az

⁶ Kiss Lajos (1929): Földművelés a Rétközön. A Gróf Tisza István Tudományos társaság 1929. évi február 19-n tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen. pp. 17-18.

1911-1915 évek átlagában a szántóterület 0,5 %-án, 184 hektáron termett dohány a Rétköz falvaiban. Volt néhány olyan község ahol az átlagnál jóval nagyobb területen termesztették, például Nagyhalászbán 6,7 %-án, Kótajban 4,3, %-án, Nyírbogdányban, Komorón 3,1 %-án, Fényeslitkén 2,7 %-án.⁷ A korabeli statisztikai kiadványokból ismert, hogy a XX. század első évtizedeiben a szántóföldi kultúrnövények rangsorában a rozs, a kukorica, búza, burgonya után a dohány következett. Miközben az évtized első felében gyarapodott a dohánytermő terület nagysága, addig az évtized második felében folyamatos apadás következett be. A termőterület 1910-hez képest 1920-ra 38 %-kal visszaesett. A csökkenő területek kisebb termésmennyiséggel jártak természetesen, de nagyon sok más tényező is (mostoha időjárás, árvizek, belvizek, magas talajvíz, dohánybetegségek) közrejátszott az egyre kevesebb értékesített termés alakulásában. A kedvezőtlen eredményekhez tekintélyes mértékben hozzájárult az is, hogy a dohánytermelők döntő része katonai szolgálatra vonult, és az otthon maradt munkaerő kevésbé értett, és nem tudott megbirkózni a nagy szakértelmet kívánó feladatokkal.

Az 1920-as évek első felében a dohány vetésterülete nem gyarapodott, az évtized második felében viszont növekedési pályára állt, amit a felvásárlási árak emelése, a termelési előlegek és a beruházási kölcsönök segítettek elő. Az intenzív dohányterület növekedés következtében az 1920-as évek végén túltermelés jelentkezett. Jelentős készletek halmozódtak fel a fermentált készárukból, melynek minősége nem felelt meg sem a belföldi gyártás, sem az export követelményeinek. Emiatt a magyar dohány ipar súlyos válságba került, melynek következményeként a dohány vetésterülete zuhanásszerűen, 25-30 %-kal csökkent. Ennek okát Eisler József⁸ a következőkben látta: „A dohánytermesztés válságba jutását a teljesen elhibázott, rendszertelen és helytelen értékesítési politika miatt következett be”. A válságnak ugyanakkor pozitív hatása is volt, javult a termés minősége, és nőtték a hozamok.

A fogyasztók mennyiségi és minőségi igényeinek változása szükségessé tette a dohánytermesztés fokozását, a termesztett fajták nemesítését, külföldi fajták honosítását. Az 1930-as években a könnyebb fajsúlyú, alacsonyabb nikotin tartalmú dohányfajta megvalósítása érdekében a Debreceni és a Kerti dohányfajtát keresztezték és „Szabolcsi” néven megszületett az akkori idők fogyasztói igényét megközelítő vagy annak megfelelő új dohányfajta. (Az új fajtát „Halászinak” is nevezték, mivel a községhez tartozó homoktanyai uradalmi majorban nemesítették ki)⁹. Ekkor honosították meg az *amerikai Virginia dohányt Hevesi dohány néven*. A Szabolcsi dohány az ország legtöbb

⁷ Borovszky Sámuel (szerk.): Szabolcs vármegye. Budapest, 1900. pp.259-2660.

⁸ Eisler József: A dohánytermesztés története. MADOSZ. hu.

⁹ Nyárádi Mihály (1981): Dohánytermesztés Nagyhalász községben. Szabolcs – Szatmári Szemle 1. szám. pp.5-18.

dohánytermesztő gazdaságaiban meghonosodott. A térség termelői nem szívesen fogadták a fajtaváltást, mert a sötétebb színű fajták – a kerti-, a kapadohány- nehezebbek, ezért részükre a termesztésük jövedelmezőbb. A fajtaváltás miatt a nagybirtokok kivételével többen abbahagyták a termesztést. Ennek folytán a dohánytermesztése a nagybirtokon koncentráldott, a termés 89,9 %-a innen került ki. Ezzel szemben a közepes- és a kisgazdaságok csak 11,1 %-ban részesedtek az össztermésből. Az 1931-1940 közötti időszak az uradalmi dohánytermesztés csúcspontját jelenti. A rétközi gazdaságoknak ekkor együttesen 689 hektár szántóterületen volt dohányültetvénye, amit azóta sem sikerült túlszárnyalni.

A Rétközben az 1930-as évek átlagában (1931-1940) a szántóterület 0,6 %-át foglalta el a Szabolcsi, Debreceni, Virginia (Hevesi), Tiszai és kapadohány. Nagyobb dohánytermesztő gazdaságok Paszab, Buj, Ibrány, Nagyhalász, Kótaj, Dombbrád, Komoró, Demecser, Szabolcsveresmart, Kékcse és Tizsakanyáron voltak. A dohányültetvény a szántóterületből a legnagyobb mértékben Ibrányban (3,3 %), Nagyhalászban (3,0 %), Dombbrádon (2,4 %) részesült. A termésátlagok 14-15 q/ha között változott, a megyei átlagnál (13,9 q/ha) magasabb, ami főleg a jobb talajadottságoknak köszönhető.

DOHÁNYTERMESZTÉS A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A II. világháború után a nagybirtokok felszámolását követően, az uradalmi gazdálkodás megszűnésével a dohánytermesztés a kisgazdaságok feladatává vált. A kisgazdaságok többsége azonban az önellátáson túl a jobban jövedelmező, piacképes gabonafélék, burgonya- és zöldségfélék termesztését szorgalmazta. Ennek eredményeként a Rétközben a szántóból csupán néhány hektárt foglalt el a dohány vetésterülete. A dohánytermesztés azonban rövid időn belül talpra állt. 1946-ban már 267 hektáron termesztették, ami az 1930-as évek átlagától 7,5 %-kal maradt el.

1946-tól főleg a nagycsaládos középbirtokosok, és a földhöz jutott uradalmi dohányosok fognak hozzá a dohány termesztéséhez. Melynek megindulása a belterületre beköltözött uradalmi dohányosokhoz kötődik. Létrejött egy új termelői csoport is, melynek tagjai nélkülözték a dohánytermesztéshez szükséges alapvető ismereteket. A legnagyobb gondot azonban a letört levelek szárítása okozta, mert az egyéni gazdaságok túlnyomó többsége nem rendelkezett a szárításhoz szükséges építményekkel. A fellendülést különböző kedvezmények segítették, támogatták. Engedélyezték a dohányszárításhoz az uradalmi dohányszárító pajták lebontását és ezek részenkénti (fiókonként) kiosztását a termelők között (amit saját portájukon felépíthettek). Vetőmagot, műtrágyát, melegágyhoz védőtakarót biztosítottak részükre.

A dohánytermesztés megindulásában és kibontakozásában ezen túl lényeges tényező a rendeletek, utasítások rendszere volt, amely a földbirtok arányában dohánytermesztésre kötelezte a gazdaságokat. A termesztés területe mellett a termesztendő fajtát is meghatározták. Egységesen debreceni fajtát kellett ültetni mindenkinek.¹⁰

Az ötvenes években a dohány szerződéssel termesztett kultúrnövények csoportjába került. A szerződésben rögzítették a termesztés feltételeit, a termelő jogait, köteleseit a termék garantált értékesítésért cserébe. A termelői kedvezmények eredményeként 1953-ban már 451-, 1958-ban pedig 591 hektáron termesztették. Ezekben az években a falvak 95 %-ban foglalkoztak dohánytermesztéssel (1. táblázat): a beültetett terület 1948. évben 3-140 hektár között változott.

1. táblázat. A dohány vetésterületének alakulása a Rétközben 1935-1962. között (ha)

Települések	1935	1948	1962	Települések	1935	1948	1962
Ajak	19	40	22	Kótaj	92	81	46
Beszterec	37	26	31	Nagyhalász	174	32	139
Buj	45	54	33	Nyírbogdány	67	63	85
Demecser	116	62	41	Paszab	16	18	13
Dombrád	99	35	28	Pátroha	28	136	58
Döge	9	2	9	Rétközberencs	22	2	15
Fényeslitke	14	2	3	Szabolcsveresmart	22	73	28
Gávavencsellő	54	29	44	Tiszabercel	29	5	11
Gégény	-	8	36	Tiszabездéd	9	14	11
Ibrány	174	238	140	Tiszakanyár	12	-	8
Kemecse	22	40	114	Tiszarád	2	-	17
Kék	1	-	13	Tiszatelek +	-	-	92
Kékcse	19	-	26	Tuzsér	-	-	-
Kisvárd	44	20	24	Újdombrád ++	--	-	-
Komoró	36	29	35	Vasmegyer	44	40	112
Összesen (ha)	689	585	599		477	464	545

++ 1952. évtől önálló település, + 1952. évtől önálló település

Forrás: Történeti statisztikai kötetek. Növénytermesztés 2. köt. községsoros adatok (1936- 1962) KSH. Budapest, 1976.

A megnövekedett termelési kedv hatására az 1950-es években már elérte a háború előtti vetésterületi arányt (2. táblázat). Az ötvenes években zömmel (70-75 %-ban) Szabolcsi dohányfajtát ültettek, míg a Debreceni 15 %-kal, a Kerti

¹⁰ Dobrossy István (1978): Dohánytermesztés a Nyírségben. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék Kiadványa. Debrecen. pp. 18-19.

pedig 4-5 %-kal szerepelt. A dohány termésátlaga 13,0 q/ha, ami a megyei átlagot (12, 4 %), de az országost (8,9 %) is jóval meghaladta.

A mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásával a növénytermesztésben szembevető változás a dohány vetésterületének csökkenése, melynek okai a termesztés technikai feltételeinek (szárítók, speciális gépek stb.) hiányosságaival magyarázható. A kezdeti nagyüzemi dohánytermesztés sikertelen éveit után a részes, az egyéni, a családi termesztés került előtérbe. A dohánytermesztés szinte kizárólagosan a nagyüzemek integrálásával valósult meg. A gépi munkák jelentős részét a nagyüzem, a kézi munkát az egyének, családok végezték. Az uradalmi dohányosoknak nemcsak a kisgazdaságok dohánytermesztésének megindulásában volt alapvető szerepük, hanem a nagyüzemi termesztés kibontakozásának kezdetén a termesztés munkaerőbázisának jelentős részét alkották.

2. táblázat. A dohány vetésterületének alakulása 1935- 2000 között (ha,%)

Megnevezés	1935-1940	1946-1949	1950-1958	1962-1965	1970-1975	1980-1985	1990-1995	1996-2000
Rétköz(ha)	689	585	591	599	652	564	124	185
A szántó %-ban	1,1	1,1	1,1	1,2	1,3	1,2	0,3	0,4
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (ha)	7812	9905	8320	9432	7950	6530	5938	4441
A szántó %-ban	1,7	2,3	1,2	1,4	2,2	2,1	1,9	1,5

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei, Történeti statisztikai kötetek. Növénytermesztés 2. köt. községsoros adatok (1932-1962). Budapest, 1976. alapján a szerző számítása

Az 1960-as évek közepétől megszűnt a termesztés fejlesztését gátló legsúlyosabb tényező: a dohányszárító tér hiánya. Ezekben az években központi pénzügyi támogatásnak köszönhetően a természetes úton való szárításhoz elegendő szárítópajta épült fel. A hatvanas évek második felétől a Virginia dohány mesterséges szárításához jelentős fejlesztés történt korszerű szárító berendezések telepítésével. Mindezzel párhuzamosan növekedett a dohánytermő terület, a szántó 1,3 %-át foglalta el. Ugyanakkor a dohányszárítók összetétele is változott: megszűnt a nehezebb fajsúlyú Debreceni- és a nikotinyártást szolgáló Kapadokhánnyal termesztése. Egyidejűleg pedig növelték a Hevesi (Virginia) és a Burley fajta termőterületét.

A dohánytermesztésben 1965-től a nagygazdaságok (Állami gazdaságok, Termelőszövetkezetek) mellett részt vettek a kisegítő-, egyéni és a háztáji

gazdaságok, az utóbbiak 65,8%-os arányt képviseltek. Feltűnő a háztáji (47,0 %-os) az egyéni- és kisegítő gazdaságok (18,8 %-os) magas részesedése.

A hatvanas évek végén jelentős (15,7 %-os) területcsökkenés következett be. Ez elsősorban abból ered, hogy a gazdaságok többsége fejlesztési alap híján nem tudja megoldani a termelés gépesítését, és az aktív népesség nagyarányú elvándorlása miatt a hozzáértő munkaerő sem elegendő már. Ezt a helyzetet nehezítette a termésbiztonság hiánya, az ezzel kapcsolatos súlyos kockázatvállalás, a jövedelmezőségben mutatkozó nagymérvű bizonytalanság. A termésbiztonság hiánya és annak a jövedelemre gyakorolt hatása igen élesen jelentkezik a termésátlagok ingadozásában is. Például 1965-ben a termésátlag 10 q/ha, 1968-ban pedig 8,6 q/ha volt.

A területcsökkenési folyamatot az 1971-ben hozott központi intézkedésekkel sikerült átmenetileg megállítani, melynek hatására ismét növekszik a dohányágazat. Egyre több mezőgazdasági gép került importálásra, amely nagyban hozzájárul korszerű, hatékonyabb termesztéséhez. A megelőző évtizedekben az ültetéstől kezdve az értékesítésig szinte minden kézi munkával történt. A speciális dohányművelő és betakarító gépek beszerzéséhez 70 %-os, a mesterséges szárító berendezések beszerzéséhez 47 %-os állami támogatást biztosítottak. Felvásárlási árának 1972-ben bekövetkezett áremelése lehetővé tette speciális dohányművelő gépek, és berendezések további bővítését, fejlesztését. Az évtized végére a gépesített gazdaságok száma elérte 90 %-ot.

A hetvenes évek derekán a dohánytermesztők átrendeződése felgyorsult, jelentős strukturális változás következett be. A dohány nagyüzemi művelésének részaránya növekedett, ezzel szemben a kistermelők jelentősége valamivel kisebb lett. Ezzel a folyamattal a termelés koncentrálódott, s csökkent a termelői létszám is.

1975-től a Virginia, Burley, Kerti dohányfajták területbővítésével, a dohány minőségét érintő árrendezés lényegesen hozzájárult a termesztés növeléséhez. Igen kedvezően hatott a dohánytermesztés gépesítés, kemizálás fokozása. Az alkalmazott új technológia mind jobban megfelelt az iparszerű termelés követelményeinek, jelentősen támogatja a termesztés színvonalának emelkedését. Az iparszerű termesztési viszonyok magasabb termelési értéket eredményeztek, ezáltal a kereseti lehetőségek is javultak. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy egyre többen vállalkoznak dohánytermesztésre a háztáji- és az egyéni gazdaságokban. A dohánytermő területből a termelőszövetkezetek 1,5 %-kal, az állami gazdaság 0,1 %-kal, a kisgazdaságok pedig feltűnően kiemelkedő arányban, 98,4 %-ban részesült.

A korszerűbb és eredményesebb termesztés feltételeit segítette 1975-ben létrehozott Nyírségi Dohánytermelési Rendszer, és 1976-ban megalakult Felső-Tiszavidéki Dohánytermelési Társulás.

Az 1970-es években dinamikusan fejlődő dohánytermesztés a készletek felhalmozásához vezetett, melynek visszafogására különböző intézkedések történtek. Az 1970-es évek végétől a termelősövetkezeteknél az ültetvények területe mérséklődött, 1977 és 1980 között évente a dohánytermő terület 2-3 %-kal zsugorodott. Ugyanakkor mérsékelten növekedett a háztáji- és az egyéni gazdaságok dohánytermő területei, de ez nem pótolja a termelősövetkezetek terméskiesését. A jelentős területcsökkenés a megnövekedett készletek visszafogása mellett a peronoszpóra és a dohányvírus kártételeivel is szoros összefüggés mutatkozik. A fertőzések következtében a termésátlag 6,8 q/ha volt, ami egy jó közepes termésátlagnak 50 %-át adja.

Az 1980-as évektől a szántóföldi növénytermesztés szerkezete a gabonaprogram következetes végrehajtásának alárendelten változott. A nagyüzemek a gabonaprogram által biztosított lehetőségekkel élve növelték a termelési szerkezetükben a kalászosok részarányát, ugyanakkor mérsékeltek a tájjellegű kultúrák (burgonya, dohány, zöldségfélék) vetésterületét. Ennek következtében a dohány termesztése kisebb területen főképpen a kis- és a háztáji gazdaságokban tömörült. A dohánytermő terület a hetvenes évekhez viszonyítva 1985-re 88 hektárral csökkent. Ezzel együtt mérséklődött az egy hektár területre eső termésmennyiség nagysága is. A vártnál kisebb termésátlagot részben a kedvezőtlen, aszályos tenyészidőszakok, másrészt a dohánybetegségek okozták. A hozamok csak az évtized végén haladták meg rövidebb időre az 1930-as évek második felére jellemző értékeket (3. táblázat).

3. táblázat. A dohány termésátlagának alakulása 1935-2000 között (q/ha)

Megnevezés	1935-1940	1946-1949	1950-1959	1960-1965	1970-1975	1980-1985	1990-1995	1996-2000
Rétköz (q/ha)	15,3	12,0	13,0	10,0	6,8	15,8	14,1	17,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg (q/ha)	13,9	10,6	12,4	11,7	9,5	15,5	12,5	17,5

Forrás: Történeti statisztikai kötetek: Növénytermesztés 2. köt. községsoros adatok (1936-1962). KSH. Budapest, 1976. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei (1965- 2000) alapján a szerző számítása

A nyolcvanas évtized végén a dohánytermesztés biztonsága, jövedelemtermelő képessége jelentős mértékben romlott. A termelési költségek folyamatosan tekintélyes mértékben növekednek, ugyanakkor a felvásárlási árak

stagnáltak vagy minimális mértékben emelkedtek. A jövőképe kilátástalanságot mutat, ezért többen hagyják abba a termesztést.

A rendszerváltással a mezőgazdasági földterület tulajdonában és használatában az 1990 utáni években gyökeres átalakulás következett be. Jelentős változás történt a szántóföldi növénytermesztés struktúrájában is. A tájjellegű kultúráink (burgonya, dohány, zöldségfélék, gyümölcs) termőterülete nagymértékben csökkent vagy megszűnt, szektoraránya a kisüzemi gazdaságok felé tolódott el. A gazdasági szervezetek (Rt., Kft., Bt.) döntően a kenyér- és a takarmánygabona, az olajos növények (napraforgó, repce) termesztését helyezték előtérbe, míg az egyéni gazdaságokban jellemzően a gabonafélék mellett az ipari növényekre, zöldségfélékre összpontosítottak. A dohánytermesztést kevés gazdaság vállalta a rendkívül nehéz élő- munka, a növekvő termesztési költsége és kedvezőtlen felvásárlási árak miatt.

Az elmúlt évtizedekben a Rétköz településeinek többségében (60- 90 %) foglalkoztak dohánytermesztéssel, az 1990- es évek végére tekintélyes mértékben visszaesett a vetésterület nagysága és a termesztők száma is. Ennek következtében a XX. század végére a dohánytermesztés főképpen a Tisza mentén elhelyezkedő települések (Dombrád, Kékcse, Szabolcsveresmart, Tiszakanyár, Tiszatelek, Újdombrád, Nagyhalász, Ibrány) területére koncentrált, ahol a szántóföld 0,5- 0,8 %-át foglalják el a Virginia és a Burley dohányültetvények.

A dohánytermesztés fejlesztése érdekében halaszthatatlanná vált az 1990- es évek második felében a műszaki háttér mellett a fajtaszerkezet exportorientált korszerűsítése. Ennek megvalósítását az állam pénzbeli támogatással segítette. A minőség fokozása érdekében a felvásárlási árak is tekintélyes mértékben emelkedtek. Mindezek ellenére szerényebb területnövekedés csak az évtized második felétől tapasztalható (2. táblázat).

A termelési kedv néhány évig tartott, mert a dohánytermesztés biztonsága, jövedelemtermelő képessége jelentős mértékben romlott, a jövőkép bizonytalanságot mutatott. A termelői gondok mérséklésére, érdekeiknek képviseletére és védelmére Nyíregyházán, 1999. október 21-én megalakították a Magyar Dohánytermesztők Országos Szövetségét (MADOSZ). Tevékenységük nyomán az eddig megszokott állami támogatások mellett különböző kiegészítésekkel jelentős pénzbeli segítséghez juthatnak a dohánytermesztők.

A dohánytermő területek jövőbeli alakulása főképpen a dohányipar nyersanyag szükséglete, igénye szerint alakul. A dohány vetésterületének alakulása mellett az átlagtermés hektáronkénti mennyisége is döntő jelentőségű. A fejlődése semmiképpen sem a mennyiségi eredmények növelését jelenti, hanem minőségi irányultságot, tudatos előrelátó cselekvést favorizálja. Mindez csak akkor valósulhat meg, ha a ráfordításoknál, költségeknél nagyobbak a bevételek. A dohányágazatban az utóbbi évtizedben kiemelkedő mértékben

csökken a nagy szakértelmet igénylő munkaerő, ugyanakkor nem megoldott az utánpótlás, a fiatalok többsége nem szívesen viszik tovább a családi gazdaságokat.

Ahhoz, hogy a rétközi gazdaságok a dohánytermesztésüket hosszú távon is folytathassák számos területen (gépellátás, minőségi vetőmag ellátás, talajerő utánpótlás, növényvédő szerek, stb.) szükséges erősíteni, fokozni tevékenységüket. Kívánatos, hogy a fiatalok nagyobb részt vállaljanak a termelésből. Ők a nagyobb szaktudással, korszerű technológiák elterjesztését is segítik, így a nehéz fizikai munka könnyítése mellett hozzájárulhatnak az élők munkae- igény mérsékléséhez, s egyre jobb minőségű dohány termesztéséhez. A fejlesztés lehetőségei között az EU agrár- és vidékfejlesztési politikája miatt is egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a mezőgazdasághoz kapcsolható tevékenységek, amelyek jelentős szerepet tölthetnek be a vidéki népesség megtartásában, megélhetésében.

IRODALOM

- HANUSZ Á. (1982): Szabolcs- Szatmár megye dohánytermesztésének fejlődése 1945-től napjainkig. In: Frisnyák S. (főszerk.). ACTA Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis Tom 9/ H. Nyíregyháza. pp. 97- 126.
- NAGY D. (1973): A rétközi dohányosság történetéről. Agrártörténeti Szemle. 1-4. szám. pp. 176-216.
- NYÁRÁDI M. (1981): Dohánytermesztés Nagyhalász községben. Szabolcs- Szatmári Szemle. 1. szám. pp. 5-18.
- PENYIGEI D. (1964): A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása. Budapest. p. 215.

Felhasznált statisztikai kiadványok:

- KSH Népszámlálási kötetek (1900-2011)
- KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei (1965-2011)
- Történeti statisztikai kötetek: Földterület, községsoros adatok 1895-1984. KSH, Budapest, 1988.
- Történelmi statisztikai kötetek. Növénytermesztés 2. köt. községsoros adatok. (1936- 1962). KSH. Budapest, 1976.

A FELSZÍNBORÍTÁS VÁLTOZÁSAI A HORTOBÁGYON

SZOPKÓ ANIKÓ – LÓKI JÓZSEF

Changes in land cover in Hortobágy

Our study describes the change of Hortobágy region, which is located in the middle of the Great Hungarian Plain (Alföld). The area is bounded on the westside by the Tiszafüred-Kunhegyes plain and on the eastside by Hajdúhát. Changes were detected using cadastral maps; the oldest maps contain individual properties like boundaries, rivers, and land use types. We built a database with the changes of the last few decades. We also involved the CORINE Land Cover database. The conclusion is that the area had relevant changes since 18th century.

BEVEZETÉS

A kutatásunk során a felszínborítás változásait vizsgáltuk a 18. századtól napjainkig a Hortobágy területén. Először a táj földrajzi helyzetét és a természeti adottságait ismertetjük. Vizsgálatunk során egyrészt a különböző időpontokban készült térképeket, úrfelvételeket, másrészt a CORINE adatbázist használtuk. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a címben szereplő Hortobágy kistáj nem esik egybe a Hortobágyi Nemzeti Park területével, amelynek a határa az 1973-as megalakulása óta sokat változott. Egyrészt nem fedi le a kistáj területét, másrészt más kistajak területére is kiterjed.

A KISTÁJ FÖLDRAJZI HELYZETE

A kistáj az Alföldön a Közép-Tiszavidék kistájai és a Hajdúhát, Hajdúság között található. Területi kiterjedése a legújabb kistájkataszter (Dövényi Z. szerk. 2010.) szerint 1704 km², a Tiszai Alföld (Marosi S.-Szilárd J. szerk. 1969.) kötetben Borsy Z. pedig 2300 km²-ről tett említést. Magyarország kistáj beosztása szerint 25 település kisebb-nagyobb területét foglalja el (1. ábra).

A kistáj 87–104 m közötti tszf.-i magasságú tökéletes síkság (Novák T.). Nagyon kis relatív relief felszíne enyhén lejt D-re a Berettyó–Körösök irányába. A többségében 88–92 m közötti magasság fölé csak a Tisza menti buckavonulatok és a kunhalmok emelkednek (Tóth A. 2002., Tóth A. – Tóth Cs. 2003.). Legmagasabb pontja a Nagyiván határában található Bűrök-halom

következtethetünk, hogy a pleisztocén megelőző felszín nagyon eltérő reliefű lehetett (Süimeghy J. 1944.).

A pleisztocén folyamán a Sajó, Hernád, Szerencs-patak itt folyt keresztül és csaknem teljesen sík, a Berettyó-Körösök irányába enyhén lejtő felszínt hoztak létre (Borsy Z.1989.). A holocén folyamán a Tisza a Hortobágy területét bekalandozta. Ezt igazolják a Google Earth úrfelvételei, amelyeken elhagyott Tisza-medreket, morotvákat az egész területen megfigyelhetünk. A korábbi medrek már erősen feltöltődött állapotban vannak, de az eltérő üledék és a növényzet miatt elsősorban a csapadékosabb tavaszi és őszi időszakban szépen kirajzolódnak. A legépebb állapotban a táj K-i felében található Kadarcs van, amely mellett több szakaszon 1–2 m magas lapos folyóhátak húzódnak. Ezek szélessége 100–200 m. A kistáj közepén É–D-i irányban, a legmélyebb részen, a Hortobágy is egyes szakaszain a Tisza elhagyott medrében folyik.

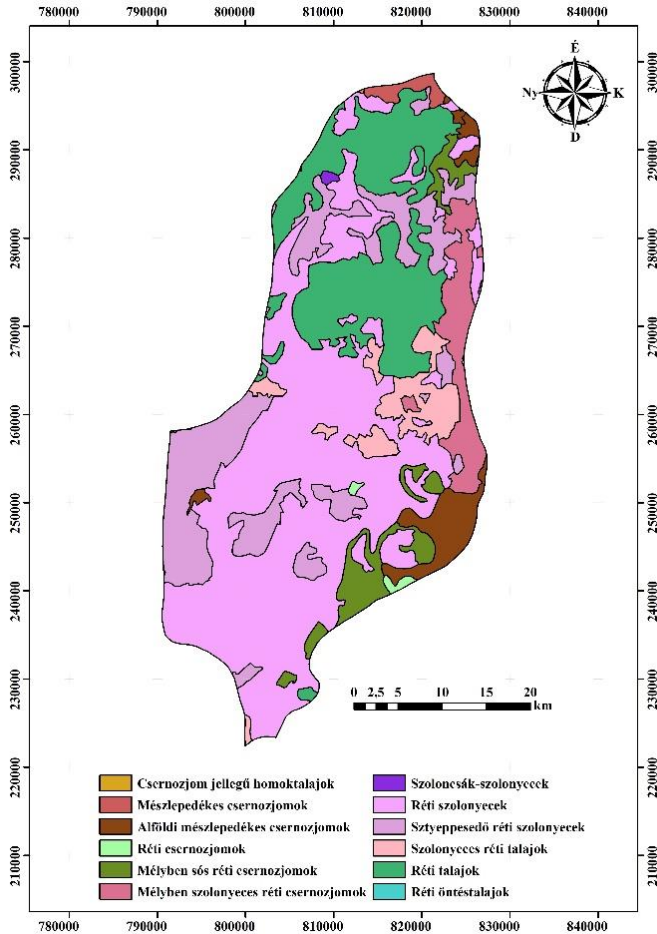

2. ábra Bűrök-halom (104.8m Bmf.) Nagyiván határában

A kistáj ÉNy-i részén a pleisztocén rétegsor vastagsága eléri a 300 m-t. Ez a terület a Sajó-Hernád pleisztocén hordalékkúpjának a pereme. A kavicsos betelepüléseket is tartalmazó rétegsor főleg apró és középszemű homokból épült fel. A szárazabb részekén a felszíni folyóvízi homokrétégből a pleisztocén végén fotóhomok képződött. Ezeknek a fotóhomok formáknak a többségét a holocénben a Tisza oldalazó erózióval elpusztította.

A kistáj földrajzi helyzetéből adódóan a mérsékelt meleg, száraz éghajlatú terület. Az évi középhőmérsékletet 10–11C° között van. A

tenyészidőszak középhőmérséklete meghaladja a 17 °C–ot. A fagymentes időszak (ápr. 2.–okt. 20.) hossza megközelíti a 190 napot. Az abszolút minimumok átlaga –16 és –17 °C. Az évi csapadék mennyisége az 500 mm-t ritkán haladja meg. A napsütéses órák száma 1850–1950 között van.

3. ábra A Hortobágy talajtérképe
(a 200000-es méretarányú Agrotopo térkép alapján)

A Hortobágy talajainak kialakulását a talajképző közet (agyag, iszap, lösz, homok), valamint a domborzati és vízrajzi viszonyok határozták meg (Stefanivits P. 1981.). A terület jelentős részét szolonycsek és réti talajok (3. ábra) borítják. A kutatók többsége a szikesek megjelenését a XIX. századi alföldi folyószabályozás következményének tartja, tehát keletkezésében

alapvető szerepet tulajdonít az emberi hatásoknak. Sümegi P. (2000) és munkatársai szerint azonban „a szikesedés ősiségét és folyamatos fennmaradását közvetett bizonyítékok is alátámasztják. Ezek közül ki kell emelni, hogy a szikes területekre jellemző benszülött fajok, alfajok, az „endemizmusok” jelentős arányban fordulnak elő a Hortobágy területén. A genetikai elemzések alapján az endemizmusok kialakulásához több ezer év szükséges, így a szikes területeken jellemző jelenlétük, a szikesedés korai kialakulását és fennmaradását jelzik a Kárpát-medence területén.”

ANYAG ÉS MÓDSZER

A történeti felszínváltozások vizsgálatát hazánkban először Frisnyák S. (1990.) végezte, de azóta számos követője volt (*Dobány Z.* 1999; *Kókai S.* 2006, 2010; *Mari L.* 2000; *Nagy B.* 1997; *Nagy D.* 2003, 2004; *Takács G.* 2011). A feldolgozás módszereiben voltak eltérések. A hagyományos térképi elemzéseket követően megjelentek a geoinformatikai módszerek is.

Munkánk célja a tájhasználat változásainak bemutatása történeti térképek és az újabb adatbázisok geoinformatikai feldolgozásával. A korábbi évezredek tájhasználatára utalnak a régészeti ásatások, illetve az az adatbázis, amelyet a szolnoki, debreceni és a nyíregyházi múzeum régészeitől kaptunk, amelyért itt is köszönetet mondunk.

A XVIII. századtól kezdődően a felszínborítás vizsgálatához az I.–II. katonai felméréseket és az 50 000-es méretarányú topográfiai térképet használtuk. Az EOVI vetületbe transzformált raszteres állományokat ArcMAP szoftverben digitalizáltuk. Igyekeztünk minden felismerhető foltot lehatárolni. Külön kategóriát képviseltek a vonalas objektumok (utak, vízfolyások, vasutak), és a pontokkal ábrázolt objektumok (halmok, gémeskutak, stb.). Így az egyes térképi állományok értékét (terület, hosszúság, db.) az attribútum táblázatban számszerűsítettük. Így lehetőség adódott a különböző időpontok értékeinek összehasonlítására.

A vizsgálatokhoz használt térképek és adatbázisok eltérő pontosságúak, ezért ezt mindenképpen figyelembe kell venni a terület értékelésénél. A legrégebbi adatokra vonatkozó régészeti adatbázis csak az ásatási helyszínekről nyújt információt. Az első katonai felvételek 28 800-as méretarányú, vetület nélküli térképei 1763–87 között még egységes jelkulcs nélkül készültek (Jankó A. 2007). A beszkenelt térképeket vetületbe illesztették, de a geoinformatikai feldolgozásnál, a lapok összeillesztésénél a pontatlanságok érzékelhetők. Ennek ellenére azért tartjuk tájtörténeti szempontból fontosnak ezeket a térképeket, mert a folyószabályozások előtti állapotokat ábrázolják, ezért lehetőséget teremtenek a XVIII. századi állapotok bemutatására. Területünk felmérése 1784–87 között készült.

A második katonai felmérés 1806–1869 között készült „Cassini” féle vetületben, 1:28800-as méretarányban. Területünk felvételére 1858-61-ben került sor. Ezek a térképek ugyan pontosabbak, mint az első felvételeké, de az egész terület felmérése hosszú időszak alatt készült el, és közben a felszínborítás sokat változott.

Az 50 000-es méretarányú térképsorozat 1940-44 között készült sztereografikus vetületben. Ezek a térképlapok jól tükrözik a közel egy évszázad alatt bekövetkezett változásokat.

1990-től napjainkig a kistáj területhasználatának adatait az űrfelvételek alapján készült CORINE adatbázisokból nyertük úgy, hogy geoinformatikai módszerrel ArcMAP szoftverben az országos adatbázisból kivágtuk a kistáj területét. A CORINE adatbázisokból a 2000-es, 2006-os, 2012-es és a 2018-as adatbázisokat használtuk.

A területünk felszínborítását végül távérzékelési módszerekkel is tanulmányoztuk az ESA Sentinel 2 műhold adatbázisának felhasználásával.

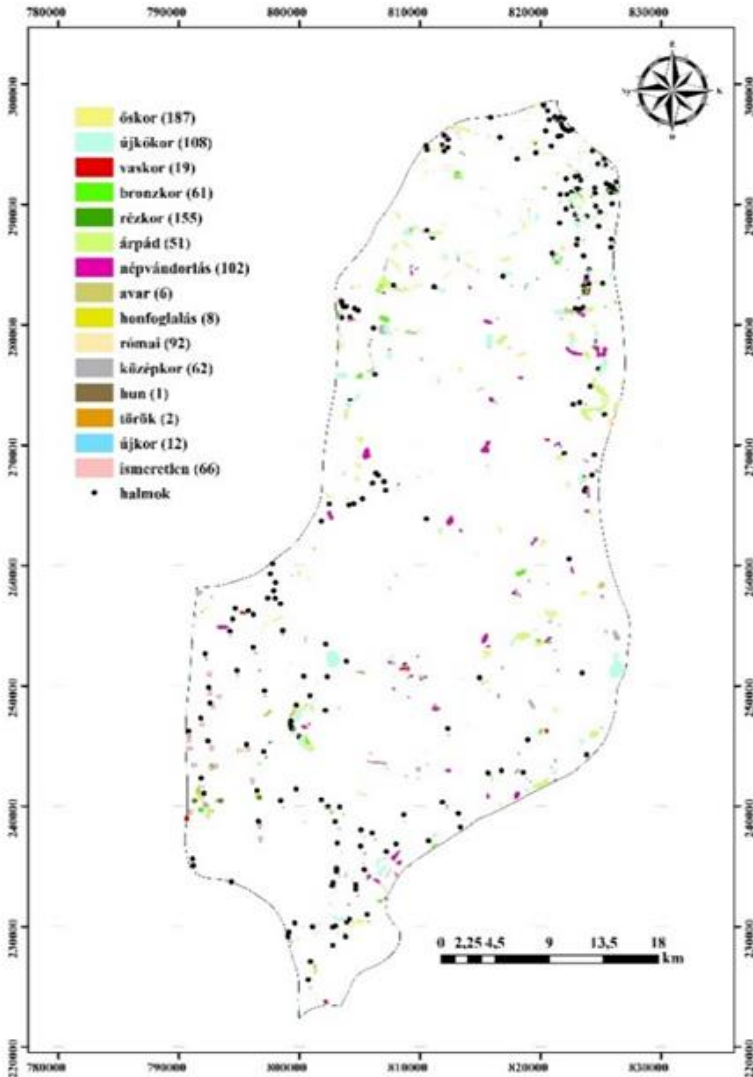
EREDMÉNYEK

A felszín hasznosítása a XVIII. század előtt

A térképek készítése előtti időszakból a terület hasznosítására csak a történeti tanulmányok és a régészeti leletek utalnak. A XIX. századig a területünket a természetes és antropogén felszínalakulás egyensúlya jellemezte. Az ember tevékenysége alkalmazkodott a természeti adottságokhoz. A régészeti adatbázis ábrázolása alapján megállapíthatjuk, hogy a területünkön már az Őskorban megjelent az ember. A 187 őskori lelet ezt igazolja. Ezt követően minden történelmi korból vannak régészeti leletek. A leletek helyszíneit ábrázolva (4. ábra) megállapíthatjuk, hogy az eddig feltárt több, mint 900 leletet a környezetéhez viszonyítva magasabban találták. Ezek a magaslatok többségében csak 1–2 m-rel emelkedtek környezetük fölé, – mint folyóhátak – alkalmasak voltak az ember letelepedésére. A mellettük található mélyedések, általában vízzel borított területek voltak. Ezek egyrészt védelmet nyújtottak, másrészt segítették a megélhetést. Az itt lakók állattartásból, halászatból, vadászatból éltek. Számos lelőhely halmokhoz (kunhalom, őrhalom, lakódomb) kötődik. A Hortobágy területén a halmok száma meghaladja a 200-at.

A kistáj területe az ármentesítés előtt vízjárta terület volt. A Tisza megjelenése előtt a középhegység irányából érkező vízfolyások ezen keresztül tartottak a Berettyó és Körösök irányába. A Tisza megjelenése után pedig a Tisza árvizei öntötték el a mélyedéseket, és folytak D-i irányba. A vízfolyások által épített folyóhátak, valamint a folyóvízi homokos hordalékból szél által kialakított buckák emelkedtek ki a vizenyős, mocsaras felszínből. Ezek a felszínek alkalmasak voltak az ember letelepedésére.

Az ármentesítés előtti állapotokat szemlélteti az 5. ábra. Az adatbázisból megállapíthatjuk, hogy a kistáj területének 35%-a állandóan, 55%-a pedig időszakosan vízzel borított volt.

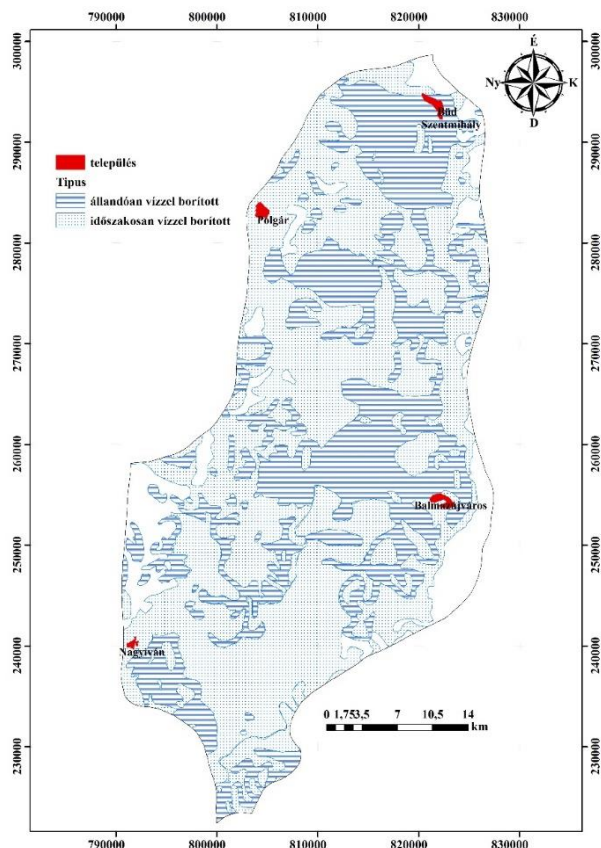

4. ábra A kistáj régészeti lelőhelyei

Tóth Cs. (2003) PhD értekezésében részletesen értékelt a területen élő népek tevékenységét. Utalt arra, hogy a honfoglaló magyarok szláv törzsek által lakott vidéket talált itt és a Hortobágy mocsarait, szikes területeit a Kabar

nemzetség szállta meg. A középkorban a terület népességének gyarapodása tovább folytatódott. A sűrű népességálózat csökkenése először a tatár, majd a török időkben jelentkezett. Közben a pusztító járványok is tovább csökkentették a terület népességét. Az elpusztult falvak területeit Debrecen város szerezte meg. Ebben az időszakban a város határa Ny-on a Tiszáig húzódott és a Hortobágy területének jelentős részére kiterjedt (Lóki J. 2020).

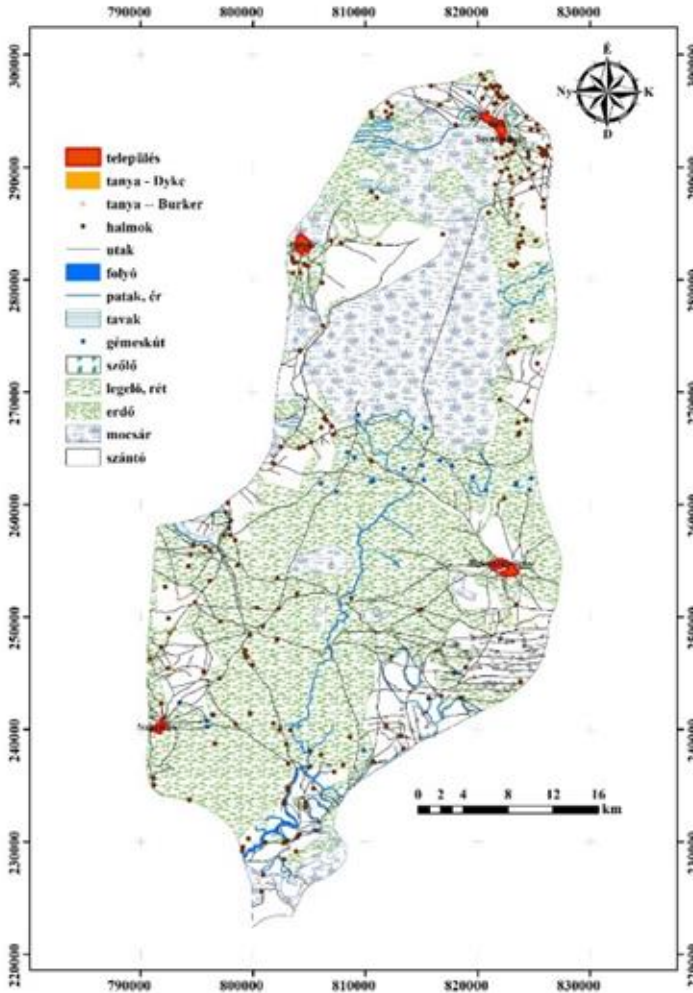

5. ábra Állandóan, vagy időszakosan (múzeumi adatbázisok alapján) vízzel borított területek

Felszínborítás az I. katonai felvétel idején

A terület térképezését 1784–87 között végezték. Az első katonai felvétel térképén (6. ábra) az öt település belterületi kiterjedése mindössze 6,1 km² volt. A lakosság többsége a 180 tanyán élt. A szántóterületek Polgár, Hajdúnánás,

Nagyiván és Balmazújváros külterületén található. Megjelentek az első szőlőskertek (9,3 km²).

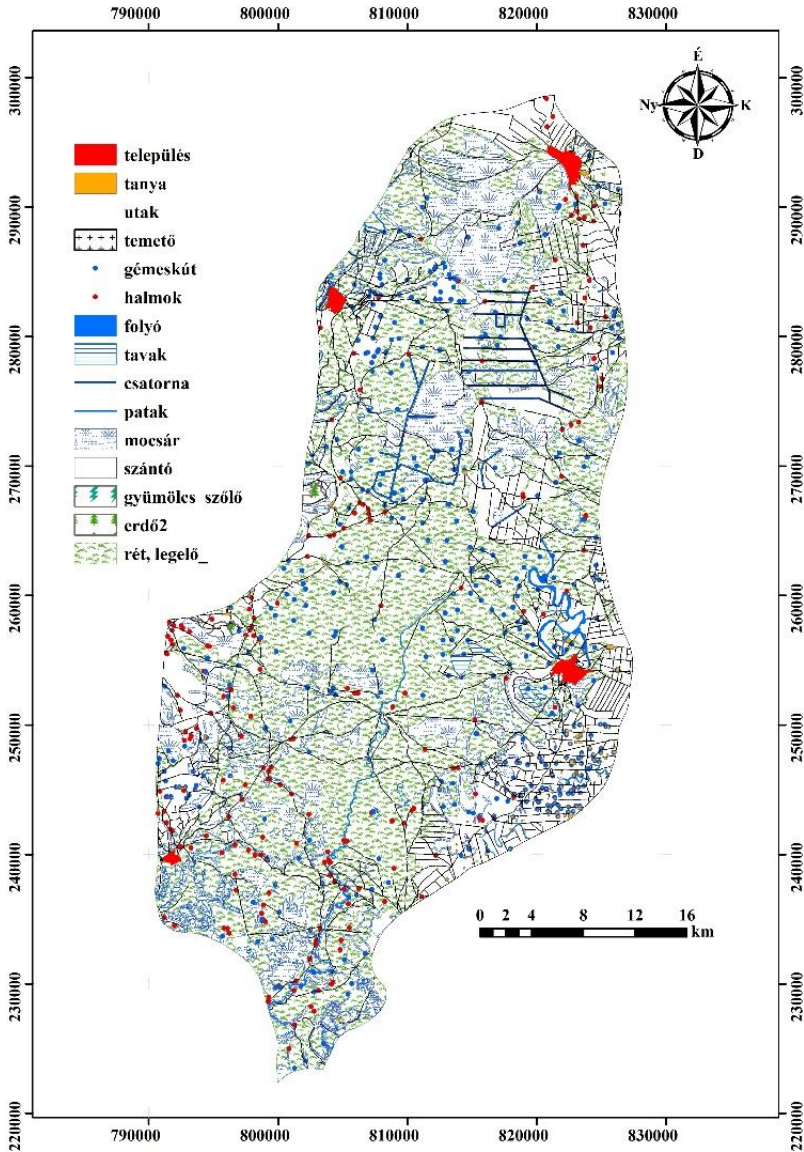

6. ábra A kistáj digitális térképe az I. katonai felvétel alapján

A terület jelentős részét időszakos vízzel borított területek, mocsaras felszínek, rétek és legelők foglalták el. Az utak egyrészt a településeket kötötték össze, másrészt mezei utak, talajutak voltak. Hosszúságuk megközelítette az 1080 km-t. Erdő csak néhány helyen kisebb kiterjedésben fordult elő. A sík pusztán semmi nem zavarta a távoli kilátást, a délibáb kialakulását. A tanyák

közeliében és a legelőkön a gémeskutak látványa jellemző. Az egyhangú tökéletes síkságból a múlt emlékeit őrző 213 halom emelkedett ki.

Felszínborítás a XIX. században

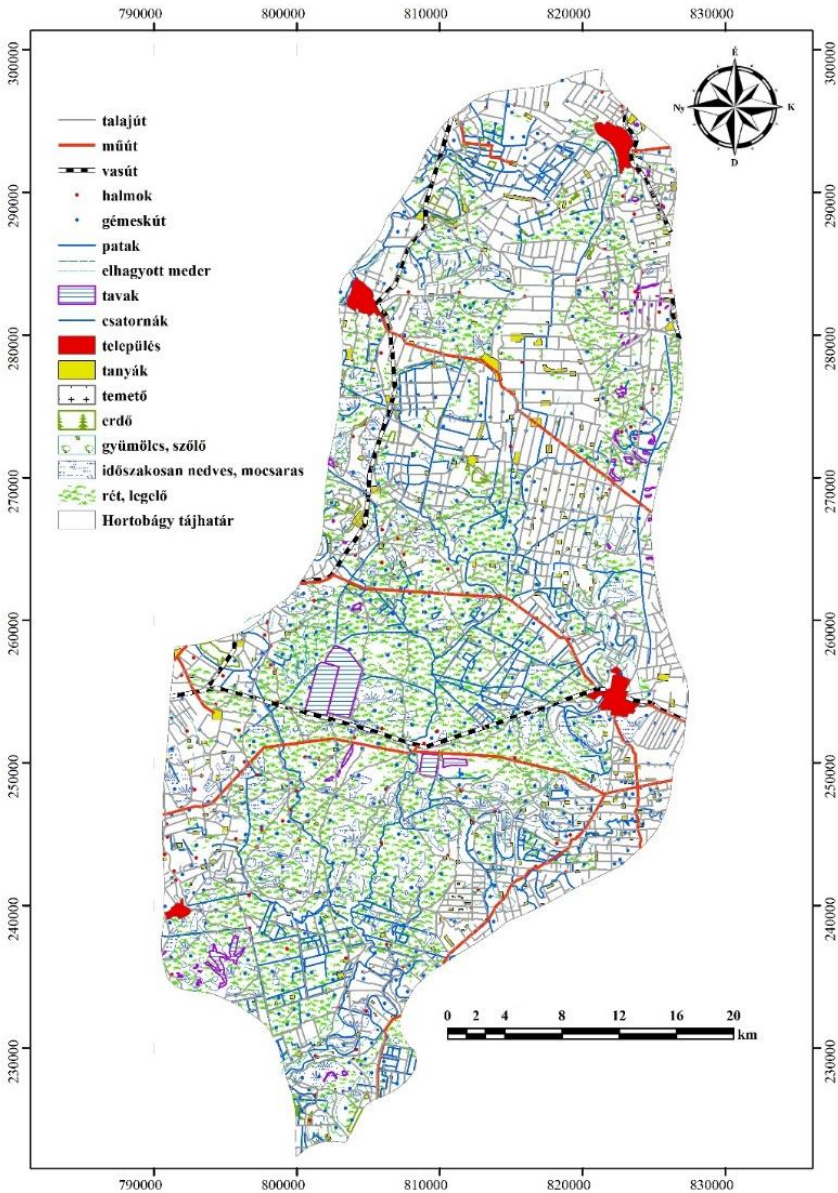
7. ábra A kistáj digitális térképe a II. katonai felvétel alapján

A második katonai felvételezés 1806-ban indult, de a területünk térképezésére csak 1860–61-ben került sor. Ennek köszönhető, hogy a két terepi felvétel között közel 80 év telt el. Az ármentesítés még nem érintette az egész területet, de a csatornahálózatból már 99,6 km elkészült. A települések belterülete 150 %-al nőtt (7. ábra), a szántók területe emelkedett, a szőlőskertek területe jelentősen nem változott. Az állóvizek területe 14.1 km². A vizenyős területek csökkenése az elkészült csatornahálózatnak köszönhető. Az ábrázolt halmok száma (206) lényegesen nem változott, viszont a gémeskutakból sokkal többet, 470 db-ot tüntettek fel. A szántóföldi művelés növekedését jelzi a tanyák számának (238) gyarapodása. Ez érzékelhető az utak hosszának (1775km) 64%-os emelkedésében is.

Felszínborítás a XX. században

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően, a Trianon utáni országterületre Magyarország megkapta III. katonai felméréséből származó 1:25 000-es felvételezés térképeit. Ezek alapján az 1920–1921. években elkészítették a helyesbített 1:75 000 méretarányú topográfiai térképeket. A hazai térképészek az 1:50 000-es méretarányú térképsorozat szerkesztését 1930-ban kezdték el a harmadik katonai felvételezés adatainak felhasználásával, illetve frissítésével. Ezt a térképsorozatot tovább bővítették a visszacsatolt területek szelvényeinek elkészítésével. Ez a munka 1944-re készült el. Ezeket a térképeket még a II. világháború után is jól lehetett használni a nagy pontossága miatt.

Területünk 1:50 000-es méretarányú térképe a táj két világháború közötti felszínborítását tükrözi. E térképlapok digitalizálásával készült 8. ábra jól szemlélteti az előző időszakokhoz képest a változásokat. A csatornáknak és a vízvezető árkoknak a hossza meghaladja a 470 km-t. Ezeknek köszönhetően a vizenyős, mocsaras területek kiterjedése minimálisra csökkent, a szántóterületek növekedtek, viszont a szőlőskertek területe lényegesen nem változott. A területen megjelentek a vasútvonalak (90 km). A vasút megjelenése jelentős hatással volt az Alföldön is. A vasúti szállítás lehetővé tette a kő, kavics és téglaszállítást, megindulhatott a földes utak kövezése, műutak építése. A műutak hossza 139 km. A talajutak hossza meghaladja az 2054 km-t. A térképeken feltüntetett gémeskutak száma 674-re emelkedett, viszont az ábrázolt halmok száma 108-ra csökkent. A tanyák száma (351 db), és területi kiterjedésük is nőtt. A digitális térkép adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a települések belterülete 15,7 km²-re emelkedett. Megállapíthatjuk, hogy a kistáj területét alkotó települések többségének a belterülete a táj határán kívülre esik.

8. ábra A kistáj digitális térképe az 1:50 000-es térkép alapján

A terület vízgazdálkodása teljesen átalakult. A vízvezető árkok és csatornák kialakításával a vizenyős, mocsaras területek kiterjedése jelentősen csökkent. A Keleti főcsatorna építését megelőzte egy 1727-es terv, amelyet a

Magyar Királyi Kamara készítettett egy hajózható csatorna építéséről. Ez nem készült el, de 1941-ben elkezdték a Horthy Miklósról elnevezett csatorna építését, amely a háború miatt nem fejeződött be. 1951-ben már Keleti-főcsatorna néven tovább folyt az építése és 1956-ban adták át a 98 km hosszú Tiszalöktől Bakonszegig húzódó létesítményt (9. ábra).

9. ábra A Keleti-főcsatorna Hajdúnánás határában (Forrás: Internet)

Az ármentesítési munkálatok során épített csatornarendszer hatására megváltozott az Alföld, és ezen belül a Hortobágy vizes élőhelyeinek vízutánpótlása. A múlt század közepén jelentős halastó-, rizstelep- és öntözött gyeprendszer kiépítését kezdték meg. A Hortobágyon már az első világháborúban megkezdődött 2000 hektáros területen a halastavak kialakítása, amelyet 6000 hektárra bővítettek az 1970-es évek elejéig. A tórendszer 10 medencéből áll, amelyek vizének feltöltése a Nyugati-főcsatornából történik. A Nyugati-főcsatorna a Keleti főcsatornából vezeti a vizet a 70 km-re található tavakhoz (10. ábra)

10. ábra A Nyugati-főcsatorna részlete (Forrás: Internet)

Területünk – ahogy erre már fentebb utaltunk – az ország legszárazabb területei közé tartozik, ezért új problémaként felmerült a kevés csapadék, az időnként aszályos időszak, és a bőséges napfénytartam, ezért az öntözés megoldására és a terméketlen talajok javítására gondot kell fordítani. A felszín $\frac{3}{4}$ -ed részére a szikes talajok (11. ábra) a jellemzőek, amelyek vízgazdálkodását, és mikroformáit többen (*Stefanovits P.* 1981, *Tóth Cs.* 2003, *Várallyay Gy.*) tanulmányozták.

11. ábra Hortobágyi táj gémeskúttal szikpadkás felszínnel

A felszín hasznosítása a rendszerváltás után

A felszínborításról a légi- és űrfelvételek bőséges információt nyújtanak. A CORINE (Coordination of Information on the Environment) az EU környezeti információs rendszere, amelyben a felszínborítási adatbázist a Landsat 5, a SPOT és az IRS űrfelvételek interpretációjával készítették térképek, légifelvételek és terepi ellenőrzések segítségével (*Büttner Gy. et al.*).

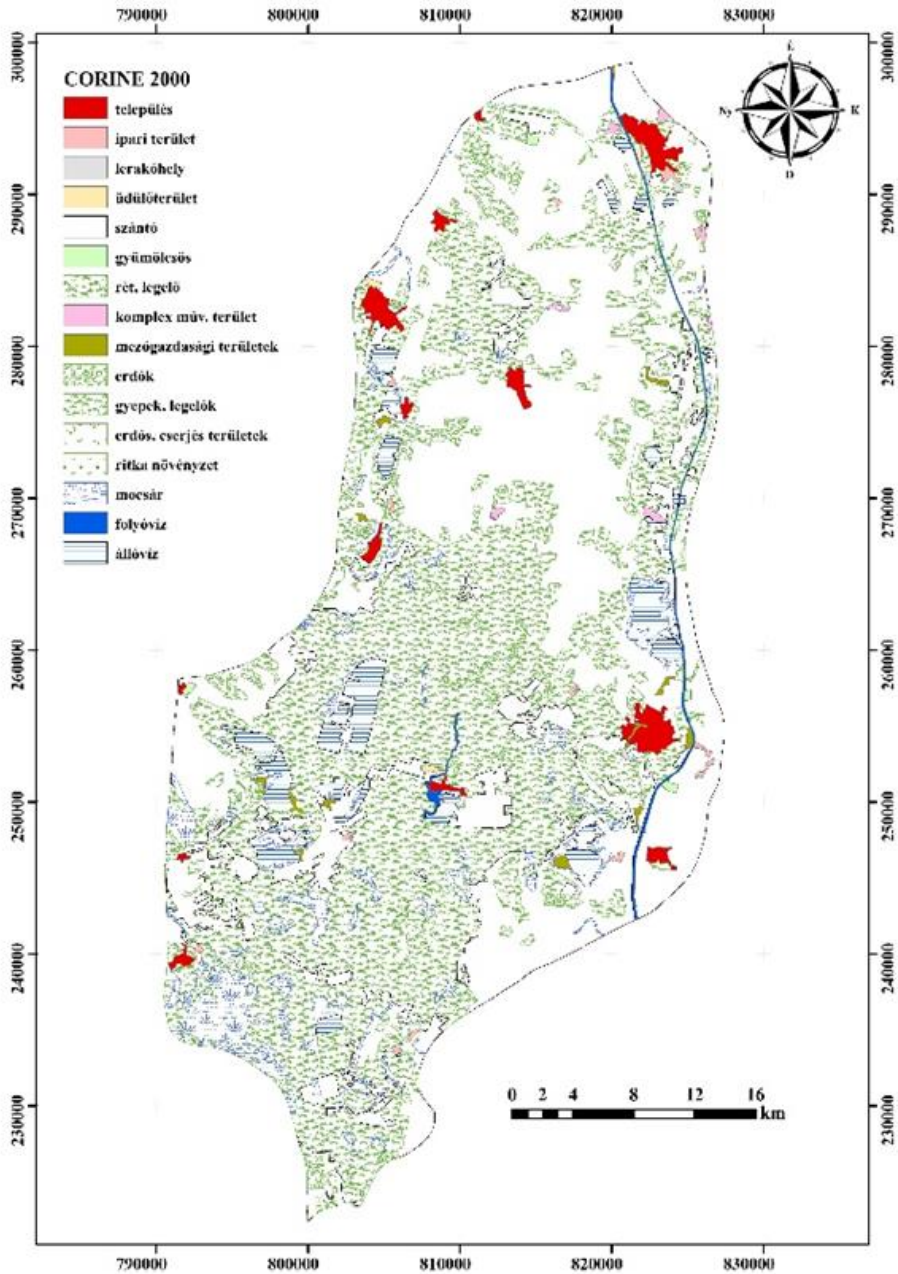
Az adatbázisban található felszínborítási adatok alapvető adatforrásoknak tekinthetők a kistáj változásának elemzéséhez. Természetesen ismernünk kell az adatbázis szabályrendszerét, illetve az ezekből adódó pontatlanságokat. A rendelkezésre álló adatbázisokból a 2000-es, 2006-os, 2012-es és 2018-ast választottuk. Ezek felhasználásával szerkesztettük meg a felszínborítási térképeket, és az attribútum táblázatok adatait felhasználva végeztük számításainkat. A legfontosabb felszínborítási adatok az 1. táblázatban találhatók.

1. táblázat A kistáj felszínborítási kategóriái és a területi változások km²-ben

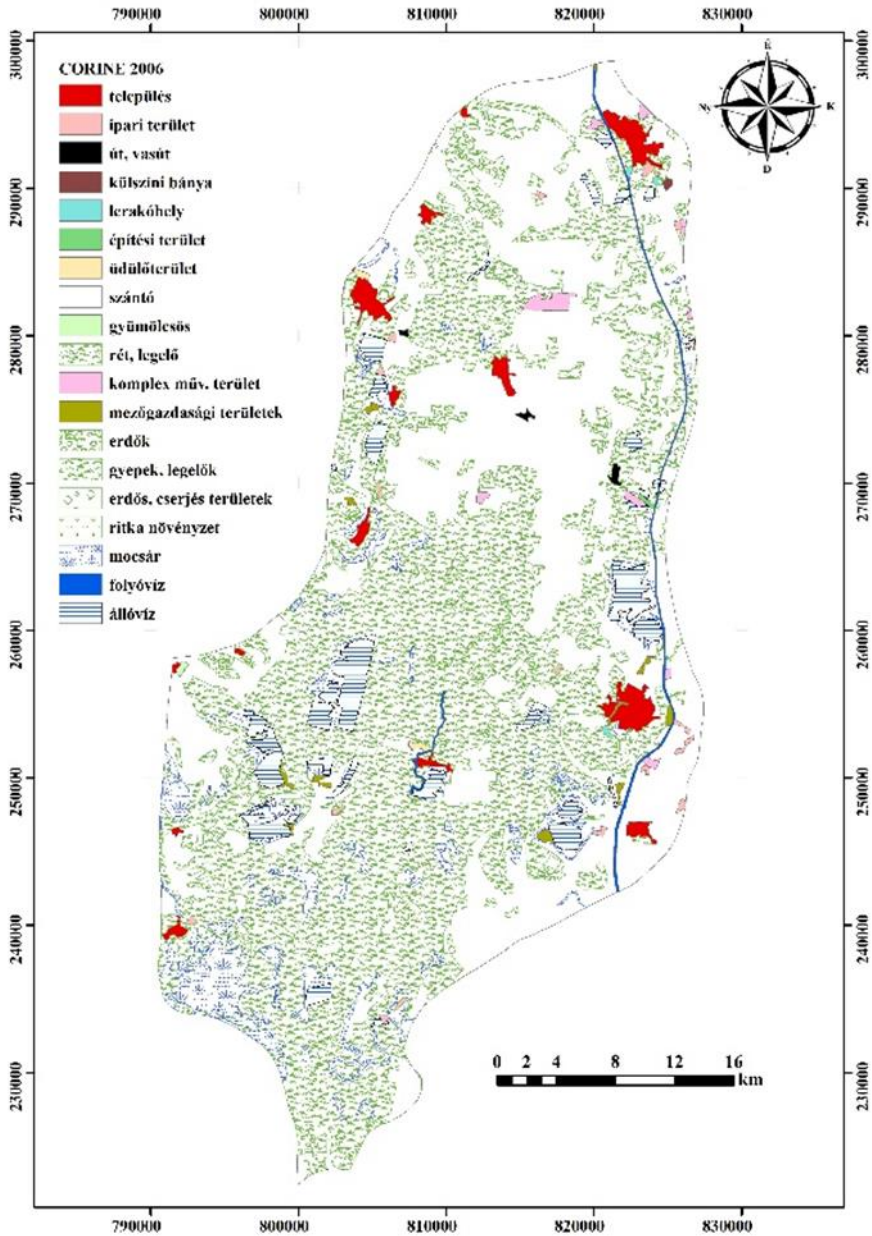
CORINE kód	név	clc 2000	clc 2006	clc 2012	clc 2018	változás (km ²)			
						km ²			
112	település	28,38	28,97	30,42	30,42	0,59	1,45	0,00	2,04
121	ipari terület	4,14	5,02	8,75	8,94	0,88	3,73	0,19	4,80
122	út, vasút	0,00	1,46	0,70	0,70	1,46	-0,76	0,00	0,70
131	külszíni bányá	0,00	0,41	0,66	0,66	0,41	0,25	0,00	0,66
132	lerakóhely	0,90	0,83	0,56	0,25	-0,07	-0,27	-0,31	-0,65
133	építési terület	0,00	0,39	0,00	0,00	0,39	-0,39	0,00	0,00
142	üdülőterület	1,43	1,43	1,46	1,51	0,00	0,03	0,05	0,08
211	szántó	695,68	672,66	645,00	645,07	-23,02	-27,66	0,07	-50,61
222	gyömölcsős	1,79	0,45	0,45	0,00	-1,34	0,00	-0,45	-1,79
231	rét, legelő	245,11	261,20	272,14	274,93	16,09	10,94	2,79	29,82
242	komplex műv. terület	3,37	6,93	5,32	5,32	3,56	-1,61	0,00	1,95
243	mezőgazdasági terület	5,36	4,65	4,19	4,11	-0,71	-0,46	-0,08	-1,25
311	erdők	40,98	41,27	37,87	35,47	0,29	-3,40	-2,40	-5,51
321	gyepek, legelők	509,51	511,91	513,33	513,33	2,40	1,42	0,00	3,82
324	erdős, cserjés területek	4,43	5,04	19,82	21,97	0,61	14,78	2,15	17,54
333	ritkás növényzet	8,04	8,04	7,82	7,82	0,00	-0,22	0,00	-0,22
411	mocsár	82,90	82,70	86,20	83,58	-0,20	3,50	-2,62	0,68
511	folyóvíz	9,17	8,70	8,72	8,72	-0,47	0,02	0,00	-0,45
512	állóvíz	62,87	62,01	60,69	61,26	-0,86	-1,32	0,57	-1,61
Összesen:		1704,059	1704,07	1704,1	1704,06	0,01	0,03	-0,04	0,00

A CORINE fogalomjegyzékét tekintve területünk adatbázisában 19 kategória fordul elő. Az adatbázis oszlopai a hat évenként feltüntetett adatokat tartalmazzák. A 12., 13., 14. és 15. ábrákra tekintve jelentős eltérés nem tapasztalható.

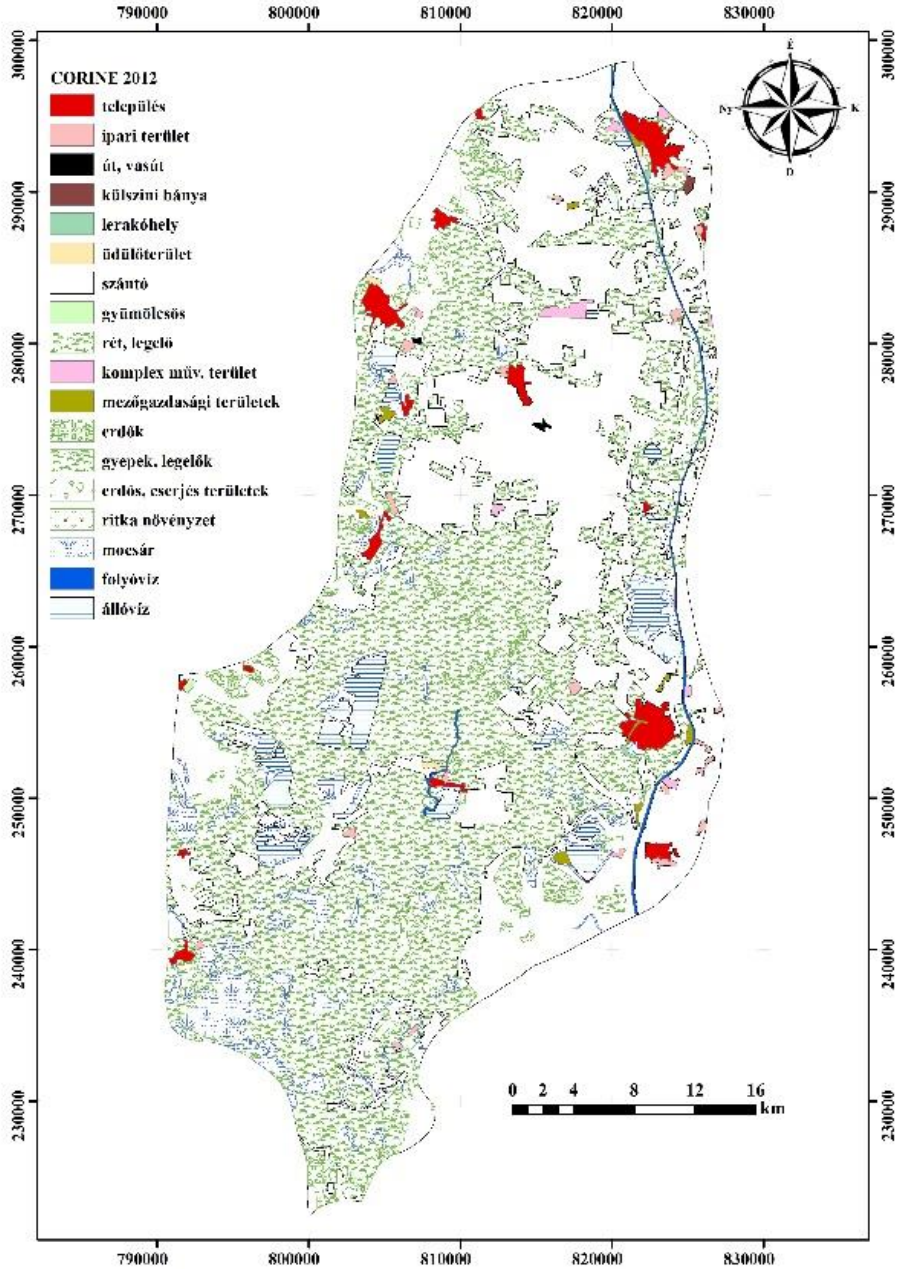

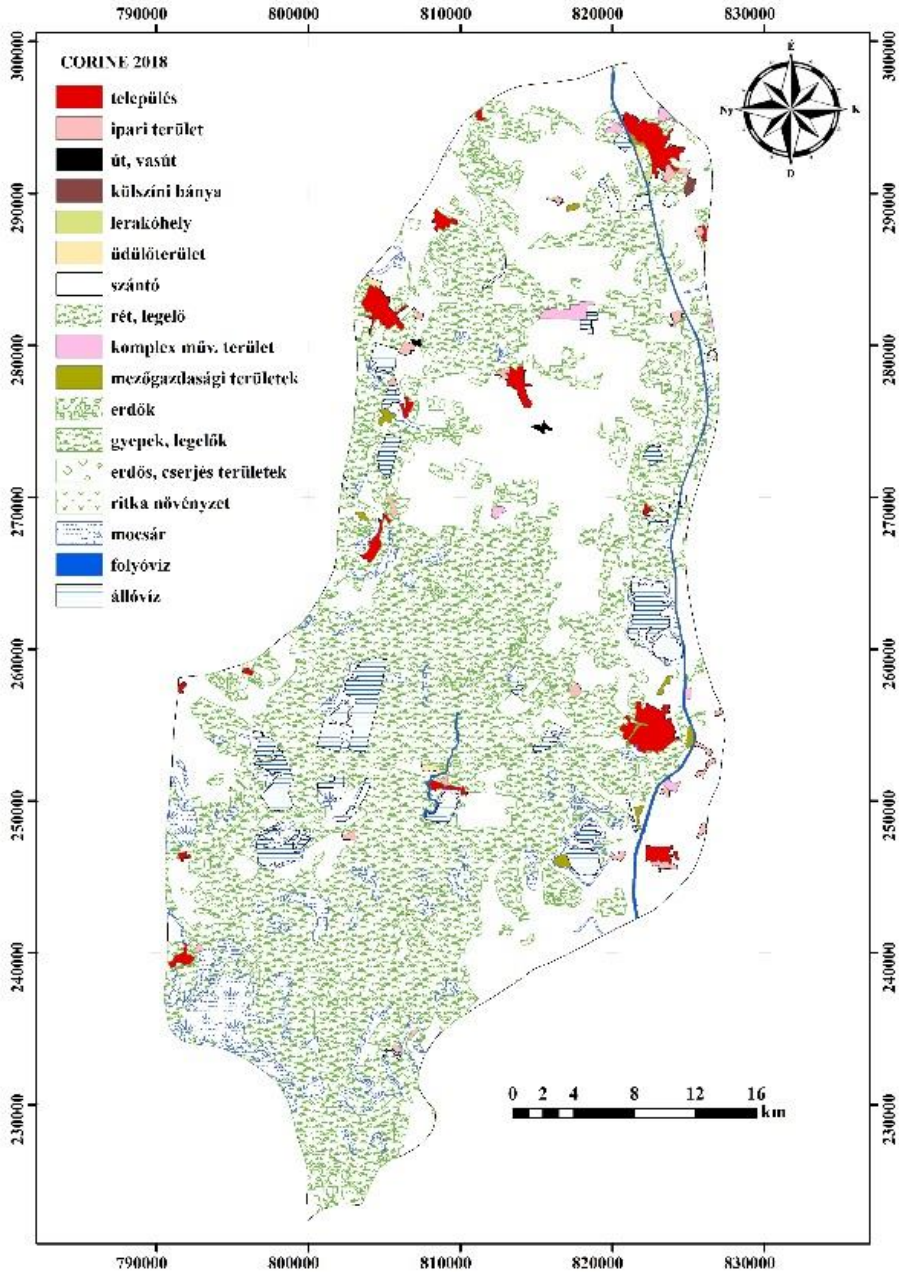
12. ábra A kistáj felszínborítása 2000-ben

13. ábra A kistáj felszínborítása 2006-ban

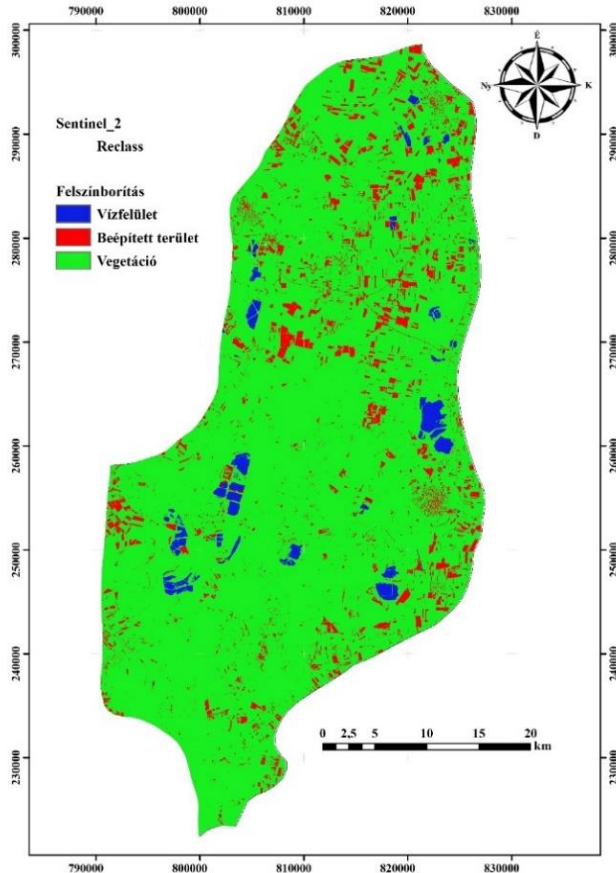

14. ábra A kistáj felszínborítása 2012-ben

15. ábra A kistáj felszínborítása 2018-ban

Az adatbázis (1. táblázat) számadatait tekintve megállapíthatjuk, hogy a területünk 85 %-át a rét, legelő, gyepek és a szántó teszi ki. Ez alatt a közel 20 év alatt a felszínborításban jelentős változás nem történt. A szántóterület némi csökkenése mellett a rét, legelő és erdőterületek kis mértékű növekedése állapítható meg. A vizsgált első évtizedben a beépített területek (települések+ipari területek) kiterjedése is csak 6–7 km²-el nőtt.

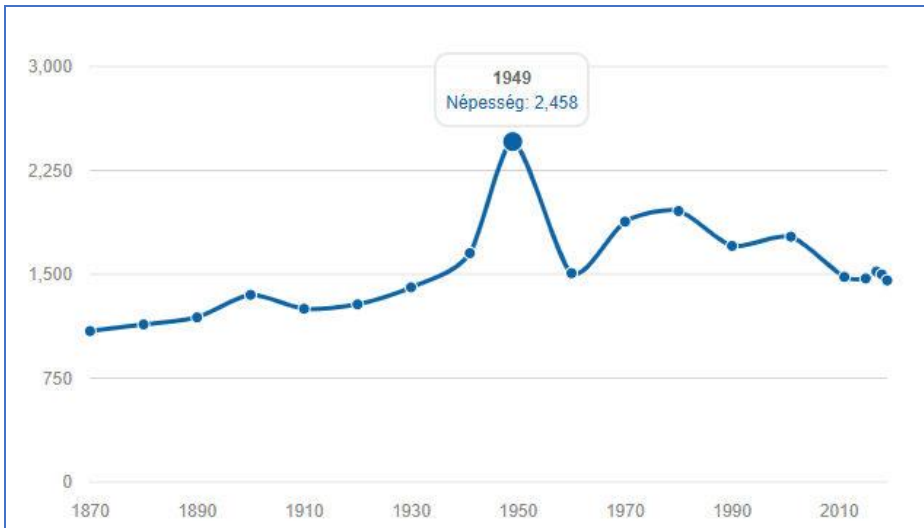
16. ábra A Hortobágy területe a Santinel 2 űrfelvétel osztályozása után
(A felvétel 2020.08.02.-án készült)

A műholdfelvételek közül a SENTINEL-2 2020.08.02-án készült felvételét választottuk. Ezt a távérzékelési adatbázist QGIS szoftverben interpretáltuk. A Raster analysis/Reclassify módszerrel három osztály (vízfelület, beépített terület, vegetáció) területét határoztuk meg (16. ábra). Az egyes területek kiterjedésének meghatározása után megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb

területet (1528 km²-t) a vegetáció foglalja el. Ez a CORINE adatbázis értékeinek megfelel.

Összefoglalva az eddigi ismereteket megállapíthatjuk, hogy a Hortobágy területén a vizsgált időszakban a felszínborítás változása három szakaszra bontható. Hosszú időszakon keresztül az ember a természeti adottságokat kihasználva élt. A lápos, mocsaras felszínből kiemelkedő magaslatok nyújtottak biztonságot. Az alacsonyabb fekvésű területből 1–3 m-re kiemelkedő felszínnek alkalmasak voltak a kis számú népesség eltartására. A legelők az állattartás, a vizes területek pedig a halászat szempontjából voltak fontosak. Ezen kívül a tatárok, majd a török elleni védekezést segítették. Az első jelentősebb változás a törökök kivonulása utáni időszakra tehető.

A népesség számának és az igényeknek az emelkedése megkövetelte egyrészt a szántóföldi területek növelését, másrészt az árvizek elleni védekezést, gyakori járványok miatt a vízzel borított területek csökkentését. Az ármentesítés után a Tisza árvizei már nem borították a felszínt.

17. ábra A Hortobágy község lakosságának változása 1870 – 2019 között (az 1949-es növekedés a Hortobágyra történő kitelepítéseket jelzi!)

A sikeres ármentesítés után jelentkezett az újabb probléma, ugyanis a területünk az ország legszárazabb, aszályos területei közé tartozik. A lapos vízhiányos területeken a füves vegetáció nem fejlődött, veszélyeztette az állattartást, amely erre a területre jellemző volt. Ezért nagyon fontos volt az öntöző csatornahálózat kialakítása. A XIX század második felében és a XX.

század első felében kiépült a csatornahálózat, és az ármentes területeken vasutak és szilárd burkolatú utak épültek. A lakosság száma emelkedett. Ezt mutatja a Hortobágy község lakosságszámának változása (17. ábra).

IRODALOM

- BORSY Z. (1969): Hortobágy In: Marosi S. – Szilárd J (szerk.):(1969): A tiszai Alföld, Akadémiai Kiadó, Budapest, 86–88.
- BORSY Z. (1989): Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete, Földrajzi Értesítő 38 (3-4): 211-224.
- BÜTTNER GY.- MAUCHA G.-BÍRÓ M.-PETRIK O.: Nagyfelbontású nemzeti felszínborítási adatbázis
http://fish.fomi.hu/letoltes/nyilvanos/corine/elc50_referencia_cikk.pdf
- DOBÁNY Z. (1999): A Cserehát történeti földrajza (18–20. század) Történeti Földrajzi Tanulmányok 6. Nyíregyháza. p. 221.
- DÖVÉNYI Z. (szerk. 2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA FKI p.876.
- FÉLEGYHÁZI E.–TÓTH CS. (2003): Adatok a Hortobágy pleisztocén végi fejlődéstörténetéhez, In:
- FRANYÓ F. (1966): A Sajó-Hernád hordalékkúpja a negyedkori földtani események tükrében, Földrajzi Értesítő 15 (2): 153 – 178.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest p.216.
- JANKÓ A. (2007): Magyarország katonai felmérései 1763-1950. Argumentum Kiadó, Budapest. p.196.
- KÓKAI S. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. kötet. Nyíregyháza, p. 314.
- KÓKAI S. (2010): Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 2010. p. 421.
- LÓKI J. (2020): Debrecen természetföldrajza. Debreceni Szemle pp. 3-25.
- Magyarország II. A Nagy Magyar Alföld (Budapest, 1891) Az Alföld A Tisza-Tiszamenti élet. 51
- MARI L. (2000): A felszínborítás változásának hatása a Budai-hegység mintaterületének példáján, In: A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Gödöllő 2000. június 28–29. konferencia kiadványa szerk.: Füleki György, Budapest-Gödöllő
- MARI L. (2010): *Tájváltozás elemzés a CORINE adatbázisok alapján.* Földrajzi tanulmányok, (5). pp. 317-330.
- NAGY B. (1997): A felszínborítás vizsgálata a Sajó-Hernád hordalékkúp térségében In: A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében, GATE, Gödöllő, pp. 391-399.

- NAGY D. (2003): Tájéörténeti kutatások a Gömör-Tornai-karszton I. in.: Boldogh,S. (szerk.) Kutatások az Aggteleki Nemzeti Parkban. ANP füzetek II. Jósvalő.
- NAGY D. (2004): A történeti tájhasználat és felszínborítás rekonstrukciójának lehetőségei archív térképek feldolgozásával, Környezetállapot értékelés Program Pályázati tanulmányok 2003–2004
- NOVÁK T. J. (2010): A Hortobágy tájféldrajzi jellemzése. Acta Biol. Debr. Oecol. Hung. 24/1: pp. 11-19,
- SÜMEGHY J. (1944): A Tiszántúl, Magyar tájak földtani leírása 6. A Magyar Királyi Földtani Intézet Kiadása, Attila-nyomda Rt., Budapest, 99-135.
- SÜMEGI P. – MOLNÁR A. – SZILÁGYI G. (2000): Szikesedés a Hortobágyon, Természet Világa (Természettudományi Közlöny) 131 (5): 213-216.
- STEFANOVITS P. (1981): Talajtan Mezőgazdasági Kiadó Budapest pp. 235-275.
- TAKÁCS G. (2011): Tájátalakítás és felszínborítás változásai a Hanságban a XVIII.–XX. században. Tájökológiai Lapok 9. pp. 13-42.
- TÓTH, A. (szerk. - 2003): Tisza-völgyi tájváltozások, Kisújszállás, 65–74.
- TÓTH A. (2002): Az Alföld piramisai. Kisújszállás. p. 96.
- TÓTH Cs. (2003): A Hortobágy negyedidőszak végi felszínfejlődésének főbb természeti és antropogén vonásai. PhD. értekezés p. 244.
- TÓTH A.–TÓTH CS. (2003): Kunhalmok állapotfelmérése a Hortobágy déli pusztáin és a szomszédos hajdúsági területeken. In: (szerk.: Tóth A.) Tisza-völgyi tájváltozások. Kisújszállás. pp. 95-111.

GONDOLATOK A BACH-KORSZAK ADÓTERHEINEK REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEIRŐL

DEMETER GÁBOR

Additional remarks on the increasing tax burdens during the neoabsolutistic regime in Hungary (1850-1867)

This study investigates the long-debated statements, that Hungary was undertaxed in the Habsburg Monarchy in the 1840s and the subsequent tax increases in the era of the repression did not overload the society, but only corrected the „unfair” situation. This statement is investigated in this study from regional aspects, comparing the changes in Hungarian territories with Cisleithanian provinces between 1851 and 1862 by calculating direct tax/capita values on the one hand, and by combining the old contemporary statistics and the present day GDP-calculations of Good on the other. Furthermore indirect taxes are also checked and mapped to illustrate the changes in regional diversity

Tanulmányunkban azt a történetírásban sokat hangoztatott állítást járjuk körül történeti statisztikai vizsgálatokkal, hogy a Bach-korszakban növekedtek-e Magyarország finansziális terhei. A kérdés azonban – látni fogjuk – sok oldalról, több mutató segítségével is megközelíthető, s az eredmények nem mindig vágnak egybe. Kiindulási alapként: 1852-ben Magyarország és a Szerb Vajdaság, továbbá Horvátország és Erdély összes direkt adója (mint a központi elvonás indikátora) 20 millió forintot sem ért el, ami a 75 milliós összes direkt adóterhek harmadát sem tette ki (1. táblázat), miközben Magyarország és a korona egyéb országainak lakosságállománya a birodalomnak több mint 33%-át jelentette (13 millió fő a 35 millióból). Népeiségéhez képest tehát a birodalom magyar részei kevesebb adót fizettek, mint várható lett volna. Ez korábban még inkább így volt: 1749-ben 26%, 1763-ban 31%, 1786-ban 18%¹ (Szántay 2016: 124-125.). Ezzel érvelt az osztrák birodalomfél is a neoabszolutizmus korában. Ha egy főre vetítjük az összeget, akkor ez Magyarországon a fejenkénti 1,5 forintot sem érte el, a délszlávok lakta tartományokban pedig 0,5 Ft alatt maradt, miközben az osztrák örökös tartományok némelyikében az 5 forintot is elérte. (Ennek csak részben volt oka a nemesek adómentessége, de az is tény,

---

¹ A területre fordított kiadás pedig az összes 16%-a, tehát jelentős elvonásról nem lehet beszélni.

hogy az 1750-es évek kettős vámhatárának egyik indoka-ürügye is a magyar birodalomfélből befolyó viszonylag kevés központi bevétel volt). E korban az indirekt adók szerepe már nagyobb, meghaladta a direkt adók értékét a legtöbb tartományban (úgy is mondhatjuk, hogy ahol a direkt adók értéke nagyobb mint az indirekt adóké, ott még nem bontakoztak ki a piaci-kapitalista viszonyok – erre jó példa 1852-ben Erdély, de még Magyarország is – 6. ábra), azonban az indirekt adók nem tekinthetők egyértelműen a központi elvonás indikátorainak (noha a központ erre irányuló szándéka vitathatatlan).

1. táblázat. A közvetlen és indirekt adók tartományonkénti értéke és egy főre jutó megoszlása 1851-ben

Tartomány	Egy lakosra jutó egyenes adó 1851 (Ft)	Egy lakosra jutó közvetett adó 1851 (Ft)	A kettő együtt 1851 (Ft)	Egyenes adók összesen (Ft)	Közvetett adók összesen (Ft)	Állami tulajdonból befolyt összesen (Ft)	Egyéb összesen	Összesen (Ft)
Alsó-Ausztria	5,16	16,40	21,20	8 087 836	15 650 147	2 771 793	451 976	26 961 752
Felső-Ausztria	3,00	13,39	16,39	2 117 929	7 176 801	218 599	13 806	9 527 135
Salzburg	2,40	15,31	18,11	386 878	1 724 816	216	17 266	2 128 744
Stájerország	2,60	6,10	8,16	2 102 737	4 573 648	664 150	19 389	7 359 924
Karintia	2,13	4,10	6,23	705 574	1 022 307	854 496	8 638	2 591 015
Krajna	1,55	4,58	6,53	887 040	1 739 371	4 294	17 197	2 639 314
Tengerpart	2,50	9,54	11,59	1 063 934	4 373 205	20 778	274 744	5 732 661
Tirol és Vorarlberg	1,11	5,15	6,26	1 007 641	2 717 951	93 687	56 090	3 875 369
Csehország	2,19	4,25	6,44	9 973 469	14 053 677	662 252	90 773	24 780 171
Morvaország	2,55	3,32	6,27	5 233 693	4 418 337	4 303	170 461	9 826 794
Szilézia	1,58	3,57	5,55	859 724	1 287 952		15 053	2 162 729
Galícia	1,80	3,20	4,10	5 134 541	10 455 493	266 325	110 114	15 966 473
Bukovina	1,30	2,39	3,42	400 551	849 281	32 617	9 986	1 292 435
Dalmácia	1,12	2,45	3,57	400 444	748 945	74 584	22 517	1 246 490
Lombardia	3,52	5,32	9,24	10 569 617	11 695 934	57 239	77 684	22 400 474
Velence	3,19	5,16	8,35	7 120 047	9 510 781	199 243	53 214	16 883 285
Magyarország	1,55	2,32	4,27	15 131 071	10 849 987	917 452	2 668	26 895 842
Szerb Vajdaság	0,56	1,58	2,54	1 317 788	1 857 969	1 042 241	41 524	4 176 474
Horvátország	0,20	2,55	2,57	19 963	1 243 970	48 760	12 391	1 325 084
Erdély	1,29	1,26	2,55	2 947 287	1 474 399	131 569	8 365	4 561 620

Statist. Mittheilungen 1856. Heft. II.

1862-re ehhez képest a következőképp alakult a helyzet: a magyar korona országainak közel 50 milliós közvetett adójával szemben (földadó, házadó,

kereseti és jövedelemadó) a birodalom többi része 65+9 millió forint (Velencével együtt) közvetlen adót fizetett be a kincstárba (2. táblázat).

2. táblázat. A közvetlen és indirekt adók tartományonkénti értéke és egy főre jutó megoszlása 1862-ben

Tartomány	Földadó	Házadó	Kereseti adó	Jövedelmi adó	Egyéb adó	Összes adó	Lakos
Alsó-Ausztria	3486268	6445431	2528809	4685698	38969	17185175	1733866
Felső-Ausztria	1987026	557095	267416	229245	613	3041395	713803
Salzburg	342223	96977	51270	44125	0	534595	146675
Stájerország	1950519	751148	271806	335504	584	3309561	1075322
Karintia	632527	149762	78427	89192	92	950000	339279
Krajna	932640	229756	113310	129616	311	1405633	465838
Tengermellék	731118	644897	60855	666166	1127	2104163	551860
Tirol és Vorarlberg	994102	0	126501	161100	0	1281703	869204
<i>Oszták tartományok</i>	<i>11056423</i>	<i>8875066</i>	<i>3498394</i>	<i>6340646</i>	<i>41696</i>	<i>29812225</i>	<i>5895847</i>
Csehország	12323151	2574160	1464389	1312401	18375	17692476	4992092
Morvaország	4313772	942572	670721	551563	2451	6481079	1961690
Szilézia	870821	193018	129187	103322	2284	1298632	477184
<i>Cseh tartományok</i>	<i>17507744</i>	<i>3709750</i>	<i>2264297</i>	<i>1967286</i>	<i>23110</i>	<i>25472187</i>	<i>7430966</i>
<i>Oszták és cseh tartományok</i>	<i>28564167</i>	<i>12584816</i>	<i>5762691</i>	<i>8307932</i>	<i>64806</i>	<i>55284412</i>	<i>13326813</i>
Galicia	4918825	2243829	500199	982519	75309	8720681	4939118
Bukovina	383210	241815	75871	97278	7403	805577	494211
Dalmácia	432898	129865	53946	30381	0	647090	432945
<i>Galicia, Bukovina, Dalmácia</i>	<i>5734933</i>	<i>2615509</i>	<i>630016</i>	<i>1110178</i>	<i>82712</i>	<i>10173348</i>	<i>5866274</i>
<i>Ausztria összesen</i>	<i>34299100</i>	<i>15200325</i>	<i>6392707</i>	<i>9418110</i>	<i>147518</i>	<i>65457760</i>	<i>19193087</i>
<i>Velence</i>	<i>6701492</i>	<i>2354578</i>	<i>237563</i>	<i>502442</i>	<i>54</i>	<i>9796129</i>	<i>2547825</i>
Magyarország	28534266	3348634	5429097	3277555	0	40589552	10452405
Erdély	2312282	449390	2161176	445780	0	5368628	2038235
Horvátország	2457194	329924	467728	305392	0	3560238	935175
<i>A magyar korona országai</i>	<i>33303742</i>	<i>4127948</i>	<i>8058001</i>	<i>4028727</i>	<i>0</i>	<i>49518418</i>	<i>13425815</i>
Habsburg Birodalom	74304334	21682851	14688271	13949279	147572	124772307	35166727

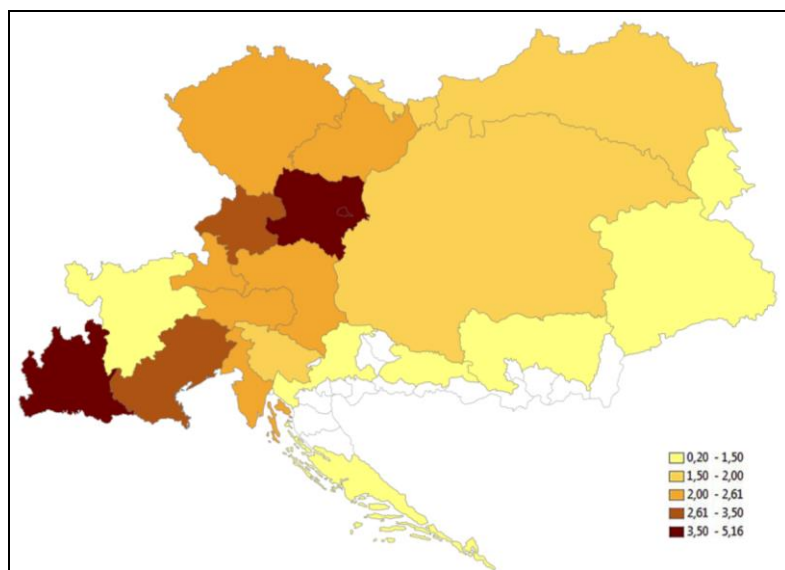
Ez azt jelenti, hogy a magyar korona országainak részesedése 30%-ról 40%-ra nőtt, miközben az összes direkt adó értéke szintén dinamikusán emelkedett, 70 millióról 125 millió forintra nőtt (+78%). Ezen belül a magyar korona országainak adója viszont két és félszeresére nőtt. Ezek alapján a feltételezés, hogy a Bach-korszakban nőttek az adóterhek, egyértelműek. Ugyanez érvényes egy főre vetítve is, hiszen tíz év alatt nem duplázódott meg a lakosság szám, hogy eliminálja a tehernövekedést.

3. táblázat. Az egy főre jutó direkt adók változása 1862/1851

<i>Egyenes adók 1862</i>	<i>Egy főre jutó egyes adó Ft, 1862</i>	<i>Egy főre jutó egyes adó Ft, 1851</i>	<i>1862/1851 arány</i>
Alsó-Ausztria	9,91	5,16	1,92
Felső-Ausztria	4,26	3,00	1,42
Salzburg	3,64	2,40	1,52
Stájerország	3,08	2,60	1,18
Karintia	2,80	2,13	1,31
Krajna	3,02	1,55	1,95
Tengermellék	3,81	2,50	1,53
Tirol és Vorarlberg	1,47	1,11	1,33
Csehország	3,54	2,19	1,62
Morvaország	3,30	2,55	1,30
Szilézia	2,72	1,58	1,72
Galicia	1,77	1,80	0,98
Bukovina	1,63	1,30	1,25
Dalmácia	1,49	1,12	1,33
<i>Velence</i>	3,84	3,19	1,21
Magyarország	3,88	1,55	2,51
Erdély	2,63	1,29	2,04
Horvátország	3,81	0,20	19,04
<i>A magyar korona országai</i>	3,69	1,45	2,54
Habsburg Birodalom	3,55	2,7	1,31

De mi a helyzet – a történelem porondját elhagyva – a regionális differenciákkal? Milyen a helyzet, ha az indirekt adóterheket is figyelembe vesszük – amiket a szakirodalom nem szokott. Vajon helyes-e, ha az

adóbevételeket a lakosságszámhoz mérjük – a királyi Jugoszláviában a Bičanić-Prica vita során a horvátok és a szerbek ezt tették (Bíró 2010), mikor azon vitáztak, hogy ki tesz hozzá többet a terhekhez és ehhez képest milyen a politikai reprezentációja az adott nemzetnek. Más azonban a kép, ha a terhet az előállított termékhez viszonyítjuk, s ezzel a vitában részt vevők nem számoltak, részben azért, mert a nemzeti össztermék kiszámításának módszertanát még nem fektették le, részben azért, mert kénytelenek lettek volna beismerni, hogy ebben az esetben a Vajdaság és Szlovénia a leginkább túlterhelt. Vajon mi a helyzet, ha a Habsburg Monarchiában is a GDP-vel helyettesítjük a lakosságszámot a relatív terheltség mérésénél? A következőkben ezeket vizsgáljuk meg a közelmúltban elkészült atlasz térképei alapján.²

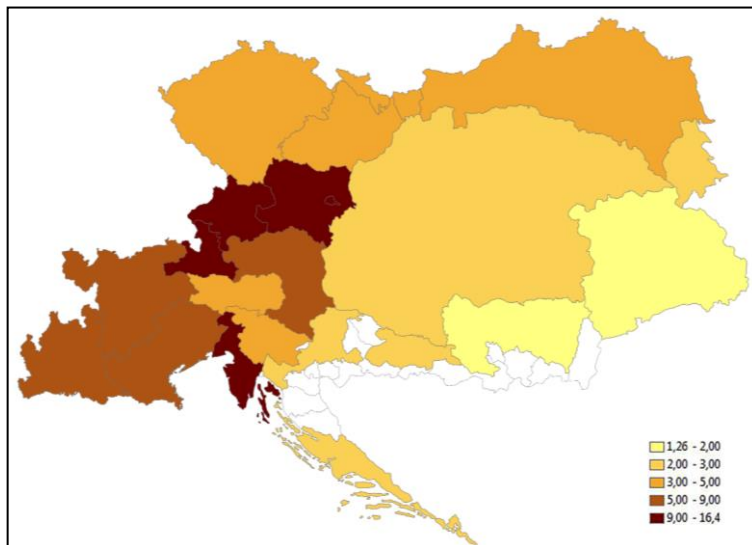
1. ábra. Egy főre jutó közvetlen adók / Direct taxes per capita (1851, Ft)

Ha megnézzük az egy főre jutó direkt adók változását röpké 10 év alatt, akkor Alsó-Ausztrián és Krajnán kívül egy érték sem közelítette meg a magyarországi adónövekedés ütemét. ³ Ha viszont az egy főre jutó abszolút értéket nézzük, akkor Velence, a cseh tartományok, a Küstenland és Alsó- és Felső-Ausztria értékei is hasonlóak a magyar vagy horvát értékhez, vagy meghaladják azt. Erdélyben a növekedés különösen annak fényében nagy, hogy az 1862-es érték a jóval fejlettebb (igaz ez inkább az indirekt adókban kellene,

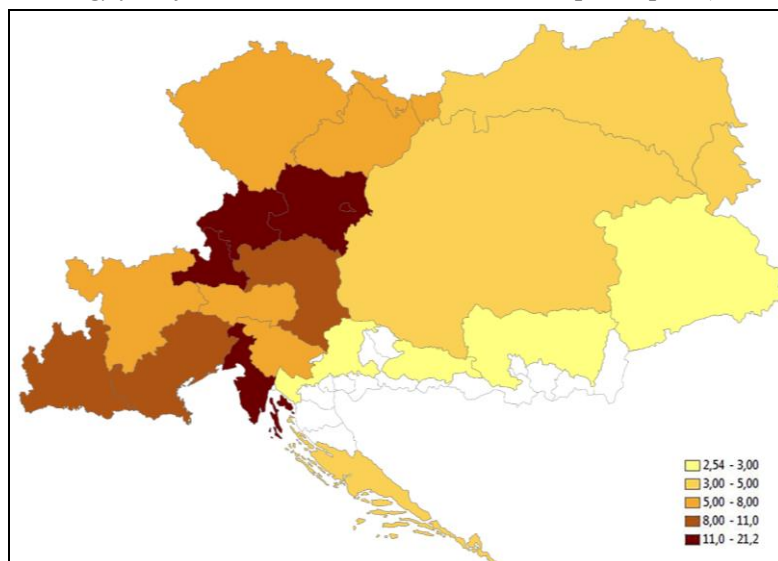
² Demeter Gábor (szerk.): Atlasz Magyarország történetének tanulmányozásához. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1850–1869. / Atlas for studying the history of Hungary. Hungary in the Habsburg Monarchy (1850–1869). Az itt közölt térképek az atlaszból származnak.

³ Statistische Mittheilungen, 1856. Heft II.

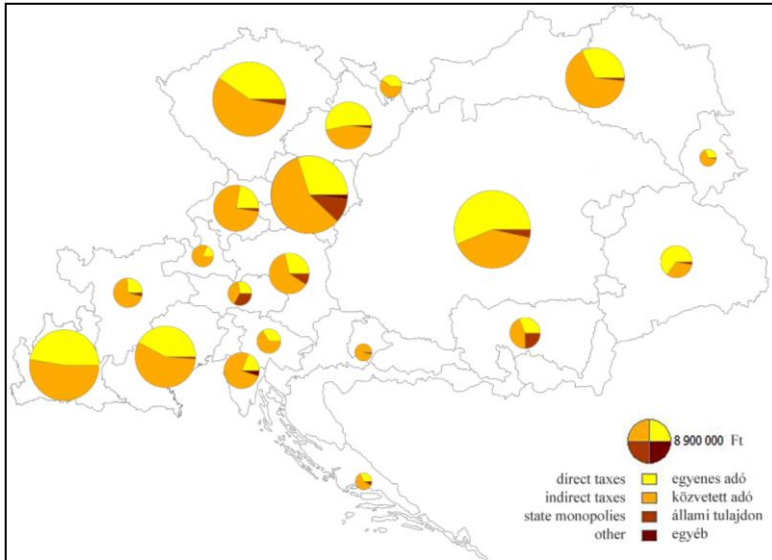
hogy tükröződjön) Szilézia értékeihez hasonlított. 1862-re a magyar korona országainak egy főre jutó közvetlen adója magasabb volt, mint a birodalmi átlag. Első térképsorozatunk ezt mutatja be (1-6. ábra).

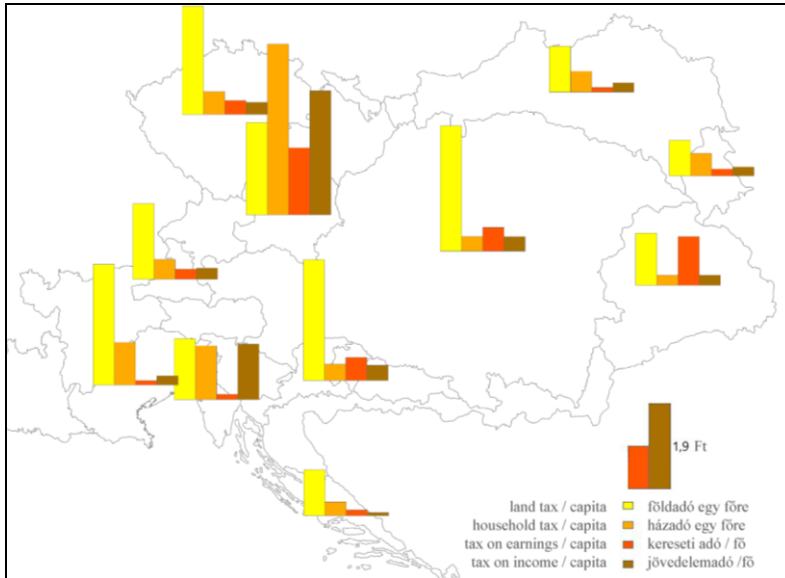
2. ábra. Egy főre jutó indirekt adók / Indirect taxes per capita (1851, Ft)

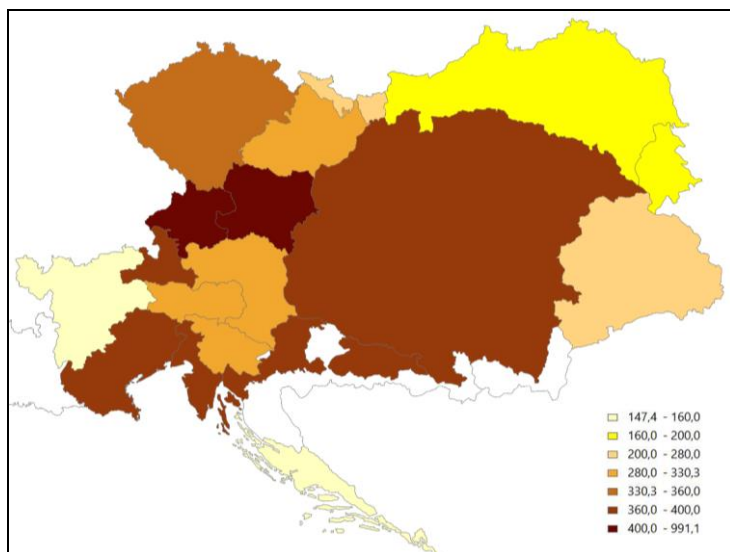
3. ábra. Egy főre jutó összes adók / Total taxes per capita (Ft, 1851)

4. ábra. Az adók megoszlása és összértéke (Ft, 1851) / Composition of taxes

5. ábra. Egy főre jutó direkt adók értéke 1862-ben (Ft) / Proportional distribution of per capita direct taxes

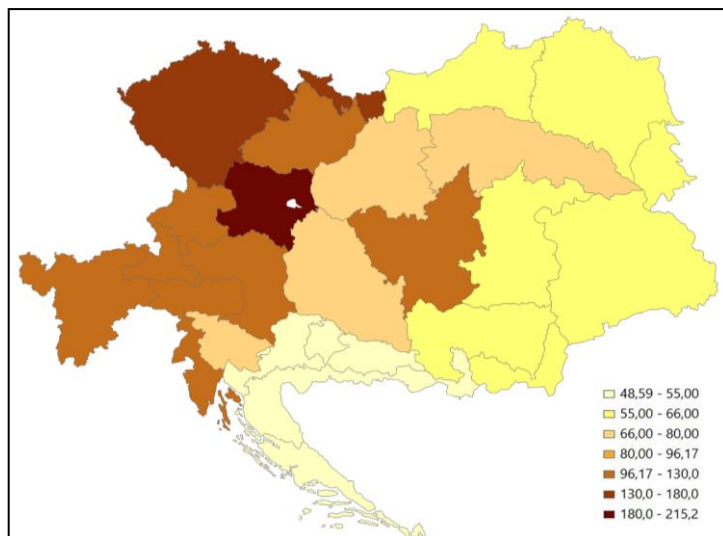

6. ábra. Összes direkt adó 100 főre / Total direct taxes per 100 persons (1862, Ft)

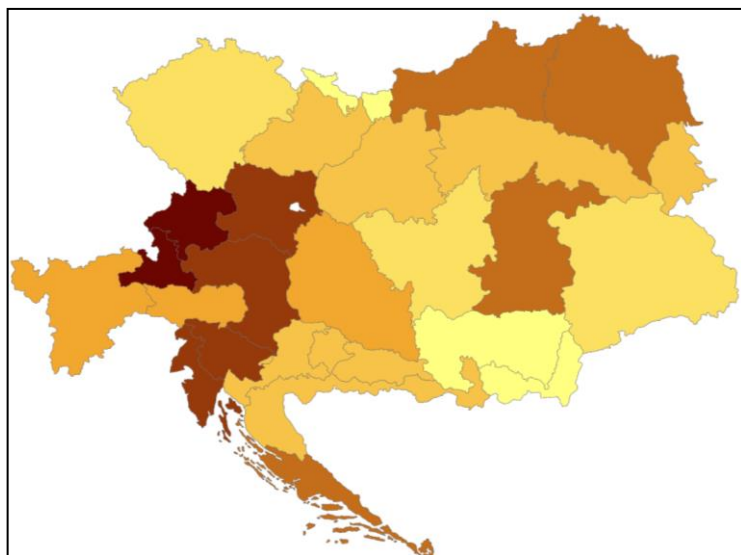
Egyértelműen látszik az is, hogy a földadó Alsó-Ausztria és a Partvidék kivételével dominálta a közvetlen adókat (gyakran a közvetlen adók felét kitevé), még Csehországban is. Nézzük meg, hogyan változik a helyzet, ha nem a lélekszámhoz, hanem a GDP/fő értékéhez viszonyítjuk az adók értékét. A GDP/fő értékét illetően Good 1870-re vonatkozó becslésére (Good 1998) támaszkodhatunk, mely az egyetlen, amely erre a korszakra regionális bontásban tartalmazza az országos átlaghoz (100) mért értékeket. Így azonban vizsgálatunknak rögtön két módszertani korláttal kell szembesülnie: egyrészt arányszámokat (indexértékeket) kell összevetni a tényleges adóértékkel, másrészt 1850-es és 1860-as évtizedekbeli adatokat 1870-es évekbelihez kell viszonyítani, ami további pontatlanságot eredményez. Így eredményeink csak tájékoztató jellegűek.

1870 körül Magyarországon egyedül Pest környékének GDP értéke érte el a birodalmi átlag szintjét (melyet Ausztria nagy része meghaladt Galíciát és Bukovinát kivéve), Horvátország pedig annak a felét sem (7. ábra). Ha az 1851-es direkt adók regionális különbségeihez mérjük a GDP különbségeit, akkor a magyar koronatarományok terhelése a birodalmi átlag alatt, vagy annak közelében volt (8. ábra). 1862-ben viszont a magyarországi területek adóterhe a GDP-hez képest jelentősen nőtt és nagyobb is volt, mint az osztrák tartományok jelentős részéé (9. ábra). Azaz a direkt adókat illetően a Bach-korszak adópolitikája valóban szigorodott Magyarországgal szemben, nemcsak a lakosságszámhoz, de a megtermelt jövedelmekhez képest is.

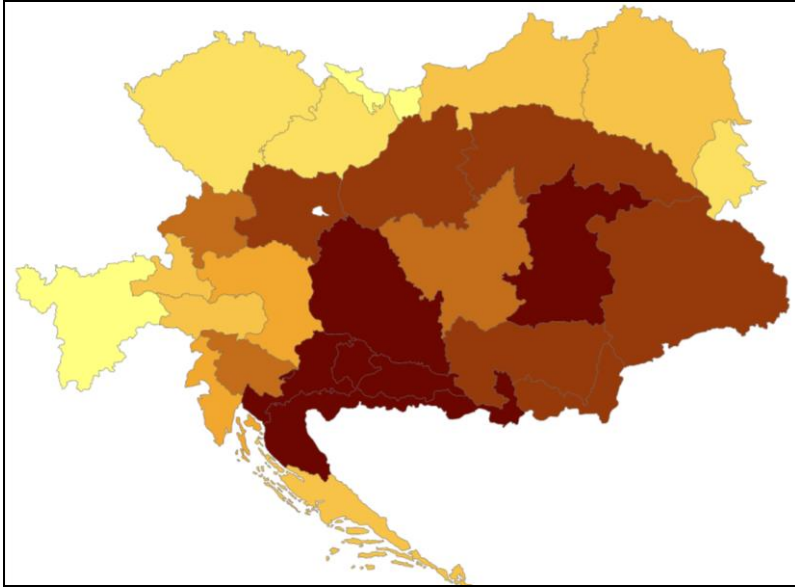

7. ábra. A GDP/fő értéke régióként az országos átlaghoz mérve 1870-ben /
GDP/capita values measured to country average (100) in 1870

8. ábra. Egy főre eső direkt adók értéke (Ft, 1851) a relatív GDP-hez (index,
1870) képest. A sötétebb szín nagyobb, a világos kisebb hányadost jelent.
/ Direct tax/capita values (Ft, 1852) measured to the relative GDP/capita
(index, 1870, relative scaling) Darker colours represent higher, lighter colours
represent smaller ratio

9. ábra. Egy főre eső direkt adók értéke (Ft, 1862) a relatív GDP-hez (index, 1870) képest (relatív skála) A sötétebb szín nagyobb, a világos kisebb hányadost jelent. / Direct tax/capita values (Ft, 1862) measured to the relative GDP/capita (index, 1870, relative scaling) Darker colours represent higher, lighter colours represent smaller ratio

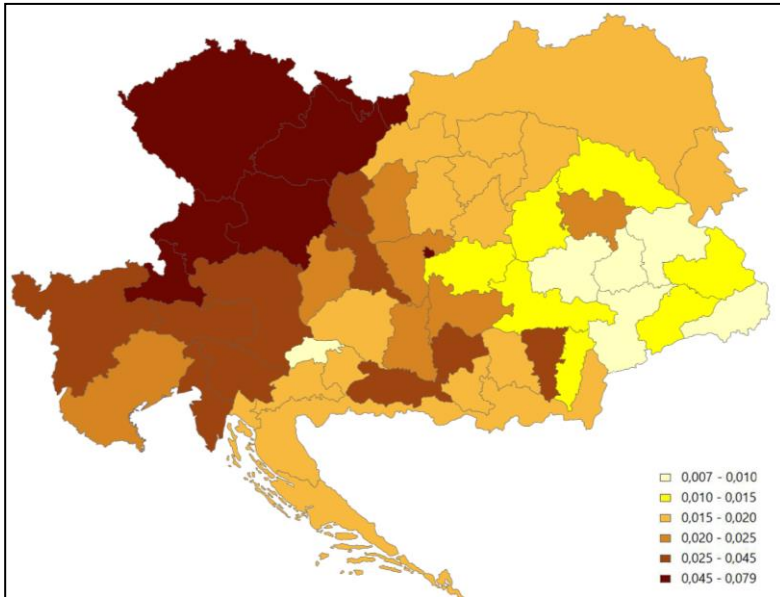
Ezek után valóban érdemes megnézni az indirekt adók értékének regionális differenciáit. Magyarországon az ipari és kereskedelmi jövedelemadó 2,5 millió Ft volt, az osztrák birodalomfélben 13 millió forint. Ez egyfelől arra utal, hogy a magyar tartományok a lélekszámukhoz képest alulteljesítettek e téren, másfelől az ipari és kereskedelmi adók értéke a direkt adók 50 és 70 milliós értékéhez képest nem volt magas. Az egy adózóra jutó 5-9 és 10-11 forintos érték léptékben már hasonlít az egy adózóra jutó direkt adók értékéhez, ami arra utal, hogy az ipari és kereskedelmi adózók száma jóval kisebb volt a direkt adók alanyainak számánál, s arra is, hogy a magyar megyék jelentős részében az (adóztatható) ipari teljesítmény 1862-ben az osztrák alatt volt (az iparúzők arányát illetően szintén markáns cezúra volt megfigyelhető a két birodalomfél között – 10. ábra). Az egy adózóra jutó kereskedelmi és ipari adó értékét illetően birodalmi átlagot Pest és Debrecen térsége haladta meg, a Maros-mente és Erdély egy része érte el, a többi az alatt maradt (11. ábra).

4. táblázat. A kereskedelmi és ipari adók összes és fajlagos értékének regionális differenciái (1862)

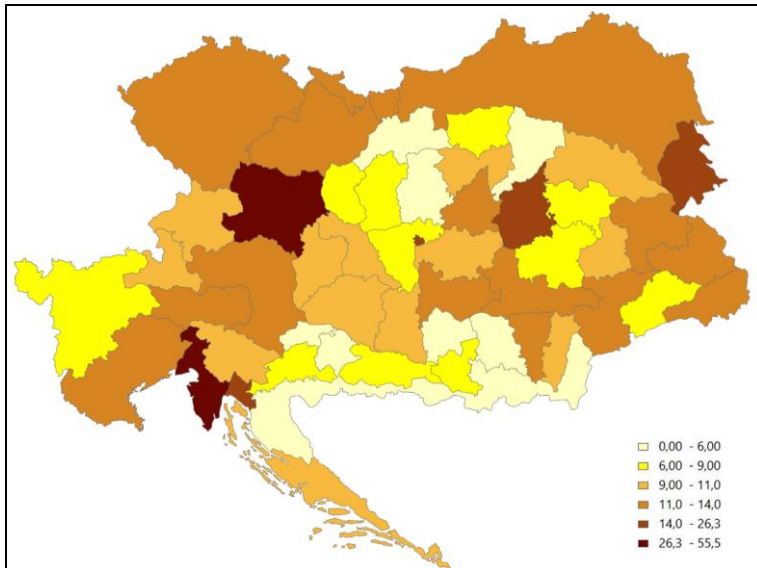
Körzet	Adózó	Adó Ft	Egy adózóra jutó adó, Ft	Ezer lakosra jutó		1 lakosra jutó adó, Ft
				adózó	adó, Ft	
Pest	14935,00	392996,00	26,31	79,89	2102,20	2,10
Buda	9383,00	80808,00	8,61	22,27	191,79	0,19
Eger	7025,00	98306,00	13,99	19,82	277,33	0,28
Szolnok	6205,00	58685,00	9,46	14,29	135,19	0,14
Szeged	7880,00	87799,00	11,14	21,15	235,63	0,24
Nagyvárad	3917,00	30447,00	7,77	9,08	70,59	0,07
Debrecen	4922,00	106075,00	21,55	12,18	262,50	0,26
Szatmár	7389,00	58050,00	7,86	20,07	157,64	0,16
Arad	7318,00	86736,00	11,85	12,10	143,39	0,14
Sopron	11582,00	118483,00	10,23	23,03	235,58	0,24
Győr	10696,00	110176,00	10,30	30,06	309,66	0,31
Nagykanizsa	9175,00	87407,00	9,53	19,22	183,12	0,18
Pécs	11400,00	122536,00	10,75	23,84	256,26	0,26
Pozsony	13546,00	97503,00	7,20	31,15	224,21	0,22
Nyitra	10704,00	86675,00	8,10	24,55	198,81	0,20
Balassagyarmat	6445,00	32263,00	5,01	16,68	83,52	0,08
Rózsahegy	7344,00	38829,00	5,29	18,64	98,55	0,10
Kassa	6098,00	58051,00	9,52	18,80	178,96	0,18
Eperjes	4929,00	38238,00	7,76	16,10	124,86	0,12
Ungvár	5994,00	29473,00	4,92	17,43	85,71	0,09
Munkács	3905,00	36911,00	9,45	10,59	100,06	0,10
Temesvár	8569,00	107476,00	12,54	26,76	335,69	0,34
Lugos	2825,00	29172,00	10,33	12,06	124,57	0,12
Nagybecskerek	5919,00	33704,00	5,69	15,19	86,49	0,09
Zombor	13282,00	58729,00	4,42	35,25	155,86	0,16
Ujvidék	4311,00	32706,00	7,59	19,67	149,20	0,15
Zágráb	4371,00	28479,00	6,52	16,65	108,45	0,11
Varasd	1824,00	9221,00	5,06	7,07	35,74	0,04
Fiume	1486,00	28843,00	19,41	16,89	327,79	0,33

Körzet	Adózó	Adó, Ft	Egy adózóra jutó adó, Ft	Ezer lakosra jutó		1 lakosra jutó adó Ft
				adózó	adó Ft	
Eszék	7004,00	49409,00	7,05	27,32	192,69	0,19
Nagyszében	4473,00	38130,00	8,52	13,58	115,75	0,12
Brassó	2529,00	28773,00	11,38	8,34	94,92	0,09
Marosvásárhely	3361,00	42425,00	12,62	13,34	168,36	0,17
Beszterce	2857,00	36055,00	12,62	8,43	106,42	0,11
Kolozsvár	2361,00	22429,00	9,50	9,78	92,92	0,09
Szászváros	3697,00	42941,00	11,62	8,23	95,56	0,10
<i>Magyarország</i>	<i>205698,00</i>	<i>2118234,00</i>	<i>10,30</i>	<i>20,72</i>	<i>213,38</i>	<i>0,21</i>
<i>Horvátország</i>	<i>14685,00</i>	<i>115952,00</i>	<i>7,90</i>	<i>16,98</i>	<i>134,05</i>	<i>0,13</i>
<i>Erdély</i>	<i>19278,00</i>	<i>210753,00</i>	<i>10,93</i>	<i>10,07</i>	<i>110,11</i>	<i>0,11</i>
Magyar korona országai	239661,00	2444939,00	10,20	18,86	192,43	0,19
Alsó-Ausztria	108739,00	6040233,00	55,55	64,66	3591,75	3,59
Felső-Ausztria	41276,00	431714,00	10,46	58,34	610,24	0,61
Salzburg	7993,00	87686,00	10,97	54,46	597,44	0,60
Steiermark	39419,00	445205,00	11,29	37,30	421,29	0,42
Kärnten	13205,00	152493,00	11,55	39,72	458,69	0,46
Krain	14852,00	161469,00	10,87	32,86	357,28	0,36
Küstenland	14154,00	657764,00	46,47	27,17	1262,56	1,26
Tirol	30717,00	220162,00	7,17	36,09	258,70	0,26
Böhmen	217953,00	2564170,00	11,76	46,32	544,93	0,54
Mähren	92162,00	1137630,00	12,34	49,36	609,31	0,61
Schlesien	20792,00	244402,00	11,75	46,84	550,56	0,55
Galicia	79706,00	927723,00	11,64	17,34	201,79	0,20
Bukowina	7121,00	105286,00	14,79	15,58	230,43	0,23
Dalmácia	7232,00	66706,00	9,22	17,88	164,91	0,16
Ausztria	695321,00	13242643,00	19,05	38,15	726,64	0,73
Italia (Velence)	59762,00	675592,00	11,30	24,43	276,20	0,28
Monarchia	994473,00	16375565,00	16,47	29,80	490,67	0,49

Körzet	Adózó	Adó, Ft	Egy adózóra jutó adó, Ft	Ezer lakosra jutó		1 lakosra jutó adó Ft
				adózó	adó Ft	
<i>Osztrák tartományok</i>	270355,00	8196726,00	30,32	47,03	1425,75	1,43
<i>Cseh tartományok</i>	330907,00	3946202,00	11,93	47,16	562,41	0,56
<i>Galícia, Bukovina, Dalmácia</i>	94059,00	1099715,00	11,69	17,23	201,45	0,20
						0,00
Alsó-Ausztria	108739,00	6040233,00	55,55	64,66	3591,75	3,59
<i>Osztrák tartományok Alsó Ausztria nélkül</i>	161616,00	2156493,00	13,34	39,73	530,19	0,53
Magyarország, régiók						0,00
Pest	14935,00	392996,00	26,31	79,89	2102,20	2,10
Alföld	54039,00	606906,00	11,23	15,94	178,97	0,18
Dunántúl	42853,00	438602,00	10,24	23,62	241,76	0,24
ÉNy Felföld	38039,00	255270,00	6,71	23,04	154,60	0,15
ÉK Felföld	20926,00	162673,00	7,77	15,58	121,09	0,12
Délvidék (Vajdaság)	34906,00	261787,00	7,50	22,67	169,99	0,17
Horvátország	14685,00	115952,00	7,90	16,98	134,05	0,13
Erdély	19278,00	210753,00	10,93	10,07	110,11	0,11
						0,00
Pest és Buda	24318,00	473804,00	19,48	39,98	778,92	0,78
Magyar korona országai	239661,00	2444939,00	10,20	18,86	192,43	
Határörvidék	20423,00			19,18		
Együtt	260084,00			18,89		

10. ábra. Kereskedelmi és ipari adózók aránya a lakossághoz / Industrial and commercial tax-payers together measured to total population (1862, 1=100%)

11. ábra. Egy adózóra jutó kereskedelmi és ipari adóforint / Commercial and industrial tax to one commercial and industrial tax-payer altogether, 1862 (Ft)

IRODALOM

- BÍRÓ L. (2010): A jugoszláv állam 1918–1939. MTA TTI, Budapest.
- DEMETER G. (szerk.) (2019): Atlasz Magyarország történetének tanulmányozásához. Magyarország a Habsburg Monarchiában / Atlas for studying the history of Hungary. Hungary in the Habsburg Monarchy (1850–1869). MTA BTK, Budapest, 126 p
- GOOD, D. F. (1998): Revised estimates of GDP per capita in Central and Eastern Europe, 1870-1910. Technical notes and tables. Unpublished manuscript.
- SZÁNTAY A. (2016): „Életünket és vérünket, de zabot nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 1. pp. 113-129.
- STATISTISCHE MITTHEILUNGEN (1856): Heft. II.

SZEMPONTOK EURÓPA HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Aspects of European Military Geography

Modern historical and military geography, along with geopolitics, are in the process of transformation. One of the benefits of increasingly complex research questions is that historical geography is becoming a factor in different fields, which also has a positive impact on geography as a discipline. As a result, issues of military history have become subjects of interest in geography. Non-military geographers have now become open to research topics, such as the geography of violence, in military geography and critical geopolitics, which have been outside their fields of interest before. While events and processes of military history have occasionally appeared in the geographical science of certain countries, there has not been an attempt to work on the military geography of Europe as a whole. In Hungary, this task is hindered by the excessive focus of historical geography on the Carpathian Basin, which also restricts the in-depth study of Hungarian military history from a geographical aspect. Based on these observations, the study presents two main points. First, the paper discusses why it is necessary to open Hungarian historical geography up to include the entire European continent, and secondly, it identifies the academic aspects that can be relied on for writing the modern military geography of Europe from the Hungarian point of view.

BEVEZETÉS

A magyar történeti földrajz jelenlegi helyzetében a Kárpát-medence egészére irányuló kutatások állnak a középpontban. Ezt bizonyítja az elmúlt negyed évszázad szakirodalmi termésén túl intézményrendszerének hivatalos állásfoglalása is (*Frisnyák S. – Kókai S. 2015; Kókai S. 2016*). Ám vannak olyan szakterületei – az egyes ágazati történeti földrajzok –, amelyeknek horizontja a vizsgált térbeli folyamatok és jelenségek milyenségéből eredően jóval túlnyúlik a Kárpát-medence vagy éppen a történelmi Magyarország mindenkori természet- és társadalom-, valamint politikai földrajzi határain. A hadtörténelem geografikumának kérdései e tudományos halmazba tartoznak. A mindenkori hadügy működési rendszeréből, egyetemes vonásaiból, továbbá nem utolsósorban abból a tényből eredően, hogy históriánk nagyszámú

háborúját valamely külső ellenfél ellen vívtuk, ered az a tudományos kényszer, hogy történeti geográfiánk látókörébe az eddiginél fokozottabb mértékben célszerű bevonnunk a Kárpát-medencén túli vidékeket is. Hadtörténelmi földrajzunk – mint hatalmas kérdéskomplexum – kutatása során már pusztán jól felfogott szakmai szempontok alapján is tanulmányunkban tudományos axiómaként fogadjuk el, hogy vizsgálatainkat előbb-utóbb szükséges lesz kiterjesztetnünk a kontinens egészére. A kutatómunka napi gyakorlatában ez a célkitűzés oly módon jelenhet majd meg; a Kárpát-medencén belüli hadügyi folyamatok geográfiai kérdéseinek – az eddiginél teljesebb – vizsgálatához készüljön el Európa hadtörténelmi földrajza. Mindezzel azt is állítjuk, hogy hadtörténelmi földrajzunk szemlélet- és látásmódját szofisztikáltabbá szükségesé tenni. A kérdés e feladattal kapcsolatban kettős: mi okból és miként van e változtatásra szükség. Tanulmányunkban e kérdésekre keressük a választ, pontosabban a lehetséges válaszok sorát. Kutatásmódszertani tézisként fogadjuk el, hogy – miután az első ilyen munkáról van szó – legfőbb feladatunknak a problémára történő figyelemfelhívást tartjuk. Csak az általunk szakmailag legfontosabbaknak tekintettekkel foglalkozhatunk. Azt a szempontrendszert igyekszünk rögzíteni, amely mentén – Kárpát-medencei megközelítésben is – vizsgálható Európa hadtörténelmi földrajza. E feladat megoldásához először célszerűnek tartjuk elhelyezni vizsgálódásunkat a mai magyar történelmi földrajz egészében, valamint összeegyeztetni mai fejlődési tendenciáival.

EURÓPAI KATONAI FOLYAMATOK ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELMI FÖLDRAJZ

Az európai kontinens hadtörténelmi földrajzának – a minket érdeklő, magyar szempontú – megírásához a legelső megválaszolandó kérdés, hogy e társadalmi folyamatok és események beletartoznak-e a hazai történelmi földrajz látókörébe. A hadtörténelem földrajzi vonatkozásainak feldolgozása – mint bármely ágazati történelmi geográfia esetében – azon az alapelven nyugszik, amelyet CHOLNOKY JENŐ már 1935-ben egyértelművé tett: a földrajz- és a történettudománynak szoros együttműködésre van szüksége. Tudományos meggyőződésünk szerint a társadalomnak nem létezik egyetlen olyan életjelensége sem, amely a földrajzi tényezők figyelembevétele nélkül vizsgálható lenne. Ezért nem tartjuk helyesnek azt a sokszor – mondhatnánk közhelyként – ismételtetett megállapítást, hogy az egyik vagy a másik társadalmi tevékenység, struktúra, intézményrendszer fokozottabb mértékben állnak a földrajzi tényezők hatása alatt, mint a többi. Ilyen nincs. Ám a hadügy geográfiai múltjának feltárásakor és végső soron értelmezésekor hangsúlyoznunk kell CHOLNOKY JENŐ (1935a) történelmi földrajzi alpművének megállapítását: „... *Az ember élete egészen a legújabb korig, a technika hihetetlen haladásának koráig, annyira függött a természet adta körülményektől, hogy ezeknek a körülményeknek pontos ismerete*

szinte parancsolólag előírja, hogy hogyan kellett a dolognak történnie, ha helyesen ítéljük meg az eredményeket...” (Cholnoky J. 1935a. p. 4)

Jóllehet – katonai geográfusként is – azt a szakmai véleményt valljuk, hogy a hadügy az emberi történelem teljes folyamán geográfiailag erősen determinált, de mai ismeretrendszerünk szerint ezzel nem állíthatjuk azt is, hogy földrajzi meghatározottsága mélyebb lenne, mint bármely egyéb társadalmi intézményé (NAGY M. M. 2006). Mindazonáltal azt el kell ismerni, hogy a hadtörténelmi események és folyamatok vizsgálata során – a hadügy és a geográfikum szimbiózisa miatt – a földrajzi jelenségek és képletek ugyanolyan bizonyító erejűek lehetnek, mint a történész szakma által általánosabban elfogadott és alkalmazott egyéb forrástípusok. A „...*hogyan kellett a dolognak történnie...*” (Cholnoky J. 1935a p. 4.), s tegyük hozzá, milyen alapon születtek döntések kérdésében a földrajz gyakorta lehet a történetírás segítségére. Hangsúlyosabban fogalmazva, jó lenne, ha a historikusok nagyobb mértékben támaszkodnának a geográfusok munkájára. Az utóbbi évek néhány történelmi kutatása bizonyítja a fentieket. Valami elmozdulás a geográfia felé a történetírásban megtörtént, aminek egyik eredménye az úgynevezett csatatérkutatás meghonosodása és intézményesülése Magyarországon, valamint az olyan jelentős kutatás, mint Zrínyi-Újvár feltárása (Négyesi L. 2010, Hausner G. – Padányi J. 2012). Jelentős lépésnek tartjuk a két tudomány közelítését egymáshoz, mert meggyőződésünk, hogy például a mintegy fél évszázaddal ezelőtt a PERJÉS GÉZA (1975, 1979) nevéhez kötődő szulejmáni ajánlat (akciórádiusz-elmélet) koncepciója, valamint a mohácsi ütközet földrajzi alapú rekonstrukciója a történetírói szakma részéről azért válhatott ki heves, emóciókkal kísért ellenkezést, valamint ellenzést, mert nem érthették PERJÉS érvelésének lényegét. A geográfiai tényezők iránti nyitottság, az értékelésükkel kapcsolatos fogadókészség hiánya determinálta a historikusok szakmai megnyilvánulásait. Végso soron a földrajzi és a történészi szemléletmód összhangjának hiányáról beszélhetünk, amelyet az utóbbi időben igyekeznek néhányan felszámolni. A törekvés egyes szakirodalmi művekben kimutatható (B. Szabó J. 2015).

Magyarország hadtörténelmi földrajza – a téma belső logikájából eredően – kikényszeríti a geográfusi, valamint a történészi inter- és multidiszciplináris megközelítést. Mindemellett szükséges hozzá a magyar történelmi földrajz szemléletmódjának jelentős bővítése is, mert a hadügy örökös jellemzőiből fakadóan olyan társadalmi események feldolgozását szükséges földrajzi alapon elvégezni, amelyek eredete csak részben kötődik a Kárpát-medencéhez. Mondhatjuk úgy is, a magyar hadtörténelem ugyan Kárpát-medencei jellegű, de teljes egészében szervesült a kontinens hadügyi folyamataiba: szellemiségében, intézményrendszerében, mindenkori gondolkodásmódjában európeér volt. Ennek törvényszerűen így is kellett lennie, mert amilyen a társadalom egésze,

olyan hadügye, s ha a magyarság az úgynevezett „történelmi oldalával” Európa felé fordult – ez a Nyugat mellett legtöbbször a Balkánt jelentette –, akkor háborúinak is európaiaknak kellett lenniük. Megjelenik ez földrajzi elhelyezkedésünkben és történelmi jelentőségünkben is. A magyar történeti földrajz szempontjából az előbbieken leírtak felvetik annak kérdését, hogy tudományterületünk egyetemes és hazai fejlődése, állapota lehetővé teszi-e az ilyen, több történelmi oldalú hadtörténelem földrajzi feldolgozását. Véleményünk szerint igen, de csak abban az esetben, ha az európai folyamatokat is figyelembe vesszük.

A magyar hadtörténelem eseménytörténetéből és a hadügy mindenkori, mondhatjuk, ősi logikájából ered, hogy földrajza csakis a Kárpát-medencén túli horizont tudomásulvételével írható meg. Ennek van egy topográfiai és egy chorológiai oka. A topográfiai ok mindössze abban a tényben merül ki, hogy hadtörténelmünk olykor nagyon jelentős eseményei – főleg a Mohács előtti évszázadokban – a Kárpát-medencén kívül történtek, sőt attól olykor – az akkori léptékben gondolkodva – igen nagy távolságra. A honfoglalást követő kalandozó hadjáratok főbb helyszíneinek térképei (KRISTÓ GY. 1986; DUDAR T. 1991) főleg Európa középső területeit emelik ki, nagyjából a Genovai-öböl és a Fríz-szigetek, valamint az Otranto és Kieli-öböl között vont képzeletbeli egyenesek határolta vidékeket. Egyes hadjáratok természetesen jóval túlnyúltak a kalandozó vállalkozások fenti centrumán. Az államalapítást követő évszázadokban a magyar hadak olykor meglepően nagy távolságokra is eljutottak a Kárpát-medencétől. Így lett Itália a vegyesházi királyok évszázadaiban hadtörténelmünk egyik fontos színtere. Másik közismert vállalkozásunk II. András király szentföldi hadjárata volt: a Buda és Jeruzsálem közötti, térképen légvonalban mért távolság 2500-3000 km. Itália és a Szentföld a magyar hadtörténelem kivételes messzeségű vidékei. A Kárpát-medencén túli jellegüket tekintve egyáltalán nem páratlanok. A magyar állam természetföldrajzi keretén túl, a Marseille, Antwerpen, Vilna, Várna által kijelölt hatalmas négyszög a magyar hadtörténelem külföldi színhelyeinek legfőbb térsége: természetesen kivéltelek itt is vannak. Amikor a múlt század első felében neves hadtörténészünk, MARKÓ ÁRPÁD (1943) megírta szintetizáló feldolgozását, akkor abban elhelyezte a Kárpát-medencén túli magyar hadtörténelem főbb eseményeinek topográfiai vázlatát. E melléklet – *Magyar csapatok harcainak színhelyei Európában, Magyarországon kívül 1000-tól 1882-ig* címmel – a fenti terület centrum jellegét bizonyítja. A katonaföldrajzi magterület déli részén foglal helyet a történelmi Magyarország, amely körül szép egyenletes eloszlásban, a földrajzi távolság mértékével párhuzamosan ritkulva helyezkednek el a szórványossá váló topográfiai pontok. A vázlaton MARKÓ nem jelölte a magyar államhatárokon belüli eseményeket, amitől a térképvázlat azt a benyomást kelti: mintha földrajzilag létezne egy Kárpát-

medencén túli magyar hadtörténelem is. Hadtörténelmünk geográfiai valóban két részre bontható, ám a két elem nem választható el egymástól. A külföldi magyar hadjáratok, legyenek azok pusztán a magyar állam vállalkozásai, vagy a Magyar Királyságot is magába foglaló birodalom idegen földre vezetett akciói, mindig szoros kapcsolatban voltak az anyaországgal. Ez pedig geográfiai szempontból azt feltételezi, hogy a külföldi hadjáratokra – még ha olykor csak áttételesen is – hatottak a Kárpát-medence földrajzi folyamatai, képletei. Ennyiben a természetes határaikon túli hadtörténelmünknek mindig is voltak bizonyos Kárpát-medencei vonásai.

Ami hadtörténelmi földrajzunk tudományos látóhatárának kiterjesztése mellett szól chorológiai szempontból, az a topográfiai argumentációnál mélyebb gyökerű. Jóllehet érdekes szellemi kaland lehet a chorológia – az immár másfél évszázada élénk polémiát kiváltó jelenség – értelmezése a történelmi földrajzban, de most célszerű elfogadnunk ennek egyszerű, a mondandónk szempontjából fontos tartalmát. A chorológiának a geográfián belül is több értelmezése ismert, és e téren a legnevesebb földrajzosok némelyikének nevét – RITTER, RICHTHOFEN, MARTE, HETTNER, HARTSHORNE, SCHMITTHENNER, PLEWE, SIEGER, GERLING, BOBEK, hogy csak a legfontosabbakat említsük – kell kiemelnünk (*Tietze, W.* 1968-1972). Mindegyiküknek egyedi szakmai felfogásáról beszélhetünk, és a chorológia a modern elméleti földrajzban is eltérő értelmezések szerint szerepel (*Wirth, E.* 1979). A biogeográfiában gyakorta azonosítják a növényföldrajzzal (*Vofkori L.* 2003), aminek annyi jogosultsága feltétlenül van, hogy ezen belül nagyon hangsúlyos elem a földrajzi vagy a térbeli elterjedés. Az utóbbi a chorológia primer jelentése. Geográfiaelméleti szempontból azonban ennél sokkal összetettebb jelenséget feltételez: az ugyanabban földrajzi térben egyesült geográfiai tényezők kauzális kölcsönkapcsolatainak elmélete (*Tietze, W.* 1968-1972. I. p. 677). Egy magasabb értékű chorológia-értelmezés jelenik meg az elméleti geográfiában, amely az előző felfogáshoz hozzárendeli: a kölcsönkapcsolatok vizsgálata alapján beszélhetünk chorológiai alapú elmélet kialakításáról is (*Wirth, E.* 1979. p. 233). Ebben az esetben a chorológia már a gondolkodást, az absztrakciót segítő földrajzi modellé emelkedik. Bármelyik változatát tekintjük is a chorológiának, mindegyikben megtaláljuk a földrajzi elhelyezkedés, az elterjedés és a geofaktorok közötti kapcsolatot. A hadtörténelmi földrajz szempontjából fontos tudománytörténelmi tény, hogy *Alfred Hettner* (1927) a geográfiát történelmi szemléletmódú tudományként írta le, és a chorológiai felfogást – mint a földrajzi gondolkodás karakteres jellemzőjét – elválaszthatatlannak tartotta a kronológiai megközelítéstől. Ezzel – jóllehet szándéka nyilván nem ez volt – a történelmi földrajz lényegét adta meg: chorológiai vizsgálat kronológiai irányultsággal. Ez a komplex szemléletmód a

hadtörténeti földrajzi kutatásokat a Kárpát-medencén túlra vezeti, aminek több szinte kézenfekvő oka van.

A chorológiai szemléletmód a hadtörténeti földrajzi kérdések vizsgálata során abban gyökerezik, hogy esetünkben a múlt földrajzi állapotaira vonatkozó katonaföldrajzról van szó. Értendő ez alatt mind a hadügyi társadalmi mozgások és események földrajzi elterjedése, mind pedig az őket generáló társadalmak térbeli viselkedése. Az utóbbi már átnyúlik a történeti politikai földrajz területére. Ha a fentiekben azt mondtuk, hogy a chorológia egyik fontos tartalmi eleme a geofaktorok közötti kölcsönkapcsolat, akkor ezt érvényesnek kell tartanunk a hadtörténeti földrajzra is. A földrajzi tényezők vizsgálata a múlt katonaföldrajzi állapotokban nem áll meg pusztán egyes katonai jelenségeknél a térben, hiszen ezek mindig valamilyen szerves társadalmi, térbeli, olykor egyenesen természeti folyamat eredményeként jönnek létre és foglalják el helyüket a végtelen mennyiségű földrajzi pont egyikén. Ezek a megelőző folyamatok a hadtörténeti földrajz látóhatárának készítésére irányába hatnak. Ugyanilyen terelő erőt gyakorol a mindenkor hadügy – történelmi korlátoktól független – működési mechanizmusa is. A 19. század első felében CARL von CLAUSEWITZ összegezte az egyetemes hadügy társadalmi – főleg külpolitikai – jellemzőit, és fő művében, a *Vom Kriegeben* (Clausewitz, C. von 2013) a katonaföldrajzi tényezőket is. Jóllehet a katonaföldrajz mint a tudomány még sokáig igyekezett figyelmen kívül hagyni CLAUSEWITZ geográfiai megállapításait, miközben a katonai szakma a mindennapok gyakorlatában követte azokat, ma már azonban egyértelműen bizonyítható, hogy a porosz katonai gondolkodó és filozófus tézisei jelentősen hatottak a geográfia és a geopolitika fejlődésére (NIEDERMAYER, O. VON 1934; NAGY M. M. – DÖVÉNY Z. 2020a). Mindaz, amit CLAUSEWITZ a háborús érintkezésről, a politikáról és a politikai erőszakról ír, determinálja a mai hadtörténeti földrajzi kutatásokat is, és ezeket a kontinentális szemléletmód felé tereli.

A hadügy geográfiája, a katonaföldrajz és az államok földrajzi érintkezése, kapcsolatrendszere – amilyen módon azt RATZEL (1903) és az elméletét továbbfejlesztő OTTO MAULL (1925) a politikai földrajzban leírta – sokkal közelebb áll egymáshoz, mint sokáig feltételeztük. Miután mindkettő az államok – földrajzi értelemben véve az államterek vagy éppen a térbeli organizmusok – egymás közötti kapcsolatával foglalkozik, így magától értetődő egymáshoz való kötődésük. CLAUSEWITZ (2013) a háborút egyfelől a politikai érintkezés egyik módjának tartotta, a politika egyik eszközének, másfelől az állami politikai célok megvalósítása érdekében alkalmazott sokrétű erőszaknak. Jóllehet az utóbbi valóra váltásáról immár két évszázada mélyreható tudományos polémia folyik, de nála még fő műve – a *Vom Kriege* – alapján a katonai fizikai erőszak és ennek geográfiája dominál (Hahlweg, W. 1969; Perjés G. 1983; Nagy M. M. 2017). Az utóbbi évtizedek világpolitikai folyamatai és

hadtudományi irányzatai árnyalták jelentősen a képet (FORGÁCS B. 2020). A katonaföldrajz fejlődéstörténetében pedig éppen napjainkban zajlik az a szemléletmódváltás, amelynek eredményeként a társadalomföldrajz egésze egyre nagyobb érdeklődéssel fordul a társadalmi erőszak jelenségének geográfiai kérdései felé. Már kialakult a kritikai geopolitika, valamint a kritikai katonaföldrajz (Nissel, H. 2010; Ruppert, L. – Stenmanns, J. – Vorbrugg, A. 2020; Korf, B. – Schetter, C. 2015). Az utóbbi elsősorban a katonai kérdéseket illetően a térbeli kötöttségű, társadalomtudományi perspektívákból kiindulva vizsgálódik. Kutatásainak középpontjában – a kritikai geopolitikához hasonlóan – a korunk emberének gondolkodását determináló térbeli, geográfiai modellek állnak. A sokrétű társadalmi erőszak és akaratervényesítés akár a CLAUSEWITZi, akár a kritikai katonaföldrajzot és a geopolitikát nézzük, az államok, az egymással ellentétes érdekű társadalmak konfliktusait vizsgálja. Ez a hadtörténelem örökös jelensége, amelynek alapvető, mondhatnánk triviális premisszája, hogy a nemzetközi kapcsolatok mindig túlnyúlnak az államhatárokon. Így a hadügy a politikai terek érintkezésének, politikai földrajzi sűrűlődségének egyik eszköze lesz, tehát történelme nem szorítkozhat pusztán a saját területekre. Történeti földrajzának is felül kell emelkednie ezen a szinten, hiszen ez fakad chorológiai eleméből, és ezt diktálja eseménytörténete is. Mindez a magyar hadtörténeti földrajzot abba az irányba kényszeríti, hogy hazánk katonai, erőszak-történeti vonatkozású geográfiai kutatásainál mind jobban figyelembe vegye azokat az európai térbeli folyamatokat, geofaktorokat is, amelyekre a múlt magyar társadalmi katonai eszközökkel, valamilyen erőszakalkalmazással reagáltak.

Mindezeket túl a kontinens vizsgálatára készlet a tájfejlődés sok évszázados folyamata is. A modern egyetemes történeti földrajz – még ha nem is egyedüli, de – központi kérdése a tájformálódás és tájformálás, amelyre az egyes kutatók eltérő válaszokat adnak. A táj- és vidékkutatás – anélkül, hogy mélyebben belebocsátkoznánk tudományterünk historiográfiai folyamataiba – tudatosan valamikor a múlt század elején kezdődött, és fokozatosan háttérbe, pontosabban a politikai földrajz és a geopolitika területére szorította a hatalmi terek történeti földrajzát. Az ökológiai, az agrártörténeti, a természetföldrajzi szakmai érdeklődés felerősödése, majd folyamatos térhódítása nagymértékben formálta mind az egyetemes, mind a hazai történeti földrajzot. A szakirodalom alapján úgy véljük, hogy – germanizáló fogalomként alkalmazva – a modern történeti földrajz fejlődési tendenciája a táj történeti geográfiai kiteljesedése felé halad (Hassinger, H. 1928; Overbeck, H. 1954; Becker, H. 1998; Schenk, W. 2011).

A tájtörténeti irányzat – még ha nem is uralja teljesen – történeti földrajzunkat, de domináns abban. A tájfejlődés azonban nem pusztán természeti folyamat, hanem a természeti és az antropogén faktorok közös

eredőjeként kialakuló állapotok sora, amelynek hosszmetzeti képét a történelmi pillanatok keresztmetzeti ábrázolásai alapján alkothatjuk meg. A témánk szempontjából döntő kérdés az lesz, hogy a múlt geográfiai állapotokban, azok kialakulásában a hadügy játszik-e szerepet, és így képes-e permanens indirekt hatást gyakorolni a hosszmetzeti képre. Szakmai meglátásunk szerint ez a tényező Európa minden szegletében kimutatható, hiszen a társadalom védelmi struktúrái, hadügyi folyamatai egyben is és egyenként is a legjelentősebb tájformáló antropogén tényezők sorába tartoznak. Ennek részletes bizonyítása dolgozatunkban nem feladatunk, így csak utalhatunk arra a Kárpát-medencei jelenségre; a magyar történelem legjelentősebb, egyben legmarkánsabb tájformáló időszaka a török korhoz kötődik (*Bulla B. – Mendöl T.* 1947), amely ugyanakkor hadtörténelmünk legfontosabb periódusainak egyike is. A táj változásában a hadakozó ember szerepe sokkal fontosabb, mint amiként az a békés évtizedek teremtette földrajzi képén látható. Ám hatása, miután a táj jelenlegi arculata csak fejlődésében értelmezhető, nem hagyható figyelmen kívül. Ezen a ponton pedig tetten érhető az a faktor, az idegen tájaknak az a hatása, amely történelmi földrajzunk tekintetét az európai kontinens távolabbi vidékei felé fordítja.

Amikor azt hangsúlyozzuk, hogy a tájhoz szorosan hozzátartozik fejlődése is az emberi történelem során, azzal egyben azt is állítjuk, hogy formálásában a szomszédos, közelebbi-távolabbi vidékek is szerepet játszhatnak. Ezek továbbító közege maga a hadügy intézményrendszere és térbeli tevékenysége, mozgása. Léteznek egyéb közvetítők is, mint például a közlekedés, a kereskedelem, a kulturális kapcsolatok, ám hatásuk a hadügyétől eltérő módon és mértékben érvényesül a tájban. Míg amazok általában hosszas folyamatok során, apró erőhatásokkal jelentkeznek, amelyekben lehetnek egészen extrém kilengések is, addig az utóbbi – történelmünk során – általában rövid idejű, nagy intenzitású erőt gyakorol a tájra. Ez még önmagában lehet pusztán a Kárpát-medencén belüli jelenség. Ám legtöbbször nem az volt. Miután a háború – mint a történelem állandó, mondhatnánk sajnálatos módon természetes állapota – a külpolitikai érintkezések egyik eszköze, így alkalmas az idegen tájhatások közvetítésére. Amikor RATZEL a háborút politikai földrajzában a nagy embertömegek mozgásaként írja le, akkor azzal e közvetítő hatás alapfeltételeinek megteremtését készíti elő. „...*A háború a geográfiai felfogásban a nagy embertömegeknek az egyik országból a másikba történő heves, anyagszerű és erőszakos mozgása; politikailag a békében megakadt államnövekedés továbbvitelére és a kusza, a népek közötti viszony tisztázására szolgáló leghatalmasabb eszköz...*” mondja RATZEL (1903, p. 93.) Az itt említett „*heves, anyagszerű mozgás*” azonban nem a véletlen műve, hanem olyan társadalmi folyamatok eredménye, amelyek – minden ilyenhez hasonlóan geográfiai okokból is fakadnak. Egyfelől előidézik a táj és a vidék földrajzi erői,

másfelől kiváltják őket a szintén geográfiai tartalmú, erőszak útján történő törekvések a külpolitikai célok megvalósítására. Mindennek – erősen leegyszerűsítve – az lesz az eredménye, hogy a hadszínterre – ahol szembenálló felek katonai erői fizikailag összeütköznek – behatolnak az idegen tájak földrajzi jellemzői. Amennyiben ezt átültetjük a magyar hadtörténelemre, akkor azt mondhatjuk; a Kárpát-medencei fegyveres küzdelmeinkre a fenti okok miatt determinált módon hatottak Európa távoli vidékeinek geográfiai folyamatai. A pontos értelmezés kedvéért elegendő lehet két példával élnünk a birodalmi terek fejlődéstörténetével kapcsolatban. Az egyik nagyon látványos, a Habsburg-birodalom ontogenezise, amely folyamatos átrendeződéseivel, majd a 18. század kezdete óta belső térszerkezetének változásával meghatározta hadtörténelmünket. A másik példa pedig a Török Birodalom, amely a Habsburg-nagyhatalomhoz hasonlóan, a Kárpát-medencébe való betörésétől kezdve folyamatosan kétfrontos háborúra kényszerült. Az oszmán seregek ingázása a perzsi és a Kárpát-medencei hadszíntér között egyrészt fékezte a birodalom európai terjeszkedésének ütemét, másrészt Közép-Európába exportálta az anatóliai rész térbeli folyamatainak hatását. Az ilyen jelenségek felméréséhez természetesen nem elegendő történelmi földrajzunknak csak a Kárpát-medencére fókuszálnia.

Kézenfekvő kérdés, hogy napjaink egyetemes és magyar történelmi földrajza képes-e integrálni a fentiekben leírt szemléletmódot és követelményeket. A mai nemzetközi történelmi földrajz fogalmi és funkcionális meghatározása szerint a térbeli struktúrák és folyamatok tértudománya, amely a múltra irányul és érdeklődésének központjában a kultúrtáj kutatása áll. Ezen belül kiemelten kezeli a tájformáló embert (*Schenk, W. 2011, p. 2.*). Megközelítésében nyilvánvaló a chorológiai szemlélet. Az antropogén tájformáló erők hangsúlyozása kedvez a kontinens egészére is kitekintő hadtörténelmi földrajzi vizsgálatoknak. Kissé másként áll a dolog Magyarországon, ahol – történelmi földrajzunk tudománytörténelmi folyamataiból eredően – feltűnően keveset foglalkozunk diszciplínánk elméleti kérdéseivel. A mai magyar történelmi földrajz – miként már írtuk – főleg a Kárpát-medencére figyel: e téren igyekszik pótolni a több évtizedes kultúrpolitikai szilenciumából eredő lemaradását. Tendenciájában azonban itt is érvényesül a kultúrtáj fejlődésének kutatására irányuló törekvés. Alaptézisként fogadja el: „...*A történelmi korok tájváltozásait a szüntelenül működő természeti erők és folyamatok mellett az antropogén jelenségek idézik elő...*” (*Frisnyák S. 2002, p. 17*). A táj kutatás – csakúgy, mint az egyetemes történelmi földrajz körében – itt is lehetővé teszi a hadtörténelmi földrajzi kutatások szervesülését, és mint ilyen nem választhatja el az európai folyamatoktól. Az utóbbi tényező azonban még nem tudatosult kellő mértékben. Ez nem is történhetett eddig meg, mert hadtörténelmi földrajzi kutatásaink – főleg a szűkös humán- és intézményi erőforrások miatt – a kezdeti lépéseknél

tartanak. Az első stádium fő feladata ebben az esetben is az átfogó Kárpát-medencei folyamatok leírása. Ám ezek feltárása, mélyebb értelmezése már nem végezhető el az európai chorológiai szemlélet mellőzésével, az idegen tájhatások figyelmen kívül hagyásával.

VIZSGÁLATI SZEMPONTOK EURÓPA HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

Európa hadtörténeti földrajza túl összetett kérdéskör ahhoz, hogy pusztán egyetlen nézőpont alapján feldolgozható lenne. A tudományos vizsgálata esetében magától értetődően komolyan esik a latba, hogy milyen részletességű képre törekszünk. A nagybani, pusztán az események, a főbb fordulópontok ismertetése nem oldható meg egyetlen szempont alapján, bármilyen szintézis megalkotásához több szakmai irányból érdemes közelíteni a kérdéshez. Tanulmányunk előző fejezetében azt írtuk, hogy a hadtörténeti földrajz a múlt katonaföldrajzi állapotainak tudományterülete, de ez még nem jelenti azt, hogy pusztán a katonaföldrajz módszertanával feldolgozható témakörökről lenne szó. A tisztán katonaföldrajzi szempont alkalmazása sokat nyújthat, de ettől vizsgálódásunk megmarad a hadművészet – sokszor a katonai eljárások – történetének keretein belül. Ez a katonai szakemberek számára kétségtelenül nagyon sokat nyújt, ám kételkedünk abban, hogy geográfiánk egészének épülésére is szolgálna. Amennyiben ezzel ellentétesen a háborúk és a nemzetközi konfliktusok történetére fókuszál a kutató, akkor pedig eredménye a politikai földrajz számára lesz hasznos, míg a katonaföldrajz javát kevésbé szolgálja. S a példák sorát lehetne még felhozni. A hadtörténeti földrajzi kérdések vizsgálatakor – a kutató társadalmi jelenség sokrétűségéből eredően – mindig sérül valamely ágazati történeti földrajzunk. A szakmai, módszertani megoldás még szinte teljesen kidolgozatlan.

A mai magyar történeti földrajz egészére jellemzőnek tartjuk, hogy a szintetizáló, akár a legszélsőségesebb geográfiai faktorokat is integrálni képes szemléletmódot még nem sikerült meghonosítania. Ennek okát leginkább a történeti földrajz egyik domináns jellemzőjében látjuk: olyan mennyiségű történelmi, földrajzi, valamint egyéb szakmai ismeretet szükséges egy-egy kutatónak uralnia, ami már meghaladja egyetlen ember szellemi és fizikai képességeit. Mindazonáltal törekedni kell az említett integrált szemléletmódra, amelynek térhódításával – reményeink szerint – gyarapodni fognak az összefoglaló magyar történeti földrajzi művek is. A FRISNYÁK SÁNDOR által először 1990-ben publikált Magyarország történeti földrajza című főiskolai tankönyv – hogy a közismert példával éljünk – kiváló alapja lehetne történeti földrajzunk módszertani megújításának is. Az amúgy csekély létszámú történeti földrajzos szakmai körében már több alkalommal szóba került, hogy megjelenése után immár több mint három évtizeddel jelentősen kibővítve célszerű lenne újból publikálni az alkotást. Az eredetileg hazánk történeti

földrajzát – mondhatnánk – a köztörténetírás szintjén tartalmazó kötet átdolgozásához a népesedés, a települések és az egyéb jelenségek, geofaktorok földrajzával mélyebben foglalkozó szakembereknek célszerű lenne ehhez munkájukkal hozzájárulniuk. Egy ilyen összefoglaló, szinte a szakmai minimumot tartalmazó, szintetizáló kötet – mint módszertani sorvezető – nélkül problémás lehet mind a Kárpát-medence, mind Európa hadtörténeti földrajzának megalkotása. Az alábbiakban a kontinens egészére irányuló hadtörténeti földrajzi kutatómunka legfőbb három lehetséges szempontját gyűjtjük össze.

1. *A tájformáló hatás.* A hadtörténelmi kérdések geográfiai vizsgálataihoz – az eddig elmondottakból eredően – első lehetséges szempontként a hadügy tájformáló hatása adja magát rendező elvként. Ez egy olyan mélyen földrajzi tartalmú megközelítés, amely egyszerre alkot rendszert a kronológiai és a chorológiai tényezőkből, azonban az utóbbi a domináns benne. A hadügy – mint antropogén tájformáló tényező – hatásának vizsgálata azonban nem ragadható meg egyirányú kapcsolatként. A társadalom védelmi intézményrendszerei, azok tevékenysége a térben ugyan kétségtelenül alakítja a tájat, de közben mind gondolkodásában, mind fizikai valójában idomul is ahhoz. Amennyiben a táj évszázadokon át magán viseli a benne élő embercsoportok erőszakos konfliktusainak nyomait, annyiban fegyveres erői is tükrözik a tájkaraktert. Itt érvényesül igazán a hadügy és a földrajzi környezet szimbiózisa, amely változatlanul jelen van minden történelmi korban, jóllehet jellege, megjelenési formája időszakról-időszakra változik. A hadtörténelem tájformáló hatásának központi kérdése, egyben a legérdekesebb problémája e szimbiózis változásának mértéke és milyensége. Megállapításához, továbbá leírásához történeti földrajzunk egyik fontos feladata lesz a katonai (a hadtörténelmi) funkcionális tájtypusok jelenségének megfogalmazása, létének bizonyítása, valamint kategorizálása. A földrajzi gondolkodás, a geográfiai homológia belső logikájából eredően és nem utolsósorban az európai történelem, továbbá kultúrtörténet folyamataiból adódóan – és erre napjainkban még csak feltételezéseink lehetnek – ugyanolyan általános jellemzőjű katonai funkcionális tájak különíthetők el a kontinens egészében minden egyes történelmi korban. Ugyanakkor tudományosan sokat mondó lehet annak meghatározása is, hogy e fő vonásaikban azonos funkcionális tájak – a lokális és regionális földrajzi faktorok miatt – milyen helyi eltéréseket mutatnak. Mindemellett érdemes kiemelnünk, hogy a hadügy tájformáló hatásának szempontja a természeti és a társadalomföldrajzi tényezők egyensúlyi helyzetét feltételezi, és a kutatást nem engedi sem az egyik, sem a másik oldal felé elbillenni. Hiszen a hadügy tekintetében a táj nem csak műtáj lehet, hanem figyelemmel kell lenni a természeti tájra, sőt egyes időszakokban az ősi, nyers állapotába tudatosan „visszavadított” tájakra is. Ezen a ponton a tájformáló hatás szempontjának érvényesítése már meghaladja a hadtörténeti földrajz kereteit, és kilép a

történeti földrajz teljes terére. Módszertani szempontból az a megközelítés dominál majd benne, amelyet HUGO HASSINGER (1931) történeti földrajzi szintézisében már láthattunk: a természeti viszonyokhoz rendelt antropogeográfiai jelenségek egyensúlya.

2. *A politikai földrajzi szempontok.* A hadügy történetének geográfiai megközelítésében való kutatása – ahogyan már utaltunk rá, szoros kapcsolatban van a politikai földrajzzal. Amennyiben az államoknak az erőszak által gyakorolt érintkezését vizsgáljuk, akkor a politikai földrajz, a geopolitika, valamint a katonaföldrajz között – a múlt vonatkozásában – aligha lehet éles határt vonni. A történeti földrajz teljességéhez, minden mai egyéb tudománytörténeti tendencia ellenére, továbbra is hozzátartoznak a politikai földrajzi jelenségek (NAGY M. M. 2016). A társadalomban élő ember biológiai felsőrendűsége elképzelhetetlen az általa alkotott közösség politikai szférája, valamint e közösségek egymás közötti érintkezése nélkül. E tényből, valamint az antropogeográfia és a politikai földrajz, továbbá a geopolitika fejlődéstörténetéből ered, hogy ezeknek a tudományterületeknek mind a múltban, mind a jelenben egyik állandó témája az államterek változása, a politikai térszervezés és térszerveződés, amelyek kapcsán – az európai történelem folyamatai miatt – rendre feltűnnek a determináló hadtörténelmi képletek is (Fairgrieve, J. 1925; Pounds, N. J. 1950; Maull, O. 1956; Hefferman, M. 2006). Ugyanakkor megfigyelhető az a tendencia is, hogy történeti földrajzunk egyes neves évfordulók alkalmával – mintegy teljesítve társadalmi kötelezettségét is – szívesen nyúl hadtörténelmi földrajzi vagy ilyen vonatkozású kérdésekhez (Dövényi Z. 2020; Csüllög G. – Horváth G. 2020; Kókai S. 2020). Az itt vázolt helyzet hadtörténeti földrajzunk figyelmét a politikai földrajzi szempontok érvényesítésére irányítja.

A fentiekén túl azonban egyéb – tisztán szakmai – tények is a politikai földrajzi irányultság mellett szólnak. A háborúk politikatörténetével foglalkozó kutatók, a diplomáciatörténészek, a katonai ismeretekben kevésbé bővelkedő hadtörténészek számára gyakorta nem kellően hangsúlyos: az európai konfliktusok egészen napjainkig egyben az egész világ nagyhatalmi viszonyrendszerén belüli összeütközések voltak. Legfőképpen pedig a háborús területi követelések és célkitűzések nemcsak pillanatnyi területi igényeket, társadalmi vágyakat fejeztek ki, hanem a kontinens politikai földrajzi térrendezésére is irányultak. Hogy egészen közismert példával éljünk, említjük az első világháború geográfiájának egyik jelenségét. A szemben álló hatalmak területi követelései, a politikai döntésekben – főleg a konfliktus kezdetén – megfogalmazott igények feltűnően szerény méretűek, sokszor lokális, esetleg regionális léptékűek, miközben a háború földrajzi tétje, a világ politikai földrajzi, geopolitikai hatalmi rendszerének teljes átrendezése már globális szintű (Nagy M. M. 2014). A politikai földrajzi szempontok érvényesítése

mellett szól az is, hogy az európai kultúrkör hadtörténelmében a területek birtoklása, a területi kérdések rendezése az ősi idők óta kezdve domináns volt, és ez a gondolkodásmód szervesült a modern hadelmélet egészében (Clausewitz, C. von 2013; Nagy M. M. – Dövényi Z. 2020a). Az európai fegyveres konfliktusok története leírható az államterek változásával, a térszerkezet hosszabb vagy rövidebb ideig tartó módosulásával és olykor a korábbi állapotba való visszarendeződésével. A háborúk következtében fellépő változások kiváló történeti földrajzi feldolgozását adta POUNDS történeti politikai földrajza (1950), valamint MAULL (1956) politikai geográfiája. S végezetül a legfőbb érv a politikai földrajzi szempont mellett az a hadtudományi tény, hogy a hadelmélet – a mintegy metodikai axiómává merevedett CLAUSEWITZI megállapítás szerint – mindig a hadügy és a politikum kapcsolatából indul ki. Ezt erősíti, hogy a porosz-német katonai gondolkodó véletlenül sem a háború fogalmaként, hanem módszertani alapelvként rögzíti híres mondatát: „...*azt a gyakorlat szempontjából ugyancsak szükséges szempontot is rögzítenünk kell, hogy a háború nem más, mint az állampolitika más eszközökkel való folytatása. Ha mindenütt fenntartjuk, ez a szempont egységessé teszi a szemléletet és minden könnyebben kibogozhatóvá válik...*” (Clausewitz, C. von 2013. p. 31.).

3. *Kultúr- és tudománytörténeti megközelítés.* A szellem- és kultúrtörténeti szempont érvényre juttatása a hadtörténeti földrajzi kutatásokban egészen új árnyalatú kutatási eredményeket ígér, és mindemellett – szakirodalmi ismereteink szerint – jelentősen gazdagíthatja történeti földrajzunkat. Eddigi kutatómunkánk során fokozatosan kristályosodott ki az a megállapításunk, hogy mind az egyetemes, mind a magyar történetírásnak és történeti földrajzunk van egy hallatlan méretű hiányossága: a mindenkori geográfiai műveltség figyelmen kívül hagyása. Véleményünk szerint a történeti földrajzi kutatásokba a geográfia tudománytörténeti vizsgálati eredményeink beemelése is sokszor nehézkes. A hadtörténeti földrajz esetében azonban másról, pontosabban fogalmazva egyébről is szó van. A kérdéskör lényegét abban lehet megfogalmazni, hogy a társadalom tagjainak általános földrajzi képe és műveltsége – ha szellemiségében és fő vonásaiban nem is, de – eltér vagy eltérhet a tudományos földrajz színvonalától, bár a kettő közötti kapcsolat nem tagadható. Jelenleg – és ez immár bő másfél évszázados világtendencia – oly módon írunk történeti földrajzi műveket, hogy a folyamatokat megtestesítő, névtelen kisemberek tömegének földrajzi világképét, műveltségét figyelmen kívül hagyjuk. Pedig nagyon fontos, jöllehet csak a fáradtságos mikro kutatások segítségével rekonstruálható geofaktorral van dolgunk. Amikor az emberről mint tájformáló antropogén tényezőről és hatásáról, a táj általa kialakított állapotáról értekezünk, és közben igyekszünk megérteni térbeli cselekvését, akkor nyilván segítségünkre lehet a természeti és földrajzi környezetére irányuló gondolkodásmódjának ismerete. Hangsúlyozzuk, nem az iskolában elsajátított

földrajzi tananyag tudásáról van szó, de ez is hozzátartozik. Ám ettől függetlenül, neveltetésével, a kisgyermekkorban a közoktatáson, a formális földrajzi intézményrendszeren kívül felszedett földrajzi tudása – még ha egészen primitívnek is tűnik – van minden embernek. Ez az ismerethalmaz egész életében gazdagodik, szervesül mindennapjaiban, és olykor eltérhet, hasznosabbnak bizonyulhat az iskolai tananyagnál. Egyszerűen azért, mert a köznapi, autodidakta módon megszerzett földrajzi ismeretek többnyire a napi életvitellel kapcsolatos, gyakorlatias tudást feltételeznek. E jelenség a hadtörténeti földrajzban a 19. század második felére egészen szélsőséges állapotokat eredményezett. NIEDERMAYER (1934) közel száz évvel ezelőtt mutatott rá a már említett jelenségre: miközben a hivatalos tudományos katonaföldrajz nem vett tudomást CLAUSEWITZ alapvető geográfiai-hadművészeti téziseiről, és továbbra is kereste a kiutat a túlzott leíró jellegéből eredő válságából, addig a katonai szakmai mindennapjaiban a Vom Kriege földrajzi szemléletmódja uralkodott. Vagyis a katonai szakma – természetes módon – nagyon gyakorlatias földrajzi műveltsége különbözött a tudományos katonaföldrajzétól.

A földrajzi műveltség más téren is fontos lehet. Hadtörténeti földrajzi és történeti politikai földrajzi kutatásainkat jelentősen bővítené a mindenkori politikai és katonai hatalmi elit geográfiai ismeretrendszerének feltárása. Eleve annak bemutatása, hogy egy-egy döntést megelőzően egyáltalán milyen mértékben vettek figyelembe geofaktorokat s milyen mélységű lehetett a földrajzi ismeretrendszer. Az utóbbi tényezőre – a geopolitika meghonosítása melletti argumentációként – KARL HAUSHOFER és köre hivatkozott, amikor abból a meggyőződéssel vallott tényből indult ki; az első világháborús vereség egyik oka a német hatalmi elit földrajzi műveltségének alacsonyabb foka volt az angolszász társadalmakéval szemben (Nagy M. M. – Dövényi Z. 2020b). Szakmai véleményünk szerint HAUSHOFER e megállapítása ugyan tartalmában vitatható, de továbbgondolásra késztet. Hiszen a modern hadügyben az egész tisztikar, azon belül a vezérkari testület és a tábornoki kar földrajzi műveltsége, tudása stratégiai tényezővé emelkedett. Azzá kellett válnia, mert a múlt század két nagy világháborúja végleg bebizonyította, hogy korunk nagy fegyveres konfliktusai legfőképpen a társadalmi – többek között a tudásbeli – potenciálok küzdelmei, s mint ilyenek sokkal szélesebben determináltak geográfiailag, mint sem, hogy pusztán a katonaföldrajz – szakmailag olykor leegyszerűsítő, de egyáltalán nem haszontalan – nézőpontja alapján ítélhessük meg őket.

ÖSSZEGRZÉS

Tanulmányunkat olyan problémafelvetésnek tartjuk, amely segíthet a magyar történeti földrajz immár három évtizede tartó újjászületésének és kiteljesedésének folyamatában. Igyekeztünk bemutatni és bizonyítani azokat a

tényezőket, amelyek a Kárpát-medencei irányultságnak az Európa egésze felé történő módosulása mellett szólnak. A két kérdéskör egy időben történő vizsgálata nem zárja ki egymást, tehát nem valamelyik prioritásának szorgalmazása mellett érvelünk. Pusztán azt állítjuk, hogy hadtörténeti földrajzunknak mindkettőre szüksége van. Az ilyen jellegű vizsgálatokhoz szükséges első lépések egyike annak a szempontrendszernek a meghatározása, amelynek alapján az eddigieknél jelentősebb kutatási eredményeket várhatunk. Az általunk leírt főbb posztulátumokat nem tekintjük kizárólagosnak. Sokkal inkább szilárd szakmai nézetünk, hogy ezek együttes alkalmazásában rejlenek a nagy lehetőségek. Dolgozatunk írása során azonban több alkalommal kísértett az az eddig nem említett felismerés is, hogy a hadtörténeti földrajz módszertani szempontjainak feldolgozása túlmutat egy ágazati történeti geográfia keretein. Ami hiányzik, az a történeti földrajzunk egészének elméleti kérdéseire irányuló szakmai polémia, amelyre – úgy tűnik – soha nem jutott idő, de amelyet soha nincs késő elkezdni.

IRODALOM

- BECKER, H. (1998): Allgemeine Historische Agrargeographie. – Verlag B. g. Teubner, Stuttgart. 333 p.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi Nyomda, Budapest. 611 p. + 24 t.
- B. SZABÓ J. (2015): Mohács: régi kérdések – új válaszok. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 144 p.
- CLAUSEWITZ, C. von (2013): A háborúról. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 706 p.
- CHOLNOKY J. 1935: Földrajz és történelem. – Földrajzi Közlemények 63. 4-6. pp. 57-62.
- CHOLNOKY J. (1935a): Hazánk és népünk egy ezredéven át: a magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 213 p. + 63 t.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2020): Geopolitikai elvek Ausztria és Magyarország területi feldarabolása mögött. – Történeti Földrajzi Közlemények 8. 1-2. pp. 28-37.
- DÖVÉNYI Z. (2020): Trianon 100: a békediktátum földrajzi megközelítésben, V. Földrajztudományi Nap az Akadémián. – Történeti Földrajzi Közlemények 8. 1-2. pp. 1-2.
- DUDAR T. (szerk.) (1991): Történelmi világatlasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- FAIRGRIEVE, J. (1925): Geographie und Weltmacht: eine Einführung in die Geopolitik. – Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünwald. 426 p.
- FORGÁCS B. (2020): Gerillák, partizánok, felkelők: az irreguláris hadviselés elméletének története – korunk kihívásai. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 238 p.

- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz alapjai. – In. TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 9-20.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In. PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9-23.
- HAHLWEG, W. (1969): Carl von Clausewitz: Soldat – Politiker – Denker. – Musterschmidt-Verlag, Göttingen-Zürich-Frankfurt. 133 p.
- HASSINGER, H. (1928): Über die Beziehungen der Geographie zu den Geschichtswissenschaften. – Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 21. 1928. évi kötet. pp. 3-29.
- HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder&Co.G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. XII + 331 p. + 8 t.
- HAUSNER G. – PADÁNYI J. (2012): Zrínyi-Újvár emlékezete. Argumentum, Budapest. 201 p. + 38 t.
- HEFFERNAN, M. (2006): A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. – In. BUTLIN, R. A. – DODGSHON, R. A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 200-247.
- HETTNER, A. (1927): Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt in Breslau. 463 p.
- KÓKAI S. (2016): Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 184-188.
- KÓKAI S. (2020): A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által. – Történeti Földrajzi Közlemények 8. 1-2. pp. 103-118.
- KORF, B. – SCHETTER, C. (szerk.) (2015): Geographien der Gewalt: Kriege, Konflikte und die Ordnung des Raumes im 21. Jahrhundert. – Borntraeger, Stuttgart. 246 p.
- KRISTÓ GY. (1986): Az Árpád-kor háborúi. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 326 p. + 24 t.
- MARKÓ Á. (1943): Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 288 p. + 3 t.
- MAULL, O. (1925): Politische Geographie. – Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin. 742 p.
- MAULL, O. (1956): Politische Geographie. – Safari Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- NAGY M. M. 2006: Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- NAGY M. M. (2014): Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- NAGY M. M. (2016): Politikai képletek a történeti földrajzban. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 1-14.
- NAGY M. M. (2017): Clausewitz és a történeti földrajz. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 1. pp. 17-32.

- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. (2020a): Clausewitz és a legitim német geopolitika. – *Hadtudományi Szemle* 13. 3. pp. 45-58.
- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. (2020b): Legitim geopolitika vagy nagyhatalmi ideológia? – 150 éve született Karl Haushofer. – *Földrajzi Közlemények* 144. 2. pp. 221-234.
- NÉGYESI L. (2010): Csatak néma tanúi: a csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 224 p.
- NIEDERMAYER, O. von (1934): *Wehrgeographie*. – *Wissen und Wehr* 15. 5. pp. 305-318.
- NISSEL, H. (2010): Kritische Geopolitik: zur Neukonzeption der Politischer Geographie in der Postmoderne. – *Österreichische Militärische Zeitschrift* 48. 1. pp. 11-21.
- OVERBECH, H. (1954): Die Entwicklung der Anthropogeographie (insbesondere in Deutschland) seit der Jahrhundertwende und ihre Bedeutung für die geschichtliche Landesforschung-Blätter für deutsche Landesgeschichte 91. 1954. évi kötet pp. 182-244.
- PERJÉS G. (1975): Az országút szélére vetett ország: a magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. – *Magvető Kiadó, Budapest*. 113 p.
- PERJÉS G. (1979): *Mohács*. – *Magvető Kiadó, Budapest*. 465 p.
- PERJÉS G. (1983): *Clausewitz*. – *Magvető Kiadó, Budapest*. 507 p.
- POUNDS, N. J. G. (1950): *Historische und politische Geographie von Europa*. – Georg Westerman Verlag, Braunschweig-Berlin-Hamburg-Kiel. 592 p.
- RATZEL, F. (1903): *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges* [Zweite umgearbeitete Auflage]. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München-Berlin. XVIII+838 p.
- RUPPERT, L. – STENMANN, J. – VORBRUGG, A. (2020): *Kritische Militärgeographie. Anliegen und Abgrenzungen*. – *ResearchGate* 2020. február, pp. 28-30. [utolsó letöltés: 2020. november 25].
- SCHENK, W. (2011): *Historische Geographie*. – *Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt*. IX + 134 p.
- TIETZE, W. (szerk.) (1968-1972): *Westermann Lexikon der Geographie I-V*. – *Westermann Verlag, Braunschweig*. 5 db.
- VOFKORI L. (2003): *A földrajztudomány rendszertana*. – *Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda*. 253 p.
- WIRTH, E. (1979): *Theoretische Geographie: Grundzüge einer Theoretischen Kulturgeographie*. – *B. G. Teubner Verlag, Stuttgart*. 336 p.

**A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉD TÉRKÉPÉSZETI INTÉZET
TÉRKÉPHELYESBÍTÉSI GYAKORLATA
(A TÉRKÉPNYILVÁNTARTÓ OSZTÁLY MŰKÖDÉSE)**

SUBA JÁNOS

**The map correction practice of the Hungarian Army's Cartography
Institution, 1919-1945. (The operation of the Map Registry
Department)**

The topographic maps record the condition of the area in the particular time of map making. The number and pace of changes are increasing with time so maps become obsolete fast. That is why it is an important task to provide the usability of the expensive maps as long as possible. The total of cartography operations, which provide the accordance between the content of the maps and the reality in a relatively continuous manner, are called map updating today. The contemporary term was map correction. This study reviews the Hungarian practice before 1945. While correcting the maps, property owners, economic, administration and social authorities were involved in order to make them inform the relevant mapping institution about the changes that occurred in their territory and influenced the content of the map. The official authorities were ordered to do so, while other institutions and organizations were kindly asked. The report could be completed in written form, graphic images or aerial photos. The most popular was the graphic image, whose form was defined by the instructions. The first instruction originated from 1923. These instruction were published more times. In the Cartography Institution an individual organization, the Registry Department, recorded the different versions of the official maps as well as the collection and processing of map correction data.

1. BEVEZETÉS

A topográfiai térképek a terepnek, a térképezés időpontjában fennálló állapotát rögzítik. A műszaki, gazdasági és kulturális tevékenység nyomán folyamatosan keletkező változások azonban hiányzanak a térképekről. A változások száma és üteme az idők folyamán egyre növekszik, következésképpen a térképek viszonylag gyorsan elavulnak.

A szakemberek régóta arra töreksenek, hogy a nagy költséggel, huzamos használatra előállított térképek használhatóságát minél tovább fenntartsák. Bár az egyes országok térképezettségének foka erősen eltérő, mégis általános feladatként merül fel a meglévő térképek tartalmának kiegészítése, az időközi változások térképezése. Ez a feladat a térképezési tevékenységen belül is egyre nagyobb jelentőséggel bír olyannyira, hogy egyes vizsgálatok szerint jelenleg a különböző módszerrel javított térképek mennyisége jóval meghaladja az újfelmérésből származó térképek számát.¹

1. TÉRKÉPHELYESBÍTÉS KÉRDÉSEI

1. 1. Térképhelyesbítés (térképaktualizálás)

A térképek tartalma és a valóság közötti összhang viszonylag folyamatos megteremtését biztosító térképezési műveletek összességét ma térképaktualizálásnak nevezzük. A korabeli fogalom a térképhelyesbítés volt. Az elnevezést a térképaktualizálás (Laufendhaltung), = térképnnyilvántartás értelmezésben gyűjtőfogalomként használjuk, amely magában foglalja a kiegészítés, a pótlás, a térképhelyesbítés, a felújítás stb. ismert fogalmakat. A térkép aktualizálás módszereit a szakirodalom² két alapvető csoportosításba: az időszakos és a folyamatos térképaktualizálási rendszerbe sorolja. A térképaktualizálás időszakos rendszerében valamely terület térképanyagát bizonyos időközönként a változásokkal kiegészítik. Az időköz nagysága függ: a terület földrajzi sajátosságaitól, a változások jellegétől és mennyiségétől, a térképező szolgálat fejlettségétől és nem utolsó sorban a térképekkel szemben támasztott követelményektől.

Az időszakos rendszeren belül kétféle gyakorlat alakult ki. Az egyik szerint – ez főleg a kisebb területű országokat jellemzi – időközönként a változások mennyiségétől függetlenül az egész ország területére elvégzik a szükséges aktualizálási munkákat (egyenlő időközű aktualizálást módszer).

A másik gyakorlat szerint a változások, várható mennyiségének arányában körzeteket alakítanak ki, és ezekre eltérő, időközöket állapítva meg, differenciáltan tevékenykednek (változó időközű aktualizálást rendszer). Ez utóbbi lehetőséggel általában a nagy területű, vagy a térképezett, területen belül nagy fejlettségi eltérést mutató országok térképező szervei élnek. Világosan megfigyelhető az a törekvés, hogy egyrészt az időszakos, aktualizálás

---

¹ Tremmel Á.: A térképaktualizálás kérdései In: Topográfiai térképek szerepe és jelentősége a népgazdaságban MÉM OFTH Bp. 1972. kézirat. 113-127.p. Topográfiai kiállítás és tanácskozás

² A történeti kartográfiai szakirodalom ismertetésétől helyhiány miatt eltekintünk, összefoglalóan lásd: (szerk.:) Dr. Bendeffy László: Magyar geodéziai irodalom 1498-1960 Bibliográfia (396.p) Bp. Műszaki kiadó 1964 és (szerk.:) Karsay Ferenc dr. Magyar geodéziai és kartográfiai irodalom Bp. Műszaki kiadó 1983. bibliográfiákat.

időtartamát a bekövetkezett változások mennyisége, alapján határozzák meg, másrészt az érintett területen belül is differenciáljanak. Ez a differenciálás; történhet a fentiek szerint területileg, de történhet az aktualizálás végrehajtásának mélységében is.

1. 2. Térképhelyesbítés (aktualizálás) követelményei

Térképaktualizálási rendszer megszervezésének vannak követelményei, feltételei, és elvi kérdései, amelyeket tisztázni kell. A térképaktualizálási rendszernek az alábbi követelményeket kell kielégítenie:

- Nyújtson áttekintést a feldolgozandó területen bekövetkezett időközi változások mennyiségéről, jellegéről;
- Biztosítsa a térképek tartalmát érintő változások folyamatos feltárását, begyűjtését;
- Oldja meg a begyűjtött anyagok rendszerezését, értékelését, kívánt egységekre (térképszelvényekre) való bontását;
- Tegye lehetővé a kiértékelt alapanyagok és adatok alapján a változások térképi megjelenítését;
- Biztosítsa a szükséges munkálatok döntő többségének irodai munkával való végrehajtását;
- Az aktualizált térkép, pontossága elégítse ki az érvényes előírásokat;
- Biztosítsa az aktualizálási rendszer folyamatos működtetéséhez szükséges új kiinduló munkarészeket.

A követelmények meghatározásán túl tisztázni kell, hogy milyen méretarányú térképanyag aktualizálására kerül sor. Természetes törekvés, hogy egy adott ország, vagy terület legnagyobb méretarányú legmegbízhatóbbnak ismert térképanyagát aktualizálják. Ez az esetek többségében megoldható, azonban előfordul, hogy akár a rendelkezésre álló térképanyag minősége (kora), a várhatóan szükséges munkamennyiség nagysága a térképanyag nagy tömege miatt, vagy személyi és dologi feltételek hiányában ettől az elvtől el kell térni. Elengedhetetlen feltételként el kell dönteni, hogy melyik térképanyag szolgál az aktualizálás alapjául. Ugyancsak előzetesen állást kell foglalni az aktualizálás tartalmával kapcsolatban. Tisztázni kell, hogy az alapul szolgáló térképanyag tartalmának egészét, vagy bizonyos elemeit, s az utóbbi esetben milyen elemeit vonják be az aktualizálásba.

1. 3. Térképhelyesbítés (aktualizálás) feltételei:

Az aktualizálási rendszer kialakításának számos további feltételét már előzetesen biztosítani kell: meg kell teremteni az aktualizálás jogalapját; létrehozni a végrehajtás szerveit; el kell készíteni és ki kell adni a megfelelő végrehajtási utasításokat; biztosítani kell az adatszolgáltatás folyamatosságát;

gondoskodni kell a beérkezett adatok folyamatos feldolgozásáról. Gyakorlati kérdésként merül fel, hogy milyen munkarészek szükségesek az aktualizálás végrehajtásához, milyen szervezet végezze a változásokra vonatkozó anyagok feltárását, gyűjtését és kiértékelését, hogyan történjék a változások térképi megjelenítése? Felmerül még további kérdésként az, hogy hány és milyen mélységű beavatkozást bír el egy térképanyag úgy, hogy pontossága; műszaki alapja és tartalmi összhangja még kielégítse a kívánalmakat. S az sem érdektelen, hogy megállapítható-e, s ha igen, hol van az elavulási határ, amikor aktualizálás helyett célszerűbb, új alapon új térképet készíteni.

Az elmondottak alapján az aktualizálás témakörében tartozik még:

- az időközi változások mennyiségének és minőségének megállapítása;
- a térképtartalmat érintő változásokra vonatkozó információk feltárása, begyűjtése, kiértékelése;
- a változások térképre való felvételével;
- és az aktualizálás egyéb sajátos kérdései.

1. 4. A változásokra vonatkozó- információk begyűjtése, értékelése

Az aktualizálás eredményes végrehajtásának alapvető fel tétele az időközi változásokról való informálódás, a vonatkozó adatok, dokumentációk felkutatása, begyűjtése. Ezeknek az anyagoknak, adatoknak széles köre ismert előttünk. A változásokról való informálódás módszerei két nagyobb csoportba sorolhatók: az egyik az aktív jellegű információ-szerzés, a másik csoportba a passzív jellegű módszerek sorolhatók.

Az első esetben a térképező szervek, illetve megbízottaik közvetlenül tevékenykednek a célból, hogy a szükséges információk birtokába jussanak. A második esetben kívülálló szervek, egyének – rendszerint adminisztratív úton kötelezették – szolgáltatják a változások adatait, dokumentációit. Mindkét módszerre vannak példák, tapasztalatok. Számos országban rendelkezések kötelezik az ingatlan tulajdonosait, a gazdasági és igazgatási szerveket, hogy a területükön bekövetkezett és a térkép tartalmát érintő változásokról, az illetékes térképező szervet, vagy megbízottját értesítsék. Ilyen gyakorlat volt hazánkban is 1945 előtt. A dolgozat ezt a gyakorlatot ismerteti.

A térképnyilvántartásnak (és helyesbítésnek) olyan módjáról kellett gondoskodni, a mely mellett az időközi változásoknak a topográfiai térképeken való szabatos és gyors érvényesítése lehetővé válik. Így bevonták azokat az illetékes, illetve az érdekelt hatóságokat, intézményeket, egyesületeket stb. – amelyeknek érdekük volt, (mert használták) a topográfiai térképek használhatósága, és naprakészsége – a térképek helyesbítésébe (nyilvántartásában), közreműködőként. Ez a közreműködés úgy történt, hogy az említett változásokat a Térképészeti Intézettel közölték. Erre a közreműködésre

a hivatali szerveket utasították, más intézményeket, szervezetek stb. felkérték. Ez egy bevált gyakorlat volt, amit az önálló magyar katonai térképészet is átvett és – kényszerűségből időhiány szakember hiány miatt – továbbvitt. Ezt a gyakorlatot utasítások pontosan szabályozták. Az első utasítás 1923-ból származik. Ezen utasításokat többször is kiadták.³ A katonai sajtóban is jelentek meg tanulmányok a térképhelyesbítés módszereiről, hiszen a honvédség volt az egyik legnagyobb térképfelhasználó.⁴

2. TÉRKÉPHELYESBÍTÉS MÓDJA A TÉRKÉPÉSZETI INTÉZETNÉL

2. 1. Szervezeti keret - Nyilvántartó osztály

A Kartográfiai csoportban működő Nyilvántartó szakosztály feladata volt a hivatalos térképek változásainak nyilvántartása, a térképhelyesbítési adatok gyűjtése és feldolgozása. Nyilvántartó osztályként alakult meg 1921-ben Niedermann Béla vezetése alatt. 1925-ben Térképhelyesbítő osztály névvel szerepelt. Az osztály neve a 40-es években Térképnylvántartó és Ellenőrző szakosztály is volt. A szakosztályban dolgozó nyilvántartó kartográfusok személye kevésbé változott, a nyilvántartó topográfust viszont esetenként vezényelték.⁵

2. 2. Térképhelyesbítés módja - adatok beküldése

Az időközi változásoknak berajzolásához, illetve bejelentéséhez szükséges térképszelvényeket a nyilvántartási anyagokat gyűjtő és bejelentő hatóságoknak, intézményeknek, egyesületeknek az Intézet adta át megkeresésre. A rendelet kiadása után az intézményeknek közölni kellett azokat a területeket, illetve a térképek szelvéyszámait, amelyekre hivatali hatáskörük kiterjedt, hogy az Intézet a legutolsó helyesbített 1:75000 méretarányú „részletes” térképeket elküldjék, mert a térképhelyesbítési adatok nyilvántartása ebben a méretarányban történt.

Első alkalommal az 1923. március 31-ig történt változásokat kellett közölni az Intézettel az egyes térképszelvények legutolsó helyesbítési

³ (E-56-hoz.) Útmutatás A M. Kir. Pénzügyminisztérium XIII/C. osztálya Állami Térképészet által készített és kezelt topográfiai térképek nyilvántartását szolgáló térképhelyesbítési adatok gyűjtésére és közlésére. Budapest 1923. Kiadja a M. Kir. Pénzügyminisztérium XIII. C. osztálya Állami térképészet.

⁴ Kogutowitz Lajos: A hivatalos térképek helyesbítése. Magyar katonai Szemle 1931. (1. évf.) 3. füzet 40-46.p.

⁵ A Térképészeti Intézet szervezeti felépítésére lásd: Suba János: A szervezet kiépítése és fejlődése In: Buga László- Hegedüs Ábel-Jankó Annamária – Mihalik József – Rajkó Annamária-Suba János– Szabó Béla– Szabó Gyula – Szabóné Szalánczi Erika– Tremmel Ágoston- Várszegi Lajos, (alkotószerkesztő: Buga László) A Magyar katonai Térképészet 100 éve 1919-2019 (Zrínyi kiadó, 93-112.p.

időszakától kezdve. Az első közlés után az egyes változásokat esetenként azonnal, legkésőbb félévenként összesítve április és október 1-én kellett közölni.

A térképnyilvántartási (helyesbítési) adatok szolgáltatása kiterjed minden érdekelt hatóság, szervezet részéről a működési területükön belül a tevékenységi körükbe tartozó minden részletre, melyeket a topográfiai térképek ábrázoltak.

Változások közlésénél közölni kellett a változások területét (pld. 1:75 000 méretarányú részletes térkép Pápa 5059.), mi változott a területen (térképen) belül és miben áll a változás (helyzetileg pontosan feltüntetve).

2. 3. A térképadatok közlésének formái

A közlés történhetett írásban, rajzban és légi fényképek útján. A legegyszerűbb módszer az írásbeli közlés volt, de az így nyert adatok a térképeken közvetlenül ritkán használhatók fel. Ezen közlések inkább csak figyelmeztetésül szolgálnak és a helyszínelés számára előjegyezték, vagy ha ezekre vonatkozó rajzok, tervek rendelkezésre állnak, azokat külön be kell szereznie az Intézetnek. A leggyakoribb az írásbeli közlés volt, a már előzőleg közölt építkezések, vagy egyéb tervezett munkálatok végrehajtása pl.: utak, vasutak építkezéseinek befejezése, vagy valamely jelzett tárgy eltávolítása, elnevezések hivatalos megváltoztatása stb. Az észlelt változásokat és hibákat lehetőleg rajzban kellett közölni, és az ehhez a szükséges szövegmagyarázatokat is mellékelni kellett. Csak mérethelyes pontos rajzzal közölt adatokat lehet gyorsan és közvetlenül a térképhelyesbítéshez felhasználni. Ezért, a rajzokat a helyesbítendő térkép méretarányában, vagy ennél nagyobb méretarányban kellett elkészíteni. A helyesbítési adatokat térképre, vagy oleátára kellett rajzolni. A beküldött rajzoknál fel kellett tüntetni, hogy azok végrehajtott építkezéseket, vagy csupán tervezeteket ábrázolnak-e? Tervezeteknél meg kell különböztetni azt, hogy jóváhagyott kiviteli tervről, vagy csak olyan előzetes tervezetről van szó, amelyen még lehet változtatni, mert az előbbit a tervekből átvették a térképre, az utóbbiak a térképnyilvántartó osztályánál előjegyezték, vagy mint építés alatt lévő adatok berajzolták a nyilvántartási térképbe.

A rajzban beküldött adatokat felhasznál hatóságuk szempontjából osztályozni kellett. Ezért a beküldők a térképbe közvetlenül átvihető adatokat „Helyzetileg pontos“ jelzéssel, míg azokat az adatokat, melyekről csak a tényleg fennálló, de helyzetileg fel nem tüntetett változásokra lehet következtetni „Pontos megállapítás szükséges“ jelzéssel látták el. A légi fényképekkel való közlésnél a terepről készült összes légi fényképet be kellett küldeni, mert azok kiértékelése és a térképekkel való összehasonlítása szükséges.

Térképhelyesbítési adatoknak rajzban való közlésénél a topográfiai térképek jelkulcsában meghatározott egyezményes jelzéseket kellett használni.

Ha a beküldő személyek rajzbeli készséggel nem rendelkeztek, a főbb tereptárgyakra vonatkozólag egyszerűbb ábrázolási módokat is használhatták. Fő elv, az volt, hogy a beküldött rajz, és az azt kiegészítő szövegmagyarázat a térképbe felveendő, vagy helyesbítendő tereptárgyról, tereprészletről méreteiben, helyzetében, jellegzetességében és részleteiben pontos és világos képet nyújtson topográfiai értékeléshez. Minden új adatot, piros (nem tinta) színnel kellett jelölni; és minden, ami kihagyandó, sárga színnel kellett elfedni. Oleáta vázlatoknál a címfeliratban fel kellett tüntetni, hogy mely számú, megnevezésű és méretarányú térképre illesztendő fel. A fölillesztéshez szükséges illesztő pontokat, a változott tárgy rajzának közelében, fekete színben kellett megrajzolni.

2. 4. Adatok gyűjtése

A következő adatok gyűjtésére helyeztek hangsúlyt:

- A közlekedési vonalak hálózatának változásai (utak, vasutak, hidak, repülőterek). Új útvonal: teljes piros vonal, ha még építés alatt áll, megszakított piros vonal. Műépítményeknél az áteresztők, hidak az útirányt keresztező rövid piros vonással jelölték. A hidak anyaga, ha 1,5 m-nél hosszabbak, piros színű (nagy betűvel): K = kő (cement, vasbeton), V=vas, F = fa betűjelekkel; 1,5 m-nél, kisebb hidaknál pedig (kis betűvel): k = kő (cement, vasbeton), f = fa rövidítéssel kellett jelölni.
- A hosszabb támasztófalak (1 m-nél magasabb), az út iránya mellett teljes fekete vonal hosszabb bélés-(védő-) falak (1 m-nél magasabb), az út iránya mellett húzott megszakított fekete vonallal ábrázolhatók.
- Töltések és bevágások (300 m hosszúság és 2 m magasságon felül) jelölése: a töltések az út iránya mentén piros teljes vonallal, a bevágások az út iránya mentén piros megszakított vonallal kellett ábrázolni. A hozzáírt számok a viszonylagos magasságot, illetve mélységet jelentik. Útmeredélyeket (6-7%-nál nagyobbak): az útirányt keresztező fekete vonalkázással jelezni.
- A vízhálózat és formáinak (folyamszabályozások, sodoráthelyeződés, medereltolódás stb.) változásainál: A vizek változásainál (vízszabályozások) ugyanaz a jelölés, mint az utak változásainál. Új folyammeder: két vékony piros vonallal. A régi meder elhagyandó (eliszaposodott, betöltött) részeit: sárga színnel kifedni. Egyértelmű legyen, hogy csak a víz medre, vagy ezzel együtt a part lejtéviszonyai is megváltoztak-e? A „Magyarázat”-ban beírni a régi meder mai állapotát (eliszaposodás, fásítás, betöltés, művelés alá vétel).

- Part burkolatát a partvonalra helyezendő rövid piros vonalakkal kellett ábrázolni, és a partburkolat anyagát piros színű K = kő, Fl = fal, F = fa, rövidítésekkel kifejezni.
- Töltések (párhuzamos művek), állandó jellegű sarkantyúk: erős piros vonallal, az anyagának piros betűvel való megjelölése mellett (K = kő, F = fa, Fö = föld) fejezhetők ki. 2 m-nél magasabb töltések viszonylagos magassága számokban mellé írandó; ha a töltés kocsival járható, akkor azt a „Magyarázata” szövegében beírni.
- A terepfödözetek változásainál (erdőkitermelések, erdősítések stb.) az új növényzethatárok (erdő, cserjés, rét, esetleg szőlő stb.): pontozott piros vonallal kellett kifejezni, míg a növényzet nemét a „Magyarázata” szövegében kellett részletezni.
- A térképen ábrázolt művelési ágak végleges megváltozásakor (erdőirtás, szőlők kivágása, nagyobb rét, legelő felszántása): a megszűnt művelési ág a térképen sárga színnel kifestni, az oleáta vázlatokon fekete vonallal körülhatárolva sárgára színezni; míg az új művelési ág neve a „Magyarázata” szövegében feltüntetni.
- Helységekben, építkezésekben előforduló változások, vagy hibák, amelyek a térképen jelezve, vagy ábrázolva vannak; ezen, régi építkezések és tárgyak eltávolítása, vagy újak létesítése.
- Helynevek és elnevezésekben beállott változások, vagy hibák.
- Helytelen ábrázolások a domborzatban, hibák a magassági adatokban, szintvonalakban (erdőirtások helyén).
- Közigazgatási határok változásai.

3. KÖZREMŰKÖDŐ SZERVEK ÉS FELADATAIK

Az általános elveken túl az egyes hatóságok az alábbiak szerint küldték be változási adataikat.

3. 1. Katonai parancsnokságok

Évente, november hónap végén kellett jelenteni oleátán, megfelelő magyarázó szöveggel ellátva a térképekkel kapcsolatban az általános észrevételeiket: olvashatóság, színezés, írásnagyság, papírmínőség stb. A kihelyezések, menetek stb. alatt észlelt változásokat szintén el kellett küldeniük.

3. 2. Csendőrség

Az őrsöket a térképnyilvántartó szakosztály a szárnyparancsnokságok útján látta el a szükséges térképekkel. A szárnyak működési területét a szakosztálynak mindig ismernie kellett, ezért minden változását azonnal jelenteni kellett. Az őrsök jelentéseit a szárnyparancsnokságok gyűjtötték és küldték be. A beküldendő szervek, hivatalok, intézmények közül a

csendőrségnek minden terepi változást jelenteni kellett. Előírás volt, hogy az oleátavázlatok készítésénél minden felesleges részletrajzot kerülni kellett, csak azt kellett feltüntetni, ami a változás helyzetének megállapításához feltétlenül szükséges volt.

Ezen kívül a még az egyes adatszolgáltató hatóságoknak kiadott útmutatást is figyelembe kellett venni a változásokról szóló jelentés szerkesztésénél az általános elveken kívül. Be kellett jelenteni a többi hatóságok működési körébe tartozó változásokat is, de a mérnöki szabatosság nem volt követelmény (pl.: a műutaknál az osztályozás).

Az oleátához rövid magyarázatot kellett csatolni, a változás rövid leírásával, és a változást létesítő szervezet megnevezésével. Mindig jelenteni kellett, hogy készült-e a változásról tervrajz, és ha azt a csendőrség a helyszínen nem tudná beszerezni, hogy a térképnnyilvántartó szakosztály kitől szerezhetné be, pontos címmel.

Egyes hatóságok – munkakörükből adódóan – jelentései nem foglalták magukban a terep minden változását. Ezért figyelemmel kellett kísérni és jelenteni a csendőrségnek a következő változásokat:

- Községeknél: templom, kápolna, kastély, malmok (vízi- vagy gőzmalom), áramfejlesztők, temető, téglavető, mészegető, ipartelepek, nagyobb középületek (elhelyezésre alkalmas), kórház, emlékművek, gödrök, óvóhelyül alkalmas pincék, mélyfúrás, gyógyforrás, különösen fontos volt a tagosításra vonatkozó adatok jelentése (pl. útürendszerváltozása stb.).
- Községek határában: kocsutak (nehezen járható terepen alárendelt, öszvér-, gyalogutakat is, ha fő összekötő utak), szekérutak, kápolna, kereszt, tanyák, majorok, puszták, szőlők, gyümölcsösök, bolgárkertészet stb.
- Épített utak mentén: minden műtárgy, kereszt, áramvezetékek stb.
- A nagyfeszültségű áramvezetékeknél fel kellett tüntetni, hogy az út melyik oldalán vezet, hol van az erőtelepe, melyik villamos társaság tulajdona. Ha a vezeték több őrsv területén vezet át, a nyomvonal a szomszédos őrsvökkel csatlakozzék.
- Uradalmaknál: gazdasági vasút (ló- vagy gépüzemű, személyszállításra alkalmas-e), a kisvasutak nyomtávja, halastó, szeszgyár stb. Érdeklődni kellett: van-e uradalmi térkép és az hol szerezhető be?
- Erdőknél: a fák neve (lomb- vagy tűlevelű), az erdőben történt összes változások (pl. erdőőrház, kilátótorony, kút, forrás, patak, menedékház, üdülőhely, kőfejtő, fűrésztelep, romok, nagyobb barlangok, erdőátvágásoknál a kocsizhatóság, kisvasutak, kötélpályák stb.).

- Bányavidékek és ipartelepeknél: hámor (zúzó, villanytelepek, bánya- és iparvasutak, siklók, kötélpályák, MÁV. iparvágányok, vízduzzasztók stb.
- Különös gondot kellett fordítani annak megállapítására, hogy a tereptárgy megszűnése végleges-e. Pl.: Sodronypályánál a sodronyt levették, de a tartóoszlopok és a gépház meg van; rövidesen ismét üzembe helyezhető. Vagy: gyárnál a gépházat lebontották, a gépeket elvitték, többi épület munkáslakóházakká átalakítva stb.
- Terepfödözetnél: a lecsapolt mocsár helyén szántó, legelő, erdő, szőlő stb. van-e. Hegyvidéken: hegyi utak, ösvények. Vízszegény területen: kutak, források.
- Új településeknél: ha a helyszínrajz beszerezhető, azt az oleátára ugyanabban a méretben le kell másolni. Ha a helyszínrajz nem szerezhető be, a parcellázott, illetve beépített területet a térképen megközelítő pontossággal körülhatárolni és vonalkázva berajzolni.
- Helyneveknél: a községi jegyzőknél lévő hivatalos helységnévtár és egyéb hivatalos adatok alapján, a térképen lévő helynevek helyességét ellenőrizni kell. Az eltéréseket, névváltozást, egyesített község új nevét azonnal jelenteni. Pótolni kellett olyan puszták, tanyák, majorok, dűlők, területek nevét is, amelyek a térképen nem voltak megírva. Ha a név téves, a helyes nevet jelenteni.
- Határváltozásoknál: községek határrészeinek átsatolását, közigazgatási beosztás változása következtében történt határváltozásokat (község- és járáshatár) is jelenteni kellett. Területátsatolásoknál azt is jelenteni kellett, hogy a kataszteri felmérés megtörtént-e?

3. 3. Államépítészeti hivatalok.

A változási adatokat rajzban (oleátán), és nyomtatványokon kellett beküldeni. Az oleátán pontosan kellett feltüntetni az út nyomvonalát, a kilométerköveket és azok számozását, a töltéseket és bevágásokat, a műtárgyakat (hidak, áteresztők, támaszfalak, völgyhidak) és 7%-, illetve 10%-nál nagyobb emelkedéseket. Megszűnt, forgalmon kívül helyezett útnál, útszakasznál – azon kívül, hogy előírás szerint sárgával kellett kifesteni – közölni kellett, hogy a megszűnt út helyén mi létesült, vagy, hogy a műút, mint talajút továbbra is használatban marad-e.

3. 4. Bányák.

Csak a felszíni változásokat kellett bejelenteni. A meglévő tervrajzokat kiértékelés végett be kellett küldeni. Az oleátán fel kellett tüntetni: a bányaépületeket (gépház, raktár stb.), bányavasutakat, kötélpályákat, siklókat, MÁV iparvágányokat, aknákat és tárnák nyílásait, a nyíltszíni fejtés határvonalát,

a bányához és munkástelepekhez vezető utakat, kőfejtőket, áramfejlesztőket, valamint a tereptárgyak neveit.

3. 5. Erdőigazgatóságok.

A változási adatokat rövid leírás kíséretében kellett beküldeni. Csakis az állandó, végleges változásokat kellett közölni. (Erdőkitermelést nem kellett bejelenteni.) Végleges erdőirtás esetében az oleátán fel kellett tüntetni, hogy az irtás helyén mi létesült (szántó, legelő, kert, épületek stb.). Következő változásokat kellett jelenteni: végleges erdőirtás; új erdősítés; a fák jellege (lombos, tűlevelű, vegyes, cserjés); határozott és határozatlan erdőszegély; az erdőben épült kilátótornyok (a vadászleshelyek nem tartoztak ide) és egyéb épületek kerítések, vadaskertek, utak, átvágások, nyiladékok, tisztások, a tisztások tereptárgyait (legelő, kert, épületek stb.), kutak, források, patak, gazdasági vagy iparvasutak, nagyfeszültségű áramvezetékek, nagyobb barlangok, az erdőben lévő tereptárgyak és a magaslatok névrajzi adatai.

Az új kataszteri, vagy nagyobb méretarányú erdőterképeket kiértékelés végett be kellett küldeni a Térképészeti Intézetnek.

3. 6. Vízirajzi hatóságok.

Ide tartoztak a folyami és kultúrmérnöki hivatalok, a Balatoni kikötők felügyelősége, a soroksári Dunaág kormánybiztossága, az ármentesítő és vízlecsapoló társulatok. Be kellett jelenteni a következő változásokat: mederszabályozás, partművek, zsilipek, gátak, vízmélység, árterületek és árvédelmi töltések, hidak (azok anyaga, teherbírása, pillérek, nyílások száma), különféle kompok, parti nádasok, zátonyok, szigetek, duzzasztó gátak, parti sarkantyúk, vízlevezető árkok és öntözőcsatornák, mocsarak és nedves területek lecsapolása, szivattyúházak, gátórházak, a vizekkel határos növényzet minden változása, a régi meder állapota (eliszaposodás, feltöltés, nádas stb.). A rajzhoz, ha szükséges volt jelmagyarázatot csatoltak.

3. 7. Városi mérnöki hivatalok.

- Be kellett jelenteni a városszabályozásnál, a parkokat, fürdőket, temetőket, sportlétesítményeket, nagyobb középületeket, gyárakat, rádióállomásokat, repülőtereket, villanytelepeket, kórházakat, laktanyákat, a város határában vezető utakat. A városrészeknél, új településeknél, a területek, hegyek, kilátótornyokat, menedékházakat, fontosabb épületeket stb. és ezek névrajzi változásait is meg kellett küldeni. Előírták, hogy a hivatalok a lehetőség szerint a város térképeket és a kiviteli terveket is küldjék meg a Térképészeti Intézetnek.

3. 8. Vasutak.

A változások adatait jelentették, ha szükségesnek ítélték, akkor térképen ábrázolták a változások helyét. Nagyobb változásokról a helyszínrajzokat kellett küldeni. Mit kellett ábrázolni:

- Új vonalak, szárnyvonalak, iparvágányok építése, vagy a régiek megszűnése. Az állomásokhoz vezető kisvasutak tulajdonosait. Megszűnés esetén a vonal állapota (vágányok felszedve, töltés, hidak, műtárgyak stb. megmaradtak-e). Új vasúti hidak méretei, hossza, szélessége, szerkezeti magassága, anyaga, teherbírása és 10 m hosszúságtól kezdve, (oldalnézeti rajza is kellett). Áteresztők, töltések, bevágások, alagutak, alul- és felüljárók létesítése vagy megszűnése.
- Új állomások, megállók, rakodók létesítése, vagy régiek áthelyezése, megszűnése. Állomások, megállók névváltozása. Állomásokhoz, megállókhoz, rakodókhoz tartozó épületek; a vonal mentén őrházak építése vagy lebontása.
- MÁV. lakótelepek építése. Állomásokhoz, megállókhoz, rakodókhoz, lakótelepekhez vezető utak. A vonalnak kétvágányúvá történt kiépítése, vagy az egyik vágány felszedése. Vasútvonalak áthelyezése, kanyarulatok kiegyenesítése.

3. 9. Balatoni és folyamhajózási társaságok.

Be kellett jelenteni a hajóállomások, hajójáratok, az állomások nagyobb épületei, téli kikötők és épületei, valamint az elnevezések körül bekövetkezett változások.

ÖSSZEGRZÉS

A térképhelyesbítési adatok, amelyeket az erre kötelezett hatóságok és szervezetek beküldtek, sokkal több adatot tartalmaztak, mint amennyit a térképek aktualizálása megkövetelt. Ezen adatok az országleíró osztály jelentőtérképeivel együtt alkották azt a katonaföldrajzi adatbázist, amelyből a hadszíntereket leíró hadműveleti segédletek honi adatait is nyerték.

Hazai tapasztalatok szerint elfogadható megoldásnak bizonyult elsősorban azokon a területeken, ahol a változások minimálisak voltak. Általában a változások ily módon való feltárása mind a teljességi, mind a szakszerűség terén sok kívánnivalót hagy maga után, gyorsan fejlődő területeken pedig véleményünk szerint megoldhatatlan.

Az időközi változásokra vonatkozó, információk feltárásával, gyűjtésével szorosan összefügg a sokféle forrásból származó, eltérő minőségű, nem térképészeti célra előállított anyagok, dokumentációk, adatgyűjtemények stb.

értékelése. Az értékelés kézenfekvő célja az említett információanyag teljességének, megbízhatóságának vizsgálata, térképezési célokra való megfelelő átalakítása, a térképek szelvényezésének megfelelő bontása. Ennek a feladatnak az ellátása nyilvánvalóan központi szervekre hárulhat, hiszen ott teremthetők meg a végrehajtás személyi és dologi feltételei.

IRODALOM:

- KOGUTOWITZ L. (1931): A hivatalos térképek helyesbítése. Magyar Katonai Szemle 1931. (1. évf.) 3. füzet 40-46.p.
- SUBA J. (2019): A szervezet kiépítése és fejlődése In: Buga László- Hegedüs Ábel- Jankó Annamária – Mihalik József – Rajkó Annamária – Suba János –Szabó Béla –Szabó Gyula – Szabóné Szalánczi Erika – Tremmel Ágoston – Várszegi Lajos, (alkotószerkesztő: Buga László) A MAGYAR KATONAI TÉRKÉPÉSZET 100 ÉVE 1919-2019; Zrínyi kiadó, pp. 93-112.
- TREMMELE Á. (1972): A térképaktualizálás kérdései In: Topográfiai térképek szerepe és jelentősége a népgazdaságban MÉM OFTH Bp. 1972. Topográfiai kiállítás és tanácskozás (kézirat) pp.113-127.

Térképek és útmutatások:

Hadtörténeti Térképtár B.IX.a. 33. 1:75 000 méretarányú térképek.

(E-56-hoz.) Útmutatás A M. Kir. Pénzügyminisztérium XIII/C. osztálya Állami Térképészet által készített és kezelt topográfiai térképek nyilvántartását szolgáló térképhelyesbítést adatok gyűjtésére és közlésére. Budapest 1923. Kiadja a M. Kir. Pénzügyminisztérium XIII. C. osztálya Állami térképészet

GEOPOLITIKAI IRÁNYZATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

TŐKÉS TIBOR

Geopolitical trends between the two world wars

Between the two world wars, geopolitics and geopolitical thinking experienced a renaissance. Geopolitics being a form social Darwinism, and its geostrategic tendencies have sought to explain the events of the era and to understand the new international situation after the First World War. During the era, there were several opposing opinions in geopolitical schools. The sharpest contrast is in the French and German schools of geopolitics, among which the theories cited by the formers representatives sought to refute all of the later claims, but the reverse was also true. This work seeks to give a brief overview within the limits of this extensive era.

Az első világháború után a geopolitika és a geopolitikai gondolkodás is reneszánszát élte. A geopolitika szociáldarvinista és a geostratégiai irányzata is igyekezett magyarázatot adni a kor történéseire, illetve magyarázni az első világháború után előállt új nemzetközi helyzetet. A korszakban több, adott esetben egymással szembehelyezkedő geopolitikai iskola is működött. Legélesebb szembenállás a francia és a német geopolitikai iskola között volt, melyek esetében az előbbi képviselői által jegyzett elméletek az utóbbi állításainak cáfolatát tűzték ki célul, ám természetesen ez fordítva is igaz volt. A munka a terjedelmi korlátok figyelembevételével ezt a korszakot igyekszik röviden áttekinteni.

A két világháború között több, érdekek tekintetében akár egymással szembenálló geopolitikai iskola alakult ki. A klasszikus geopolitika szociáldarvinista irányzatát Friedrich Ratzel és Johan Rudolf Kjellén elméletei alapozták meg (Tőkés, 2020). Mind Ratzel mind Kjellén az államot egyfajta élő organizmushoz hasonlította és mint ilyen szervezetnek az életjelenségeit, illetve az egyes államok egymáshoz való viszonyát vizsgálta (Ratzel, 1887; Kjellén, 1917). Az organikus államelmélet már Jean Bodinnél megjelent, 1576-os az Állam, azaz hat könyv a köztársaságról (Les six livres de la republique) című munkájának negyedik könyvében, melyben az államok kialakulását

fejlődését is vizsgálja (*Bodin*, 1583). De nem csak Bodin hasonlította az államot egy élő szervezethez, ugyanez a megközelítés megtalálható *Thomas Hobbes* 1651-ben megjelent *Leviatánjánál* (*Leviathan*), mely mű lényegét tekintve egyfajta organikus államfelfogásként is értelmezhető (*Hobbes*, 1651). A szociáldarvinizmus így már az első világháború előtt meghatározta a német és a francia geopolitikai gondolkodást.

De ebben az időszakban kialakult a klasszikus geopolitika egy másik irányzata is, melyet angolszász szerzők képviseltek: a brit és amerikai geopolitikai iskolák geostratégiai irányzatának megalapozói. Az Amerikai Egyesült Államok fejlődésével kapcsolatban mindenképpen említésre méltó két, az USA területi terjeszkedését meghatározó doktrína. A Monroe-elv, mely az Amerikai Egyesült államok ötödik elnökéhez *James Monroe* elnöki ciklusaihoz (1817-1825) köthető, és röviden az „Amerika az amerikaiaké” mondattal lehet meghatározni. A Monroe-elv kimondta (bár az 1850-es évektől nevezték csak így): az USA nem enged meg többé európai gyarmatosítási törekvéseket az amerikai kontinensen; tartózkodik az európai országok ügyeibe való beavatkozástól Európában; és az európai nagyhatalmaknak megtiltja a beavatkozást a nyugati féltekén, ellenkező esetben a beavatkozó nagyhatalom az Egyesült Államokkal találja magát szembe (*Izsák*, 2002). Meg kell jegyezni, hogy az elv működéséhez a 20. század előtt szükség volt a britek hallgatóságos beleegyezésére is. A Brit Birodalom természetesen nem az egykori gyarmataiból megalakult USA támogatását tartotta szem előtt, hanem saját, a brit gyarmatbirodalommal kapcsolatos politikai érdekeit, melyek számos esetben egybeestek a Monroe-elvben foglaltakkal. Az elv kézzelfogható alkalmazására 1898-ban, a spanyol-amerikai háborúban (1898.04.23-08.12) került sor. E háború az Egyesült Államok győzelmével ért véget, mely a győzelem következtében növelni tudta politikai és gazdasági befolyását a térségben és elérte bizonyos amerikai gazdasági körök régi célját, a Kuba fölötti uralom megszerzését. A még a háború évében aláírt párizsi-béke következtében a spanyolok lemondtak Puerto Ricóról, Guamról és a Fülöp-szigetekről, valamint elismerték, hogy az Egyesült Államok protektorátust szerzett Kuba fölött. A második elv az úgynevezett „sorsszerű küldetés” („*Manifest Destiny*”), mely szerint az Amerikai Egyesült Államok joga és kötelessége köztársaságának elterjesztése, így területének növelése az észak-amerikai kontinensen. Ez összeegyeztethető volt az eredeti 13 amerikai gyarmat első telepeseinek gondolkodásával is, mely szerint törvényszerű, hogy a

termékeny földek a puritán telepesek kezébe kerüljenek, és hogy azok meghódítsák a „vad nyugatot” és a civilizált mezőgazdasági termelést folytató kelet mintájára átalakítsák. Később az USA több területvásárlást és területi annexiót is ezzel az elvvel igazolt, sőt, ha szükség volt rá, akár háborúval is érvényt szerzett (mind az őslakosok mind a szomszéd államokkal szemben) a saját és népe érdekeinek. A területi terjeszkedés során egyaránt alkalmazta a Monroe-elvet is, sőt, ha érdekei úgy kívánták az Egyesült Államok igyekezett kijátszani az amerikai kontinensen jelen lévő európai nagyhatalmokat is egymás ellen. A terjeszkedés következtében Észak-Amerika nagy része – az Atlanti-óceántól a Csendes-óceán partvidékéig – az Egyesült Államok területének részévé vált, az így létrejött állam pedig a 19. század közepére a kontinens meghatározó nagyhatalmává vált. Ennek köszönhetően a 20. században ezt az elvet kiterjesztették a csendes-óceáni térségre is, mely az előbbi Monroe-elv mellett jól összeegyeztethető volt egy harmadik, az amerikai geopolitikai gondolkodást megalapozó elmélettel, a Mahan-elvvel.

A Mahan-elv *Alfred Taylor Mahan* ellentengernagyhoz kötődik, akire a munkái alapján, mint a tengeri hatalom geopolitikai teoretikusára hivatkoznak. Leghíresebb műve: „A tengeri hatalom történelemre gyakorolt hatása (The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783)”. A munka első fejezetében a tengeri hatalmat befolyásoló tényezőket mutatja be. Ezekből hatot határozott meg. Az első, a földrajzi helyzet: egy ország, mely tengerekkel határolt kevésbé veszélyeztetett külső támadásoktól és nem éhezik a területi terjeszkedésre, így a tenger felé fog fordulni és ott próbál terjeszkedni. Ebből a szempontból a szigetországok előnyösebb helyzetben vannak, mint a csak szárazföldi határokkal rendelkező országok. A második, a fizikai adottságok, különös tekintettel a partok fizikai adottságaira: fontos a megfelelően tagolt partvonal, a jó kikötők megléte, illetve a part menti területek kapcsolata a hátszággal, valamint a partvonal védhetősége. A harmadik, a területi kiterjedés: a megfelelő hosszúságú partvonal, a jó kikötési lehetőségek megkönnyítik a kapcsolattartást, ami előnyös a kereskedelem szempontjából. Ha azonban túl hosszú az adott ország partvonala, szükséges egy ütőképes flotta kiépítése, mely segítségével az adott hatalom ellenőrizheti a környező tengeri térséget. Ha ez nincs meg akkor a hosszú partvonal hátrányos is lehet. A negyedik, az ország lakosság száma: a nagy lakosságú országok, melyek az előző pont szerint jó vagy kevésbé jó adottságú tengerpartokkal rendelkeznek,

hajlamosabbak a tengeri hódításra. Az ötödik, a nemzet jellemző sajátosságai: a tengeri kereskedelem, de a terjeszkedés szempontjából is fontos, hogy az ország népe vállalkozó szellemű legyen és jó üzleti érzékkel rendelkezzen. És végül a hatodik, a kormányzati forma: a kormányzat feladata, hogy bátorítsa a nemzetet, valamint biztosítsa a stabilitást és lehetővé tegye a lakosság számára, a tengeri hódításokban rejlő lehetőségek kihasználását (*Mahan*, 1890). A Mahan-elv alapvetően az amerikai tengeri hatalom kiépítéséhez szükséges lépéseket határozta meg. Véleménye szerint az Egyesült Államoknak föl kell hagynia az izolacionista politikával és világhatalmi szerepet kell vállalnia. Az ország képes terjeszkedni, ha megfelelő flottával rendelkezik, megépíti a Panama-csatornát, támaszpontrendszert alakít ki a szigetekhez köthetően és nyitott gazdaságpolitikát folytat. Mahan véleménye szerint nagy jelentősége van a tengerek feletti uralom megszerzésének, ám emellett jól szervezett a tengeri haderőnél ugyan kisebb, de jelentős szárazföldi erőkre is szükség van ahhoz, hogy egy nagyhatalom helyzete stabil legyen (*Mahan*, 1890). De a tengerek feletti uralmat nem csak katonai stratégiai szempontból tartotta fontosnak, hanem gazdasági szempontból is. Ahhoz, hogy az Egyesült Államok hatalma stabil legyen és helyt tudjon állni riválisaival szemben, szükséges a tengeri kereskedelem uralása is. Egy erős flottával rendelkező tengeri hatalom előnyben van egy csekély flottával bíró, vagy egy csak szárazföldi területekkel rendelkező hatalommal szemben, mivel a világóceán, mely összeköti a világkereskedelmet ellenőrzése alatt áll, így az megsokszorozza lehetőségeit és erőforrásait. Elméletéből *C.M. Mendes Dias* a következő logikai sort vezette le: „Aki uralkodik az óceánokon, uralja a világkereskedelmet; aki uralja a világkereskedelmet, rendelkezik a világ erőforrásai felett; aki a világ erőforrásait megszerezte, uralkodik a világon magán. (*Szilágyi*, 2013, 35 p.).” Az amerikai tengeri hatalom kiépítésénél mintaként tekint a Brit Birodalomra, melyet előnyös lenne bevonni a riválisnak tekintett Németország és Japán elleni szövetségbe. Hosszú távon azonban – területi kiterjedésükből és népességükből következően – Oroszországot és Kínát tartotta veszélyesnek az Egyesült Államok érdekeire és hatalmára nézve, mely kettős ellen az amerikai-angol partnerség szövetségesnek kell, hogy megnyerje a két aktuális riválist Németországot és Japánt.

A két világháború közötti brit geopolitikai iskola legjelentősebb képviselője *Sir Halford John Mackinder*. Véleménye szerint a jövőben a

szárazföldi meghatározottság és elérhetőség fontosabb lesz, mint a tenger feletti uralom. A földrajz a történelem kulcsa (The geographical Pivot of History) című 1904-es előadásában kifejtette, hogy fontos Európa és Ázsia viszonya, azaz a két kontinens határán zajló események. Ázsia belső területei a közlekedés fejlődésének köszönhetően kulcsövezetnek tekinthetők, így Eurázsia tulajdonképpen a világ feletti uralom megszerzése a világ hatalmi viszonyainak átalakítása vagy fenntartása szempontjából kiemelt fontossággal bír. Emellett megkülönböztetett egy belső és egy külső peremívet. A belső peremív Németországon, Ausztria-Magyarországon, a Török Birodalmon keresztül Indiáig és Kínáig tart. Míg a külső peremívben Nagy-Britannia, Dél-Afrika, Ausztrália, Kanada, az Amerikai Egyesült Államok és Japán található. Tehát veszélyes, ha egy kontinentális nagyhatalom uralkodik Euráziában és képes összekötni Ázsia belső területei és Kelet-Európa erőforrásait, mert ez veszélyeztetheti a brit hegemoniát és felboríthatja a meglévő – a Brit Birodalom számára kedvező – erőegyensúlyt. Így meg kell akadályozni egy esetleges német-orosz szövetséget és fenn kell tartani a status quo-t Európában. Az első világháború után 1919-ben jelent meg Demokratikus ideálok és valóság (Democratic ideals and Reality) című munkája, melyben „Heartlandnek” azaz „szívtájéknak” hívja a kontinentális Ázsia területeit kiegészítve azt a Fekete- és a Balti-tenger medencéjével. Euráziát pedig a korábbi kulcsövezetet kiegészítve a déli magterülettel a „Southern Heartland”-el, azaz Afrikával, „World Island”-nek, „világszigetnek” nevezi. Az első világháború után Kelet-Európa jelentősége megnőtt, mivel az a hatalom, amely képes uralni e térséget képes lehet Kelet-Európa és a magterület erőforrásainak megszervezésére. Elméletében lépcsőzetes logikai formulát vezetett be: aki uralja Kelet-Európát, parancsol a magterületnek; aki uralkodik a magterületen, kormányozza a világszigetet; aki uralja a világszigetet, az parancsol a világnak. Az egyik legfontosabb cél megakadályozni Németország és Oroszország szövetségét: ki kell egymás ellen játszani Németországot és Oroszországot, és meg kell akadályozni e két forrás egyesítését, történjen az orosz vagy akár német irányból. Egy Nagy-Britannia és Franciaország stratégiai partnerségén nyugvó nyugat-európai szövetségnek, azaz az „entente cordiale”-nak szembe kell szállnia minden olyan hatalommal, amely Kelet-Európa és a Heartland erőforrásait képes lehet szervezett formában egyesíteni (Szilágyi, 2018).

Az amerikai *Nicolas John Spykman* már 1942-ben az Amerikai Egyesült Államok elszigetelődés politikájának föladását szorgalmazta, álláspontja szerint az új, második világháború utáni világrendet az USA aktív befolyásolásával, hegemoniájának érvényesítésével kell megformálni. Az 1942-es Amerikai Stratégia a világpolitikában (*America's Strategy in World Politics*) című munkájának befejezésében kifejti, hogy Amerika megnyerte az első világháborút, de elveszítette a békét. Az elemzésben több lehetőséget is fölvezet a második világháború utáni nemzetközi renddel kapcsolatban. Ezek a világföderáció, az amerikai-brit hegemonia és a hatalmi egyensúly. A felsoroltak közül a legelőnyösebbnek a hatalmi egyensúlyt tekintette. Úgy látta, hogy az új nemzetközi rend alapvetően nem sokban fog különbözni a világháború előtti világtól, továbbra is a hatalmi decentralizáció világa lesz három autonóm zónával: a Távols-Keleten, Észak-Amerikában és Európában (*Spykman, 1942*). Nem támogatja az egységes Európai Föderáció létrehozását, ám a regionális integrációkat igen, mivel ezek elősegíthetik az erőegyensúly kialakulását. Az Egyesült Államok az európai erőegyensúly megtartásában való érdekei megvédése mellett, segíthet az európai államoknak a rend és a politikai igazságosság rendszerének fenntartásában, egy megközelítőleg egyenlő erőkből álló népszövetségben, ahol az USA kiegyenlítő erőként van jelen. Mivel nem valószínű, hogy egy teljesen kiegyenlített rendszert létre lehet hozni, szükség van az USA jelenlétére, hogy szükség szerint beavatkozzon, mivel előbb vagy utóbb egyik-vagy másik európai nagyhatalom a többinél jóval erősebbé válhat és ebből egyenesen következik a világméretű konfliktus. Az USA kiegyenlítő szerepére azért is szükség van, mivel egy generáción belül kétszer játszódott le ugyanaz a forgatókönyv (a két világháború és előzményei) az Egyesült Államok és Európa között, vagyis az elszigetelődés, semlegesség, beavatkozás és háború ciklusa. A nemzetközi rendszerben stabilitást és biztonságot jelent, ha a hegemon hatalom kissé erősebb a kihívójánál, és ez igaz az Egyesült Államok és a többi nagyhatalom relációjában. Ázsiában Kína megerősödését jósolta, melyet földrajzi helyzetéből és méretéből adódóan az Egyesült Államokhoz hasonlatosnak tekintett és hosszú távon Kína gazdasági megerősödését és politikai szerepének növekedését vetítette előre. Ugyanakkor mind Ázsiában mind a nyugati féltekén egy regionális népszövetség létrehozása mellett érvelt. Az amerikai kontinensen egy ilyen szövetség alapjának tekintette a Pán-Amerikai

Uniót. A világban emellett létre kell hozni egy olyan együttműködést, mely a Népszövetség mintájára igyekezne megtartani az erőegyensúlyt a világban, és ezzel párhuzamosan lehetőséget adna az integrálódás mélyítésére mind az egyes tagállamok jogainak megvédésére. A geopolitikai tér háromdimenzióssá válásának köszönhetően elveti a tengeri hatalom globális uralmát. A világóceán és a világpolitika egységét elismerte, de kiegészítette a globális légtér tézisével (Szilágyi I. 2013).

Spykman, Mahan és Mackinder elmélete alapján egy új teóriát a Rimland, azaz a Peremterület elméletét alakította ki. Főosztása Mackinderhez hasonló, három részre osztja a Földet. Ezek a magterület (Heartland), a peremterület (Rimland) és part menti szigetek és part menti kontinensek (Offshore Islands and Continents). A második világháború után létrejövő nemzetközi rendszerben kulcsvezető a (mely az USA hegemoniájának megtartása szempontjából fontos) peremterület lépett elő, így a magterület jelentősége a földrajzi tények megváltozott külpolitikai értelmezése miatt visszaesett. A magterület igazi központja az Uráltól nyugatra található, az ezt övező félkör alakú rimland három nagy részterületből áll: az európai partvidékből, az arab közel-keleti sivatagból és az ázsiai monszun területekből. A peremterület tulajdonképpen a heartland szárazföldi hatalma és a szigeteket, szigetkontinenseket uralma alatt tartó tengeri hatalom közötti ütközőzóna. Spykman elképzelése az, hogy a rimland államai kulcsszerepet játszanak a Heartland szárazföldi nagyhatalmának támadásainak feltartóztatásában. Mackinder tételét módosítja: „Aki uralkodik a peremterületen, kormányozza Euráziát; aki kormányozza Euráziát, uralkodik a világ sorsa fölött”. A sziget és szigetkontinensek államait, Japán és Nagy-Britannia kivételével, nem tekinti tényezőnek. Egyedül az USA képes hegemon világhatalmi szerepet betölteni a második világháború utáni új nemzetközi rendszerben, ezért az USA globális jelenlétével és a peremterületet erősítő amerikai kontrollt biztosító szövetségek rendszerével lehet számolni Európában és a Távols-Keleten, és tulajdonképpen a Föld minden térségében (Szilágyi I. 2013).

A német geopolitikát az első világháború elvesztése után a visszavágás a német nagyhatalmi törekvések alátámasztása és a Franciaországgal szembeni revans igénye határozta meg. A német geopolitikai iskola megteremtője *Karl Ernst Haushofer*, akit több szerző is (Dalby, Ó Thuathail, Routledge) a szociáldarvinista és a geostratégiai

irányzat egyesítőjének tart, „a geopolitikát az állam tudatát, az állam térbeli megnyilvánulásának az ember államon belül létrejött térbeli kapcsolatának tudományaként tekintette” (Szilágyi, 2013:51). A geopolitikát országa megvédésének jogaként is értelmezte nemcsak a III. Birodalom határain belül, de az egész német nép által lakott kultúrterületen (Nagy - Dövényi, 2020). Geopolitikai gondolkodását meghatározta: az első világháború utáni európai és világpolitikai helyzetről alkotott képe – Haushofer nem értett egyet a versailles-i béke igazságtalanságaival –, a pánrégiók és páneszmények geopolitikája, az autarkia kérdésköre, az organikus államfelfogás, a határok kérdése, a tengeri és szárazföldi hatalom dualizmusa és a német kulturális talaj megőrzése (Szilágyi, 2018). E kérdéseket, melyek mind a szociáldarvinista irányzat, mind a geostratégiai irányzat témaköreit érintik, három legfontosabb – az 1927-ben megjelent *A határok földrajzi és politikai jelentősége* (Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung), az 1931-ben megjelent *Páneszmények geopolitikája* (Geopolitik der Pan-Ideen) és *A világpolitika ma* (Weltpolitik von heute. Zeitgeschichte) – munkájában elemzi. *A határok földrajzi és politikai jelentősége* című munkájában célja, hogy a határokról világos képet alkosson és egyfajta határtudatot teremtsen honfitársaiban. A határokat fejlődő, folyton változó organikus jelenségeknek tartotta. Véleménye szerint azok a jó határok, amelyek nem szigorúan csak jogi alapon húztak meg, hanem természetes lineáris (organikus) fejlődés következtében alakultak ki. Osztályozza a különböző típusú határokat, melyeket természeti, társadalmi-kulturális, valamint történelmi tényezők befolyásoltak (természetes határok, diplomáciai egyensúly eredményeként létrejött határok, védekező határok, folyó, tengerpart stb.). Közép-Európáról szólva kifejti, hogy a térség legnagyobb politikai földrajzi problémája, hogy miként húzható meg a természet adta és a történetileg kialakult politikai határvonal úgy, hogy megmaradjon a belső ipari és mezőgazdasági vidékeinek egysége és hogy a határtartományok hatékony védőövetet alkoszanak. Németország első világháború utáni helyzetébe nem nyugodott bele, és elutasította a versailles-i békerendszert, melyet álláspontja szerint meg kell változtatni. A *Páneszmények geopolitikája* című művében alapgondolatként felveti, hogy a földrajz és a történelem tapasztalatai alapján elmondható, hogy az egyes népeket ösztönszerűen mindenre kiterjedő célok hatják át, melyeket páneszményeknek nevez, ezek következtében törekednek a térbeli

megtestesülésre és növekedésre. A tér kitöltésének igénye, az autarkia kialakítására való törekvés és a világhatalmi viszonyok alapján, a páneszmék elérése érdekében az azonos kultúrkörhöz tartozó népek összefogását feltételezi. És ennek alapján négy pánrégiót különböztet meg, ezek élén egy-egy világhatalmi ambíciókkal rendelkező nagyhatalom áll. Pánamerika nagyhatalma az Amerikai Egyesült Államok, Páneurópa (Eurafrika) nagyhatalma Németország, Pánoroszország élén a Szovjetunió áll, Pánázsia pedig Japán uralma alatt áll. Az egyes pánrégióknak megfelelő mennyiségű erőforrás fölött kell rendelkezniük, elegendő népességet kell fölmutatniuk, kell, hogy legyen tengeri kijáratuk, illetve egyensúlyba kell hozniuk a vezető nagyhatalmak közötti viszonyrendszert. Megkülönböztet tengeri és szárazföldi eredetű páneszméket, melyekkel a Mahannál és Mackindernél ismertetett tengeri hatalom – kontinentális hatalom – szembenállást írja le. A világpolitika ma című munkájában a világ első világháború utáni helyzetét elemzi. Az első világháborút lezáró békerendszert fenntarthatatlannak tekinti. Az ezzel a békeszerződéssel megcsonkított területű országok, mint amilyen Németország is, a ratzeli organikus államfejlődés elmélete és a térség kulturális és történelmi összetartozása és fejlődése alapján vissza kell nyernék eredeti országtérületüket, melyet természetes fejlődés eredményének tekintett. Így e békeszerződések az erőviszonyok mesterséges meghamisításai csupán, és megjegyzi, hogy céljuk Németország meggyengítése és a természetes viszonyok esetén végbemenő német felemelkedés megakadályozása. Tehát az ily módon megcsonkított kis területű nagyhatalmaknak elsődleges célja e területek visszaszerzése. Véleménye szerint Közép-Európa Németország hagyományos háttérháza, mely annak vezető hatalma és e térség fontos Németország újbóli fölemelkedése szempontjából. Ebből a gondolatból kiindulva levezette, hogy a világsziget és a magterület német birtokbavételéhez uralni kell Kelet-Európát. Ez tulajdonképpen a fennálló békerendszer revíziója iránti igény meghirdetése, a további hódító politika folytatása egyszersmind a német nép nagyhatalmi törekvéseinek leírása. Összességében egyesítette a Ratzelnél és Kjellénél is megjelenő organikus államelmélet megállapításait (az állam tér iránti igénye, fejlődése, a határok dinamizmusa) a mahani és mackinderi geostratégiai irányzattal, melyet a pánrégiók bevezetésével az új első világháború utáni hatalmi helyzetre adaptált. Ennek alapján rámutatott, hogy Németországnak mit kell tennie ahhoz, hogy újra

elfoglalja szerinte méltó helyét a világ vezető nagyhatalmai között. Haushofer munkáit a náci ideológia, bár átalakítva, saját céljaihoz idomítva, de fölhasználta. Ez a tény és ismeretsége Rudolf Hess-el, aki tanársegédje volt, és kapcsolata számos náci vezetővel, köztük Adolf Hitlerrel, számos kaput kinyitott előtte a korabeli Németországban, ám ennek is köszönhető, hogy életművének és elméleteinek megítélése mind korszakonként mind országonként változó és nem feltétlenül pozitív képet mutat.

A francia geopolitika a két világháború között legfontosabb feladatának a német geopolitikával való szembe helyezkedést tekintette, mely tulajdonképpen a két ország szembenállásából is táplálkozott.

A francia geopolitikai iskola megalapozója *Paul Vidal de La Blache* nemcsak a geopolitika, de a francia társadalomföldrajz egyik legjelentősebb alakja. Hozzá fűződik a francia geopolitikai iskola egyik első és legfontosabb elemzése a Kelet-Franciaország (La France de l'Est) című 1917-ben megjelent tanulmánya, melyben az első világháború előtt megjelenik a porosz-francia háború előtt Franciaországhoz tartozó Elzász-Lotaringia visszaszerzésének gondolata. Érvelésében rámutat, hogy bármennyire is germán műveltségű a terület, a francia forradalomban való részvétele miatt a tartomány lakói a francia nemzet részei, még azok is, akik esetleg nem francia ajkúak. A francia társadalmat igen érzékenyen érintette a mindössze két megyényi Elzász elvesztése. Ezt mutatja, hogy a területet Franciaország korabeli térképein fekete foltként tüntették föl, vagy hogy letakarták a párizsi Concorde téren lévő Strasbourg szobrot, ezzel is kifejezve a revans, a területi revízió igényét Németországgal szemben. Franciaország ezt egy olyan helyzetben tette, melyben az ország gazdasági és katonai tekintetben csekélyebb lehetőségekkel rendelkezett, mint Németország. Ezzel a korabeli francia körök – még a francia nagyság és dicsőség (gloire) romantikus emléke ellenére – is tisztában voltak. Vidal és e korabeli francia vezetők véleménye szerint Franciaország biztonsága csak a német hatalom csökkentésével lehetséges. A francia geopolitikai iskola célja ekkor nem az európai területi terjeszkedés, hanem a német rivális feletti végső győzelem, az ország területi épségének helyreállítása és hatalmi státusának megerősítése. Ennek érdekében Franciaországnak arra kell törekednie, hogy Németországot tartósan meggyengítse. Ezt egy Németországot hátrányosan érintő határváltoztatás megvalósításával képelték el, mely során területeket csatolnak el és a francia német határt

– természetesen Elzász-Lotaringia visszaszerzésének következtében – keletebbre tolják. Abban az esetben, ha háborúra kerül sor, akkor Franciaországnak a németeket két csatában kell legyőznie. Emellett igen fontos, hogy ehhez a háborúhoz Franciaországnak szövetséget kell kötnie egy tengeri hatalommal – az egykori rivális britekkel – a németek ellenében. Vidal munkájában elemzi a Németország és Franciaország között fennálló konfliktust, és a német hegemoniatörekvéseket, majd ismerteti a nyugat-európai országok integrációját megkívánó okokat (Vidal de la Blache, 1917). Az elemzés Franciaországban az 1990-es évekig kevésbé ismert, talán ebben szerepet játszhatott veje és tudományos hagyatékának „kezelője” Emanuel de Martonne aki Vidal de la Blache-t követte a Sorbonne Egyetem földrajz tanszékén majd a francia geográfia vezető szaktekintélyévé vált. A két világháború között számos geopolitikai tárgyú elemzés született Franciaországban. Ez érthető, hiszen az ország jelentősen befolyásolta az európai terepasztal újra rendezését.

Emmanuel de Martonne, Vidal de la Blache veje, földrajztudós, geomorfológus. Fő művének a fizikai (Természeti) földrajz (*Traité de géographie physique*) című munkáját tartják. Az első világháború után részt vett Közép-Európa határainak megtervezésében, térségünk térképének átrajzolásában. Mint a francia küldöttség szakértője, Georges Clemenceau tanácsadójaként jelentős szerepe volt az első világháborút lezáró békék előkészítésében (A versailles-i, saint-germain-i, trianoni és sèvres-i szerződések). Többek között az ő javaslatait vették figyelembe Románia nyugati, illetve Csehszlovákia déli határainak kialakításánál. Jól ismerte a korabeli Közép-Európát, ám ehhez azért hozzá kell tenni, hogy inkább a Balkánnal és Romániával foglalkozott, így az általa javasolt határok (pl. a danzig-i folyosó, a magyar-csehszlovák, a magyar-román határ) nem voltak olyan szilárdak, mint azt remélték még akkor sem, ha állítása szerint a wilsoni elvek figyelembevételével lettek kialakítva. Ám kétségtelen tény, hogy e határok kialakításába a politikai és nagyhatalmi érdek is beleszólt. Ezért érthető, hogy később a nem megfelelően meghúzott határok újabb, a térséget érintő konfliktusok kirobbanásához vezettek (pl: feszültség a kisantant és Magyarország között, Második Világháború, Délszláv Háború). Emellett meg kell jegyezni, hogy a francia szakértők sokszor erősen vitatható hitelességű adatokra és forrásokra támaszkodtak a térség országaival kapcsolatban és ezek alapján alakították ki saját hitelesnek tekintett állásfoglalásaikat. A

határföldrajzi kérdések vizsgálata mellett jelentős munkája az általa szerkesztett, francia nyelvű egyetemes földrajz (*Géographie Universelle*) sorozat, melyben több politikai földrajzi elemzést is közölt. De Közép-Európa francia szakértőjeként a sorozat 1931-ben megjelent Közép-Európa kötetét is ő írta. Később azonban nem világos milyen okból elfordult a határföldrajzi kérdésektől, majd a politika földrajzból való száműzésének hívévé vált és erre bízta kollégáit is. A fordulattal kapcsolatos érdekesség, hogy a híres, később a 20. század egyik legjelentősebb francia történészévé váló Fernand Braudelt azzal, hogy témavezetését elutasította végleg a történettudomány felé fordította (Lacoste, 2012).

Albert Damangeon 1920-ban az európai helyzetet, illetve Európa térvesztését elemzi Európa hanyatlása (*Le déclin de l'Europe*) című munkájában. Ebben az elemzésben a gazdasági elemzést történeti és földrajzi nézőpontból végzi el így közelíti a történelmet és a földrajzot a gazdaságtudományok területéhez. Problémának tekinti Európa gazdasági széttöredezettségét, a nacionalizmus térnyerését és a nemzetekfelettség hiányát Európa gazdaságában. De 1935-ben *Lucien Febvre*-el vizsgálta a Rajna gazdasági és történelmi problémáit (*Le Rhin. Problèmes d'histoire et d'économie*). Ebben a munkában alapvetően szemben állt a német geopolitikával, és a német expanziós törekvésekkel, munkáiban a francia földrajzot jellemző humanizmus a meghatározó.

Tartalmaz geopolitikai tárgyú elemzéseket *Camille Vallaux* és *Jean Brunhes* 1921-ben a Történeti földrajz: a háború és béke földrajza (*La Géographie de l'histoire. Géographie de la guerre et de la paix sur mer*) című munkája is, mely első részében a földrajz és a történelem kapcsolatát, a társadalom és a népesség kérdését, a politikai földrajz alapkérdéseit, az államot, a regionalizmust és a föderalizmust vizsgálja. A második részben a korabeli rasszok, népek, nemzetek, államok konfliktusainak földrajzát, valamint a háború és béke kérdését elemzi. De a világháború utáni politikai-gazdasági és társadalmi kérdésekkel is foglalkozik többek között az új határok következményeivel. *Camille Vallaux*: A tenger (*La Mer*) című művében, mely legalább annyira politikai, mint társadalmi megközelítésű, a tengerek növekvő fontosságára hívja föl a figyelmet mind stratégiai mind gazdasági tekintetben. A mű negyedik részében, melyben a tengeri uralomról ír érezékelhető Mahan munkáinak a hatása. A föld és az állam (*Le Sol et l'Etat*) című elemzését erősen inspirálta Ratzel Politikai Földrajza, ám

nem esik a determinizmus hibájába, amit Ratzelnél általában a francia szerzők hol finomabb, hol erőteljesebb kritikával illettek.

André Siegfried az angolszász világ politikai földrajzát, illetve a nem angolszász ügyek nemzetközi földrajzát elemzi. Előbbinél vizsgálja annak kérdését, hogy mennyiben része Anglia Európának, illetve a Brit Birodalom nemzeti egységét, melyet, mint identitást mesterkéltnek tekintett. A választási földrajz franciaországi megalapozója: 1913-as Nyugat-Franciaország politikai térképe a harmadik köztársaság időszakában (Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République) című művében azt kutatja, hogy a természet és társadalomföldrajzi tényezők milyen hatással vannak a választói magatartásra. Felfigyelt arra, hogy a választói viselkedés területenként változik, és ezeket a különböző szavazói magatartásokat meghatározzák az adott terület természeti, társadalmi és gazdasági adottságai.

Jacques Ancel nyíltan szembehelyezkedik a német iskolával és elítéli a német geopolitika expanziós törekvéseit, ám elfogadja a ratzeli nevezéktant. Szerinte a geopolitika eszköz Németország nagyhatalmi törekvéseihez. Geopolitikája kísérlet a német geopolitika kritikájára, s francia geopolitikai szemlélet megalapozására. Álláspontja szerint a francia gondolkodók nem engedhetik át a német tudománynak a geopolitikát és nem hagyhatják, hogy Németország kisajátítsa azt saját céljainak és hatalmi törekvéseinek alátámasztására így főbb műveiben (Geopolitika (Géopolitique), 1936; A határok földrajza (Géographie des frontières), 1938; Az európai politikai földrajz kézikönyve, Európa diplomáciatörténete (Manuel de politique européenne, histoire diplomatique de l'Europe), 1936/1945) jól alátámasztott érvrendszerrel igyekszik kialakítani egy francia színezetű „ellen-geopolitikát”. Ancel ezért saját geopolitikai gondolkodását a határ kérdése köré építi föl, amelyet az emberi cselekvés termékének tekint, és nemcsak mint a földrajz természeti örökségét. Szerinte a természetes akadályok nem feltétlenül meghatározóak az államok közötti határok megállapításakor, példaként az Ural hegységet említi Oroszországgal, vagy az Égei-tengert Görögországgal kapcsolatban, melyeket a földrajzi domborzati elemek kettéválasztanak, mégis egységes államnemzeteket hoztak létre. A ratzeli érveléssel szembefordulva, melyet ő determinizmussal és pángermánizmussal átítatottnak ítélt meg, geopolitikai ellenvéleményébe – nyilvánvalóan a vidali humanizált emberföldrajz hatására – beépít egy új, igen összetett dimenziót, az emberi tényezőt. Így a geopolitikában, ahogy Vidal a földrajztudományban tulajdonképpen az emberi tényező jelentőségét hangsúlyozza, a természet által eleve elrendeltséggel szemben. Fő műveiben Ancel a nemzet francia eszméjét is védi, véleménye szerint az etnikum, a faj vagy a nyelv önmagában nem

elegendő egy terület és egy nemzetállam legitim és mechanikus összehangolásához. Geopolitikai szempontból csak ezek alapján a nemzetet és a nemzetállamot nem lehet meghatározni. Szükség van még hozzá egy közös emlékezetre, történelemre és az együttélés vágyára. A francia és német geopolitika szembenállására és különböző valóságértelmezésére igen jó példa Elzász-Lotaringia kérdése, mely egyszerre német és francia műveltségű is. Mind Ancel, mind Haushofer elhelyezte a terület problémáját saját geopolitikai fölfogásában és mindkét szerző ugyanarra a következtetésre jutott, miszerint az általa képviselt értelmezés a helytálló. Ancel a pángermánizmust agresszív elképzelésnek és az európai egyensúlyra károsnak tekintette, és a Szlávok és németek (Slaves et Germains) című munkájában ennek az éles kritikájának hangot is adott. A harmincas években a pángermánizmussal, illetve a német geopolitikával kapcsolatos álláspontja ellenére levelezésbe kezdett Karl Haushoferrel nézeteik ütköztetésével kapcsolatban, ám az idő nem volt alkalmas arra, hogy vitájuk kiteljesedhessen. Ancel 1943-ban ellenállóként veszíti életét mindössze három évvel Haushofer öngyilkossága előtt, így már nem volt lehetőségük arra, hogy vitájukat folytassák a háború után (*Zajec, 2016*).

A második világháború után a geopolitika Franciaországban átmenetileg háttérbe szorult és újabb fölemelkedésére csak mintegy húsz év múlva került sor. Németországban a III. Birodalom bukásával szintén kompromittálódott a terület, míg a kialakuló szocialista blokkban „nemzetiszocialista áltudományként” tekintettek a geopolitikára, melyet be kell tiltani. Az angolszász világban Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban azonban tovább folytatódtak a geopolitikai kutatások még ha a klasszikus szociáldarvinista irányzat háttérbe szorult is. A geostratégiai irányzat továbbfejlődéséhez azonban a Hidegháború és a bipoláris világrend ideális helyzetet teremtett. Ugyanakkor szükséges megjegyezni, hogy a két világháború közötti időszakban kialakult elméletek nem minden esetben, vagy csak módosításokkal voltak alkalmasak a bipoláris világrend leírására, ám még így is hatékonyan járultak hozzá az azokat alkalmazók céljainak eléréséhez. Például Mackinder Heartland teóriája, illetve Spykman Rimland teóriája nagy hatással volt a második világháború utáni amerikai stratégiai gondolkodásra.

IRODALOM

- ANCEL, J. (1936): Géopolitique, Delagrave. Paris. p.120
- ANCEL, J. (1936): Géographie des frontières, Gallimard. Paris. p.209
- ANCEL, J. (1936/1945): Manuel de politique européenne, histoire diplomatique de l'Europe (1871-1914), Delagrave. Paris. p.269.
- ANCEL, J. (1945): Slaves et Germains, Armand Colin, Paris, 224 p
- BODIN J. 1583. Les six livres de la republique, Jacques du Puis, Paris
- BRUNHES. J.-VALLAUX. C. (1921): La Géographie de l'histoire. Géographie de la guerre et de la paix sur mer, Alcan, Paris. p.716
- DEMANGEON A. (1920): Le déclin de l'Europe, Paris: Payot, p. 314
- DEMANGEON A.- FEBVRE L. (1935): Le Rhin. Problèmes d'histoire et d'économie, Paris: Armand Colin. p. 304
- HAUSHOFER. K. E. (1927): Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung. Vowinckel, Heidelberg u.a., 1939. In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerk: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 1999. Budapest.
- HAUSHOFER. K. E. (1931): Geopolitik der Pan-Ideen. Berlin, Zentral-Verlag GmbH. 1931. In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerk: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 1999. Budapest
- HAUSHOFER. K. E. (1934): Weltpolitik von heute. Zeitgeschichte-Verlag Wilhelm Andermann, Berlin, 1934: In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerk: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 1999. Budapest.
- HOBBS, L. (1651): Leviathan, Critical edition by Noel Malcolm in three volumes: 1. Editorial Introduction; 2 and 3. The English and Latin Texts, Oxford University Press, 2012.
- IZSÁK, É. (2002): A klasszikus politikai földrajz és geopolitika történeti áttekintése. In: A globális világ politikai földrajza. Szerk: Bernek, Á. Budapest. pp.40-54.
- KJELLÉN R. (1917): Der Staat als Lebensform. S. Hirzel. Leipzig. p.235.
- MAHAN A. T. (1890): The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783, Little, Brown, and Company, Boston
- MARTONNE, E. DE (1920): Traité de géographie physique. Armand Colin. 1920. Paris
- LACOSTE Y. (2012): La géographie, la géopolitique et le raisonnement géographique. Hérodote, 2012/3 n° 146-147 p.14-44
- MACKINDER H. J. (1904): The geographical Pivot of History In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerk: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 1999. Budapest.

- MACKINDER H. J. (1919): Democratic ideals and Reality. In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerk: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 1999. Budapest.
- NAGY M. M. - DÖVÉNYI Z. (2020): Legitim geopolitika vagy nagyhatalmi ideológia?– 150 éve született Karl Haushofer. Földrajzi Közlemények 144. 2. pp. 221–234
- RATZEL, F. (1887): A föld és az ember. Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. MTA. Budapest. p.623
- SIEGFRIED, A. (1913): Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République. Armand Colin. Paris. p.704
- SPYKMAN, N. J. (1942): America's Strategy in World Politics. In: Geopolitikai Szöveggyűjtemény. Szerk: Csizmadia S., Molnár G., Pataki G. Zs. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. 1999. Budapest.
- SZILÁGYI I. (2013): Geopolitika. Publikon Kiadó, Pécs, p.254.
- SZILÁGYI I. (2018): A geopolitika elmélete. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft. Budapest, p.251.
- TÖKÉS T. (2020): A klasszikus geopolitikát megalapozó elméletek. Történeti Földrajzi Közlemények. 8. évfolyam, 3-4. szám. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság, Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza, ISSN 2064-390X pp.78-89
- VALLAUX. C. (1908): La Mer. Populations maritimes-Migrations-Pêches-Commerce-Domination de la mer. Octave Doin ED. Paris p.377
- VALLAUX. C. (1911): Géographie sociale. Le sol et l'État, Doin, Paris. p.340
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1917): La France de l'Est-Loirrine-Alsace. Armand Colin. 1917. Paris
- ZAJEC, O. (2016): Introduction à l'analyse géopolitique-histoire, outils, méthodes. Groupe Artège-Éditions du Rocher. Monaco, p.249.

Szolnok történeti földrajza és településmorfológiája

CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR

The Historical Geography and Settlement Morphology of Szolnok

Szolnok is located in the middle of the Hungarian Great Plains, in the central Tisza region. The city's history, development and settlement morphology are not typical of other towns' of the lowlands - it has several unique features. The fact that the settlement lies in the confluence of the Zagyva and Tisza rivers played a major role in its development. Since this was the best way to cross the river and a place where important trade routes met, its defense has always been vitally important for the Hungarian rulers. Taking advantage of the connection and use of local and geographical energies has always been one of the main characteristics of the city. Its role as a crossing point gained further strength during the construction of the railway, setting a new path for the evolution of the city, defining its development, image and structural street plan.

BEVEZETÉS

Noha Szolnok az Alföld közepén, a Közép-Tiszavidéken fekszik, története, fejlődése és településmorfológiája nem a tipikus alföldi városokra jellemző utat követte, hanem több, sajátos vonással rendelkezett. Ebben nagy szerepet játszott a Tisza-Zagyva torkolatánál lévő fekvése, az, hogy közel, s távol itt volt a legjobb átkelőhely a Tiszán, ezért itt találkoztak a fontos kereskedelmi útvonalak, melyek védelmére jelentős erőfeszítéseket fordítottak uralkodóink. A helyi- és a helyzeti energiák ilyen jellegű összekapcsolódása és azok kihasználása egész története során végig kísérte a települést. Az átkelőhelyszerep később, a vasútépítések során új erőre kapott, ezzel új fejlődési pályát jelölt ki a város számára, meghatározva ezzel alaprajzi fejlődését, arculatát és szerkezetét egyaránt. Kutatásunkat jelentősen segítette személyes kötődésünk a városhoz, továbbá Szolnok korábbi jelentős mértékű történeti- és település-földrajzi feldolgozottsága.

1. A VÁROS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

1.1. A település kialakulása és fejlődése a középkorban

Szolnok és környéke már az őskortól kezdve folyamatosan lakott volt. A honfoglalást megelőzően a szkíták, kelták és a szarmaták, majd a népvándorlás

korában gepidák és avarok éltek e tájon. Az emberek letelepedésében, s a település kialakulásában négy tényező (helyi- és helyzeti energia) játszott a fő szerepet: az árvízmentes magaslat, az összeszűkülő ártér, a jó átkelési lehetőség és az előzőek miatt idevonzott több ősi kereskedelmi útvonal. Nem véletlen, hogy többek szerint már a bronzkortól állt itt erődítmény az átkelőhely védelmében a Tisza - Zagyva szögében, mely a honfoglalás korában elpusztult (*Gorove J.* 1821, *Komáromi L.*1943).

Szolnok a honfoglalást követően hamar fontos településsé vált. Első említése 1075-ben történt I. Géza garamszentbenedeki alapítólevelében, mezővárosként. Szent István megyeszékhellyé, várispánsággá tette. Temploma révén kisebb egyházi szerepkört is kapott. Az átkelőhely, a rév védelmére a 11. század első harmadában föld/favár épült, nagyjából a bronzkori vár helyére. Alakja és helye megegyezhetett a későbbi palánkvárával. Igazgatási és védelmi funkciói mellett korán megkapta az árumegállítási jogot, így piaca révén a 12. század elejétől fontos kereskedelmi központtá vált. Kereskedelmi funkciója az erdélyi bányákból a Tiszán tutajokon ideszállított só, annak átrakodása és szekéren való tovább szállítása, elosztása révén jelentősen megerősödött. A város az Árpád ház alatt 1301-ig királyi birtok volt, s mint ilyen, jelentős védelmet élvezett. Ennek ellenére a tatárjárás idején elpusztult, az ispánsági várral együtt, s szinte teljesen elnéptelenedett, IV. Béla népesítette be újra. A 14. századtól a 15. század elejéig több földesura volt, ekkor leginkább faluként emlegették, mezővárosi rangját valószínűleg elveszítette. Városi kiváltságait Zsigmondtól kapta vissza, aki 1422-ben a harmincad, majd 1429-ben a vámfizetés alól is felmentette.

A település népességszáma nem tükrözte központi szerepkörét, s azok nagyságát. A 13. században 400 fő lakhatta, amely a 15. század közepére a nagyszámú jobbágy és katona betelepülésével megduplázódott, s elérte a 800 főt (*Gémes L.* 1976). A lepusztult várban katonák és tisztviselők, a váralja településen jobbágyok és zsellérek, a piac környékén pedig iparosok és kereskedők éltek. A település a 11. században még csak a várat, a mellette lévő Tabánt és a vár előtti piacot, valamint annak közvetlen környékét jelentette. A 15. század elejére a város már kiterjedt a mai Tisza szálló-Szigligeti-Jókai utcák-Tabán által határolt területre, de a település nagysága nem nőtt meg jelentősen. A városnak két főútja volt: az egyik a Via Zounok (mai Kossuth Lajos u.), amely a révtől indult Buda felé, a másik szintén a révtől indult és a Tisza parton haladt Körös felé.

A vár nyugati felén még nem volt Zagyva ág, amely elválasztotta volna a várostól. A várban volt az ispán székhelye az ispánsági templommal, és itt volt a kincstárnok, az udvarbíró és a tisztek lakóháza. A piac a vártól nyugatra volt a rév előtt a mai Szabadság tér és a Tisza között. Körülötte helyezkedtek el a kereskedők házai. A Tisza parton voltak a sóházak és a sótisztviselők házai. A

mai Tisza park helyén volt az egykori Árpád kori templom. A Tabánban halászházok és jobbágyok éltek kicsi telkeken és házakban, zezugos utcákban. A város egyéb részein nagy telkeken jobbágyok és zsellérek laktak vályog és földházakban. A várost északról és nyugatról kertek vették körül (*Kaposvári Gy.* 1975).

1.2. Szolnok a török uralom alatt (1552-1685)

I. Ferdinánd a 16. század közepén új – az ispáni várnál jóval nagyobb - megerősített palánkvárat építtetett a fokozódó török veszély miatt öt bástyával. Ezzel egyidejűleg új medret ásott a Zagyvának a vártól nyugatra, így a várat minden oldalról víz vette körül. Évszázadokkal később a folyó eredeti (keleti) medre betömődött, majd beépült, s azóta az új mederben folyik a Zagyva folyó. Mindezen, a védelmi szerepkör megerősítését végző munkák ellenére a törökök 1552-ben rövid küzdelem után elfoglalta a várat, ezzel a várost is, és uralma alatt tartotta 133 évig.

A törökök a várat megerősítették, a palánkvár szögletbástyáit körbástyákká (rondella) építteték át, és a várost is fallal vették körül, hiszen számukra is rendkívül fontos volt az átkelőhely (rév) védelme. Sőt 1562-ben fahidat építtetek a Tiszán a tömegesebb áruszállítás céljából. A híd, amely a mai Tisza hídtól kissé keletre épült, hazánk első állandó hídja volt. Szolnok stratégiai fekvése miatt török igazgatási központtá, a budai vilajet egyik határ menti, alkotmányozósági (szandzsák) székhelyévé vált, majd Eger elfoglalását követően az egri vilajethez tartozott hasonló minőségben. Az időszakban virágzott a marhakereskedelem és a tiszai sószállítás, valamint elosztás. A török uralom kezdetén a lakosság egy része elmenekült. Az 1571-es összeírás 38 házat és egy templomot említ, így a lakosság lélekszáma 170-200 fő lehetett. Ezen kívül török tisztviselők és katonák, valamint bosnyák kereskedők is éltek a településen. Velük együtt a lakosság mintegy 4-500 fő lehetett (Györffy I. 1926).

A település kiterjedése, nagysága lényegében nem változott a középkorhoz képest. A központ a vár maradt, itt volt a bég, a vajda és a főpap rezidenciája, a fürdő, a minaret, Szulejmán szultán dzsámija és egy kaszárnya török katonákkal. A Vízikapu melletti dzsámi, melyet a törökök a korábbi gótikus templom átépítésével hoztak létre, az ország második legnagyobb muszlim imahelye volt. A várat minden oldalról várfal és víz vette körül, három kapuja volt: nyugaton a Belgrádi-, keleten az Egri- és a Tisza felé délen a Vízikapu. A vártól nyugatra volt a külváros, melyet a piac osztott ketté. A piac környékén élénk forgalmú bazársor épült ki. A piactól (főtértől) délre a Tisza partig török tisztviselők, iparosok és kereskedők éltek kőházakban. Itt építtetett Bektas szandzsákbég a 16. század végén (1596-98) egy kisebb dzsámit fürdővel, amely a mai megyeháza helyén lehetett. A városnak ez a része kimondottan városias volt. A piactól északra szűk sikátorokban, vályogházakban jobbágyok, a

Tabánban halászok éltek. A településnek már csak egy főútja volt, amely a hídtól indult, s a piacot érintve viszonylag közel a Tiszához tartott nyugat felé. A városfalnál lévő városkapun túl ágazott el Buda, Hatvan és Kőrös felé. A városfalnak öt bástyája volt, az egészet vizesárok vette körül, egy nagyobb mocsárral, melynek emlékét őrzi a mai Tófenék utca.

1.3. Szolnok fejlődése 1685-től a vasút és a gyári nagyipar megjelenéséig

A török kiűzését követően az ország a Habsburg birodalomhoz került. A kitágult birodalmi piacon Szolnok egyre komolyabban kapcsolódott be az országos munkamegosztásba, elsősorban a megnövekedett sószállítás és a kereskedelem révén. A település hamar az ország legnagyobb, a birodalom egyik legnagyobb sóelosztó központjává fejlődött a 18. század végére. Sóházak sora, sóhivatal, vámház, császári katonai élelmezési hivatal és kikötő épült a Tisza parton, az egyre jobban kiépülő Kamaravárosban, ahol a fentiek mellett kocsmák, mézszárszék és hamarosan iskola is létesült. Itt épült fel a ferencesek temploma és rendháza a 18. század közepén (mai rk. belvárosi templom). A sóhordás sok napszámosnak és zsellérnek, a sószállítás pedig sok fuvarosnak adott munkát. Jelentősen megnőtt a piac forgalma is a sok ember és állat ellátása miatt.

A város kereskedelmi szerepköre a 18. század közepére tovább erősödött, 1729-ben ugyanis évi négy országos vásár tartásának a jogát kapta meg. A régi piactér már kicsinek bizonyult, ezért új vásárteret alakítottak ki a Gólyától nyugatra, s a Thököly úttól északra alakult ki a század közepétől a Cigányváros, ahol hamarosan Görög kápolna, Szegényház és kocsmák épültek. A mai Kossuth téri piac mellett csirkepiac működött a színház helyén, búzapiac a Megyeháza helyén, disznópiac a (mai) Szabadság téren és halpiac a mai Kossuth- és Sarkady utca sarkán.

Igaz, hogy a város elveszítette megyeszékhely szerepkörét Heves és Külső-Szolnok vármegye összevonásával, de járásközpont lett, 1702-től pedig a Magyar Kamarai Földesúri Főhatóság igazgatása alá került, ezzel központi szerepköre határozottabbá vált. Ennek eredményeképpen (is) a 18. század első felében (1740-49 között) új városháza épült a Fő utcán a városárkon túl. A Buda-Kolozsvár útvonalon 1766-ban indult meg a postaforgalom, ezzel párhuzamosan a Fő téren postakocsi állomás létesült, és a Városházával szemben felépült a Fehér Ló fogadó. A sót tutajokon szállították Máramarostól a Tiszán. A tutajok anyaga teremtette meg a szolnoki fűrészipart a régi vasútállomástól délre, s hozta létre a 18. század végére az Újvárost.

Szolnokot a 18. században, különösen annak az első felében, sok pusztítás, katasztrófa érte. A Rákóczi-szabadságharc alatt csaknem a földdel vált egyenlővé, három alkalommal (1709, 1739, 1742) óriási tűzvész pusztított, 1744-ben sáskajárás, 1749-ben nagy pestisjárvány, 1755-ben pedig óriási

szárazság, s azt követő éhínség sújtotta. A város a törökök kivonulását követően lassan népesült be, sőt a Rákóczi-szabadságharc alatt csaknem elnéptelenedett. 1700-ig szinte csak katonák – a várban német, a Katonavárosban pedig magyar katonák – éltek. A 18. század első felében sok jobbágy, kereskedő és iparos települt le a városban, a lakosság gyorsan emelkedett: 1747-ben 2700, 1786-ban 5812, 1828-ban pedig már 10979 fő élt Szolnokon (Botár I. 1941).

A város kiterjedése és nagysága a 18. század közepéig alig változott. Sánccal és árokkal körülvett település maradt, melyet a Tisza, a Zagyva, valamint a mai Ady Endre és a Táncsics Mihály utcák határoltak. Szolnok ekkor kicsiny telkű, zárt építésű, városias település volt, mint azt Mikovinyi Sámuel 1742-es térképe mutatta. A város szerkezetileg három részből állt: a Várból, a belső- és a Külsővárosból. A vár a 18. század elejére már nagyon leromlott, épületei elpusztultak, kivéve a dzsámit, melyet a ferencesek 1787 körül templommá alakítottak át a minarettel együtt, amely 135 évig működött (*Kertész R. - Sudár B. - Bana Zs. - Kómár M.* 2012). A korábban a várban szolgáló katonák a 18. század közepétől a Katonavárosban telepedtek le és gazdákká váltak. A Belsővároshoz a halászok és zsellérek által lakott Tabán és az iparosok, kereskedők, tisztviselők és jobbágyok által lakott Kamaraváros tartozott. A város harmadik része a Külsőváros, amely a katonák és jobbágyok által lakott Katonavárost jelentette. A sáncon kívül kertek terültek el. A városfalat a nyugatra terjeszkedő város vezetői a 18. század első felében lebontatták. A városárok azonban a 19. század első feléig megmaradt, új funkciója a Tófenék vizének a Tiszába történő vezetése lett. Mattyasovszky szerint 1714-ben a Belsővárosban három, a Külsővárosban négy utca volt, összesen mintegy 200 házzal (Mattyasovszky F. 1941). A század közepén már nyolc utca volt Szolnokon, melyek nyomvonala a mai napig nem módosult jelentősen, így ezek tekinthetők a város legrégebbi utcáinak. Az utcák többsége a Buda felé vezető főútból nyílt merőlegesen, így a város alaprajza bordás szerkezetet mutatott. Ekkoriban kezdett kialakulni a Tabán zegzugos utcahálózata. A lakosság gyors növekedése következtében alig harminc év alatt közel megduplázódott a lakóházak száma (1742-ben 388 db).

A 18. század végére a város kiterjedése jelentősen megnőtt a kertek irányába északra és nyugatra, mint azt több ebben az időben készült térkép is mutatja (*Buxbaum von Lindenfeld* 1778, I. katonai felmérés 1783, *Johann Litzner* 1787). A főúttól északra, a Katonavárosban halmazos utcahálózat alakult ki, itt a zárt település határa a mai Ady Endre utca volt. Ettől északra volt Kondoros, Katonaváros szérűskertje. Nyugaton Kamaraváros határát a Büge ér jelentette (mai Meder utca), tőle nyugatra terültek el a Kamaravárosi kertek. A kertségek nem gyümölcsös helyek voltak, csak kerített helyek, ahol jóságok, vermek, istállók és ólak voltak, melyekben az állatokon kívül csekély számú cselédség is lakott. Szolnoknak városiasabb arculata volt, mint később,

amikor az ól bekerült a lakóházakhoz, illetve a lakóház kiment az ólhoz (Győrffy I. 1926). Azonban ez a városias külső csak a beépítés sűrűségét jelezte, ugyanis a házak zöme földszintes épület volt vályogból és szalmával fedetten. Az 1785-ös összeírás szerint Szolnokon 23 utca, 858 ház és benne 1850 lakás volt, vagyis egy házra 1,7 lakás jutott, ami magas szintű városiasságot jelentett az Alföldön.

A reformkorra a zárt település nagysága ismét növekedett, ami döntően a Kondorosi- és Kamaravárosi kertek belterületbe vonásának, és a Tófenék tó feltöltésének a következménye. A kertekben utcákat nyitottak a területet felparcellázták és megengedték lakóházak építését, így a kertek helyén nagy telkeken, halmazos utcahálózatú, új városrészek alakultak ki: a Kondorosi kertekből Kondoros – és Cigányváros, a Kamaravárosi kertekből Nagyváros. Mivel a mezőgazdaságból élők a város társadalmában sosem játszottak meghatározó szerepet, így a kertségek felszámolása gyorsan és kis ellenállással ment végbe (Pál Á. 1975). A kertségek belterületbe vonásával a városkép falusiasabb lett, amit az is igazol, hogy 1828-ban egy lakóházra már csak 1,4 lakás jutott. Az 1828-as összeírás szerint a városban már 66 utca volt, ami azt jelenti, hogy az utcák száma félévszázad alatt megháromszorozódott. Mindenesetre a 19. század elejére kialakult a városra ma is jellemző alaprajz és utcahálózat (Szolnok 1820-ban Bécsi Hadilevéltár).

1. táblázat: A keresők megoszlása Szolnokon 1828-ban

Foglalkozás	fő	%
zsellér	1073	43,8
jobbágy	526	21,5
iparos	208	8,4
tisztviselő	78	3,2
kereskedő	37	1,5
nemes	32	1,3
egyb (katona, pap stb.)	495	20,0
Összesen	2449	100,0

Forrás: Palugyai I. 1854.

A vár a század elejére teljesen elpusztult, köveit a lakosok széthordták, s azokból épült fel később, 1822-24 között a vártemplom is. A vár utolsó nyomait az 1879-es árvíz mosta el. A városmag a Főút mentén megnyúlt, csaknem a Vásártérig, de aránya és nagysága a zárt településhez képest – a kertségek belterületbe vonásával – csökkent. A lakóöv városias része a Kamaraváros volt, sok intézményével, ezzel szemben Katonaváros, Kondoros és Nagyváros erősen falusias arculatú volt. Délnyugaton, az Újvárosban és részben a Szent János városban egyre határozottabban kezdett körvonalazódni Szolnok ipari övezete. Szolnok népessége 1828-ban már csaknem elérte a 11 ezer főt. A 2449 kereső foglalkozás szerinti megoszlása látszólag a mezővárosokra jellemző szerkezetet

mutatott, de a zselléreknek mintegy fele nem a mezőgazdaságból élt, hanem sóhordásból és sószállításból (1. táblázat).

1.4. Városfejlődés a 19. század közepétől a 20. század közepéig

A nagyjából száz éves időszak alatt, különösen annak az első felében az első világháborúig robbanásszerű fejlődés történt, ami elsősorban a vasútvonalak kiépítésének, a gyáripár gyors kiépülésének és a megyeszékhelyi rang megszerzésének köszönhető. A kiépülő tőkés gazdasági és társadalmi rend keretei között a jelentős kereskedelmi, átkelő és védelmi szerepkörrel rendelkező város viszonylag gyorsan átalakult ipari, közlekedési, igazgatási és pénzügyi központtá.

Ebben egyértelműen a vasút korai megjelenése játszotta a vezető szerepet. Szolnok, rendkívül kedvező közlekedés-földrajzi fekvéséből fakadóan már korán, 1847-ben vasúti fővonalat kapott, kiépült az ország második vasútvonala Pest és Szolnok között. Ugyanebben az évben épült meg a Központi Vaspálya tér Indóházzal a Tisza parton. Ettől kezdve már nem lovaskocsikkal, hanem vasúton szállították tovább (Pest felé) a sót. 1857-ben a vasút tovább épült Debrecen és Arad felé, s ez már a mai nyomvonalon történt jóval az akkori város határán kívül, új állomással és egy új Tiszai vasúti híddal együtt. Az új vasútvonal ezzel mintegy körülkerítette a várost, mint egy középkori városfal (Prinz Gy.1922), megadva ezzel a 20. század közepéig fennálló városkeretet (Veresegyházi B. 1983). A 19. század utolsó harmadában további vasúti vonalak létesültek: Hatvan (1873), Újszász-Budapest (1882), Kunszentmárton (1885) és Kiskunfélegyháza (1897) felé, ezzel Szolnok az Alföld legnagyobb vasúti csomópontjává vált. A vasút óriási jelentősége hozta magával az első komoly ipari üzem, a MÁV Járműjavító megépítését 1856-ban, melyet a következő évtizedekben folyamatosan bővítettek. A MÁV nem csupán közlekedési és ipari üzem volt, nemcsak munkahelyeket jelentett, hanem átformálta a város életét is. A századfordulótól új városrész (Czakó kert) alakult a MÁV üzem környékén: 1910-ben nyitott a MÁV SE Sporttelep, ugyanebben az évben MÁV Kultúrház épült, 1912-ben pedig megnyitott a MÁV Tanonciskolája. Ezen egy kertvárosias telepet épített a dolgozóinak a Liget utca környékén. A vasút ezen felül több ipari üzem megtelepedését segítette: fűrészüzemek, Dohánybeváltó (1851), szeszgyár, gyufagyár és 1912-ben a Cukorgyár. Szolnoknak a századfordulón már jelentős gyáripára volt, s kialakult a város déli részén a formálódó ipari terület. A cégeket az 1885-ben alakult Ipartestület fogta össze. A sószállítás jelentősége a század végére nagyon visszaesett, így a századfordulótól lebontották a sóházakat, s az értékes Tisza parti területre iskolák, templomok és parkok kerültek.

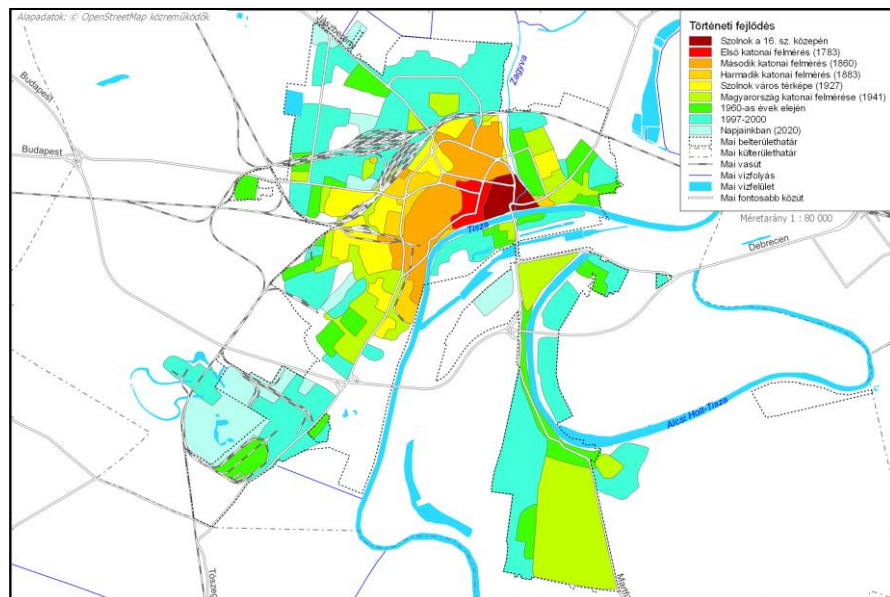
Jelentősen erősítette a település igazgatási szerepkörét az, hogy Szolnok - az 1876-ban létrehozott - Jász-Nagykun-Szolnok vármegye székhelye lett, s 1885-ben megkapta a rendezett tanácsú városi státuszt. Ez, valamint a város

gyors ipari fejlődése, és az ezekből fakadó ütemes népességszám növekedés (1910-re megduplázódott a népesség, s meghaladta a 25 ezer főt) hatására a város számos új középülettel gazdagodott. A 19. század második felében, végén: felépült a Magyar Királyi Szálló (1860), a Vármegyeháza (1878), az új Városháza (1883-84), a reálgimnázium (1885-88), az Igazságügyi Palota és a fogház (1891), a laktanya (1893), a Konstantin Iskola (1893-(1895), a református templom, a kaszinó (1894), a Nemzeti Szálló (1895), a Megyei Közkórház (1894-96), és a Zsinagóga (1899). A gyarapodás a 20. század elején is folytatódott, hiszen átadták a Művésztelepet a várban (1902), az új vasúti pályaudvart (1905), a színházat és tíz banképületet. Szolnok 1910-re a vármegye pénzügyi központja lett, ahol 15 pénzügyi intézet működött. A fentiek túl a századforduló környékén fokozatosan kiépült a város kommunális infrastruktúrája: 1879-től a közvilágítás, 1891-től a vezetékes víz és csatornahálózat, s egyre több belvárosi utca kapott szilárd burkolatot. A város egyre jobban városiasodott, társadalma pedig polgárosodott.

Szolnok kiterjedése jelentősen megnőtt, de nem nőtt még túl a vasútvonalakon (*l. ábra*). A korábbi kerteségek szinte teljesen beépültek, 1874-től pedig önálló kerületekké váltak. Az egyre nagyobb vasúti forgalom megnövelte a vasútállomás jelentőségét, s az új állomás szinte vonzotta maga felé a várost, így hamarosan létrejött a hídtól az állomásig tartó, mintegy 2 km-es főutca, mely átformálta az addigi városszerkezetet. Új, sakktábla alaprajzú városrészek jöttek létre a Vásártér, a Csokonai utca és az állomás környékén. De a legnagyobb területi növekedés délnyugati irányban történt, fokozatosan beépült Újváros és Szent János város ipari üzemekkel és lakóterületekkel (Téglaház, Fodor- és MÁV telep). Ide építette fel a Cukorgyár 1913/14-ben emeletes lakótelepét. A Kőrösi út mentén megnyitották a város új, legnagyobb köztemetőjét. A település a 19. század végétől áterjedt a Tisza balpartjára is, kialakították a Móricz-ligetet, melyet 1912-től városi kezelésbe adtak. A területi gyarapodás magával hozta az utcák számának növekedését (1910-ben 118 db). A település arculata a belvárosban épült középületek és paloták révén egyre városiasabbá vált. Sok más, gyorsan iparosodott várossal ellentétben Szolnokon nem voltak városszéli lepusztult munkástelepek. Mindezek ellenére a belvároson kívüli részek egyértelműen falusias arculatúak voltak, a lakóházak 85,9 százaléka még mindig vályogból vagy sárból épült, közel harmadát pedig nád vagy zsúp fedte.

A Tisza szabályozása jelentősen befolyásolta Szolnok szerkezetét, de különösen a külterületét. A kanyarulatok átvágása 1857-ben megtörtént, de a Holt-ág leválasztása az élő Tiszától csak 1907-ben. Mindez már a 19. század végétől lehetővé tette az addig állandóan elöntött területeken a mezőgazdasági termelés megindítását. A város ezért a gyarapodó bevételeiből igen nagy területet vásárolt, így külterülete jelentősen megnagyobbodott. Az

árvízmentessé vált külterületen ezért az 1880-as évektől (elég későn) megindult a tanyásodás, és a többi alföldi városhoz képest szerény mértékben. 1910-ben a lakosságnak csupán 13 százaléka élt külterületen.

1. ábra. A várostest növekedése.

Forrás: saját szerkesztés

A két világháború között a város fejlődése mérsékelten ugyan, de tovább folytatódott. További ipari üzemek települtek Szolnokra, melyek közül ki kell emelni a papírgyárat (1935), valamint a Tárházat és a tiszai kikötőt (1936-38). Ezekkel együtt az 1935-ben már 25 gyár működött a városban, melyek összesen 1874 főt foglalkoztattak. Az ipari telephelyek a város nyugati, déli részén helyezkedtek el, nem véletlenül írta Erdei Ferenc: „Minden mezővárosban van forgalmi, igazgatási városrész, de egyikben sincsen ipari termelő negyed, de Szolnokon van gyárváros, tehát olyan városrész, amely elsősorban az ipari termelés telephelyéül szolgál” (Erdi F. 1940. p. 81). Ebben a viszonylag rövid időszakban számos intézménnyel gyarapodott a város, felépült a MÁV strand (1926-30), a Tisza Szálló és Gyógyfürdő (1928), az Evangélikus templom (1932), kialakították a Szandai Sportrepülőteret (1935), átadták az Újvárosi Szent Lélek templomot (1937), a Honvédkórházat a Scheftsik telepen (1939-41), ezen kívül Szegényház, Posta, Bábaképző, katonai repülőter, két laktanya, Városi Sporttelep és további két bank épült.

Az 1930-as évek végén már több mint 40 ezer ember élt Szolnokon. Igényeiket 270 üzlet, három szálloda, négy kávéház, 37 vendéglő és hat cukrászda elégítette ki. Összesen 29 oktatási intézmény volt a városban, közülük egy felső-, kilenc közép- és 19 alsófokú intézmény. 1938-ban öt piac működött: a főpiac a Kossuth téren, az állatvásártér a Zagyva és a Pozsonyi utca között, a baromfipiac a Szigligeti utcában, a tej- és a halpiac a Csarnok utcában, a búza piac pedig a Gábor Aron téren.

A két háború között jelentősen megnövekedett a város kiterjedése. A település átlépett a vasúton, megkezdődött a Pletykafalu, a Meggyesi telep, a Partoskáporna körüli terület, a Rocsa telep (Horog utca környéke) és a Kőrösi úti telep kialakítása. Ezen kívül megindult a Schefftsik telep felparcellázása, valamint Csiszlikó, vagyis a megyei kórház környékének a beépülése. Az 1930-as évek végén megindultak a telekosztások Szandaszőlősen, de a terület nagy része a 20. század közepéig szőlőskert maradt. A háború előtt megkezdődött a Kertváros felparcellázása és beépülése is, a háború alatt, az 1940-es évek elején pedig felépült a Papírgyári lakótelep és az ONCSA házak a Sashalmi úton. Az új városrészek mindegyike szabályos, sakktáblás utcahálózattal lett kialakítva. 1920-tól már tíz kerület volt Szolnokon, az utcák száma 1935-re pedig csaknem megduplázódott (218 db). 1930-ban Szolnokon a 8 ezer épületből 120 volt emeletes, ez mindössze 1,5%, ami nagy csökkenés a 19. száza végéhez képest. Viszont itt volt 1940-ben a vidéki városok közül a harmadik legtöbb kettő- és háromemeletes épület.

1.5. A város fejlődése az államszocialista időszakban

Szolnok a második világháború végén óriási károkat szenvedett a szőnyegbombázások miatt. A háborút követően azonban az erőltetett iparosítási politikának, valamint a megyeszékhelyeket kiemelten támogató regionális politikának köszönhetően a károkat viszonylag hamar kiheverte, és gyors gazdasági és társadalmi fejlődés indult meg az 1960-as évektől.

A város eddig is jelentős közlekedési-szállítási szerepköre az 1970-es évektől tovább erősödött. A település 900 éves jubileumára, 1975-re felépült az új vasúti személypályaudvar, valamint Közép-Európa egyik legnagyobb és legkorszerűbb teherpályaudvara, amely a Józsefvárosi után a 2. legnagyobb hazánkban. Szolnok ezáltal az Alföld legnagyobb, az ország 2-3. legnagyobb vasúti központjává vált. Növekedett a város ipari szerepköre is, mivel az 1950-es évektől több új üzem (Tiszamenti Vegyiművek, Nagyalföldi Kőolaj- és Feltáró Üzem, Házgyár, Mezőgép) települt Szolnokra. Emellett jelentősen bővült a Cukorgyár, a Papírgyár, a MÁV Járműjavító és a Dohányfermentáló termelési kapacitása. 1980-ban a város ipara már 14250 főt, a keresők 37,2 százalékát foglalkoztatta. A régi ipari terület mellett új ipari övezet alakult ki a város nyugati szélén, a mai Nagysándor József út mentén.

Az ipari és a közlekedési funkciók mellett jelentősen bővült a város oktatási szerepköre. Elsőként a Kilián György Repülő Műszaki Főiskola nyitotta meg kapuit a repülőtérenél 1949-ben, ahol az 1960-as évek közepéig folyt katonai pilóta képzés, azt követően pedig szállítóhelikopter pilótákat képeztek. A budapesti Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola kihelyezett tagozata 1976-ban telepedett meg a városban.

Szolnok rendkívül gyors gazdasági fejlődése és központi funkcióinak erősödése magával hozta a népességszám növekedését. 1949 és 1990 között több mint duplájára nőtt a város lakossága, amely 1990-ben meghaladta a 78 ezer főt. A nagy népességszám növekedés hatására bővült a település intézményrendszere és az 1960-as évek elején elfogadott általános rendezési terv alapján elindult a város arculati és szerkezeti átalakulása. Több tucat oktatási, egészségügyi, igazgatási, kereskedelmi és sportlétesítmény épült fel az államszocialista négy évtizedben, mint például: Tüdőkórház a korábbi Honvéd kórház helyett (1948), Damjanich uszoda (1949), fedett piac (1974), Tiszaparti Gimnázium (1962), Pártház (1965), MÁV Kórház (1967), Vízügyi Szakközépiskola (1972), Ady Endre úti autóbuszállomás (1978). Két híd is épült, 1959-ben adták át a Zagyva második hídját, amely a kialakított Ságvári körúton (ma Boldog Sándor krt.) kötötte össze a belvárost a formálódó Vosztok városrészszel, 1963-ban pedig új közúti híd épült a Tiszán. Az 1960-as évtized közepén új nyomvonalra helyezték a Szolnok-Szajol közötti vasútvonalnak a tiszai vasúti hídig tartó szakaszát, ezzel megszűnt az Alcsi megállóhely és megindulhatott az Alcsi városrész beépítése.

Az általános rendezési tervnek megfelelően az 1970-es évek elején megkezdődött az új városközpont kialakítása, ezzel egyidőben az Ady Endre út teljes megnyitása és szélesítése. Ez lett a város második főutcája, amely az új vasúti felüljárón keresztül vezette a forgalmat a 32-es főút felé. Megtörtént az új vasútállomás előtti tér és környékének teljes átépítése. A hajdani Móricz-liget teljesen megújult, amit az 1961-ben elkészült védő körgát megépítése tett lehetővé. Ezt követően kisvasút, vidámpark, úttörőváros, strand, sportszerny, stadion, kemping és vállalati üdülők sora épült fel az immáron Tisza-ligetnek nevezett zöldterületen.

Az 1950-es évektől megindult a tömeges állami lakásépítkezés. Összesen tíz lakótelep épült fel 1950 és 1990 között, legelőször a Vegyiművek- és a Bálvány utcai lakótelep. A lakótelepi lakások döntő része az 1970-es évtizedben épült, az Ady Endre utcai-, József Attila-, Kassai-, Kolozsvári utcai-, Mátyás király úti-, Szántó körúti-, Széchenyi-, Tallinn (Vosztok)- és Zagyvaparti lakótelepeken. A város legnagyobb területi gyarapodása Szandaszőlösön történt, mely terület már 1775-től Szolnok része, mint szőlőskert. Szandaszőlős 1950 és 1968 között önálló község volt, majd újra a városhoz került. A szőlőskertek

felparcellázása és beépülése ugyan már az 1930-as évektől megindult, de a városrész teljes beépülése az államszocialista időszakban történt.

1.6. Szolnok a rendszerváltoztatástól napjainkig

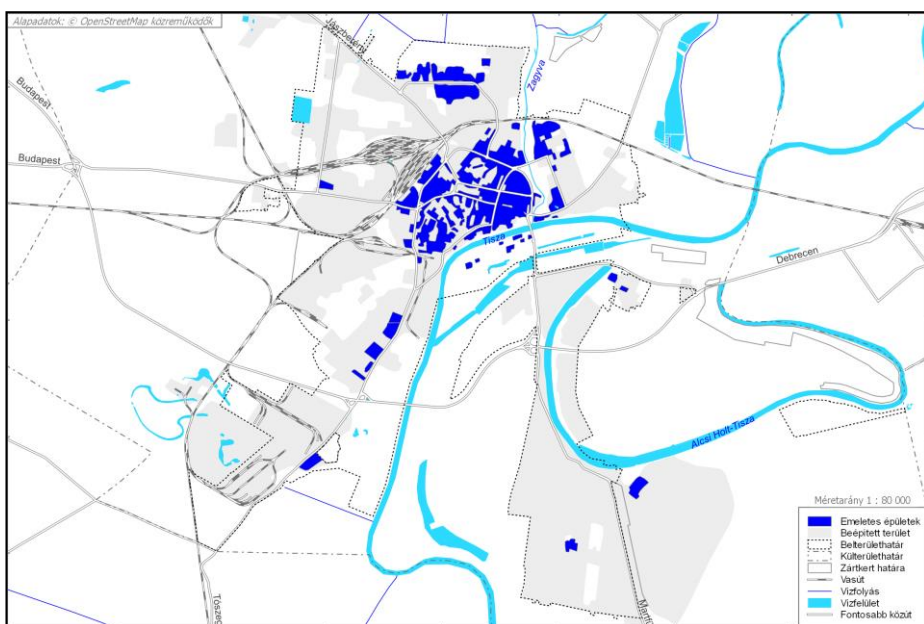
A piacgazdaságra való áttérés komoly változásokat hozott. Átstrukturálódott a város gazdasága, régi tradicionális üzemeket számoltak fel (Cukorgyár 2007), másokat bezártak, de később megújultak (Papírgyár), ismét mások új tulajdonoshoz kerültek és részben profilt váltottak (Vegyiművek – Bige Holding Kft), ugyanakkor több zöldmezős beruházás révén új cégek sora telepedett le a városban (pl. Béres Gyógyszergyár Zrt, Electric Systems Zrt, Stadler Szolnok Kft). Ezen kívül 1999-ben létrejött a Szolnoki Ipari Park. A város hat katonai objektuma közül ötöt bezártak, napjainkban csupán a repülőtér van, ahol ma a MH86 Szolnoki Helikopter Bázis működik, mellette van a Repülőtiszti Főiskola, ahol 1993-tól ismét van katonai repülőtisztek képzése. Sokat javult a város elérhetősége, hiszen 1992-re megépült a 4-es főútnak várost délről elkerülő szakasza, melynek része volt az új tiszai Szent István híd. Napjainkban épül az M4-es gyorsforgalmi út Abony-Törökszentmiklós szakasza, új közúti híddal a Tiszán. Sokat javított a város belső közlekedésén a Szántó utca kinyitása és körúttá alakítása. Megjelentek Szolnokon a hipermarketek, szakáruházak és bevásárlóközpontok, melyek napjainkra a város szubcentrumaivá váltak.

1990-től indult a Kereskedelmi Főiskola kihelyezett képzése Szolnokon, amely 1993-ban egyesült a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola kihelyezett képzésével, Szolnoki Főiskola néven. Az intézmény 2016-tól beolvadt a kecskeméti Neumann János Egyetembe, azóta annak a Gazdálkodási Kara. Az új campus elhelyezésére a Tiszaligetbe került sor. Jelentős egyéb változások történtek a Tiszaligetben. Átépitették és felújították a Tiszaligeti Stadiont és a Tiszaligeti strandot (2016), utóbbi mellette felépült a Vízilabda Aréna (2013), és a gyalogos Tiszavirág híddal összekötötték a belvárost a Tiszaligettel (2011). A belvárosban megszüntették a Damjanich uszodát, a helyén alakították ki a Verseghy parkot, egyidejűleg teljesen megújult a Tisza part belvárosi része. Végül 2019-ben felújították a MÁV strandot és a MÁV Atlétikai Centrumot.

A város beépített területe jelentősen megnövekedett az elmúlt három évtizedben. Beépült Szandaszölös déli része, új kertváros alakult ki a Széchenyi lakóteleptől kelet-északkeletre, egyre többen költöztek ki a Holt-Tisza mentén fekvő egykori Üdülőtelepre. Mindezen fejlesztések ellenére Szolnok lakossága közel tíz százalékkal csökkent, 2019-ben 71285 fő lakott a városban.

2. A VÁROS BEÉPÍTÉSE

A város történetét feldolgozó irodalmak egyetértenek abban, hogy Szolnok a kertségek belterületbe vételéig kimondottan városias arculatú volt a sűrű beépítés miatt. A 18. században egy lakóháza 1,7 lakás jutott, az emeletes épületek aránya 1,4% volt, mindkettő az Alföld városaihoz képest kimondottan magasnak számított (*Csapó T.* 1987). A 19. század közepén 1,4-re csökkent az egy lakóháza jutó lakások száma, ugyanakkor a századforduló környékére jelentősen növekedett az emeletes házak száma, 1910-ben 120 db, az épületek 3,6%-a. A két világháború között jelentősen megnőtt a város kiterjedése, így 1930-ra az emeletes épületek aránya 1,6 százalékra csökkent.

2. ábra: Emeletes épületek Szolnokon.

Forrás: saját szerkesztés

Az államszocializmusban a többszintes lakótelepek építésével jelentősen megnőtt a település vertikális tagozódása, az emeletes lakóházak aránya 1980-ban 8,4% volt. A 2011-es népszámlálás már 1421 emeletes lakóházat írt össze, ez 11,3%. Ez az arány az alföldön Szeged után a második, az ország megyei jogú városai közül a 14. legmagasabb. Felmérésünk során (2020) további 794 emeletes középületet írtunk össze, így napjainkban az emeletes épületek száma 2215, aránya 16,5%. Az emeletes épületek elsősorban a történelmi városmagban, a lakótelepeken és a „Nagyvárosban” jellemzők (2. ábra). A

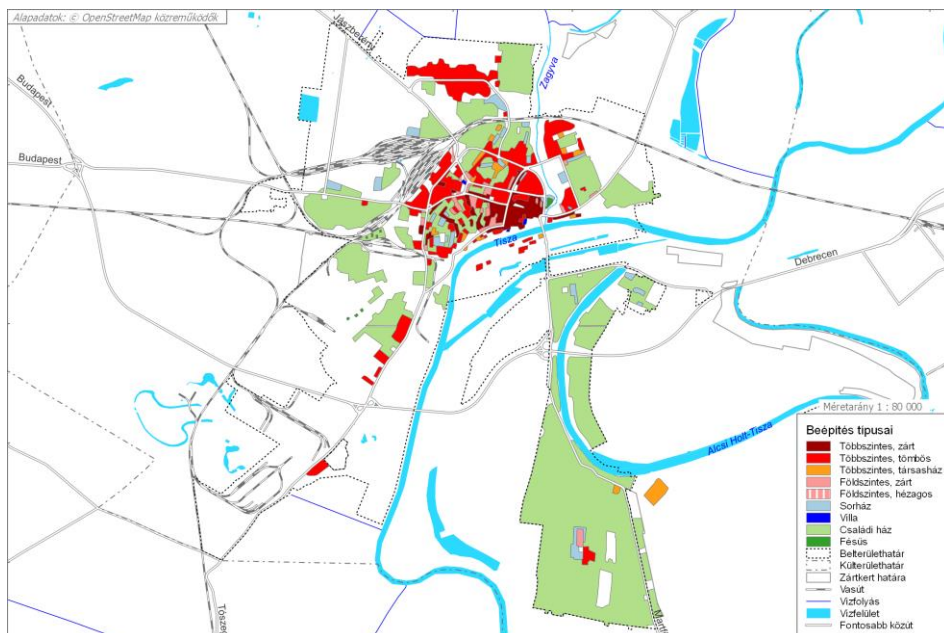
város arculatát a vertikális tagozódáson kívül a beépítés horizontális zártsága határozza meg, ami Szolnokon nem túl magas. Zárt beépítésnek minősül a zárt több- és zárt földszintes, és a sorházas beépítés. Közülük leginkább a zárt földszintesből van kevés, mivel a korábbi városrendezési tervek építészeti előírásai nem ösztönözték a zárt beépítést.

Szolnokon minden, a városokra napjainkban jellemző beépítési típus előfordul. A beépített területnek kilencven százalékát a családi házak, a többszintes tömbházak és a többszintes zárt épületek teszik ki. A többi beépítési típus valamivel kisebb arányban fordul elő, mint a megyei jogú városokban átlagosan. Különösen kicsi az előfordulása a zárt- és a hézagos földszintes, valamint a villaszerű beépítésnek.

2.1. A beépítés típusai

A nagyvárosias *többszintes zárt beépítés* továbbra is elsősorban a régi Német tizedben és a Katonavárosban, azaz a történelmi városmagban jellemző, de kisebb-nagyobb foltokban előfordul a Boldog Sándor István krt. északi részén, a Baross utca mentén és az egykori Kamaravárosi kertekben (Nagyváros), ahol a beépítés nagyon gyorsan változik, s a városon belül a legkevertebb a beépítés. A többszintes zártan épült házak közül nagyon kevés a dunántúli vagy észak-magyarországi városokra jellemző egyemeletes épület, döntő többségük kettő- és háromemeletes. Szolnok viszonylag szegény a műemlékekben, mindössze húsz található a városban (ezzel a 18. helyen áll a megyei jogú városok között), ebből a 11 db, városképileg is meghatározó épület a belvárosban.

Szintén nagyvárosias arculatúak a *többszintes tömbös* épületek. Ez a beépítés elsősorban a lakótelepeken jellemző. Mivel Szolnokon 11 kisebb-nagyobb lakótelep van, így a többszintes tömbös beépítés területi kiterjedése is jelentős (3. ábra). Legrégebben, az 1920-as években a Cukorgyár épített kétszintes + tetőteres épületeket a gyár mellett a Tószegi úton. Ezek az épületek napjainkban inkább a többszintes társasházak típusába sorolhatók. A Tiszamenti Vegyiművek lakótelepe az 1950-es évek második felétől épült fel. A tíz háromemeletes kockaház és néhány szolgáltató épület szintén a Tószegi út mellett található. A háromemeletes házakból, az 1960-as évtizedben épült Bálvány utcai lakótelep a vasútállomáshoz közel található. Az 1970-es évek elejétől gyorsult fel Szolnokon a tömbös lakótelepi építkezés. Ennek egyik oka a város közelgő 900 éves jubileuma volt, másrészt felépült és beindult a szolnoki házgyár, amely ontotta az előregyártott paneleket.

3. ábra: A beépítés típusai.

Forrás: saját szerkesztés

Ezzel a technológiával épült fel az 1970-es évtizedben az Ady Endre- és Mátyás király úti-, a Kolozsvári-, a Jósika- és a Kassai utcai-, a Szántó körúti- és a Vosztek (Tallinn) lakótelep, négyemeletes lakóházakkal. Magasházak, hét és tízemeletes épületek kerültek az egykori mocsár helyén kialakított József Attila lakótelepre. Szintén az 1970-es évtizedben épült fel az egykori katonavárosi kertek déli részén a Zagyvaparti lakótelep, tízemeletes szalagházakkal, mely Szolnok második legnagyobb népességű városrésze. Az 1970-es évtized közepén kezdődött, de az 1980-as évtizedben fejeződött be a város legnagyobb, Széchenyi lakótelepének a kivitelezése. Az egykori Ugaron, későbbi Kisgyepen nagyjából 15 ezer ember él négy- és tízemeletes kocka, illetve szalagházakban. A lakótelep gerincét alkotó Széchenyi István körúton a kisvárosnyi népességet kiszolgáló intézmények kaptak helyet.

A lakótelepeken kívül még sok helyen előfordulnak többszintes tömbös lakóházak, elsősorban a Nagyvárosban, és közintézmények, mint pl. a Hetényi Géza Megyei- és a MÁV Kórház, valamint az Új Városközpont épületei. Külön ki kell emelni azt, hogy Szolnokon – szinte egyedülállóan a megyei jogú városok közül – négy igen magas, tömbös épület van. Közülük három lakóház,

egy irodaház, az egyik lakóház (a vasútállomásnál) 24 emeletes, a másik három épület 18 emeletes.

A lakók tulajdonában lévő saját telken álló *többszintes társasházak* szintén nagyvárosias arculatúak. Ez a beépítési típus viszonylag ritka, s elsősorban az egykori Kamaravárosi kertek” helyén kiépült Nagyvárosban jellemző. De ilyen a beépítés a Tisza parton a Dr. Hegedűs Lajos sétány elején, a Városmajor úti volt szovjet laktanya helyén és a Csokonai út mentén néhány helyen.

A kisvárosias arculatú *földszintes zárt beépítés* napjainkban már igen kicsi területen van a városban. Korábban ez volt a jellemző a Kamaraváros nagy részén, de az ilyen épületek helyén napjainkban már többszintes zárt sorú házak épültek. A Mendöl szerinti „kisvárosi sorházak” ma már csak néhány helyen fordulnak elő a belső lakóövezben, pl. a Templom úton, a Mészáros Lőrinc-, a Madách-, a Mária-, a Bercsényi-, a Baross utcák egy-egy szakaszán, valamint a hajdani várban lévő Bástya utcában.

Még kevesebb helyen fordul elő a nem teljesen zárt, *hézagos földszintes beépítés*, amely a város története során sosem volt igazából jellemző. Napjainkban csak két helyen található, a József Attila utca belvároshoz közeli szakaszán, illetve a Thököly útnak a Rékasi úti felüljáró melletti, régi szakaszán, néhány ház erejéig.

Az előkerttel rendelkező sorházak az utóbbi néhány évtizedben megszorodtak a városban. A kertvárosias/kisvárosias arculatú *sorházak beépítés* ennek ellenére nem túl gyakori Szolnokon, és a város teljesen különböző részein szétszórva fordul elő. A Nagyváros városrészben több helyen vannak, 1960-tól különböző évtizedekben épült egy- és többszintes sorházak. A Pletykafalutól északra a Vasút utca mentén épültek legrégebben sorházak telepszerve. A többi sorházas terület nemrég, az elmúlt 25-35 évben épült ki, mint például a Széchenyi István körút eleje, Szandaszőlősen a Ferenczy Károly utca környéke, a Kertváros több utcája, de sorházas beépítésű a város egyetlen valódi lakóparkja is, a Városmajori lakópark.

Villa, villaszerű beépítés alig található Szolnokon. Régi építésű polgári villát mindössze hatot találtunk, mindegyiket a Kamaravárosban, közel a Tisza parthoz. Egy van a református templom mellett, öt pedig a színház és az evangélikus templom között a Sóház-, illetve a Kellner Gyula utcában.

A falusias, *fésűs beépítés* még a két világháború között nagyon sok helyen megtalálható volt a városban, a korábbi időkben pedig ez volt a leggyakoribb beépítési típus. Visszaszorulása már a második világháborút követően megkezdődött, a rendszerváltoztatás után pedig egyre gyorsuló ütemben vált jellemzővé. Napjainkban már csupán néhány helyen találunk foltokban fésűs beépítésű, egykori paraszt- vagy halász házakat. Utóbbiak a régi Tabánban fordulnak elő, de teljesen felújított módon, rendkívül sűrű beépítéssel. Régi fésűs parasztház elszórtan csak a Roca-telepen és a Sashalmi úton található.

A zárt település lakóházakkal és közintézményekkel beépített területének több mint felén *családi házas beépítés* van. Az egyes városrészek arculata, a házak állaga, nagysága és környezete között óriási különbségek vannak, döntően aszerint, hogy a lakóházak többsége mikor épült. Döntően régi építésű, rossza állagú házak jellemzőek, inkább falusias környezetben a Meggyesi- és a Roca telepen, valamint a Kisgyep egy részén. Új, az elmúlt húsz-harminc évben épített, nagy alapterületű, kiváló állagú, összkomfortos családi házak találhatók kertvárosias környezetben Szandaszőlős déli részén, a Kertvárosban és a Széchenyi lakótelep és a Zagyva között felépült új városnegyedben. A többi családi házas terület folyamatosan átalakul, a régi házakat lebontják, helyükre újak épülnek vagy a régi épületeket megújítják. Ezeket tehát a házak építési ideje nagyon vegyes, csakúgy, mint azok nagysága és állaga és a területek arculata is, amely azonban inkább kertvárosias. Szolnok legtöbb családi házas beépítésű városrésze ide tartozik, mint Alcsi környéke, Cigányváros egy része, Csiszlikó, Fodor-, MÁV-, Kőrösi úti telep, Pletykafalu, Scheftsik telep déli- és Szandaszőlős északi része.

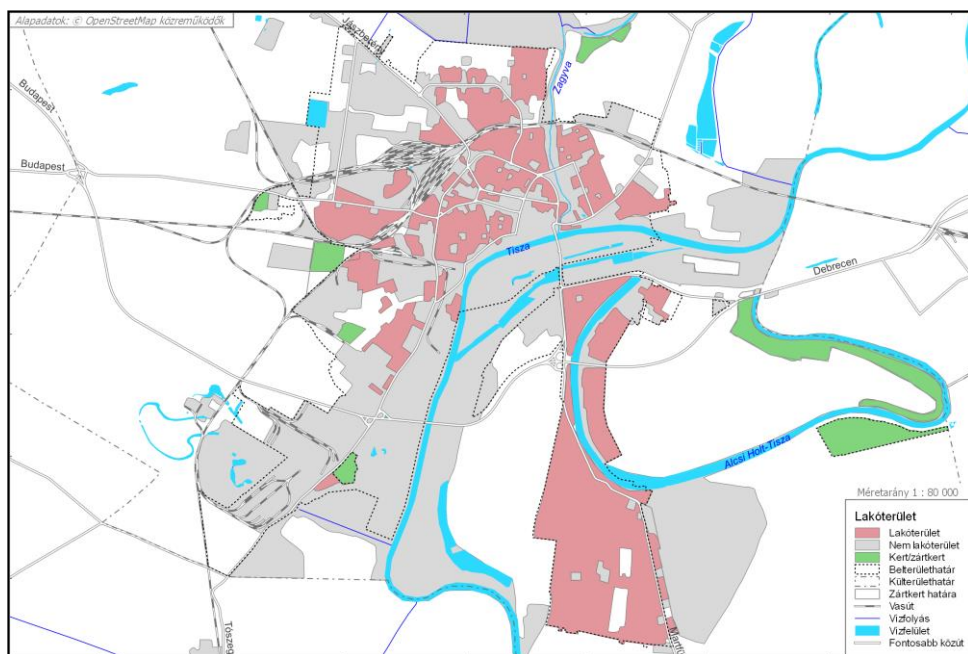
3. A VÁROS FUNKCIONÁLIS SZERKEZETE

Szolnok funkcionális szerkezetéről, a bőséges szakirodalom révén sokat tudunk (*Botár I.* 1944, *Csapó T.* 1993, 1993, *Lits-J.-né* 1977, *Mendöl T.* 1936, *Veresegyházi B.* 1982). A város szerkezetét a kezdetektől meghatározták a természeti adottságok, a korán kiépült, a várost városfalként körbefutó vasútvonalak, illetve a Tisza szabályozási munkálatai. Nagyon korán kialakult a város magja, melytől nyugatra szerveződött váralja településként maga a város. Kezdetben Szolnok kompakt település volt, de a területi növekedés során szerkezetileg egyre inkább széttagoltta vált. Szolnok azon kevés városok egyike, ahol a várostest növekedése nem más települések bekebelezésével történt, hiszen történelme során soha nem csatoltak hozzá egyetlen önálló települést sem. A város szerkezte a kezdetektől fogva excentrális, hiszen magja a Tisza jobb partján alakult ki, nem vált kétparti településsé, mint például Győr vagy Szeged, így funkcionális övezetei nem veszik övszerűen körbe a városmagot. Napjainkra összetett funkcionális szerkezetű település, ahol az önálló egyetemi negyed kivételével minden övezet arányosan jelen van és fejlett.

Területének nagyobb része (közel kétharmada) funkcionálisan nem lakóterület, különösen, ha a város teljes közigazgatási területét nézzük, ugyanis a település külterületén szántók és más művelt mezőgazdasági területek vannak (*4. ábra*).

3.1. City

Szolnok ősi városmagja a Tisza-Zagyva torkolatánál alakult ki, a Tisza jobbpartján a folyó egyik, úgynevezett „csapóoldalán”, a folyó kanyarulatában alakult ki, ezáltal a település (Szegedhez hasonlóan) sarló alakú, un. „genuaváros” lett. A történelmi városmag a középkorban a Várat és annak közvetlen környezetét, elsősorban a piacot jelentette. A védelmi szerepkör elvesztését követően a vár helyett a Kamaraváros, későbbi Némettized vált a város központjává, majd a vasútvonalak és a vasútállomás felépülését követően a központ nyugat felé kezdett növekedni a főutca mentén. Az államszocialista időszakban, az új városközpont felépítésével területileg jelentősen megnőtt Szolnok városközpontja, s egyben megindult a lakófunkció kiszorulása a központból.

4. ábra: A lakó- és a nem lakóterületek elhelyezkedése.

Forrás. saját szerkesztés

Napjainkra már egy jól körvonalazható, viszonylag nagy területű city-vel rendelkezik Szolnok, amely három részre osztható. Az egyik, a történelmi városmag, amely a Tisza part-Kossuth Lajos-, Szapáry-, Templom utca által határolt területen van. Itt igen sok igazgatási-, oktatási-, egyházi intézmény és vendéglátóipari egység van, vegyesen lakóházakkal. A terület zárt, középmagas

beépítésű. A city másik része a Baross-, Ady Endre-, Batthyány utcák és a Boldog Sándor István körút által határolt, az 1970-es évtizedben kialakított új városközpont, melyhez hozzátartozik a Vásárcsarnok és a Pelikán Bevásárlóközpont is az Autóbuszpályaudvarral. A terület a szolnoki city szíve, lakófunkció nélkül, ahol elsősorban irodaházak, bevásárlóközpontok és kulturális intézmények vannak. Beépítése többszintes tömbös, két kiugróan magas épülettel, mint az Egyesült Államok középvárosaiban. A szolnoki city harmadik része az új városközponttól húzódik a Baross utca mentén csaknem a Gólyáig. Ez amolyan kisvárosi üzletnegyed, oktatási intézményekkel, üzletekkel és vendéglátóipari egységekkel, és részben lakásokkal.

3.2. Szubcentrumok

A döntően külföldi érdekeltségű hipermarketek, szakáruházak és bevásárlóközpontok a rendszerváltást követően jelentek meg Szolnokon, az 1990-es évtized közepétől. Közülük kettő, a Szolnok Plaza és a Pelikán Bevásárlóközpont ma már a city része. Napjainkra a városban négy, a city kereskedelmi funkciót részben megosztó szubcentrum alakult ki. Közülük a legnagyobb a Szandai-réten, a Kertváros szomszédságában. Az M4 gyorsforgalmi út megépítéséig ez az egyetlen, a szubcentrumok közül, amelyik egy, a várost elkerülő út mellé/közelébe települt. Szíve az Auchan hipermarket, amely mellett találjuk a Praktiker-, a Media Markt- és az OBI szakáruházakat, a Family Center bevásárlóközpontot, az Aldi szupermarketet, valamint egy jégpályát, töltőállomást és autómosót is. A másik szubcentrum az Abonyi út kivezető szakaszán, a Pletykafalu mellett alakult ki. Ennek a központi eleme a Tesco Extra áruház, melytől nyugatra, a 32-es főút mentén UNIX szakáruház, több autószalón és két töltőállomás található. A város harmadik szubcentruma a régi MTE sportpálya helyére települt Interspar hipermarket környékén alakult ki, amely napjainkra már a Thököly utca és a Szántó körút kereszteződése körüli területet is magában foglalja. Több gyorsétterem, töltőállomás, autós szaküzlet és egy Lidl szupermarket van itt. Szolnok negyedik szubcentruma a város legnagyobb lakótelepén, annak gerincét jelentő Széchenyi István körút mentén, hosszan elnyúlva található. Ez valójában ennek a városrésznek (amely város a városban) a központja. Szerepköre nagyon vegyes, sok kereskedelmi üzlet (köztük négy szupermarket), számtalan szakbolt, vendéglátóipari- és szolgáltató egység, több oktatási- és igazgatási intézmény található itt, a nyugati részén pedig autószalónok és töltőállomások vannak.

3.3. Ipari területek

A város első ipari területe már igen korán, a 18/19. század fordulóján kialakult az Újvárosban, majd a Szent János városban, közel a Tiszához. A vasút kiépülésekor (19. század közepe) már markáns ipari terület körvonalazódott a város délnyugati részén. A vasút megjelenése, különösen

annak a tovább vezetése és az állomásnak a mai helyére kerülése megindította a nagyobb gyáripár kiépülését, ezzel jelentősen bővítette az ipari területeket immáron Szolnok nyugati részén. Az államszocialista időszakban további jelentős ipari és szolgáltató cégek települtek a városba, ennek folyományaként az ipari terület tovább gyarapodott elsősorban délnyugati-nyugati- és északnyugati irányban. Az ipari cégek többsége túlélte a rendszerváltoztatást, többnyire csak tulajdonos-, részben pedig profilváltás történt, ezzel egyidejűleg sok új cég települt le, közülük több, a létrejövő ipari parkban.

5. ábra: A város funkcionális szerkezete.

Forrás: saját szerkesztés

Az ipari területek aránya és nagysága napjainkban igen jelentős, a zöldterületek és a kiskertek nélküli várostestnek nagyjából a kétharmada (5. ábra). Az ipari területek többsége a város nyugati részén - hosszan elhúzódva északról délre – található. A város északnyugati részén a Thököly-Nagysándor József-Abonyi út és a vasútvonal közötti területe több tucat, vegyes profilú vállalat található, mint például a Béres Gyógyszergyár Zrt, Boroni Faipari Zrt, Teraplast Hungáris Kft, Tigáz Zrt és a Volánbusz Zrt. Ettől délre, a Kőrösi út mentén van a MÁV Start Zrt, a város egyik legrégebbi üze­me, majd a Kőrösi út külső részén az egykori Nagyalföldi Kőolajkutató és Feltá­ró üzem helyén az MB 2001 Kft, a Titan CNC Kft, a Strabag Zrt, és a Electric Systems Hungary

Zrt. A Tószegi út és a Tisza folyó között alakult ki a város első ipari területe, amely napjainkra jelentősen átalakult. Északi részén van a Dohányfermentáló Zrt, a Szolmet Kft, az egykori papírgyár helyén az Ac-Dc Logisztikai Park Zrt és több kisebb cég található. A Tószegi út jobboldalán volt a Cukorgyár, melyet 2007-ben bezártak, épületeit lebontották. Helyén a Prizma Logisztika Kft és a McHale Hungária Kft található. A 4-es számú főút elkerülő szakaszától délre van a város legnagyobb összefüggő ipari területe, melynek magját az államszocializmusban a Vegyiművek és a Szolnoki Házgyár alkotta. A Vegyiművek helyett van a Bige Holding Kft, a házgyár több betont gyártó kft-re esett szét. A terület nyugati részére települt 1999-ben a Szolnoki Ipari Park, melyben napjainkban 16 cég működik összesen 126 hektáron. Közülük kiemelendő a Stadler Szolnok Kft, Eagle Ottawa Kft és az F. Segura Hungária Kft. Végül van még egy kisebb ipari terület a város keleti részén, a Verseghy út és a Tisza között, itt van Víz- és Csatornaművek Zrt és az EON Kft.

A város védelmi szerepköre már évszázadokkal ezelőtt is jelentős volt. A vár megszűnését követően katonai szerepköre a 20. század elejétől erősödött meg ismét, az államszocializmusban őt laktanya és katonai repülőtér volt a városban. A rendszerváltoztatást követően az összes laktanya megszűnt (*Bársony R.* 2020). A Rékasi (Thököly) úton volt a Fürst laktanya, amely 2005-ben végleg bezárt, s azóta sem hasznosult. Ugyancsak rozsdadozó Besenyszögi út kivezető, bal oldali részén a volt szovjet laktanya (amely 1991 óta üresen állt) épületeit lebontották. Vele csaknem szemben volt egy másik szovjet laktanya, melynek területe 2003-ban a városé lett, napjainkban lakóházak és cégek találhatóak itt. A város legrégebbi laktanyája, az egykori Honvéd laktanya 1894-ben épült fel. 1945 és 1991 között szovjet kézben volt, ma a Városfejlesztő Zrt működik a területén. Az 1930-ban a Városmajor utcában épült egykori magyar királyi lövészkaszárnya 1945-től 1991-ig szovjet laktanyaként működött, területén lakóházak és különböző intézmények vannak. Szolnokon 1939-ben építették ki Szandaszőlősen a katonai repülőteret, mely funkcióját megőrizve 1949-től a Kilián György Repülő Műszaki Főiskolának is otthont adott. Ez napjainkban a város egyetlen katonai létesítménye, itt van az MH86 Szolnoki Helikopter Bázis és 1993-tól a Nemzeti Közszerződési Egyetem Repülőtisztai Főiskolai Kara.

3.4. Zöldterületek

Ha a teljes közigazgatási területét nézzük, úgy Szolnokon a zöldterületek nagysága jelentős, hiszen ide számítanak a zömmel külterületi ártéri erdők, a Milléri halastó, a Tisza, a Holt-Tisza egyrésze, valamint a Széchenyi Parkerdő egésze. Amennyiben a város belterületét nézzük, úgy jóval kisebb a zöldterületek nagysága. Összességében jóval nagyobb a természetes zöldfelület, mint az ember által alkotott. Az elsőhöz tartozik a Zagyva, a Tisza és a Holt-Tisza egyrésze és az erdők közül délen, a Tisza jobbpartján húzódó ártéri erdő.

Park és tér sok van a településen, de közülük csak a Tisza partján húzódó Tiszai hajósok terét, a Tisza-és a Verseggy parkot, a Hősök terét, az Eötvös- és a Szolnok Ispán teret, valamint az Ötvenhatosok Emlékparkját nevezhetjük zöldterületnek. Sport- és szabadidős létesítmény szép számmal található Szolnokon. Közülük ki kell emelni a MÁV-MTE Sporttelepet, a MÁV Uszodát, a Nemzetközi Kajak-Kenu Versenypályát a Vízmű Szabadidőparkkal, a Szandai rét nyugati részén lévő Motocross pályát és a Lovasiskolát a Széchenyi városrészben. Külön kell szólnunk a Tiszaligetéről, Szolnok legrégebb és legnagyobb szabadidő övezetéről. Az egykori Móric-ligetben MTE Stadion, Vízilabda Aréna, Sportszarnok, Liget Termálstrand és Élmenyfürdő, Squash Klub, Paintball- és tenispályák, valamint több vállalati üdülő található. Szolnok azon ritka nagyvárosok közé tartozik, ahol csak egy működő temető van a Körösi út elején. Ennek oka az, hogy története során nem csatoltak hozzá más, addig önálló települést.

3.5. Kiskertek

Szolnok egyedülálló a tekintetben az alföldi megyei jogú városok között, hogy legkisebb a területe (187,2 km²), a külterülete (148,7 km²) és annak aránya (79,4%). Mindössze hat külterületi hely van Szolnokon, mely Veszprém után a második legkevesebb. Közülük mind lakott, de összesen csupán 494 fő, a népesség 0,7 százaléka él külterületen. Mindkettő a hetedik legalacsonyabb szám, illetve arány a megyei jogú városok közül. A külterületi helyek közül Alcsi- és Tenyősziget minősül kiskertnek, ahol együttesen is csak 205 fő él. Felmérésünk során kiskertnek vettük még a Körösi úti teleptől nyugatra, a vasútvonalak között fekvő kis területet is (Pongrác utca és környéke).

3.6. Lakóterületek

Mint korábban említésre került, Szolnokon a lakóterületek aránya a zárt településen belül nem éri el az 50 százalékot. A lakóterületeket belső- és külső lakóövre oszthatjuk, mint a megyei jogú városokban általában, de itt a külső lakóterület sokkal, csaknem háromszor nagyobb, mint a belső. Elkülönítésük viszonylag egyszerű, a vasútvonalakon, a Tiszán és a Zagyván túli részek tartoznak a külső, a többi a belső lakóterületbe.

A *belső lakóövhöz* Szolnok történelmi városrészei tartoznak, így az egykori Kamaraváros, a Kamaravárosi kertek (Nagyváros), Katonaváros, a Katonavárosi kertek (Kondoros) és Cigányváros. A belső lakóöv valójában nem övszerűen veszi körbe a cityt, amely excentrikusan helyezkedik el. A belső lakóöv funkcionálisan messze nem csak lakóterület, benne számos intézmény, kereskedelmi és szolgáltató egység található, különösen igaz ez a főbb utak (Ady Endre, József Attila, Mártírok, Szántó krt.) mentén és a vasútállomás tágabb környezetében. A belső lakóöv beépítése változatos és általánosságban városias. Mivel hét lakótelepet is magában foglal, így jellemzőek a többszintes

tömbházak, de sok a családi ház is, elsősorban az egykori Katonavárosi kertekben. A többi beépítési típus csaknem mindegyike is előfordul a fésűs parasztházak és a villák kivételével. A legkevertebb beépítés az egykori Kamaravárosi kertekben található, itt gyors a beépítés átalakulása.

A *külső lakóöv* adja a lakóterületek csaknem háromnegyedét. Funkcionálisan tisztábban lakóterület, mint a belső, de több helyen (Csiszlikó, Széchenyi lakótelep, Tallinn városrész) vannak jelentős közintézmények (kórházak, iskolák), vagy üzletek a lakóházak mellett. A külső lakóöv végképp nem nevezhető övnek, bár a tér csaknem minden irányából körbeveszi a belső övet, de nem egységes, hiszen kisebb-nagyobb ipari- és zöldterületek szakítják meg. Legnagyobb része kertvárosias, jellemzően családi házakkal beépítve. Ide tartozik Alcsi, Szandaszőlős, Kertváros, a Holt-Tisza menti Üdülőtelep, Pletykafalu, Csiszlikó nagy része és a Széchenyi városrész déli (Kisgyep) és keleti, családirházas része. Szintén családi házas beépítésűek az egykori telepek (Fodor, MÁV, Rocsa, Meggyesi, Körösi úti), de a családi házak mellett néhány fésűs parasztház is előfordul és a telepek környezete, arculata inkább falusias. A családi házak mellett több helyen jellemző a többszintes tömbös beépítés, a Tallinn városrész északi részén, a Széchenyi-, a Cukorgyári- és a Vegyi lakótelepen, valamint a MÁV- és a Megyei Kórháznál és Szandaszőlős központjában.

ÖSSZEGZÉS

Szolnok története és településmorfológiája több szempontból is különleges, és eltér az alföldi, de a dunántúli mezővárosoktól. Fejlődését és korai városképét alapvetően meghatározta folyómenti, egyben torkolati fekvése, a jó átkelőhely, ahol a rév védelmére már korán vár épült és beindult a sókereskedelem. Védelmi és kereskedelmi szerepkörét a 19. századtól felváltotta a közlekedési-, ipari- és igazgatási funkció. A mezővárosoktól eltérően az agrárgazdaság, a külterület sosem volt meghatározó a város életében.

Természetföldrajzi fekvéséből fakadóan Szolnok szerkezete is sajátos. Mivel a történeti városmag a Tisza parton, folyók torkolatában alakult ki, és a városból (Szegeddel ellentétben) nem vált kétparti település, így Szolnok tipikus „Genua” város a Tisza jobbpartján, s ebből fakadóan szerkezete is excentrális. Az egykori kompakt szerkezetű település ma már széttagolt, az egyes funkcionális területek nem övként helyezkednek el. Szerkezetének további jellegzetessége, hogy a city tagolt és fejlett, az ipari terület aránya nagy, zöldterülete alföldi viszonylatban jelentős, végül sokkal nagyobb a külső lakóöv, mint a belső. A város arculata összességében városias, ami a beépítés nagy vertikális tagozódásából fakad, nem a horizontális zártásgból. Beépítése

igen gyorsan változik, alakul, különösen az egykori kertségekben, ahol a beépítés napjainkban rendkívül heterogén.

IRODALOM

- BÁRSONY R. (2020): Külterületi volt laktanyáink hasznosítási lehetősége. - Településföldrajzi tanulmányok IX. évf. 2. sz. Szombathely, pp. 38-53.
- BOTÁR I. (szerk.) (1941): Szolnok népesedési és gazdasági viszonyai a 18. században. Szolnok, 32 p.
- CSAPÓ T. (1987): Szolnok és külterületének településmorfológiája. - Doktori disszertáció, Szeged, 149 p.
- CSAPÓ T. (1993): Szolnok funkcionális morfológiája. In.: Tóth J. (szerk.): A szolnoki agglomeráció. MTA RKK Pécs, pp. 293-329.
- ERDEI F. (1940): Magyar városok. Budapest, 81 p.
- GÉMES L. (1976): Szolnok kereskedelmének és vendéglátásának története. Szolnok, 76 p.
- GOROVE L. (1821): Szolnok várának viszontagságairól. – Tudományos Gyűjtemény, 8. kötet, Buda.
- GYÖRFFY I. (1926): Az alföldi kertes városok. Budapest, 326 p.
- KAPOSVÁRI GY. (szerk.) (1975): Szolnok város története. Szolnok, 317 p.
- KERTÉSZ R. – BANA ZS. (2010): Régészeti kalandozások a város múltjában. - In.: M. Román B. – Pókász E. – Sz. Szügyi Cs. – Tapasztó I. – V. Szász J. (szerk.): Szolnok könyve – fejezetek a város történelméből. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata Szolnok, pp. 60-86.
- KERTÉSZ R. – SUDÁR B. – BANA ZS. – KÓMÁR M. (2012): Egy elfeledett muszlim imahely: a szolnoki Szulejmán szultán dzsámi. - Archaeologia-Altum Castrum Online. Mátyás király Múzeum Visegrád, pp. 1-19.
- KOMÁROMI J. (1943): Adatok Szolnok várának történetéhez. - Jászberényi Múzeum Évkönyve. 1938-43. Budapest, 178 p.
- LITS J.-NÉ (1977): Szolnok belső tagozódása és városrészeinek főbb jellemzői. - Területi Statisztika 27. évf. 2. sz. pp. 296-308.
- MATTYASOVSKY F. (1941): Az 1714-es összeírás. - In.: Botár I. (szerk.): Szolnok népesedési és gazdasági viszonyai a 18. században. Szolnok, 32 p.
- MENDÖL T. (1936): Alföldi városaink morfológiája. - Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen. 132 p.
- PALUGYAI I. (1854): Jász-kun kerületek és Külső-Szolnok megye leírása. Pest, 354 p.
- VERESEGYHÁZI B. (1982): Szolnok funkcionális szerkezetének fejlődése. Földrajzi Értesítő XXXI. évf. 4. sz. pp. 485-497.

DUNAVARSÁNY TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSE (1697-2020)

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Settlement development of Dunavarsány (1697-2020)

It is characteristic of the development and settlement structure of Dunavarsány that it developed from settlements that can be geographically separated from each other. Based on the study of the built environment and changes in land use, I explored the specific stages of the spatial development of Dunavarsány, which also represent the anthropogenic land use and landscape change of natural factors. During the examination of the floor plan development of Dunavarsány, it was clearly proved that in the last two centuries the morphological-floor plan image of the settlement has adapted well to the current socio-economic challenges. Until the 1950s, it was little different from settlements with similar characteristics. The accelerated agglomeration and suburbanization changes of the last half century have made a decisive contribution to the formation of today's dual floor plan of the settlement. One of the results of the processes is that significant territorial differences have developed in the city, the most important elements of which are the change in the population and the architectural and floor plan of the settlement.

I. BEVEZETÉS

Dunavarsány településfejlődése sajátos, egyrészt azért, mert a település ősi magja közel nyolcszáz éves - az első okleveles írásos emlék 1262-ből származik -, másrészt azonban Pest megye legfiatalabb települése, mely önállóságát csak 1947-ben nyerte vissza. A 14-16. századi fejlődéséről kevés írásos emlék maradt fenn, mert ugyan Pest-Pilis-Solt vármegye iratait a török hódoltság idején elmenekítették Fülek várába, azonban az 1682-es várostromnál a vármegye irattárának nagy része megsemmisült. A török uralom idején Varsány falu is elnéptelenedett, s csak a hódoltság megszűnése után kezdődött az ófalui településrész benépesítése. E folyamat igen lassan haladt, s ezt jelzi, hogy a 17. századtól Taksony külterületének egy részét képezte.

Dunavarsány fejlődésére és településszerkezetére az is jellemző, hogy egymástól földrajzilag is jól elkülöníthető településrészekből alakult ki. A mai északi településrész Ófalu (Duna-Nagyvarsány), még a tőle keletre két kilométerre található (Duna-Kisvarsány), azaz az Újfalu. A Budapesttől harminc

kilométerre található kisváros, ma olyan agglomerációs-szuburbanizációs település, melynek elmúlt félévszázados fejlődése sajátos helyet jelölt ki számára mind Pest megye, mind az ország településhálózati térképén. Mindennek egyik legszembetűnőbb jele Dunavarsány népességnövekedése, melynek egyes periódusai jól nyomon követhetők a település szerkezetének és alaprajzi fejlődésének vizsgálatán keresztül, egyben hű lenyomatát képezve az elmúlt évszázadok társadalmi-gazdasági változásainak is.

Dunavarsány bel- és külterülete napjainkban nyolc városrészből áll, e tanulmányomban a két legmeghatározóbb városrészét vizsgáltam. Az épített környezetnek és a tájhasználat változásainak tanulmányozása alapján feltártam Dunavarsány térbeli fejlődésének sajátos szakaszait, amelyek egyben a természeti tényezők antropogén tájhasználatát és -változását is reprezentálják. A település modernkori fejlődését a katonai felmérések térképeinek segítségével követem nyomon 1784/87-től, de felhasználtam a korabeli kéziratos térképeket, valamint az írott forrásokat, különös tekintettel a Népszámlálásokra, a Helységnevtárakra és az Országleírásokra. Az elmúlt két évszázad társadalmi-gazdasági és ezzel szorosan összefüggő településkép és településszerkezeti változások folyamatát négy szakaszra bontottam. A település kialakulását és fejlődést markánsan befolyásolták azok a helyi és helyzeti energiák, valamint az ezekhez is kapcsolódó természeti tényezők, amelyeket a mindenkor itt élők igyekeztek sokoldalúan hasznosítani.

II. A TELEPÜLÉS FEJLŐDÉSÉT BEFOLYÁSOLÓ TERMÉSZETI TÉNYEZŐK

Dunavarsány az Alföld nagytáj, Dunamenti-síkság középtájának Csepeli-sík kistáján helyezkedik el. Ezen a részen található a Soroksári-Dunaág 56 km hosszan. Ide torkollik több, a régió vízháztartását befolyásoló csatorna, így a Gyáli-főcsatorna, a Duna-Tisza-csatorna, az Északi-övcatorna, a Duna-völgyi-főcsatorna. A város területe domborzatilag agyagos-iszapos-homokos üledékekből felépült alacsony- és magasártéri síkság, melyet félig kötött futóhomokkal és parti dűne-homokkal fedett, valamivel magasabb hordalékkúp-szigetek tagolnak. A város mai közigazgatási területe három markánsan elkülönülő morfológiai szintre bontható:

1. A Soroksári-Duna mentén (alacsony ártér) ártéri ligeterdő és mocsári vegetáció a jellemző, ahol réti, réti öntés- és nyers öntéstalajok a dominánsak.
2. A táj kelet felé magasártéri helyzetű, az Ős-Duna ÉNy-DK-i irányú medrei tagolják a felszínt. A magas talajvizű folyóhátak közé zárt, ún. Turjánvidéken a láprétek, zsombékosok és fűzlápok mellett az égeres láperdő, illetve alföldi tölgy-köris-szil a jellemző társulás. E területeken a

mélyben sós réti csernozjomok, szoloncsákos-szolonyecek és kotús-lápos talajok foglalnak el nagy területet.

3. A homokos felszínű hordalékkúp-felszíneken és dűnevonulatokon (ármentes térszínek) kevés futóhomokot, több humuszos homokot találunk. E területek közül napjainkra csak néhány őrzi az egykori növényzetét, talajait tekintve pedig a homoktalajok különböző változatai jellemzik.

Az antropogén tájhasználatot és tájkarakter kialakítását a fenti természeti adottságok évszázadokig döntően befolyásolták. Dunavarsány bel- és külterülete futóhomokformákkal tagolt változó magasságú ármentes síkon, illetve az árvizektől veszélyeztetett árterületen fekszik, pontosabban e két eltérő tájtypus ősi telepítővonalán (*Frisnyák S. 1990*) alakult ki a település magja.

Dunavarsány belterülete a Duna kiterjedt magas teraszán fekszik. A folyóterasz kavics-hordalék-kúp, amelyet viszonylag vékony lepelhomok takar. A térszín magassága 100-115 méter között változik, legmagasabb pontja a Varsányi-hegy, 115 méterre fekszik a tengerszint felett (*Dunavarsány TK. 2013*). A város természeti értékei közé tartozik a Varsányi-hegy, melynek homoktalaját árvalányhaj borítja, úgyszintén a Varsányi-turján, értékes lápi vegetációjával, valamint a Soroksári-Dunán található mintegy 10 hektárnyi úszóláp, amelyekről már Vályi András országleírásában is említést tesz (*Vályi A. 1797*).

A Soroksári-Duna menti területeken - a régészeti feltárások szerint - a halászat jó megélhetés nyújtott a mindenkor megtelepülő lakosságnak. Ezen túlmenően hagyományos mezőgazdasági tevékenység is zajlott, mely alatt a gabonafélék termesztése (rozs, árpa, búza), a szőlőművelés, illetve a legeltető állattartás értendő. A természeti erőforrások kiaknázását a mindenkor itt élők a saját termelési színvonaluknak megfelelő módon és mennyiségben hasznosították, alkalmazkodva a környezet ökológiai potenciáljához és eltartóképességéhez.

III. DUNAVARSÁNY TELEPÜLÉSKÉPE A 17. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1870-IG

Az elnéptelenedett Varsány faluba először I. Lipót császár uralkodása idején telepítettek németeket, mely családok egy része Bajorországból, Baden-Württemberg tartományból és Thüringiából származott, de magyarok is költöztek vissza a környező településekről. A betelepítés I. József idején is folytatódott, melynek eredményeként 1715-ben 20 lakost, még 1720-ban 41 családot tartottak nyilván Dunanagyvarsányban. A II. József uralkodása idején lezajlott népszámlálás adatai és az első katonai felmérés térképei szerint a még Taksonyhoz tartozó Varsány-pusztán csak 6 házat jegyeztek fel, 101 fővel. A házak többnyire náddal és szalmatetővel voltak fedve. Az 1870. évi népszámláláskor 13 házat és 176 főt számoltak össze. Fényes Elek (1851)

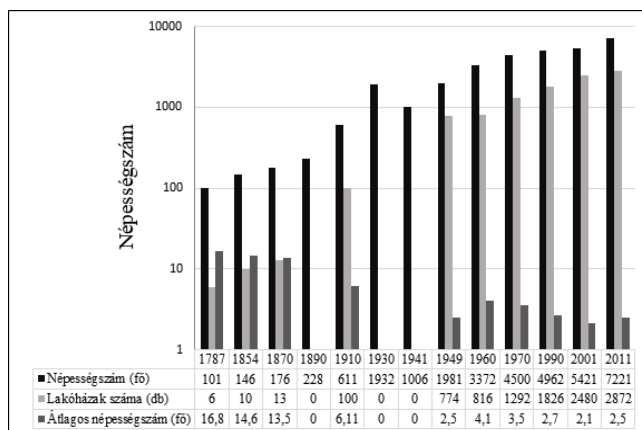

geographiai szótárából tudjuk, hogy a felekezeti hovatartozás szerint 5 református, 2 evangélikus és 143 katolikus élt a településen. Azonban 1870-ig alig változott a település lakónépessége (1. táblázat, 1. ábra). A 18. század végén, a 19. század elején a puszták lakosainak természetes szaporodása valószínűleg megegyezett az ország egészére jellemzőével. A korabeli forrásokból ismert, hogy 1831-ben a nagy kolerajárvány Varsány-pusztán is éreztette hatását.

1. táblázat. Dunavarsány népessége és lakóházainak száma (1787-2011)

Év	Népességszám változása (fő)	Lakóházak számának változása (db)	1 lakóegységre jutó átlagos népességszám
1787	101	6	16,8
1851	150	10	15,0
1870	176	13	13,5
1890	228	na.	na.
1910	611	100	6,1
1930	1932	na.	na.
1941	1006	na.	na.
1949	1981	774	2,5
1960	3372	816	4,1
1970	4500	1292	3,5
1990	4962	1826	2,7
2001	5421	2480	2,1
2011	7221	2872	2,5

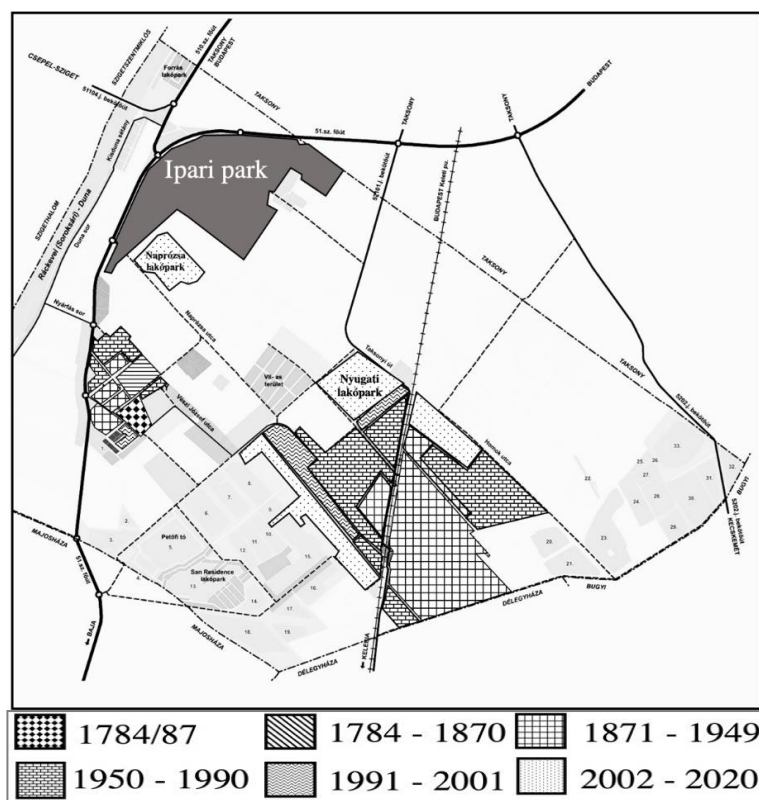
Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

1. ábra. Dunavarsány népessége és lakóházainak száma (1787-2011)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

A település alaprajzi fejlődését az említett források alapján rekonstruáltam. A falu első központja a nagyvarsányi részen volt, de ennek pontos helyét nehéz meghatározni, feltehetőleg a középkori monostor körül épülhetett ki (2. ábra). Annyi bizonyos - a korabeli térképek és feljegyzések alapján - hogy egykor a településen épült Vészi-kastélyhoz tartozó cselédlakásor egyike a mai napig megtalálható, mely az egyik legrégebben fennmaradt még álló épületrész. A falu további jövőjének szempontjából meghatározó vált az 1857-es esztendő, mivel Taksony felvásárolta Varsányfalu 3217 katasztrális holdnyi területét, amit azzal magyarázhatunk, hogy a taksonyiak a megélhetésük miatt voltak kénytelenek újabb földterületeket vásárolni, ugyanis ekkor Taksony mezővárosnak már több mint 1200 lakosa volt. Azzal a lépéssel, hogy a szomszédos település fölvásárolta Varsányfalu területét, a falu kilencven évre teljes mértékben elveszítette az önállóságát (Faragó K. 2014).

2. ábra. Dunavarsány alaprajzi fejlődése (1784 – 2020)

Forrás: Dunavarsány települési arculati kézikönyve és a katonai felmérések térképei alapján saját szerkesztés

A település 18-19. századi belső építési viszonyait és alaprajzát tekintve (2. *ábra*) Dunavarsány halmaz település volt, s alig volt egy-két szilárd alapzatú és falazatú ház. A 18. század végén 6, nagyrészt földből és fából épült házban élt a népesség. Egy-egy lakóépületben átlagosan 16,8 fő lakott, mai fogalmaink szerint meglehetősen szegényes körülmények között. A nád egyeduralkodó tetőfedő anyag volt a legtöbb lakóházon.

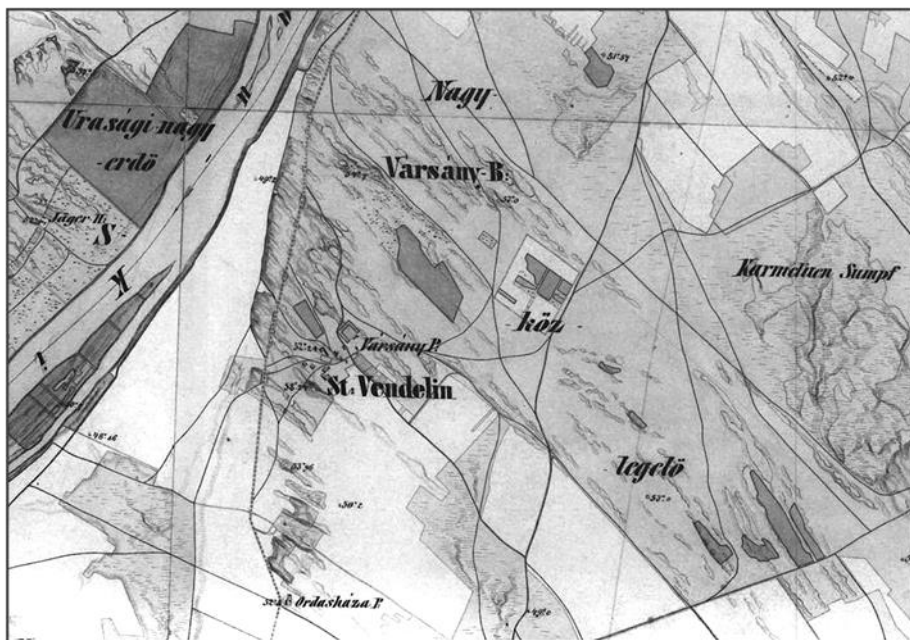
IV. A TÁJHASZNÁLAT ÉS TÁJKARAKTER JELLEMZŐI A MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉS IDEJÉN

A természeti-táji környezet erőforrásainak évszázadokon átívelő emberi hasznosítási lehetőségeiről a második katonai felmérés térképszelvényeinek segítségével alkothatunk vázlatos képet (3. *ábra*). Az antropogén tájhasználat idő- és térbeli rendszerének feltárását, rekonstrukcióját a természeti környezet (az agroökológiai potenciál) és a társadalom közötti kölcsönhatás-rendszer vizsgálata adhatja meg. A kultúrtáj kialakításához, a mezőgazdasági művelés helyreállításához elengedhetetlen volt az emberi erőforrások biztosítása és a terület vízrendezése. A beáramló népesség a helyi és helyzeti energiák mobilizálásával rövid idő alatt humanizált kultúrtájává alakította át e mikrorégiót. A gazdasági élet természetföldrajzi alapjai, lehetőségei és potenciális tartalékai továbbra is a táj arculatát meghatározó ártéri síkságok és belőlük foltszerűen kiemelkedő ármentes térszíneken alapultak. A természetföldrajzi tagolódásnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi tevékenységek is differenciálódtak, ami e korszakban is azt jelentette, hogy a társadalom alkalmazkodott, s tájformáló, környezetátalakító tevékenysége csak lokális szintű lehetett (3. *ábra*).

A 18. századtól kezdődően – a gazdasági élet reorganizációs folyamatában – a településcsoport egészére jellemzően, a vegyes (polikultúras) gazdálkodás vált uralkodóvá. A településhatár térstruktúráját, a művelési ágak térbeli rendszerét az agroökológiai tényezők, elsősorban a mikrorelief és a termőtalajok tagoltsága szerint – több nemzedék egymásra rétegződő munkájával – alakították ki.

A parasztság megművelte földek pontos kiterjedését nem tudjuk kimutatni, mivel Varsány-puszta Taksony része volt, s mindeddig nem került elő olyan összeírás vagy felmérés, amely e hiányt pótolta volna. A térképészeti források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy Varsány-puszta területén a gazdasági egységek sajátos termelési övezetekben, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak az adott térben (2. *térkép*). Az is megállapítható, hogy az itt élők a 19. század közepéig nagyobb területekre kiható, a táj jellegét megváltoztató folyószabályozási munkálatokba nem fogtak. A környezeti potenciál kihasználását jelentő komplex tevékenységi forma két alappilléren nyugodott, a külterjes szántóföldi növénytermesztésen és a tradicionális állattenyésztésen,

amelynek szerves részét képezte – évente eltérő hosszúságú időintervallumokban – az árterhasználat is.

3. ábra. Dunavarsány külterületének tájhasználat a második katonai felmérés időszakában

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei

A kultúrtáj állapotát tekintve megállapíthatjuk, hogy a gazdaság/gazdálkodás térszerkezetének meghatározó elemei a rét- és legelőterületek voltak. A második katonai felmérés során (1819-1869.) készült térképen a Duna egykori árterületén nagy kiterjedésű lápos, mocsaras, nádas területek voltak, és állandóan vagy legalább az év egy részében nyílt vízfelszínek borítottak jelentős területeket. A láprét jellegű foltok részben száraz homoki gyepfoltokkal, részben ármentes térszínekkel mozaikszerűen váltakozva alkották a térszínt. A nádas-mocsaras-zsombékos területek gazdasági hasznosítása nádvágással, időszakos legeltetéssel történt. A nedves réteket kaszálták vagy szarvasmarhákkal, a száraz gyepeket inkább csak juhokkal legeltették. A szántógazdálkodást az alacsony hatásfokú extenzív gabonatermesztés túlsúlya jellemezte, s az évente többször faekével megszántott, de csak ritkán trágyázott földeken főként gabonát, árpát és zabot termeltek. Mennyiségét tekintve elegendő Vályi András (1799) korabeli leírását segítségül hívni, mely szerint: „...Szabad pusztá Pest vármegyében, földes urai B. Beniczky Urak, fekszik a’ Duna mellett, Taksony alatt, jó tiszta búzát, rozsot,

tavaszi is terem, sok juhok is tartatnak rajta, szénája, fája kevés van...” E sorok is alátámasztják, hogy a rét- és legelőgazdálkodáson alapuló állattenyésztés a szántógazdálkodásnál fontosabb lehetett.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterek (lápok és mocsarak, turjánok) természeti erőforrásait az ártérperemi települések – jelentős környezetátalakítást nem igénylő módon – hasznosították, így a táj döntően természetközeli állapotában maradt. Az időszakosan elöntött magas ártereket is döntően természetközeli állapot jellemezte, ahol a jellegadó halászat és a legeltető állattenyésztés mellett a megtelepedésre alkalmas árvízmentes térszíneken, a folyóhátakon és a teraszszigeteken szántóföldi gazdálkodást is folytattak.

A kultúrtáj-teremtés, az antropogén tájformálás és annak részeként a településhálózat alap-szerkezetének kialakítása és fejlesztése nagyobb ütemben csak a dualizmus időszakában indult meg.

V. DUNAVARSÁNY TELEPÜLÉSKÉPE ÉS ALAPRAJZI FEJLŐDÉSE (1870-1947)

A népesség száma 1870 és 1940 között dinamikusan növekedett (*1. táblázat*). E növekedés forrásai több okkal is magyarázhatók. Egyrészt Dunavarsány kedvező közlekedéscsoporthelyi helyzetével, melynek következtében fokozódott a település migrációs nyeresége, s ez jelentősen megemelte a falu lélekszámát. A népességnövekedés másik forrása e vegyes vallású településen is az lehetett, ami sajátos – de korántsem egyedi – demográfiai jellegzetességként ki lehet emelni, hogy a hivatalos feljegyzések szerint, (mely csak 1920-tól érhető el) a római katolikusok száma növekedett gyorsabban, feltehetően, a reformátusokénál nagyobb természetes szaporodásuk következtében. Mindez megfigyelhető a hivatalos népszámlálási adatokból is, ugyanis 1920-ban a lakosság vallási arányai a következőképpen alakultak: Dunakisvarsányban: református 39,9% (329 fő), evangélikus 1,3% (11 fő), római katolikus 58,4% (481 fő) és görög katolikus 0,6% (3 fő). Dunanagyvarsányban: református 5,6% (17 fő), evangélikus 0,3% (1 fő), római katolikus 92,8% (283 fő) és görög katolikus 0,3% (1 fő). Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Dunakisvarsányban: 29,67% református (468 fő), 1,96% evangélikus (31 fő), 66,70% római katolikus (1052 fő), 1,01% görög katolikus (16 fő) és 0,44% izraelita (7 fő). Dunanagyvarsányban: 3,56% református (13 fő), 96,4% római katolikus (352 fő) és 1,64% izraelita (4 fő). Azt mindenképpen ki szeretném emelni, hogy mindkét településrész római katolikus többséggel rendelkezett, de a többi vallásfelekezet tagjai is szabadon gyakorolhatták hitéletüket. Vallási ellentétéről ekkor és a későbbi időszakokból sincs tudomásunk.

Varsányfalua a 19. század közepétől lezajlott országos területrendezési időszakban kapta meg hivatalosan is a Duna előnevet. Pontosabban egészen a

20. századig kötőjellel tüntették fel a település nevét. A 19. század második felében a településen belül is zajlottak a területrendezések, hiszen az újonnan kialakuló nagyvarsányi résznek az északi bekötő útjánál jelentős erdőtelepítésekbe kezdtek, a homokföldek megkötése végett. A 19. században is egyszerű körülmények között éltek a varsányiak, s a 19/20. század fordulóján is megélhetésüket a mezőgazdasági termékek előállítására biztosította. A falu lakossága a 20. század elején a megtermelt zöldségeket, gyümölcsöket vagy gabonát a főváros piacain tudta értékesíteni, s a kereskedelemben való bekapcsolódásuk biztosította a jobb megélhetést. Az egyik legfontosabb dátum a település életében az 1882. év, ettől az évtől kezdve indult meg a Budapest-Belgrád vasútvonalon a forgalom, mely áthaladt (2. ábra, 1. kép.) Dunakisvarsányon, s ez egyben a településrész gyorsabb kiépülését és fejlődését is jelentette.

1. kép: Dunakisvarsány új vasút állomása

Forrás: Kohán József, helytörténeti kutató magángyűjteményéből

A vasút és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra kiépítése komoly szerepet játszott, jelentős mértékű pozitív változást eredményezett. Ezzel egy időben a vasútállomás és környéke az újonnan kialakuló Dunakisvarsány településrészt is jelentette. 1883-tól már a személyszállító vonatok is megálltak Dunakisvarsányban, ennek hatására dinamikusan fejlődő településévé vált Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének, s az ország szinte minden részéről több száz család telepedett le Dunakisvarsányban. Legfőképpen vasutasok és iparosok, így a 20. század elejére már több mint hatszázan éltek a településen (1. táblázat).

A két településrész alaprajzi képét tekintve is jelentős különbségeket láthatóak, amint utaltam rá a Kisvarsányi részen a vasúti sín párral párhuzamos nyíl egyenes utcákat jelöltek ki parcellázásra, egyik-másik utcát alig keresztezi

másik utca, sőt akad az utcák között olyan is, ami 800 m hosszan került kimérésre. Viszonylagosan szűkek és kicsik a telkek, emiatt sűrűn beépítetté váltak a kisvarsányi utcák, pontosabban, a Deák Ferenc, az Árpád, az Arany János, a Bem, a Bethlen Gábor és a Hősök utcája. Hosszanti egyenes kiméréssel és a rendezett sváb behatással, azaz a gyümölcsfasoros utcákkal is találkozunk a korabeli fényképek alapján (2. kép)

2. kép: Dunakisvársány korabeli utcája

Forrás: Kohán József, helytörténeti kutató magángyűjteményéből

3 kép. Dunakisvársány Hangya bolt és vendéglő

Forrás: Kohán József, helytörténeti kutató magángyűjteményéből

4. kép. Nuofer Sándor boltja és vendéglője Forrás: Kohán József, helytörténeti kutató magángyűjteményéből

A település központi része nem az ófalui részen, hanem az újfalui részen kezdett kialakulni a vasút térszervező hatásainak tipikus példája nyomán, azonban effektív faluközpont nem épült ki egyik településrészen sem. A legrégebbi utcái közé sorolható az Iskola, Kolozsvári, Pozsonyi, Kossuth Lajos és Szabadkai utca, mely utóbbiban 1887-ből megtalálható egy napjainkig megőrzött épület. A vasútra merőleges utcákban úgy, mint a Vörösmarty, a Széchenyi vagy a Petőfi utcákban már a 20. század elején is megtalálható volt néhány ház, de számottevő beépítés ebben az időben még nem kezdődött el.

Ami viszont központi jelleget adott a kisvarsányi településrésznek az a vasútállomástól néhány százméternyire található „centrum”, ahol a vasúti átjáró mellett épült fel a Nuofer Sándor boltja és vendéglője, mely évtizedeken keresztül az egyik emblematikus épülete volt Dunakisvarsálynak. Szemben a bolttal és a vendéglővel a később felépült Rieder-ház található, melyben, a későbbiekben cukrászda és férfi fodrászat (borbély) is működött. További fontos épületek közé tartozott a Balaton kávéház, amely 1919-ig működött, s a későbbiekben ennek helyén építették fel a Hangya boltot és vendéglőt (3-4. kép).

A 20. század eleje újabb fontos dátum a település életébe, újabb fontos szolgáltatás jelent meg, azaz 1910-re megépült az állami elemei iskola (5. kép) Dunakisvarsányban is. Dunanagyvarsányban 1903 óta létezett elemi iskola, sajnos sokkal szegényesebb körülmények között. A későbbiekben egyre sürgetőbbé vált az óvoda megépítése is a településen, melynek működési engedélyét 1928-ban kapták meg.

5. kép: Dunakisvarsány, állami elemi iskola (1928)

Forrás: Kohán József, helytörténeti kutató magángyűjteményéből

Dunavarsány népességnövekedését és alaprajzi fejlődését a fentiekén kívül még néhány körülmény mindenképpen befolyásolta. Ezek közül említést érdemel, hogy 1930-tól naponta 8 pár vonat is megállt Dunakisvarsányban. 1934-ben az elektromos áram is bevezetésre került a településen, majd a közúthálózat korszerűsítése is elkezdődött, azaz 1934-ben a Dunakisvarsány és Taksony közötti belső összekötő út megépült. 1936-ban filmszínházat nyithattak és megépülhetett mind a két településrészen a római katolikus templom. Az egészségügy fejlődése is kedvezően befolyásolta ezt a folyamatot, mivel a falunak 1925-től saját bábája és orvosi rendelője (1927) lett, 1928-tól községi orvossal. A település déli határában elkezdődött a kavicsbányászat, s e munkálatok eredményeként a község lakói több különböző nagyságú bányatóval „gazdagodtak”.

A fenti kedvező fejleményeknek köszönhetően a két világháború között jelentősen növekedett a lakosok és a lakóházak száma (1910-ben 100 ház, 1949-ben 774 ház állt a településen) és műszaki állapotuk is javult. Budapest közelsége ekkor már hatással volt Dunavarsány foglalkozási struktúrájára is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy 1930-ban a falu lakosságának közel 19%-a az iparban dolgozott, a mezőgazdaságból 14%-a élt és a közszolgálati ágazatokban is már 4,5%-a dolgozott (*Népszámlálás 1930*).

A település alaprajzi fejlődését tekintve megállapíthatjuk, hogy a falu beépített területe csaknem 25%-kal növekedett, amely összhangban volt a házak számának és a népesség számának növekedési arányaival. Az új területek beépítési jellege a korábbiakhoz képest jelentősen megváltozott, az új utcák futása szabályos vonalvezetésűvé vált (2. ábra). Az 1870-1949 közötti évek demográfiai robbanása és a folyamatos bevándorlás évi 1,2%-os népesség növekedést eredményezett (országos átlag 0,8%). A lakóházak számának

változása lépést tudott tartani a népességgyarapodással. Azonban 1947-ig még mindig Taksony külterületéhez tartozott. Mindez 1947. augusztus elsején változott meg, amikor Dunavarsány külön vált Taksonytól, így önálló településként működhetett tovább.

VI. DUNAVARSÁNY TELEPÜLÉSKÉPE ÉS ALAPRAJZI FEJLŐDÉSE (1947-1990)

A második világháború után a falu lakóinak száma 1981 fő volt, akik 774 lakóházban éltek. A következő évtizedekben a falut a folyamatos és gyors népességnövekedés jellemezte. A nagyobb arányú betelepülések összhangban voltak az 1960-as években meginduló és 1980-as évek végéig folytatódó új utcák és házhelyek kijelölésekkel (pl. az állomástól délre eső Viola, Epres, Hóvirág, Attila, Diófa, Tölgyfa utca stb.). Az 1950-es évektől is gyorsabban terjeszkedett Dunavarsány a vasút mindkét oldalán, melynek eredményeként napjainkra a dunakisvarsányi rész vált a nagyobb alapterületűvé és népességűvé.

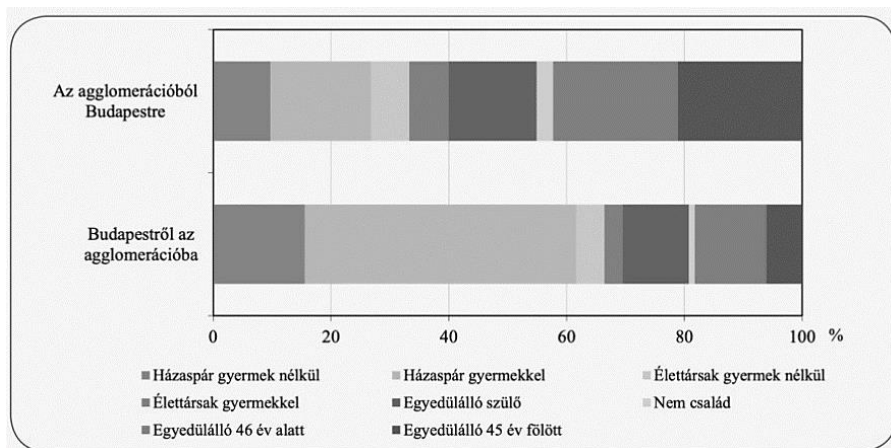
Az első nagy építkezési hullám az újfalui városrészben az 1950-es évek elején indult meg, úgy mint a Tompa, Jókai, Baross, Vörösmarty, Búza, Petőfi, Görgey, Széchenyi, Eötvös utcákban, majd az 1960-70-es évek fordulóján, illetve 1980-as évek végén nyitnak új utcákat. Ezen új utak, utcák párhuzamosak, szabályos alaprajzúak. Az 1950-70-es években épült házak gyakorlatilag ugyanolyanok, azaz a korszak kötelező építészeti stílusára jellemző kocka alakú, sátortetős épületekről volt szó, mint az ország számos más településén (*Kristóf A.* 2014). Az 1980-90-es években épült lakások már a legkülönbözőbb egyedi tervezéssel készültek el.

Az 1950-es évektől még inkább érzékelhetővé vált Budapest hatása, s az agglomerációs jegyek egyre jobban kirajzolódtak. Ennek legfontosabb jelei: a népesség közel 40 év alatt a duplájára emelkedett (2691 főről 4962 főre). Ebben az időszakban nyitották meg a Vörösmarty Mihály és a Búza utca kereszteződésétől nyugatra eső utcákat (pl. az állomással szemben elhelyezkedő Nagyvarsányi, Erkel Ferenc, Görgey, Liget, Rét, Bokréta stb.). A régi házakat fokozatosan új épületekkel cserélik le a lakosok az ófalui városrészben is (2. ábra).

A lakások főbb adatai 1990-ben a mennyiségi gyarapodás mellett a minőségi változásokat is jól tükrözik: lakóegység 1.826 db, lakott lakás 1.756 db, nem lakott lakás 70 db. A 100 lakott lakásra jutó lakosok száma 282 fő. Családi ház 1748 db, állami, szövetkezeti lakás 69 db, 1 szobás 294 db, 2 szobás 860 db, 3 szobás 672 db. Vízügyi WC-vel 1332 db, házi szennyvízcsatornával 1535 db lakás, fürdőszobával 1427 db volt ellátva. A lakások komfortfokozatát tekintve összkomfortos 624 db, komfortos 575 db, félkomfortos 170 db, komfort nélküli 390 db, szükséglakás 67 db (KSH, 1990).

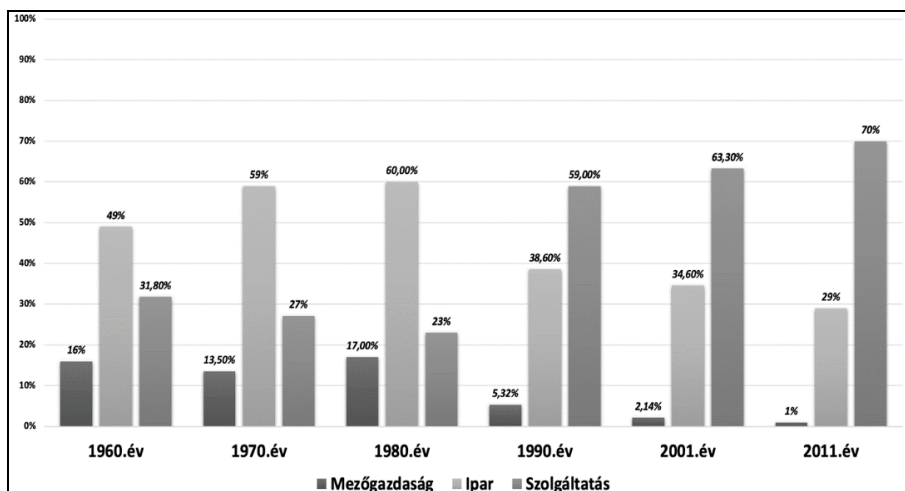
Amint említettem Dunavarsány egyike a Budapesti agglomeráció 81 településének. Az agglomeráció területrendezési tervét rögzítő 2005. évi LXIV. törvény nyolc szektorra bontja az ide tartozó településeket. 2007-ben a 81 településen 2 457 787 fő élt, ez Magyarország lakosságának közel egynegyedét jelentette. Ebből a fővároson kívül 755 290-en éltek (KSH, 2007). A Budapesti agglomeráció déli szektorjának egyik települése Dunavarsány, s ezen kívül még az alábbiak: Délegyháza, Diósd, Dunaharaszti, Érd, Halásztelek, Majosháza, Pustazámor, Sósút, Százhalombatta, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Taksony, Tárnok, Tököl.

A Budapesti agglomeráció költözőinek korstruktúráját vizsgálva megállapítható, hogy a költöző háztartások megoszlása a 30–35 év közötti korosztályban éri el a maximumát, ezután meredeken csökken, de még az idősebb korosztályban is számottevő. A Budapestre költözők kor megoszlása már jóval egyenletesebb, és módusza is kissé korábbra esik: a legtöbb költözés a 26–31 éves háztartásfők körében figyelhető meg (KSH, 2014). A költöző háztartások összetétele arra utal, hogy a kétféle irányba történő elmozdulás a családi életciklus és a lakáspiaci karrier különböző szakaszaihoz köthető. A kiköltözők legnagyobb csoportja gyermekes házaspár (44%). A gyermekes élettársak ezzel szemben a fővárost elhagyók körében alul, míg a Budapestre költözők között kissé felülreprezentáltak a KSH adatai szerint (3, illetve 7%). A Budapestre betelepülők legnagyobb csoportját (43%) az egyedülállók adják, akiknek a fele 45 év alatti. Kisebb, de számottevő a Budapestről kiköltöző egyedülállók aránya is, közülük minden harmadik 45 év fölött volt a költözés idején (4. ábra).

4. ábra. A költöző háztartások összetétele a költözés iránya szerint
Forrás: KSH 2014, Migráció és lakáspiac a Budapesti agglomerációban

A klasszikus agglomerációs településkép mellett a funkcionális egyoldalúság is jellemezte Dunavarsányt. Néhány alapszolgáltatás megjelenése (pl. 1950-ben Dunakisvarsányban az óvoda is elkezdte, 1958-ra megépült a református templom, 1961-re elkészült az új nyolc tantermes általános iskola, az újfalui rész két legforgalmasabb utcája 1971-re végre szilárd útburkolatot kapott, 1973-ban az autóbusz közlekedés is elindult Dunavarsány és Szigetszentmiklós között, 1978-ra befejeződött a Budapest-Kelebia-Belgrád vasútvonal villamosítása stb.) ellenére Dunavarsány tipikus alvótelepüléssé vált. Előnyös földrajzi fekvését, a jó közlekedési lehetőségeket és természetesen Budapest közelségét a maga javára tudta fordítani. A szocialista korszakban a társadalmi modernizáció új szakasza zajlott le. A hagyományos társadalom végleg felbomlott. A foglalkoztatási szerkezetváltás leglényegesebb vonása a mezőgazdasági keresők rendkívül gyors csökkenése. Ugyanilyen fontos változásnak tekinthetjük a szolgáltatói szféra arányának folyamatos növekedését. Dunavarsány társadalmának osztály-, illetve rétegstruktúrája leegyszerűsödött, a társadalom homogénizálódott (5. ábra).

5. ábra. Dunavarsány foglalkoztatottjai nemzetgazdasági ágak szerint
 Forrás: (KSH, Népszámlálás, 1960 – 2011, saját szerkesztés)

VII. DUNAVARSÁNY TELEPÜLÉSKÉPE ÉS ALAPRAJZI FEJLŐDÉSE (1990-2020)

Az 1990-es évektől a szuburbanizációs hatás kibontakozása figyelhető meg Dunavarsány esetében is, amely a településen arculatilag a modern építészeti stílussal és kertvárosias jelleg kialakításával jellemezhető. A lakóházakra már

nem a falusias kép a jellemző. A népesség száma 4962 főről 5721 főre emelkedett. Többségében a Budapestről való kiköltözés dominált, de jelentős volt az ország más régióiból történő beköltözés is. Minőségi változás következett be a lakóházak vonatkozásában is.

A szuburbanizációs folyamat már az 1980-as években jelentős volt, ekkor főleg a magánvállalkozók és a munkahelyhez kevésbé kötődő értelmiségiek költöztek ki az agglomerációba. Az 1990-es években a személyi motorizáció nagyarányú fejlődésével a középosztály alsó rétegei is bekapcsolódtak a szuburbanizációba. A Budapestre költözés és a szuburbanizációs kiköltözés az 1990-es évek elejétől Budapest lakosságának stagnálásához, egyidejűleg az agglomerációs települések egy részének gyors ütemű fejlődéséhez vezetett. Az agglomerációban a magántőke-befektetés egyre jelentősebbé vált, ami esetenként párosult állami nagyberuházásokkal. A helyi önkormányzatok ugyancsak nagy segítséget nyújtanak az agglomerációs települések fejlődésében (*Kovács Z. et. al.* 2001).

A 2011. évi népszámlálás adatai szerint 2001 és 2011 között Budapestről az agglomerációba költözött 137 ezer fő, miközben a budapesti agglomerációból a fővárosba költözők száma 47 ezer volt. Az ezredforduló után felgyorsult a népesség kiáramlása a környező területekre, majd a 2008 után bekövetkező válság ezt a szuburbanizációs folyamatot megtörte. A szuburbanizálódás szoros kapcsolatot mutat a lakásfinanszírozási rendszer folyamataival is. Kimutatható a 2002-ben bevezetett támogatott lakáshitelezés hatása csakúgy, mint később a devizahitelezés által generált piaci fellendülésé, illetve a lakáspiaci válságé egyaránt. A lakáspiaci konjunktúrának meghatározó szerepe volt abban, hogy a lakosság gyorsuló ütemben hagyta el a fővárost 2001 után.

A fővárost elhagyók többsége családos, házas, 30 év feletti, még a Budapestre költözők között felül- reprezentáltak a fiatalabb, egyszemélyes háztartások. A költözések jellemző iránya eltérő a családi életciklus különböző szakaszaiban. A fiatal egyedülállók, a tanulmányokat folytatók jellemzően a főváros felé, a családok pedig az ellenkező irányba mozognak. Bár az idősebbek területi mobilitása általában nem jellemző, Budapestről az agglomeráció felé számottevő mértékben költöznek a nyugdíjas korosztály tagjai is. A háztartásokban élők 40%-a 2000 után költözött abba a lakásba, ahol 2011 őszén összeírták. E tekintetben nincs különbség Budapest és az agglomeráció között, és így a tíz éven belül költöző háztartások aránya mindkét területen meghaladja a 38%-ot kitevő országos átlagot.

A község lakosságának folyamatos növekedése (2-3. táblázat) maga után vont az intézményi hálózat és a közüzemi fejlesztéseket. Az 1990-es évektől a faluban újabb jelentős építkezések kezdődtek. Többek között megépült az új iskola, óvodák, orvosi rendelők, kultúrház, könyvtár. Ezzel párhuzamosan

kiépült a vezetékes ivóvíz-, a szennyvíz- (1997), a gáz- (1992), a telefon- (1991-94), a kábeltévé-hálózat, korszerűsítették a közvilágítást, a sportpályát, portalanítták a község minden útját.

A legnagyobb gond a település életében azonban az egészségügyi ellátórendszerben mutatkozott, mivel szűk és korszerűtlen helyen, hiányos felszereléssel dolgoztak a házi orvosok, gyógyszerészek és a fogorvosok is. Ezért új helyszínt kellett találni egy új létesítmény megépítéséhez, ahol egy épület alá hozhatták a rendelőket és a korszerűbb gyógyszerteráti is. Mivel az újfalui rész központi területén már nem tudtak erre megfelelően nagy területet biztosítani, így esett a választás a település északi részén lévő bekötő út mellé, mely önkormányzati tulajdonban állt. Az egészségházat 2008-ban adták át, a felnőtt és gyermekorvosi rendelőkkel, illetve a fogászattal és a gyógyszerterárral. Ezen épület mellett további bővítéseket is végeztek a Soli Deo Gloria Községi Ház esetében, mely színtere a mai napig is a közösségépítésnek (Faragó K. 2014).

2. táblázat: Dunavarsány népességszámának változása 1991-2020 (fő)

Év	Népességszám	Év	Népességszám	Év	Népességszám
1991	4962	2002	5810	2013	7416
1992	5029	2003	6022	2014	7451
1993	5062	2004	6125	2015	7517
1994	5100	2005	6329	2016	7659
1995	5106	2006	6480	2017	7798
1996	5145	2007	6674	2018	8141
1997	5198	2008	6872	2019	8431
1998	5274	2009	7112	2020	8490
1999	5332	2010	7264	-	-
2000	5421	2011	7285	-	-
2001	5702	2012	7313	-	-

Forrás: (KSH, Népszámlálás 2001,2011)

A növekedés forrásai azonban teljesen megváltoztak, a szuburbanizációs folyamatok eredményeként markáns népességnövekedés és további területi növekedés (1. térkép) jellemezte Dunavarsányt. A nagyközségben a tényleges szaporodás a kettőezres évek első évtizedében volt a legmagasabb (Népszámlálás 2001). A beépített területek gyorsan nőttek (pl. 2000-ben a faluban 2480 lakóház állt), beépítésre kerültek mind a Nyugati-lakópark, mind a Naprózsa-lakópark házai. Dunavarsány az 1990-es években a Budapesti agglomeráció egyik dinamikusan fejlődő községévé vált. A vízvezeték-hálózat

kiépítésére 1991-től került sor. Szintén 1991-től Budapest-Népliget felé naponta már 21 autóbusz közlekedett.

Hasonló dinamikus népességyaradás jellemezte azonban az agglomeráció déli szektorának más településeit is (4. táblázat), s mindez szoros kapcsolatban van azzal, hogy a Budapesti agglomeráció déli szektorának lakásállománya újult meg a legnagyobb mértékben (6. ábra).

3. táblázat. Dunavarsány népességváltozásának legfőbb elemei 1990-2019

Időszak	A lakónépesség száma (fő)	Természetes szaporodás (fő)	Születés (fő)	Halálozás (fő)	Vándorlási különbözet
1990	4979	8	67	59	+33
1995	5145	-11	61	72	+65
2000	5421	-9	49	76	+212
2005	6480	-9	63	72	+197
2010	7363	9	77	68	+183
2015	7517	8	70	62	+32
2019	8278	-1	69	70	+190

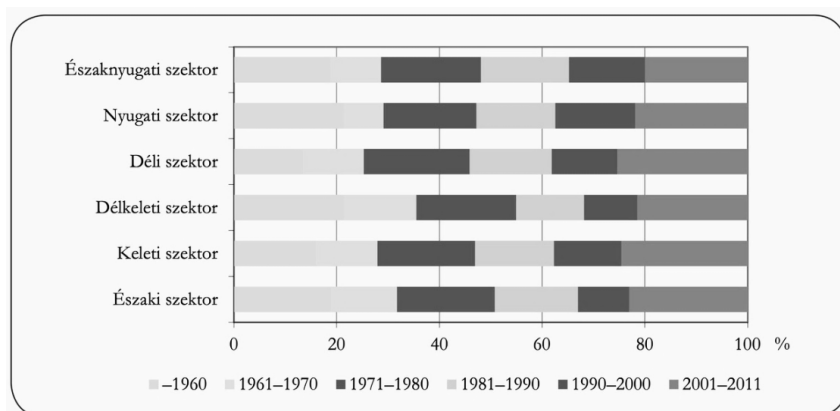
Forrás: (KSH, Népszámlálás, 1990, 2001, 2011)

4. táblázat: A Budapesti agglomeráció déli szektorának népességváltozása 1990-2020 (fő)

Időszak	Dunavarsány	Diósd	Halásztelek	Taksony	Tárnok	Tököl
1990	4963	1977	6207	5158	5676	6154
2001	5649	5785	6900	5816	7519	8656
2011	7151	8484	8752	6010	8545	9734
2020	8490	10885	11623	6489	10243	10506

Forrás: (KSH 2020, Népszámlálás 1990, 2001, 2011)

A szuburbanizációs folyamat az 1990-es évek elejétől gyorsult fel, mely a szuburbanizáció sajátos megjelenési formáit hívta életre, mind társadalmi, mind gazdasági vonatkozásban. Különösen figyelemre méltó, hogy a települési tér horizontális és vertikális kiterjedése markánsan elkülönült a nagyvársányi és a kisvársányi részben (2. ábra).

6. ábra. A lakások év szerinti összetétele az agglomeráció szektoraiban (2011) Forrás: KSH 2014, Migráció és lakáspiac a Budapesti gglomerációban

A település fejlődésével párhuzamosan a klasszikus foglalkozási átrétegződés is nyomon követhető, mivel 1960-tól 1990-ig a primerből a szekunder szektorba, majd 1990-től a szekunder szektorból a tercierbe, illetve a kvaterner szektorba léptek át a munkavállalók.

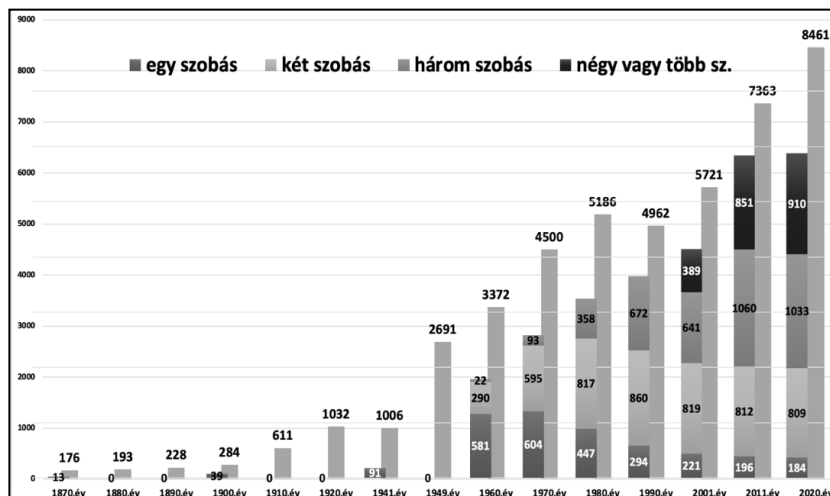
Dunavarsány több, mint 300 vállalkozással, 200 magánvállalkozással, illetve 90 hektáros ipari parkkal rendelkezik, mely elősegíti a helyben foglalkoztatottságot. A legnagyobb foglalkoztató az IBIDEN japán cég, ahol több mint 2000 fő dolgozik, ahol arányaiban azonban kevés a helybeli munkavállaló (Dunavarsány TF., 2016). A vállalkozások mellett jelentős foglalkoztató az állam is, hiszen a közsféra tagjaként az önkormányzatnál, és intézményeinél, például az iskolában közel 160-an dolgoznak. A munkanélküliség aránya az országos viszonyoknál lényegesen kedvezőbb, 5 % alatti.

Dunavarsány térbeli és időbeli fejlődésnek lakóházakra vonatkozó fejlődését megvizsgálva, az alábbiak szerint alakult. 1947-ig Taksony város külterületének része volt, ezért lassú gyarapodás figyelhető meg, többségében egy szobás házakkal. Az agglomerációs szakasz következett, ami robbanásszerű növekedést eredményezett, többségében már 2 szobás házakkal. A következő szakasz a szuburbanizációt jelenti, mely 1990. évtől minőségi változást is hozott a település életébe, már 3-4 szobás lakóházakat építettek (7. ábra).

1990 után a társadalmi különbségeket a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely réteg- és életmód formáló különbségei adják. Ebben megjelennek a jövedelemkülönbségek, az életkörülmények (pl. a lakás és felszereltsége differenciái, a tartós fogyasztási javak birtoklásának mennyiségi és minőségi különbségei, a kulturális színvonal és igények, valamint a kielégítettségük

differenciái stb.). Ezek a tényezők, valamint a rendszerváltozás után megindult folyamatok egy erősen rétegzett társadalom létrejöttét segítették elő.

7. ábra. Dunavarsány népességszáma és a lakóházak szobaszámának változása (1870-2020)

Forrás: (KSH, Népszámlálás, 1960 – 2011, saját szerkesztés)

VIII. ÖSSZEGZÉS

Dunavarsány alaprajzi fejlődésének vizsgálata során egyértelműen bebizonyosodott, hogy az elmúlt két évszázadban a település morfológiai-alaprajzi képe jól alkalmazkodott a mindenkori társadalmi-gazdasági kihívásokhoz. Az 1950-es évekig alig különbözött a hasonló adottságokkal rendelkező településektől. A település mai duális alaprajzi képének kialakulásához az elmúlt fél évszázad felgyorsult változásai jelentették az előfeltételt, melyek eredményeként mind a korábbi agglomerációs, mind az elmúlt évtizedeket jellemző szuburbanizációs jegyek kirajzolódnak. A folyamatok egyik eredménye, hogy a községben jelentős területi differenciák alakultak ki, ennek legfontosabb választóvonalát a Budapest-Kelebia vasútvonal jelenti. Dunakisvarsány lakói mind szolgáltatásokkal, mind infrastruktúrával és közintézményekkel jobban ellátottak, mint a nagyvarsányi városrész lakói. A napi ingázók esetében a legtöbben Budapestre járnak dolgozni. A kisvarsányi részen az új lakóparki területeken, illetve a településen kívül elhelyezkedő Naprózsa lakóparkot tekintve, a fiatalos korstruktúra és feltételezhetően magasabb jövedelmekkel rendelkező lakosok és a jól felszerelt modern, öt-tíz éve épült lakások jellemzik. A differenciált településkép és megosztottság ellenére Dunavarsány sikerrel pályázott a városi rangra, melynek

eredményeként 2004. szeptember 08.-án a köztársasági elnök a nagyközséget – nem érdemtelenül – városi rangra emelte.

IRODALOM

- FARAGÓ K. (2014): Barangolás Dunavarsány múltjában és jelenében, Dunavarsány
- KOVÁCS Z. – SÁGI ZS. – DÖVÉNYI Z. (2001): A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a Budapesti agglomerációban. In: Földrajzi Értesítő, 2001. pp. 191–217.
- KRISTÓF A. (2014): Onga népességének rétegződése és területi szegregációja. Településföldrajzi Tanulmányok 3:2 pp. 138-153, 16.
- TÓTH G. (2011): Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. In: Területi Statisztika, 54/3.
- VÁLYI A. (1797): Magyarország leírása. II. kötet. Buda, p. 324.

Adatforrások

- A Magyar Szentkorona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. Bp.,1912.
- Népszámlálás 1870, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1941, 1949, 1960, 1970, 1980, 1990, 2001, 2011 évi Pest megyei kötetei. Bp.,
- Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás. I-V. kötet. Bp.,1982.
- Dunavarsány város: Településrendezési és fejlesztési eszközei DV. p. 110, 2010, 2013, 2016.
- Lakásviszonyok az ezredfordulón. KSH, 2005
- Társadalmi, gazdasági jellemzők (Budapest), Központi Statisztikai Hivatal, 2007
- Magyarország állandó lakossága 2020. január elsején. Nyilvántarto.hu letöltés ideje: 2021. 03. 04.

A KÖZÉP-TISZAVIDÉK TERMÉSZETI VISZONYAI A TISZA-SZABÁLYOZÁS ELŐTTI KOROKBAN

VERESEGYHÁZI BÉLA

The natural relationships of the Middle-Tisza region in the ages before the Tisza-regulations

80 percent of our history took place under different natural conditions than today's circumstances. This statement is particularly applicable to the Middle-Tisza Region, which picture was being defined by the Tisza, its (affluents) and their moorlands until the 19th centuries last third. This region, which was seemingly in a perfect position in the middle of the Great Hungarian Plain, was almost impassable until the river regulations. The few inhabitants could only travel to the nearby villages with serious difficulties, and the distance trade avoided the area. Only the salt transportation (mainly on the Tisza) and the cattle trading, which was being very significant in the 15-16th centuries, affected the region. Only two cities were raised from here until the beginning of the 19th century, (Mező)Túr and Jászberény. The floodings of the Tisza were constantly providing the water supplies for the survival of the swamps (Gyolcs, Kara János, Sárrét etc.). The streams which were breaking out of the Tisza, were taking the water to the Berettyó-Körös system, like this the villages of Löszöshát (in Szolnok?), which were far from the big river, were nourished. The lands population accommodated to this waterworld and utilized its animal and vegetal donations. The people solved the transport matters with wagon-traffic, special mud rafts and flat boats. The weight of this mode of transportation wasn't been examined with sufficient thoroughness by the science yet. The population of the Middle Tisza Region was also affected by a 150 years of Turkish rule. This enormous bog world was being suitable for the temporary hiding, which often was the key to the survival. Nowadays are barely visible the traces of this world, which are summoned for us by maps from the 18-19th centuries, coeval reports and station documents.

A Közép-Tisza vidékének alfája és omegája a víz. Az volt a magyar történelem korábbi századaiban, és az korunkban is. A földrajzi művek tájunk domborzati viszonyait tárgyalva víz által járt és vízmentes térszínekről

beszélnek. Különösen érvényes volt ez a kategorizálás a folyószabályozások előtti korra, amikor az emberi társadalom kezében még nem voltak meg azok az eszközök, amelyekkel nagy területeken és hosszú időre megváltoztathatta volna ezt a helyzetet. Vidékünket a Tisza és mellékfolyói alakították ki, éltették és rombolták, s határozták meg az emberi egyéni és közösségi lét feltételeit.

Hála a 18-19. század térképészeinek és vízmérnökeinek, ránk maradt annyi térképes anyag s mellékletként írásos-számításos dokumentáció is, hogy elég jól felvázolhatjuk a Közép-Tisza környékének, elsősorban mai megyénk területének szabályozások előtti vízviszonyait. Ennek a képnek a rögzítésével sokkal jobban megérthetjük a tájban élő nép(ek) életét, mindennapjait, s magát a Közép-Tiszavidéket is jobban beilleszthetjük az ország koronként változó munkamegosztásába.

A 18. századból az idősebb Bedekovich Lőrinc, Balla Antal, Kovács György, Lietzner János, Sándor József részletgazdag térképei emelkednek ki az I. katonai felmérés egész országra kiterjedő mappációja mellett.¹ Már ekkor ösztönzi és segíti ezt a munkát a kormányzat és a megye, amelyek felismerik a népesedő, gazdaságilag gyorsan fejlődő ország lakosságának földéhségét. A 19. század első felében Huszár Mátyás, az ifjabb Bedekovich Lőrinc, Lányi Sámuel, Vásárhelyi Pál, Weisz György munkái készítették elő a térség vízviszonyainak átalakítását. A II. katonai felmérés 1819-69 közötti újabb anyagai pedig a néhány évtizeddel előbbi állapotokhoz képest elért fejlődést is rögzítették, s az első felméréshez képest gazdagabb névanyaggal és ábrázolással szolgáltak.

A ma kutatójának sokat segítenek a térképes anyag huszadik századi feldolgozásai és értelmezései is. Cseh Géza az I. katonai felmérés szöveges anyagát fordította le, Nemes Gerzson a Zagyva és a Tarna vízügyeit elemezte ki, Károlyi Zsigmonddal együtt pedig Szolnok első említésének 900. évfordulóján átfogó munkát jelentetett meg a Közép-Tiszavidékről. Dóka Klára két alapos tanulmánya a Közép-Tiszavidékről és a Körösök vidékéről nem csak vízrajzi, hanem néprajzi-biológiai adatokkal is tovább árnyalta a térség szabályozások előtti képét. A megye keleti és déli vízrajzához elengedhetetlen Dunka Sándor, Fejér-László és Papp Ferenc munkájának ismerete és értelmezése. A Damjanich Múzeum gondozásában megjelent „Ezer év a Tisza mentén” gyűjteményes kötet írásai vagy a Mirhó-gát megépítésének évfordulójára megjelent „Áldás és átok a víz” mind adalékokkal szolgálnak ezekre az időkre.

A földrajz tudósai Cholnoky Jenőtől kezdve elemzik a Közép-Tiszavidéket. A Tisza és mellékvizsei Lászlóffy Woldemár kötetében rajzolódik ki legalaposabban, de a Tiszai Alföld is kimerítően tárgyalja a kérdést. Az

¹ Csak a kéziratos térképekről van szó. Pontos jegyzékük a készülő Jász-Nagykun-Szolnok megyei földrajzi nevei a szabályozások előtt című munkámban.

Alföld ösvízrajzával, majd a középkori és kora újkori képével és vizeivel Somogyi Sándor foglalkozott legtöbbit. A Jászságról Fodor Ferenc írt igen részletes, mindenre kiterjedő munkát. De segítenek a megértésben a történészek, leginkább Györffy György és Blazovich László munkái és azok kísérő térképei is.²

A táj őstörténetéből annyi fontos számunkra, hogy az Északi-középhegységből délre tartó folyócskák, patakok, erek már a Tisza ezen a tájon való megjelenése előtt kisebb-nagyobb völgyeket, medreket alakítottak ki, hordalékuk máig megtalálható akár a felszínen is. Ezeket a völgyeket aztán a Tiszának a térségben való megjelenése után maga a „szőke folyó”, majd medrének elhagyása után más kis vízfolyások foglalták el.

Amikor a Tisza megjelent a mai Közép-Tiszavidéken, nem egyszerre, hanem több fázisban foglalta el a mai völgyét. Ezeket a tiszai meder- és völgymaradványokat a földrajzi szakirodalom feltárta, s a folyó hosszas útkeresését általuk be is tudta bizonyítani. Olyan, ma is létező folyócskák, erek foglalták el aztán az elhagyott Tisza-medreket, mint a Hortobágy, az Árkus, a Kadarc, nyugatabbra pedig a Mirhó–Kakat-rendszer vizei. Azóta, hogy a Tisza kialakította a mai völgyét, ezek a vízfolyások vezették délre az árvizeket a Berettyó–Körös vízrendszerbe. A 19. század harmadik harmadában elkészített III. katonai felmérés már sok adatot tartalmaz a tengerszint feletti magasságokra vonatkozóan. A tiszántúli területek tengerszint feletti magassága általában 87 méter a tiszafüredi Tám-erdőtől egészen az ecsegi részekig. A Berettyó, majd a Körösök vidékén 85 métert rögzítettek. Ez a lejtés szinte alig látszik meg a terepen. A mocsaras területekből kiemelkedő településszint 87-91 méter között mozgott. A tájon oly gyakori, kunhalmoknak nevezett dombok, szigetek, laponyagok, hátak olykor elérik a 100 métert, vagy egy-egy túl is szárnyalja. Más a helyzet a Jászság területén, ahova a Zagyva Jászfényszaru vidékén 115 méterre, a Tarna Jászdózsa körül 100 méterre érkezett. A Tarna völgye itt aztán alig lejt, Jászberénynél is 100 méter a magassága. A Tarnával egyesült Zagyva Mihályteleknél 94 méteres tengerszint feletti magasságon volt, Zagyvarékasnál 89 méterre ereszkedett le, s így kanyargott Szolnokig. A Jászság keleti részén, a Ladány–Kisér–Kürt depresszióban 88-89 méter tszf-et mértek, melyből 1-2 méterrel emelkedtek ki a községek. A helyzet a 20. század közepén kiadott, Bulla Béla által írt Magyarország természetföldrajza kötet mellékleteként szerkesztett Magyarország reliefenergia térképe szerint nemigen változott.³

² BLAZOVICH L. 1996, CSEH G. 1995, DÓKA K. 1982, DÓKA K. 1997, DUNKA S. - FEJÉR L. - PAPP F. 2003, FODOR F. 1942, GYÖRFFY GY. 1987, KÁROLYI ZS.-NEMES G. 1975, LÁSZLÓFFY W. 1982, MAROSI S.-SZILÁRD J. (szerk.) 1969, NEMES G. 1981, SÁRI ZS. (szerk.) 2000, TÓTH A. (szerk.) 1987.

³ BULLA B. 1962. pp. 71-72.

Ugyancsak a gyenge lejtésű terep számlájára írhatjuk a mocsárvilág kialakulását és fennmaradását, a holtágak és morotvák kusza rendszerének létrejöttét. Maga a Tisza jelentős mennyiségű hordalékot hozott magával – a mellékfolyócskái és patakjai is –, melynek egy része a régi Tisza-medrekben rakódott le, s feltöltötte azokat. A folyó medre állandó vándorlásban volt, a fokokon keresztül hatalmas mennyiségű víz jutott az alacsonyabban fekvő területekre, a folyóágak pedig áthelyeződ(het)tek. A „kis jégkorszak” csapadékosabbra forduló időjárása pedig nem csak a tavaszi és őszi áradásokat látta el vízzel, hanem eléggé sűrűn nyári árvizeket is okozott, így akár egész éven keresztül volt vízutánpótlása a mocsaraknak.⁴

A mai időjárási viszonyokhoz képest tehát valamivel hűvösebb és csapadékosabb volt akkoriban, ennek eredményeképpen a Közép-Tisza vidékén (beleértve a Zagyva–Tarna-vízrendszert is) a közlekedés és a földművelés szempontjából korlátozott lehetőségekkel számolhatott a kor embere. A szabályozások előtt a terület 25-35%-a időszakosan vagy állandóan víz alatt volt. Ezek a mostoha természeti viszonyok magyarázhatják meg azt a tényt, hogy a magyar történelem kezdeteitől fogva térségünket csak egy (maximum kettő) országos jelentőségűnek mondható út kapcsolta az országos „úthálózathoz”, s az utazó, ha csak lehetett, elkerülte a Közép-Tisza vidékét. Mivel a gyér létszámú lakosság nem termelt olyan termékeket, melyeket távoli piacokon el lehetett adni, így a kereskedelem ebből a szempontból sem nevezhető alaptevékenységnek a Közép-Tiszavidéken.

A Közép-Tiszavidék fontosabb vízrendszerei

Amennyiben nem csak a mai megyehatárokon belüli területet vizsgáljuk – ez nagyon leszűkítené a természeti tényezők értékelését –, ki kell lépnünk a szomszédos tájakra is, hiszen a vízutánpótlás más vidékekről ered, mert a mi tájegységünk a Sárrétekkel együtt a Kárpát-medencei folyóvizek egyik erőzióbázisa (*1. ábra*).

1. A Hortobágy, az Árkus, a Kadarcs, a Sáros-ér és a Kösely vizei mind a Berettyó-Sárrétje felé tartanak, s eközben mai megyénk keleti részeit érintették, illetve Karcag–Búcsa vidékének mocsárvilágát is kialakították és táplálták. Nádudvartól délre és nyugatra (a Nagykunság felé) olyannyira kiterjedtek a mocsaras területek, hogy azokon keresztül a közlekedés szinte lehetetlen volt. Ezért valószínűtlen azoknak a szerzőknek a vízviszonyokat mellőző álláspontja, akik a Pest–Szolnok–Madaras– (esetleg Kisújszállás) Karcag–Püspökladány–Szoboszló–Debrecen utat a középkorban és a kora újkorban is forgalmasnak tartották. Sem a felsorolt települések korabeli fejlődése, sem az esetlegesen,

---

⁴ RÁCZ L. 2016. pp. 15-46.

szórványosan fennmaradt adatok nem szólnak az aktív és rendszeres kereskedelem mellett. Csak a 18. század végétől lehet ebben a kérdésben elmozdulást tapasztalni, amikor a Mirhó-gát megépítése után korlátozódott a Karajános-mocsár vízutánpótlása, s felépítették a Karajános-gátat (utat), majd a 19. század második felében megépítették a vasúti pályát is. Az Árkusól írók azt, hogy „valószínűleg egy nagy folyó, az ősi Sajó–Bódva–Hernád, ezt követően pedig a Hortobágyon végigvándorló Tisza uralta” völgyben folyik a Hortobágyig. A Tiszai Alföld szerzői pedig így fogalmaztak ugyanerről: „A hajdani Sajó–Hernád ágak medrei azonban itt is átöröklődtek a mai felszínre (Hortobágy, Kadarcs, Selypes-ér, Árkus-ér, Sáros-ér stb.), mert a Tisza árvizei egészen a szabályozásokig ezeken át találták meg lefolyásukat a Sárrétek depressziója felé, ahogy a nagykunsági medrek is árvízlevezetőként működtek”.⁵ Ahogyan Huszár Máttyás Vízrajzi Értekezésében megállapította, „A Tisza... ezen a szakaszon könnyen hajózható, sőt a hajózást a kiágazásoknál és az árterületen akadálytalanul – egyenes úton – folytatni is lehet.”⁶ Az Árkusról és a Hortobágyról szólva ezt olvashatjuk: „tanúvallomási jegyzőkönyvekből hiteles adatok vannak arról, hogy a 18. században a Tisza magasabb vízállásakor Nádudvarra ezen a vízi úton szállították a máramarosi tutajosok a sót és a szálfákat...”⁷ Ha ez a 18. században így volt, okunk van feltételezni, hogy ősi gyakorlatot követtek ezzel. Érdemes átgondolni a szárazföldi–vízi utak kombinációjának lehetőségeit térségünkben.

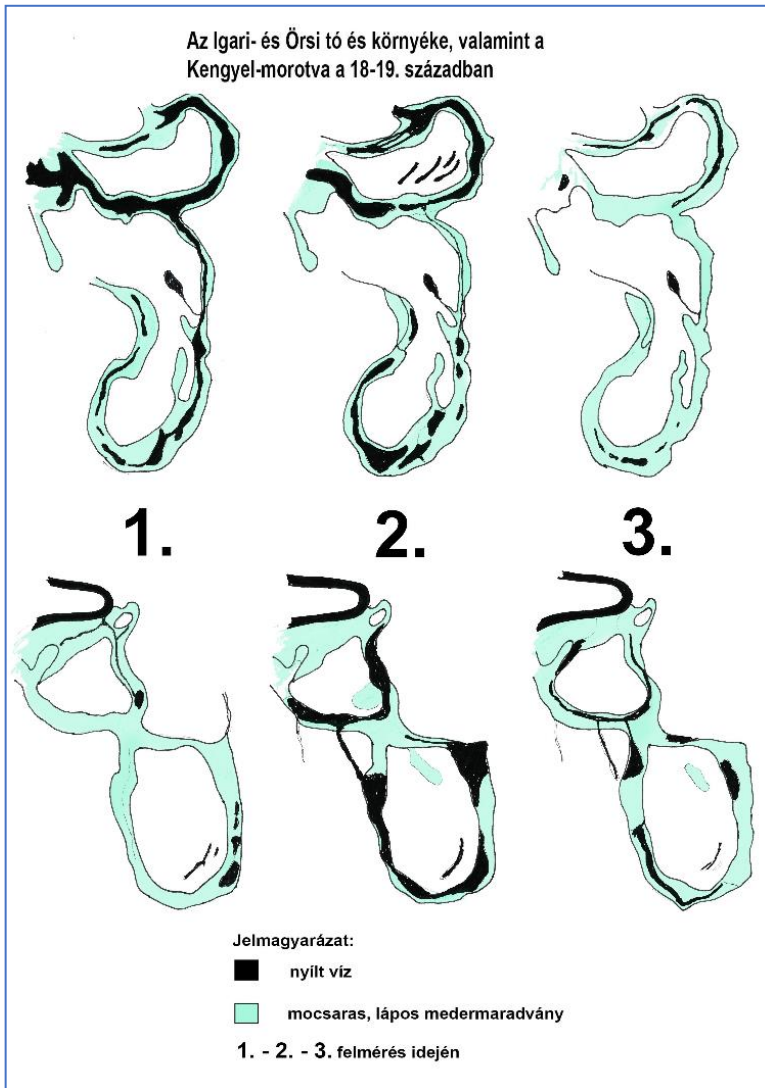
2. Tiszaszőlős térségében kezdődik az a rendkívül összetett, szövevényes, elhagyott medrekkel, morotvakkal és lefűződött holtágakkal teli mocsárvidék, amely Kunmadarastól délre az „Üllő laposnak nevezett morotváig tart”, s a Tisza volt a fő formálója. A folyószabályozásig a víz a Sulymos-tavon, a Pap-éren, a Sirok-tavon át a Tökös-tóba, majd onnan a Nagy-Igari-tóba (Igari-Nagy-tó) ömlött az árvizek alkalmával. Innen több ágra szakadva a Fövényes-tavon, a Szi-tavon az Örsi-tóig folydogált, majd a Tinord-éren (folyáson), az Oktalan és az Üllő-laposokban állt meg. Az első katonai felmérés térképszelvényein a legdélibb rész, az Üllő még jelentős vízzel rendelkezett (2. ábra).

⁵ DUNKA S. - FEJÉR L. - PAPP F. 2003. p. 17 és MAROSI S. - SZILÁRD J. (szerk.) 1969. p. 74 és HUSZÁR M. 1985. p. 24

⁶ HUSZÁR M. 1985. p. 24

⁷ DUNKA S. - FEJÉR L. - PAPP F. 2003. p. 20

2.. ábra.

Elek György tanulmányában ezt írta: „Az Üllő meder tehát hatodfélszáz éve, sőt azután még hosszú ideig halászó hely, Üllő-laposának nevezett mocsaras árterület vagy kiöntése pedig igen jó nádtermő hely volt. A terület kiszáradása, kiszáritása jóval a szabályozási munkák előtt megtörtént, és nem köthető egyértelműen a tiszai gátak 1846-ban megkezdődő megépítéséhez. A lassú kiszáradás (kiszáritás) az írott forrásokból is nyomon követhető.” Ugyancsak ő idézi lábjegyzetben 1757-es dátummal Nagy Péter tiszaroffi lakos

vallomását: „az Üllő nevű s Tiszából ki szakadott ér tartja”.⁸ Ennek a kiszakadásnak a felszámolódása nyomon követhető a 19. századi térképeken, Elek György pedig idézett munkájában adalékokkal is szolgál erre a folyamatra. A Tiszának ez a mocsaras kiszakadása a szabályozásokig ugyanolyan vízutánpótlással bírt, mint a már említett hortobágyi s a következőkben még említettek is. A nem túl népes középső- és törökországi falvakat ez a vízmennyiség a bőségesen felül is kiszolgáltatta, s lakosaik ugyanolyan tevékenységeket folytathattak, mint az élő Tisza-menti falvak népe (halászat, pákászás) (2. ábra).

3. A Mirhó–Kakat rendszer a Közép-Tiszavidék legismertebb és a szakirodalomban leginkább feldolgozott kiömlése.⁹ A Szalók-taskonyi öblözetben kilépő Mirhó-ér és a Gents- (Gáncs) ere által a Tiszából levezetett vízmennyiség a Gyolcsi-lapason terült szét, hogy aztán a Kakat medrén keresztül folyják tovább. A Kakat az egykori Tisza-ág völgyét foglalta el, s Kunhegyesen és Bánhalmán át a Karajános-mocsárban több ágra szakadt. Kenderes magasságában a Bodzás-ér szakadt ki belőle, s egészen a Berettyó lápságáig folyt, ahol aztán elérte a sorsa, és beleveszett a mocsaras részekbe. Bánhalmánál a középkor és a kora újkor egyik legfontosabb vámhelye állt a Kakat partján, megkerülését szigorúan tiltották. A Karajános-mocsárban ágakra bomlott a Kakat, és szinte követhetetlenül haladt a Mirhó-torokig. Útját olyan kis erek jelzik a korabeli térképeken, mint a Bány-ér, a Kecske-ere, a Csonka-ér, a Danczka-ér, a Dögös-ér, a két Csivag-ér, a Gástyás-ér, a Homok-ere, a Konta-ér, a Matskás-ér, a Mély-ér, a Nyest-ere és a Sándor-ér.

4. A Büdös-fok (Fegyvernektől délre) fontossága abban állt, hogy a Büdös-éren keresztül más és más elnevezésekkel összeköttetésben a Szolnoki-lőszőshát vízutánpótlását biztosította, s olyan települések népességét látta el, mint Szenttamás, Pó vagy Mesterszállás. Ezek az erek azokban az ősi medrekben találtak utat dél felé, amelyek a Tisza térségünkben való megjelenése előtt az Északi-középhegységéből tartottak délnek (Tarna, Laskó, Eger). A Tiszai Alföld erről így szól: „Számos elágazással, összefolyással tarkított, ma már általában száraz meder- és meanderhálózatuk részei Mirhó-, Ásvány-, Kakat-, Bodzás-, Legény-, Varas-, Hékö-ér néven ismertek.”¹⁰ Mind a Mirhó–Kakat-rendszer, mind a Büdös-ér táplálta rendszer vízmennyisége elsősorban a Tisza vízjárásától függött. Áradáskor – amely akár az év nagyobb részére kiterjedhetett a „kis jégkorszak” csapadékosabb periódusaiban – a keltetőnél is több víz futhatott át a patakmedreken. Huszár Mátyás ezzel kapcsolatban azt írta

⁸ ELEK GY. 2006. pp. 34-35.

⁹ SÁRI ZS. szerk. 2000. pp. 15-25

¹⁰ MAROSI S. - SZILÁRD J. szerk. 1969. pp. 82

le Jelentésében: „Megállapítható, hogy a Tisza a medrében víztömegének csak a felét szállítja, a többi kiáradva a földeken hullámszik.”¹¹

5. Törökszentmiklóstól északra hatalmas területű depresszió terült el, amelyet a Tisza korábbi medrei, medermaradványai (Kis- és Nagy-Morotva, Fényes-tó, Maros-tó) szabdaltak fel, amelyek áradáskor mindig fel-feltöltődtek vízzel. Apadáskor a Decs-éren, a Sombék-éren és délre a Tinóka-éren folyt vissza a felesleg a Tiszába. A mocsárból kiemelkedő területekre Balla, Szakállas, Szajol és Tiszapüspöki népe telepedett le. Ez utóbbi különös fontossággal bírt. Egyrészt a legkorábban megszállt, megemlített települések egyike a Közép-Tiszavidéken, másrészt az egyik legfontosabb átkelőhely lehetett a térségében, amely Szolnok felől átvezethetett a Tiszántúlra. Püspöki korai megszállása és a közeli tenyői monostor megalapítása azt mutatja, hogy eleink milyen kiváló érzékkel szállták meg az átkelőhelyeket s a hozzájuk kapcsolódó szakrális és egyéb tevékenységet folytató intézményeket.

6. Szinte kapcsolódik az előző helyszínhez a Szolnok–Kengyel közötti vízi világ. A Szandai-réten és az Alcsi-szögben a Tisza kiöntései egyetlen nagy víz- és sártengert hoztak létre, melynek utánpótlása szinte mindig biztosított volt az idők folyamán. Szandaszöllőstől délkeletre a hatalmas Kengyeli-morotva vízzel teli patkója az Ebásta-fok környékétől kapta vízutánpótlását, s fontos települések helyezkedtek el sorban a keleti íven már a 11. századtól. Derzs(i), Tenyőmonostora, Kengyel más-és más szempontból ugyan, de fontos szereplői középkori történelmünknek. Derzs(i) a Szolnoktól keletre tartó út átkelőhelye, Tenyőmonostora szakrális hely, Kengyel pedig gazdaságilag fontos falu, amely a Túrta vezető út mentén egy ideig mezővárosi rangot is bírt. A Kengyeli-morotva nyugati íve és a Tisza között Nénye, Szanda és Varsány népessége élt. Varsány a 15-16. században a szemközti Várkonyal egyetemben fontos átkelőhely és kikötőhely, a marhaexport virágkorában pedig a vidéken szokatlanul gazdag mezőváros volt. Ennek a területnek a mocsárvilága azért bírt különös jelentőséggel, mert a Szolnokról Debrecen és Mezőtúr felé vezető út a vélekedések szerint itt haladhatott át. Ennek az útnak bőséges szakirodalma van, s a szerzők többféleképpen vélekednek annak vonalvezetéséről.¹² Az az útvezetés, amely a Tisza szabályozása óta természetes, ebben a mocsárvilágban szinte lehetetlennek tűnik. A 16. századi adatok azt mutatják, hogy a török által megépített Tisza-híd (hidak) forgalmát csak errefelé lehetett biztosítani, tehát a Szandai-réten át kellett vezetnie, viszont a későbbi híradások is arról szólnak, hogy annak az útnak a használata igen körülményes volt.¹³

¹¹ HUSZÁR M. 1985. pp. 23-26

¹² KERTÉSZ R.

¹³ KERTÉSZ R.

7. A Kengyeli-morotvától délre a Tiszazug kistáján – amely keletkezése alapján idegen elem a Tiszántúlon, mert az eredetileg erre vándorló Duna hordalékkúpja építette fel – a Tisza széles völgyben folyik, s az elhagyott medrek, morotvák ennek a bizonyítékai. Szinte minden települését körbefogják ezek a folyások, s környékük mocsaras, lápos. Délebbre ez a vizes sáv kiszélesedik, s a Körös ugyancsak kanyargós medrekben gazdag völgyével egyesül. Ezek a mederrészletek a feltöltődés különböző állapotában vannak, s bizonyítékai az igen erős folyó-fejlődésnek.¹⁴

8. Visszatérve a korábbiakhoz, a Hortobágy vízrendszerébe, a folyócska alsó folyása történelmünk folyamán igazolhatóan sokszor változott. A Sárréthez érve medrét már sok esetben alig lehetett felfedezni, olyan szövevényes volt, s így érte el a Berettyót. A Berettyó (Túr néven is ismert) és a Körösök vízrendszere mai megyénk déli részének terepviszonyait alapvetően megváltoztatta. A Berettyóról és a Berettyó-Sárréte elnevezésű mocsárvidékről Huszár Mátyás ezt írta a szabályozások előkészítő fázisában: „A területen, ahol keresztülfollik, oly sok a lapályokat szétszabdaltó mellékág, hogy az emberi emlékezet képtelen azokat áttekinteni... Mivel itt nincs lefolyás, folydogál a nád és a vízi növények gyökerei között... minden irányban szétterül, majd a mocsár szélén, mint csekély túlfolyás széles mederben a Körösbe torkollik...”

Ugyanő megjegyezte, hogy a „jobbparton a Berettyó legalsó ága a Mirhó-fokon és a Kakat-éren keresztül hajdan a Tiszába vezetett (míg a fokot el nem zárták).”¹⁵ A Körös (Nagy-Körös) Mezőtúrnál került vizsgált területünkre, s egészen a torkolatáig igen kanyargós, völgyében sok holtág, lefűződött morotva található. Huszár Mátyás szerint a folyó az egyenes út négyyszeresét tette meg ágainak egyesülése óta, s a Tisza visszaduzzasztó hatása egészen Békés városáig érvényesült azokban az időkben. Ez mintegy 4-6 hónapon keresztül lehetetlenné tette a Körös-Berettyó rendszerből a víz lefolyását.

9. Áttérve a Tisza jobb partjára, a Tiszasüly–Szolnok közötti terület kerül vizsgálásunk előterébe. Ez a vidék vízrajzi szempontból összetett, bonyolult genezisű, mert a Zagyva–Tarna vízrendszer hatása ugyanúgy érvényesült itt, mint a Tisza.¹⁶ A két erőteljes vízrendszer között a Millér (Mélyér) és a György-ér szedte össze a kisebb erek vizét és vezette a Tiszába. A Millér a valamikori Tarna-medreket foglalta el akkor, amikor a Jászság süllyedése a Tarnát egyre nyugatabbra, a Zagyvát pedig – eredeti medrétől eltérítve – keletre, majd a

¹⁴ ALDOBOLYI NAGY. M.

¹⁵ HUSZÁR M. 1985. pp. 23-26

¹⁶ MAROSI S. – SZILÁRD J. szerk. 1969. pp. 85-86 és NEMES G. 1981. pp. 28-32 és FODOR F. 1942

Jászberény–Jászkóhalma–Mizse–Alattyán körüli depresszióban egyesülve délre irányította. Ha a szabályozások előtti kaotikus vízrajzi állapotokat jellemezni akarjuk, mindenképpen a Tarna a kulcsa a helyzetnek, melynek ágai Tarnaörstől, Jászdózsától kezdve bekalandozzák a vidéket, az Ős-Tarna egyenesen Jászkisér irányába folyt. Jászkisér és Jászládány között egy másik depresszió alakult ki, melyet aztán a Millér meghódított. A Jászságot feltérképező mérnökök rendkívül pontosan ábrázolták ezt a mocsárvidéket, melyről ezt írják a Tiszai Alföldben: „Ezt a területet a Tisza és a Zagyva–Tarna is elárasztotta, a holt-medrekben még az elmúlt századokban is ingoványos mocsárlabirintus szőtte át... rossz lefolyású területekkel, sekély tavakkal és mocsarakkal, még sekélyebb laposokkal, szögekkel, torkokkal...”¹⁷ Ez a mocsaras terület egybeötvöződött a Tisza által táplált besenyszögi (szögi és szentiváni), tiszasülyi, kötelki és nagykörüi vízjárta tájjal. Ezek a falvak az év legnagyobb részében ugyanolyan megközelíthetetlenek voltak, mint a sárréti társaik, összeköttetésük a kisebb ereken vagy a nagy folyón, a Tiszán sokkal jobb lehetett, mint a szárazulatokon keresztülvezető utakon.

10. Külön kell szólni a Zagyva–Tarna rendszerről, bár éppen az előbbieken már említettük. A földrajztudományban Alsó-Zagyva-síknak nevezték el (Jászsági-sík), melynek geográfiáját Fodor Ferenc alaposan kutatta, vizeiről pedig Nemes Gerzson művei alapján többet tudunk, mint más ilyen kistáj esetében tudhatnánk. A Tiszai-Alföld geográfusai „maig az Alföld legtartósabban süllyedő részei”¹⁸ közé sorolják, s ennek megfelelően vezethető le a vízrajzi helyzete is. A Pásztótól Hatvanig nagyeesűs, keskeny völgyű Zagyva Hatvan alatt hirtelen „kiöblösödött, s Fényszaruig széles árteret alkotott. Jászfényszarunál a Galga két ágával bővülő Zagyva morotvás, holtágas mocsarat alkotott.

A Zagyva további barangolásairól legdélebbi, Farnos–Abony irányába tartó ága tanúskodik, melynek helyét a Hajta-mocsár maradványai mutatják. Mai folyásirányát a Jászberény–Jákóhalmai térség süllyedése alakította ki, amelyből a Tarnával egyesült vize délre folyik Újszász irányába, hogy onnan keleti irányt vegyen, és Zagyvarékason át Szolnoknál a Tiszába torkolljék.

A mindennapi élet alapjai (a vízviszonyok és az ember kapcsolata)

A térség vízrajzi–topográfiai helyzetének vázlatos rögzítése után nézzük meg, hogyan alakultak a vízjárással kapcsolatos területi viszonyok. Milyenek voltak az emberi közösségek lehetőségei a Tiszatájon? Ehhez a legnagyobb

¹⁷ MAROSI S. - SZILÁRD J. szerk. 1969. pp. 80-86 és KÁROLYI ZS. - NEMES G. 1975. pp. 33-35

¹⁸ MAROSI S.-SZILÁRD J. szerk. 1969. pp. 80-86

segítségét a Huszár Mátyás és munkatársai által az 1820-as évek elején elvégzett felmérések adatai adják, amelyeket Dóka Klára kitűnő tanulmányában csoportosított és adott közre.¹⁹

Ők a kor legfejlettebb technikai-technológiai színvonalán rögzítették – elsősorban a Körös–Berettyó rendszer vízviszonyait, de éppen mert rendszerben gondolkodtak, a Tisza völgyének természeti környezetét is – szinte az egész vizsgált tájunk területének szabályozások előtti jellemzőit. A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye Tisza mellett fekvő települései területének vízzel való borítottsága összegezve így alakult:²⁰ Összességében 484 853 magyar hold területen állandóan vagy időszakosan 172 900 magyar hold volt víz alatt, a vidék 35,66%-a.

1. táblázat. A térség vízzel borított területeinek nagysága magyar holdban és százalékban

	Tisza jobb part	Tisza bal part
terület	171 879	312 974
vízborította terület	73 960	98 940
<i>százalékban</i>	<i>43,1</i>	<i>31,6</i>

Az adatok összegzésénél – mivel az egész megye vizsgálata volt a célunk – Kenderes és Szelevény szerepeltetésével kapcsolatban az volt a véleményünk, hogy így még teljesebb képet kaphatunk a vizsgált területről. Nagyobb gondot okozott Tiszasüly kihagyása, melynek határát 21 145 magyar holdban határozták meg, vízzel borítottak 22 095 magyar holdat adtak meg. Maga Dóka Klára, mint közlő is megkérdőjelezte ezt az adatot, mert nyilvánvaló annak lehetetlensége. Amennyiben a vízzel borított területek nagysága, az összeadási vagy az elírási hibát helyesbítve, 12 095 magyar hold lehetett, akkor Tiszasüly területének 56%-a volt állandóan vagy időlegesen víz alatt. A térképek tanulmányozása ezt az adatot valószínűsíti, hiszen a jászkisér–jászkürti és a kötélki depressziók átnyúló ágai növelték a tiszai kiöntések által kapott területek adatait.²¹

A pontosítás kedvéért Szolnok területét is megvizsgáltuk. Az idézett statisztikában jobb partinak jelzett (de zárójelben Szandát, Varsányt, Kengyelt és Paládicsot is hozzászámító) város területét 66 959 magyar holdra tették. Palugyay Imre adatait is felhasználva²² a jobb partra 22 688 (34%), a bal partra

¹⁹ DÓKA K. 1982. pp. 277-313

²⁰ DÓKA K. 1982. pp. 299-303

²¹ DÓKA K. 1982. pp. 299-303

²² PALUGYAY I. 1854. p. 114

44 247 magyar hold (66%) jutott. A táblázatban szereplő csupán 11 411 magyar holdnyi vízzel borított terület nagyobb része a bal partra jutott, főként a szandai és varsányi részekre. Ezek a mocsaras területek szemben feküdtek a mezővárossal, és nagyban akadályozták a keleti irányú közlekedést a szabályozások előtti időkben. A vízzel ideiglenesen vagy állandóan borított területek aránya a Tiszától távolabbi területeken sem volt kisebb, mint a folyó menti települések esetében. A dolgozat első részében felsorolt vízfolyások és mocsaraik a Nagykunság területét éppúgy elérték, mint a Tarna és a Tisza közötti síkot.

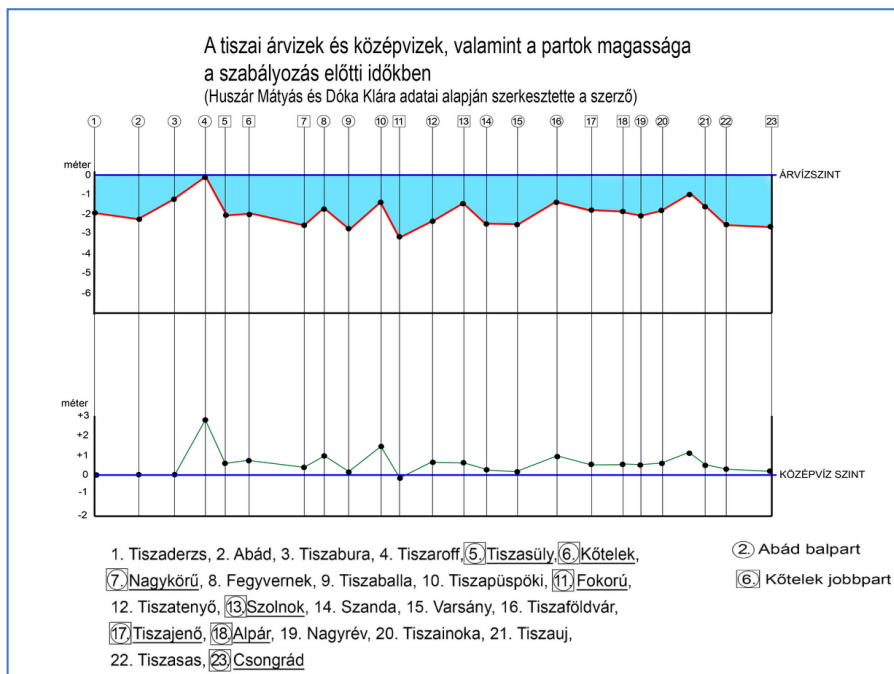
Mint az előbbieken már volt róla szó, a területünkre érő Tisza, de a többi mellékfolyó és patak is jelentős hordalékot hozott a környező hegységkeretből, amelyet erre a kis lejtésű területre érve lerakott. Nem csak a partokon, de a medrében is vastagodott a hordalék és töltődött a folyóágy. Ez a folyamat részint a folyók medrének vándorlásához, részint az egyes részek lefűződéséhez vezetett. Dóka Klára szerint „A vízzel borított területek kiterjedése függött a partok magasságától. A Tisza feltöltődött medréhez képest a környező területek alacsonyán feküdtek, és a töltések építése előtt a partok olyan alacsonyak voltak, hogy a meder a folyó nagyvizét soha sem, sőt több helyen még a középvizet sem tudta levezetni.”²³ Az általa táblázatba foglalt adatok alapján készített ábránkon szemléletesen jelenik meg az a tény, hogy az áradások alkalmával a Tisza vize nem csak a fokokon, de szinte egész hosszában kilépett a medréből, közepes vízállásnál pedig egyes helyeken. Ezekben a fokokon át lehetett egész évben víz alatt a Gyolcs vagy a Karajános-mocsár és a Besenyszög környéki terület (3. ábra).

A 3. ábrát a Huszár Mátyás által felmért és rögzített partmagasság adatok alapján rajzoltuk meg. Nem mutatja ugyan a 18. század előtti szinte érintetlen helyzetet, mert a Mírhó-gát már fél évszázada állt, de egyébként valóságos képet kaphatunk a szabályozások előtti világról. Ennek az ábrának a segítségével érthetjük meg jobban azt az általánosan hangoztatott tényt, hogy a Tisza középső szakasza mentén a földek 25-35%-a volt részlegesen vagy állandóan víz alatt. Láthatjuk, hogy áradáskor a partok nem tudták a mederben tartani a lefolyó vízmennyiséget, s a folyó teljes hosszában bárhol kiléphetett, és elönthette a felsorolt vízrendszereken át a távoli területeket is. Ezekben keresztül jutott a Tisza vize a Berettyó–Körös rendszerbe és a Kis-és Nagy-Sárrétre, majd onnan Csongrád környékén ismét a Tiszába.

A középvíz már kíméletesebb volt a tájhoz. Néhány helyen (fokon) keresztül azért még ekkor is kijutott a víz a lápokba (Mirhó, Büdös-ér, Fokorú környéke), s ennek köszönhette a szinte szüntelen vízutánpótlását az Oktalan–Üllő-rendszer, a Törökszentmiklóstól északra fekvő mocsarak, s vele szemben a Besenyszög–Nagykörű–Jászkürt vidék is.

---

²³ DÓKA K. 1982. pp. 299-303

3. ábra

Meg kell említenünk, hogy a „kis jégkorszak” mainál bőségebb csapadék az eredményezte, hogy akár az egész évben vagy több éven keresztül a mocsarak és lápok egy kis része sem tudott kiszáradni, de a Lössőháton és más víz nem járta területen sem lehetett biztonságosan közlekedni lovas- és ökrösszekerekkel. Györffy István és Szűcs Sándor többször említette meg műveiben a sártutajokat, a ladikkal való közlekedést. A fentebb felsorolt összekötő erek, folyócskák az eddig feltételezettnél bizonyára több és gyakoribb vízi közlekedést engedtek meg a helyi népességnek. Ugyancsak át kell értékelnünk a Tiszától távolabb fekvő, de valamely patak mentén elhelyezkedő falvak életét is. Több, relatíve nagy népességgel bíró falut el tudtak tartani az év legnagyobb részében vízzel telt medrű erek (Kenderesre, Móricra, Kis- és Nagypóra, Csorbára, Szenttamásra gondolunk elsősorban). Ezek a ma jelentéktelennek látszó vízfolyások a folyószabályozások előtt alkalmasok lehettek komoly vízi közlekedés lebonyolítására is.

Valamivel mérsékeltebben, de ugyanez volt a helyzet a Berettyó–Körös vízrendszerben is. Huszár Mátyás Jelentésében ezt írta: „Az áradó Berettyó általában 2-3 lábbal hágja át partjait, torkolata felé pedig még ennél is nagyobb mértékben...” Ráadásul a tiszai és a berettyó–körös rendszer összeköttetésben is állt egymással. Huszár szerint „A Nagy-Sárrét vagy Berettyó-Sárrétje Szerep,

Udvari, Nagybjom, Bakonszeg alatt kezdődött, magában foglalta Zsáka–Darvas–Füzesgyarmat–Szeghalom közötti területet, Karcag, Püspökladány, Nádudvar térségében pedig a tiszai ártérrel érintkezett... A mocsarak állandósulását az említett, Tiszából vezető Mirhó, Kakat, Árkus, Hortobágy is elősegítették, melyekben a víz a Tisza és a Berettyó áradásának megfelelően hol északról dél felé, hol délről északra folyt...²⁴

Ezt a jelenséget más szerzők is idézik, véleményem szerint ez a bifurkáció az említett árvízi magasságok ismeretében a terep magassági viszonyai miatt elsősorban a Karajános mocsarában és a Nagy-Sárréten jelentkezhetett, ezek a depressziók bizonyára elnyelték és tartalékolták a nagyvizeket, s a víz meghatározott mederrel nem bíró, szövevényes érhálózatban csordogált változó irányban.

Az árvizek magasságával kapcsolatban Huszár Mátyás egyhónapos emelkedési fázissal és mintegy két hónapig tartó magas vízzel számolt. Két fő árvizes időszakot állapított meg, a tavaszi és az őszi árvizeket, „melyek szintje a Tiszán 16 lábbal (5,05 m) magasabb a legalacsonyabb vízállásnál, és ezek évente visszatérnek.” Jelentésében a Nagy-Körösről azt írta, hogy 19 lábnyit emelkedett az áradásnál (6 m), és 4-5 lábbal (1,25-1,58 m) haladja meg a partok magasságát. A Berettyó 2-3 lábbal (0,63-0,94) hágja át ilyen esetekben a partjait.²⁵

Somogyi Sándor az árvizek levonulásával összefüggésben az alábbiakat írta a török kor előtti időkkel kapcsolatban: „Az Alföld valamennyi folyója a határos peremhegységi területeken ered. Az ottani erdők nagymértékben mérsékelték a lefolyás elnyújtásával a folyók vízjárását. Amikor azután kezdetét vette a korlátlan fairtás, a forrásvidékek fokozatosan elveszítették víztározó, -tartalékoló szerepüket, és az árhullámok nagy eséssel, rövid idő alatt zúdulhattak le az alföldi erózióbázisra. Következésképpen a folyók árvízszintje egyre magasabbra emelkedett, és a korábban ármentes térszínek is rövidebb-hosszabb időre víz alá kerültek.”²⁶

Somogyi Sándor négy okot is felsorolt a változásokra, amelyek a 16. századtól erősödtek meg, s egészen a szabályozásokig hatottak. Ezek:

- a/ A földművelés visszaesése és a rideg pásztorkodás térhódítása.
- b/ A hadi célú erdőpusztítás (palánkvárak).
- c/ Hamuzsír és faszén előállításának nagy volumene.
- d/ A hegyekben az irtásföldek elterjedése, a bányászat és a kohászat faigényének növekedése.

²⁴ HUSZÁR M. 1985. p. 22

²⁵ HUSZÁR M. 1985. pp. 23-24

²⁶ SOMOGYI S. 1994. pp. 16-19

Az első kettő közvetlenül az alföldi területeken (is) jelentkezett. A népesség számának csökkenése, majd a 17. században szinte teljes ritkulása s a palánkok építése és állandó erősítése térségünkben is jelen volt.

Az éghajlat a 13-19. századi időszakban

Réthly Antal és Rácz Lajos munkásságának köszönhetően ma már – ha hézagosan is – ismeretekkel rendelkezünk a Kárpát-medence, azon belül az Alföld (szűkebb pátriánk) éghajlatával kapcsolatban is. Rácz Lajos utóbbi évtizedben megjelent publikációi azért értékesek számunkra, mert az eddig írt történeti, történeti-földrajzi munkák mintegy változatlanok tekintették az utóbbi ezer év éghajlatát, azokkal a tényezőkkel számoltak, amelyek a 20. században érvényesültek. Rácz Lajos az 1961-1990-es időszakot referenciaidőszaknak nevezte, s azt írta, hogy a „kis jégkorszakban”, a 14-19. századok között itt, az Alföldön a telek 0,6, a tavaszok 0,5 fokkal maradtak el átlagosan a 20. század második felének azonos időszakai mögött. Ugyanakkor azt is közli, hogy a „kis jégkorszak” minősítés csak leíró értelemben használható, mert olyan középtávú (10-100 éves periódusok) ingadozásokat fog össze ez a fogalom, amelyek a mezőgazdaságon keresztül befolyásolták a gazdaságok teherbíró képességét.

A hőmérsékleti változásoknál és ingadozásoknál szempontunkból sokkal fontosabbnak tetszik a csapadék mennyiségének megnövekedése.²⁷ A Kárpát-medencében a megszokott késő tavaszi és nyári-őszeleji áradások mellett téli maximumok is megjelentek. A Közép-Tiszavidéken ez adott alkalmakkor akár egész éves magasvizet vagy ahhoz közeli állapotot jelenthetett, ami mind a mezőgazdaságra, mind a közlekedésre bénító hatással lehetett. A gyakorlatban például az éghajlati változások az alábbiakat jelenthették a 16. században:

1505-1538 között a vizsgált időszakban közepesen hideg és enyhe telek váltogatták egymást. Hasonlóan alakultak a nyarak is, amelyeket a kortársak leginkább átlagosnak, illetve hűvösnek minősítettek. A történeti forrásokból az óceáni klíma befolyásának erősödése olvasható ki, erős ciklontevékenységekre utalnak a korszakban megszorodó nyári és őszi áradások.

1539-90 között az enyhe időszak újra kontinentális periódusnak adta át a helyét. A telek nem különösen zordak, a nyarak meglehetősen melegek, sokszor aszályosak voltak. Viszonylag magas volt a tavaszi és téli árvizek száma, de a legnagyobb vizeket a gyakori nyári áradások hozták.

1591-1606 között a nyári hőség csökkent, sok volt a csapadék. Ennek a csapadékzónának a csúcspontja 1585-97 között volt.²⁸

²⁷ RÁCZ L. 2016. pp. 23-24

²⁸ RÁCZ L. 2016. pp. 24-26

A „kis jégkorszak” a 19. század közepéig tartott, ezért közelítőleg a magyar történelem 500-600 évét uralhatta, és az időjárás minősége nagyjából hasonló lehetett. Természetesen, ahogyan Rácz Lajos is leírta, ez az időjárás nem egyveretű, hanem eléggé változó volt. A maihoz képest nem gyökeresen más, de a csapadék feltételezhetően nagyobb mennyisége már lehetőséget ad a korabeli megélhetési viszonyokkal kapcsolatban a töprengésre.

Összefoglalva témánkat, elmondhatjuk, hogy a mai megye területe az ország egyik legváltozatosabb vidéke volt. Nem a hegyek-völgyek adták ezt a változatosságot, hanem a vizeknek az a páratlan bősége, amely behatárolta a rajta megtelepedett népek életét. Bár a vízzel járt területek a földek negyed-harmadát foglalták el, mégis maradt a kisszámú népességnek bőségesen szántó és legelő. A gondot nem ez okozta, hanem a közlekedés és a szállítás. Az országos utak megkerülték a mocsarakat és a folyóvizeket. A szárazföldi utak az év nagy részében használhatatlanok voltak, a vízi utak pedig a korabeli technikai fejlettségtől függően szolgálták az embereket. A só szállítása volt a terület egyik (egyetlen?) lehetősége, melyet változó mértékben használtak ki. A vízrajzi viszonyok adottak lehetnek a vízi és szárazföldi utak (szállítás) kombinálására kereskedelmi és helyi mértékben is. Ennek a gazdasági területnek a vizsgálata azonban ma még kiaknázatlan.

IRODALOM

- ALDOBOLYI NAGY M. (1954): Talajföldrajzi megfigyelések a Tiszazugban. Földrajzi Értesítő 3. pp. 507-543.
- BLAZOVICH L. (2002): Városok az Alföldön a 14-16. században. Szeged, Alföldi Évszázadok
- BULLA B. (1962): Magyarország természetföldrajza. Bp. Akadémiai
- CHOLNOKY J. (1907): A Tiszameder helyváltoztatásai. Földrajzi Közlemények. pp. 382-445.
- CSEH G. (1995): A Jászkunság és Külső-Szolnok vármegye leírása (1782-85). Szolnok
- DÓKA K. (1982): Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle. 1982. 3-4. pp. 277-303.
- DÓKA K. (1997): A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18-19. században. BMLT. Gyula
- DUNKA S., FEJÉR L., PAPP F. (2003): A Közép-Tiszántúl vízügyi története. Vízügyi Történeti Füzetek. 16.
- ELEK GY. (2006): Üllő, Üllőlapos és Berek. Tájégtörténeti áttekintés. In: Zounuk 21. pp. 25-56.
- FODOR F. (1942): A Jászság életrajza. Bp.

- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. pp. 37-146.
- HUSZÁR M. (1985): Vízrajzi értekezés (Hasonmás kiadás). Gyula
- KÁROLYI ZS., NEMES G. (1975): Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Bp.
- KERTÉSZ R. (2014): Szolnok az Árpád-korban: tények és eredmények. In: Altrum Castrum Online. pp. 1-44. <http://archeologia.hu/content/archeologia/325/kerteszsolnoki-var.pdf>
- KERTÉSZ R., MORGÓS A., NAGY D., SZÁNTÓ ZS. (2007): Szolnok török kori Tisza-hídjai. In: Tudományos konferencia Rákóczi-falván. pp. 36-85.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Vizi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Bp.
- MAROSI S., SZILÁRD J. (szerk.), (1969): A tiszai Alföld. Bp. Akadémiai
- PALUGYAY I. (1854): Jász-kún Kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása
- RÁCZ L. (2001): Magyarország éghajlattörténete
- RÁCZ L. (2016): Mi a kis jégkorszak? In: TFK. 2016/1. pp. 15-45.
- SÁRI ZS. (szerk.) (2000): Ezer év a Tisza mentén. J-NK-SZ. Megyei Múzeumok Igazgatósága
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század). Tört. Földr. Tanulmányok, szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza
- TÓTH A. (szerk.) (1987): „Áldás és átok a víz”. Tudományos emlékülés a Mírhó-gát MEGÉPÍTÉSÉNEK 200. évfordulójára. Kisújszállás
- VERESEGYHÁZI B. (2018): Jász-Nagykun-Szolnok megye középkori úthálózata. TFK. 6/1. pp. 1-11.

A ZSIDÓ VALLÁSI TURIZMUS TÖRTÉNELMI GYÖKEREI TOKAJ-HEGYALJÁN

ROZGONYINÉ DROTÁR NIKOLETT

The historical roots of Jewish religious tourism in Tokaj-Hegyalja

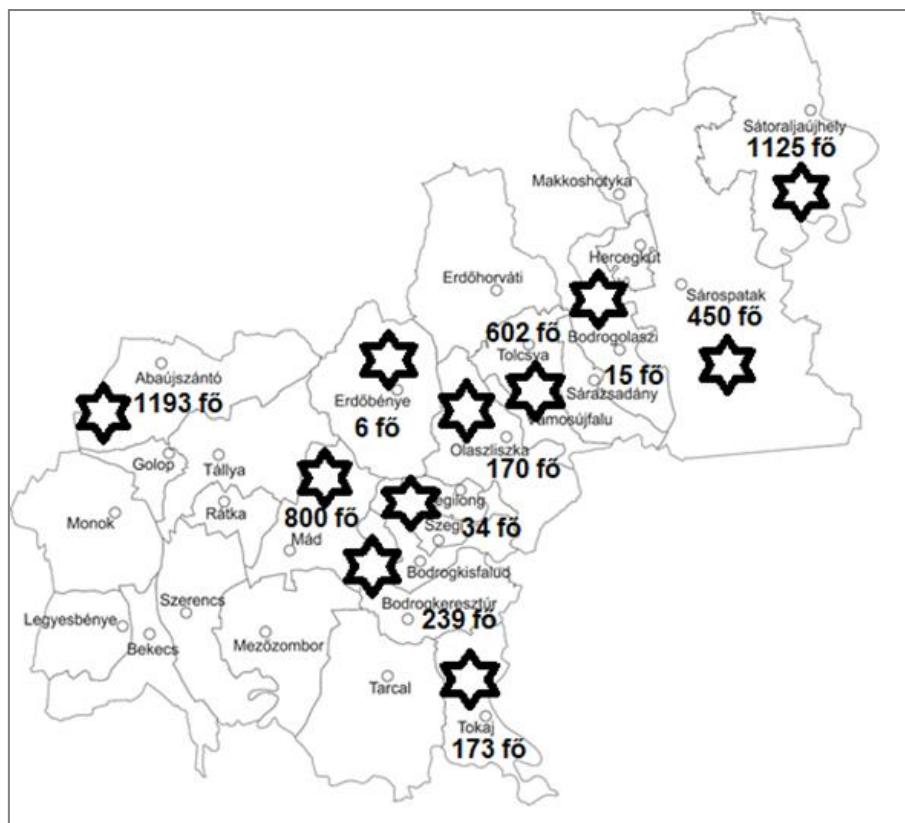
Foreign jews came to Tokaj-Hegyalja from the 1700s, who had a positive effect on the wine trade and economy of the region. The 18th century from the second half of the 19th century, the number of settling jews increased in Hegyalja, and in the 19th century. By the middle of the 19th century, nearly 15.000 jews lived in the area. The memory of judaism is indicated by the jewish cultural values in the settlements of Hegyalja. They built synagogues, schools and ritual baths for themselves. The leader of the religious communities was revered under a more miraculous name, whose role was decisive beyond the Carpathians. The cultivation of religious traditions has resulted in the development of Jewish religious tourism in Tokaj-Hegyalja.

BEVEZETÉS

Tokaj-Hegyaljára a zsidók nagyarányú betelepülése a török kiűzése után és a XVIII. századi népmozgások korára tehető. Főként Morvaországából, Sziléziából, Galíciából érkeztek (Orbán F. 1991). A XVIII. század elején a térség településeinek 25%-ban, (Tolcsva, Erdőbénye, Vámosújfalú, Tokaj, Patak, Szerencs, Bodrogkeresztúr), majd a XX. század elejére, a települések 37%-ban voltak jelen a közösségeik (Scheiber S.1982). Elsősorban a nagyobb kereskedelmi központokban telepedtek le. 1836-ban Abaújszántón 1193, Sátoraljaújhelyben 1125, Mádon 800, Tolcsván 602, Sárospatakon 450, Bodrogkeresztúron 239, Tokajban 173, Olaszliszkán 170, Bodrogszegiben 34, Bodrogolasziban 15, Erdőbényén 6 zsidó élt (1. sz. térkép). 1770-ben még csak 895-en, 1850-ben már 14988-an éltek Tokaj-Hegyalján (Ungváry K. 2016).

A letelepedők egy része csekély vagyonnal rendelkező ember volt, főként kereskedelemmel foglalkoztak. Az eltérő vagyoni helyzetük miatt két csoportra oszthatók, a házaló kereskedőkre, akik házról házra jártak és árulták a portékáikat, míg a másik csoportba azok tartoztak, akik a házalókat bízták meg az áruik eladásával. A vagyonosabbak földet béreltek vagy vállalkozásokat működtettek a településeken. A XVIII. században a pálinka-, és serfőzés, kocsmabérlés és a borértékesítés volt a fő tevékenységük (Csorba Cs. 2017). A térség központjának számító Sátoraljaújhelyen 1840-ben a letelepedett zsidók

25%-a kereskedő volt, 24%-a haszonbérelő (kocsmát, földeket béreltek), emellett tanítóként, illetve iparosként vagy nincstelen napszámosként dolgoztak. A filoxéravész utáni szőlőrekonstrukcióban aktívan vettek részt. A bérelt szőlőterületeket saját maguk művelték meg, vagy vincelléreket alkalmaztak. Továbbá voltak olyan vállalkozók, akik szőlőterülettel nem rendelkeztek, de pincével igen, így a bor tárolására és kereskedelmére szakosodtak. A kereskedelembe betöltött szerepük élénkítette a gazdasági életet és pozitív hatású volt a borexportra. Kapcsolataikat kihasználva a Kelet-európai országokba (Oroszország, Lengyelország) szállították a borokat. (Ungváry K. 2016).

1. ábra. Kereskedelmi központok és a zsidóság lélekszáma Tokaj-Hegyalján a XIX. században

Forrás: Ungváry K. 2016 alapján

A betelepülők lélekszáma 1880-ig folyamatosan növekedett. Zsinagógákat, iskolákat, rituális fürdőket, kórházakat építettek a településeken.

1. kép. Kaesztenbaum Zsidó Iskola Sátoraljaújhelyben
Forrás: Csorba Cs. 2017

2. kép. Kaesztenbaum Zsidó Iskola emléktáblája Sátoraljaújhelyben
Forrás: Csorba Cs. 2017

A HÁSZIDIZMUS JELLEMZŐI ÉS MEGJELENÉSE TOKAJ-HEGYALJÁN

A hászidizmus egy vallási irányzat, amelynek előzményei a XIII. századra vezethetők vissza. A vallási mozgalom lényegi eleme a Kabbalán alapszik. A Kabbala jellemzői a csodába vetett hit, az ima és az Istentől merítő teremtőerő (Rác P. 1990). A mozgalom vezéralakjai, a mesterek, cádikok voltak. Maga a

cádik kifejezés jelentése, „igaz ember”, őket tartották a zsidó közösségek lelki és szellemi vezetőinek. Ezek a cádikok Israel Báál Sém Tov (aki „Best” néven vált ismertté) szellemi leszármazottai.

A XVIII. században Kelet-Európa zsidó lakosságának többsége szegénységben élt. Anyagi problémáik miatt nem tudták taníttatni gyermekeiket. Israel Báál Sém Tov 1698-ban a Lengyel-Kárpátok Akop településén született. Ötévesen árva lett, a helyi közösség nevelte fel. Tizennégy évesen Ádám Báál Sém rabbi követőjéhez csatlakozott. A közösség feladata volt, hogy városról városra járva biztassák a nehéz helyzetben élő lakosokat, reményt adva nekik a gondokkal teli időkben. A rabbi halála után Best lett a közösség új vezetője. (<https://zsido.com/a-baal-sem-tov-elettortenete/>) Tíz éven keresztül a szent tanokat tanulmányozta, valamint megtanulta a gyógynövények felhasználási módjainak titkait is. Gyógyította az embereket, tanácsokat és amulettek adott azoknak, akik segítségét kérték. Legfőbb elmélkedése, hogy fohászolni kell az Örökkévalóhoz. Vallási üzenetei a szegénységben élő hétköznapi emberekhez is eljutottak. Báál Sém Tov követői magukat „hászidoknak” nevezték, (*Mislovics E.* 2013). A hászidizmus lengyelországi térnyerése után Kárpátalján, majd Tokaj-Hegyalján is elterjedt.

A CSODARABBIK SZEREPE A „HÁSZIDIZMUSBAN”

A hászidizmus vezető rabbijai az életmódjukkal, a bölcs tapasztalataikkal tűntek ki a közösségből és vívták ki maguknak a „Csodarabbi” megnevezést.²⁹ Csodatévőként tisztelték és számos legenda, néphagyomány őrzi a tetteik emlékét. A „csoda” inkább tulajdonítható a rabbik felé irányuló tiszteletnek, a túláradó szeretetnek és a rajongásnak a zsidó és a többi valláskövető személyek részéről egyaránt. Valójában a rabbik szentéletű emberek, akik alázatosak, önzetlenek és segítőkészek voltak az embertársaikkal. Az életvitelükkel hivatottak arra, hogy kapcsolatba lépjenek az Örökkévalóval. A segítséget kérőknek tanácsokat, gyakran kámeákat osztottak és imádkoztak értük. A kámeák, kis papírdarabok voltak melyekre szöveget írtak, feltehetőleg bibliai idézeteket. Ennek misztikus jelentősége volt, hiszen az emberek hittek abban, hogy a kámeák és a rabbi segítségnyújtása meggyógyítja őket (*Újvári P.* 1929).

A TOKAJ-HEGYALJAI „CSODARABBIK”

Sátoraljaújhelyen Teitelbaum Mózes, Mádon Winkler Mordeháj, Bodrogkeresztúrtban Reb Stajele, és Olaszliszván Friedland Cvi Herschele rabbikat Csodarabbi néven emlegették, tisztelték, és tisztelik napjainkban is.

Teitelbaum Mózes, 1808-tól 33 éven keresztül prédikált, tanította a zsidókat a becsületre, tisztességre a munkában és a kereskedelemben egyaránt.

²⁹ <http://www.zsElsosorban.ido.hu/vallas/haszid.htm>

Misztikus csodái közzé tartozott, hogy meggyógyított egy tállyai üzletembert, aki epilepsziás rohamokkal küzdött.

„Egy kis pergamenre irt néhány írás verset, amelyet kis zacskóba helyezett és a beteg nyakába akasztotta, aki ezt a káméát élete végéig hordta. Teljesen meggyógyult és sok-sok évvel jutalmazta meg az ég. Szájáról-szájra járt a hír, hogy minden bajra, gondra káméát oszt az igaz ember. Gyógyít, lelki vigaszt nyújt, sőt az állástalanoknak megélhetést, a nélkülözőknek kenyeret juttat.”³⁰

A rabbinak 82 évesen, július 16-án (Tammusz hó 28-án) szombat napján következett be a halála és a temetésén több ezer ember vett részt.

3. kép. Teitelbaum Mózes sirja (Sátoraljaiújhely)

Forrás: <https://zsido.com/tamuz-28-teitelbaum-es-low/>

Tanítványai közül utódjának Friedland Cvi Herschelét szerették volna, de ő már Olaszliszván tanított és prédikált. Korábban Teitelbaum Mózes udvarában tanult, szolgált és sajátította el mestere gondolkodásmódját. Teitelbaum halála után, az egész Északkelet-magyarországi zsidóság őt tekintette a legnagyobb

³⁰ http://www.or-zse.hu/maiarc/teitelbaum_2011.htm

spirituális személynek. Alapok nélkül megépítette az olaszliszakai zsinagógát, ezzel emlékezve a Messiás várására³¹

A lizskai rabbi egyik tanítványa volt Reb Sajele, a bodrogkeresztúri híres rebbe, aki a jótékonyágáról volt híres. A helyiek emlékezetében azt mondták:

„Megégett a zsidó templom, még az asztal is, ahol szokott imádkozni, de az imakönyve megmaradt.” (Kubus J. 1996).

„Elment apám a paphoz, az azt mondta neki: Ne búsuljon semmit a jó Isten megfogja segíteni. Egy évre vegyék ki haszonbérbe a szőlőt. Ki is vették. Olyan hatalmas termés volt azon az éven, hogy rendbehozta a családot.” (Kubus J. 1996).

4. kép. Reb Sajele sírja (Bodrogkeresztúr)

Forrás: <https://easykoshertravel.com/kerestir/>

Ezek az emlékezések részben magyarázatot adnak a rabbik spirituális személyére, életvitelére és tiszteletére. Az intuitív, nagy élettapasztalattal és emberismerettel rendelkező rabbik, akikben feltétlenül bíztak, bizonyára sok esetben valóban segítettek tanácsaikkal a hozzájuk fordulóknak. Gyakran emlegetik a csodarabbik látnoki képességét, legendák szólnak jóslataikról:

³¹ <http://www.or-zse.hu/resp/szlukovinyi/szlukovnyiki-csodarabbik2007.htm>

„A világ minden területéről jöttek hozzá, ő jószolt, és az mind bevált. Beteljesedett mind, amit a szent pap mondott. Nagyon egyszerű ember volt, kimondottan ember” – mondták a bodrogkeresztúri rabbiról (Kubus J. 1996).

Winkler Mordeháj rabbit (1844-1932) 1899-ben hívták Mádra a település zsidó közösségének vezetésére. Naphosszat Talmud tanulással foglalkozott és a határon túlról is érkeztek hozzá a jesivába tanulni. A csodarabbik tevékenységei nemcsak az országban, hanem a Kárpátok vonulatán túl is híveket szereztek a zsidó közösségnek (Dobos I. 1970).

A Csodarabbik halála után hászid zsidók elzarándokoltak a sírjaikhoz (3.-4. sz. kép), kérelmeiket cédulákra (kvitli) írták és fohászokdakt, kérték a rabbik közbenjárását az Örökkévalónál. A csodarabbik egyik legnagyobb kollektív csodája éppen az a gazdag mondanakör, amely heroizált alakjukat ebben az ellentmondásos környezetben máig tovább élteti³²

TOKAJ-HEGYALJA ZSIDÓ HAGYOMÁNYAI, ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGE ÉS A VALLÁSI TURIZMUS KAPCSOLATA

A zsidó temetők, a zsinagógák, az iskolák és a rituális fürdők épületei a múlt emlékét őrzik. Tokaj-Hegyalja huszonnégy településének kétharmadán található temető (Scheiber S. 1982). A tizenhét településből Abaújszántón, Szerencsen, Mádon, Tállyán, Tarcalon, Tokajban, Bodrogkeresztúron, Olaszliszván, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, Erdőbényén 1990 után felújították a temetőket és megteremtették a feltételeit annak, hogy az elmenekült lakosok leszármazottai megtalálják az őseik síremlékét. A rendbe tett zsidó temetőkben a sírköveken lévő adatokat egy elektronikus adatbázisba rögzítették, hogy könnyebb legyen a síremlékek keresése. Hét település (Bekecs, Legyesbénye, Bodrogkisfalud, Rudabányácska, Szegi, Vámosújfalud, Tolcsva) temetőiben ez a munka még várat magára (2. sz. térkép)³³

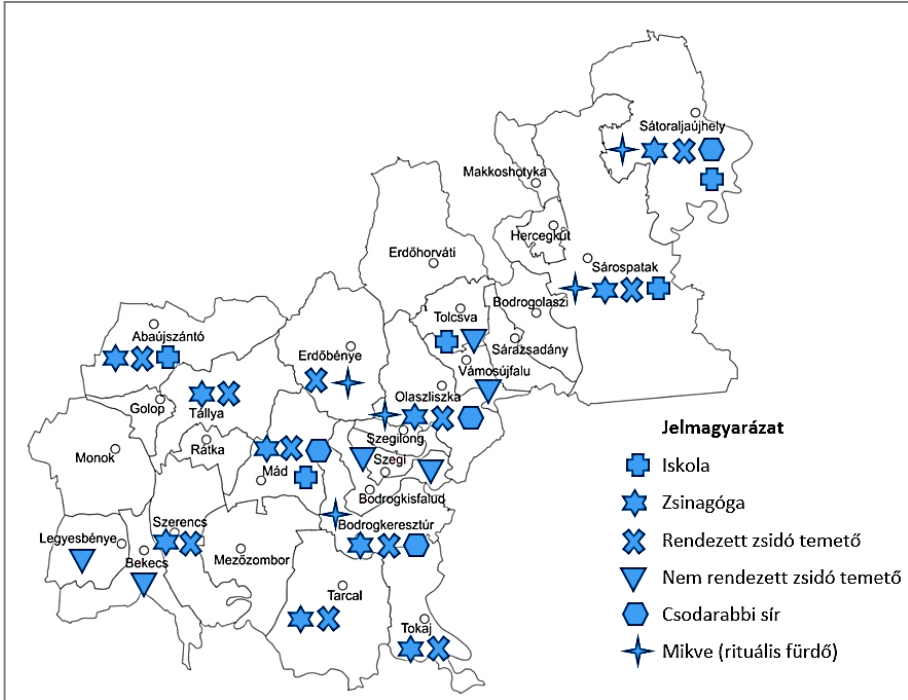
A XX. században Tokaj-Hegyalja tíz településén működött zsinagóga (Abaújszántó, Szerencs, Tállya, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Olaszliszka, Mád, Bodrogkeresztúr, Tarcal, Tokaj). A közösségek számának növekedését mi sem bizonyítja jobban, minthogy Tállyán három zsinagóga is működött, még Bodrogkeresztúron négy zsinagóga volt. Iskolák (jesivák) Abaújszántón, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, Mádon és Tolcsván működtek (Orbán F. 1991). Rituális fürdő (mikve) öt településen volt (2. sz. térkép). A mikve létrehozása a zsidó szokásban előrébb helyezkedik el, mint egy zsinagóga vagy

³² <http://www.szombat.org/archivum/a-csodarabbi-alakja-a-nephagyomanyban>

³³ <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/category/temeto/>

zsidó iskola építése. A családi élet tisztaságát jelképezi, illetve a mikvében való alámerülés tórai előírás (Csorba Cs. 2017).

A második világháború után az épületek állapota romlásnak indult, viszont a 2000-es években a tokaji és a mádi zsinagóga felújításra került. A zsinagógák közül a vallási funkcióját azonban csak a mádi zsinagóga őrizte meg. Felújították a zsidó rituális fürdőket Bodrogkeresztúron, Sátoraljaújhelyen és Erdőbényén.

2. ábra. Zsidó épített örökség Tokaj-Hegyalján
Forrás: Saját szerkesztés Orbán F. 1991 alapján

ÖSSZEGZÉS

Tokaj-Hegyalja etnikai összetételében a XVIII-XX. századig a zsidóság jelentős szerepet töltött be. Társadalmi és gazdasági szerepvállalásuk éveken keresztül a térség mindennapi életére pozitív hatást gyakorolt. A kereskedelmi tevékenységük révén jelentősen növekedett a tokaji bor kereskedelme. Növekvő népesszámuk kapcsán fontos középületekkel gazdagították a településeket. A XIX. században kialakult vallási hagyományaik a Csodarabbi sírok látogatása a rabbi halálévfordulóján a második világháború után szünetelt. Napjainkra a valaha kialakult zsidó hagyomány újraéledt és a nemzetközi zsidó vallási

turizmus térképére helyezte Tokaj-Hegyalja négy települését, ahol a Csodarabbi sírok találhatóak (Mád, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Sátoraljaújhely). A „mítosz” újraéledése és ápolása azt eredményezte, hogy a nemzetközi turizmus célterületévé vált.

IRODALOM

- CSORBA Cs. (2017): „Szerettem volna, ha nem kísért a múlt” – Sátoraljaújhely zsidóságának története. Sátoraljaújhely: Zempléni Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány. pp. 5-216
- DOBOS I. (1970): Csodarabbi a magyar népmondákban. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtestületének Évkönyve, Szerk. Scheiber Sándor. Budapest. 218 p.
- KUBUS J. (1995): Bodrog-parti hírek. Bodrogkeresztúri Önkormányzat Képviselőtestületi lapja. Bodrogkeresztúr p. 3.
- MISLOVICS E. (2013): A haszidizmus megjelenése és elterjedése. In.: Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig (szerk. Bányai Viktória-Fedinec Csilla-Komoróczy Szonja Ráhel) Budapest pp. 58-69
- ORBÁN F. (1991): Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei. Budapest. pp. 74-89.
- RÁCZ P. (1990): A haszidok világa. In.: Pompeji. Irodalom, művészet, bölcsélet. (szerk.: Darvasi László, Laczkó Sándor, Mikola Gyöngyi, Szilasi László) Szeged. pp. 8-15
- SCHEIBER S. (1982): A tokaj-hegyaljai zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének főbb vonásai a 18-19. században pp. 1-18
- UJVÁRI P. (1929): Magyar zsidó lexikon. Budapest pp. 165-183. p. 440
- UNGVÁRY K. (2016): A zsidóság szerepe Tokaj-Hegyalja borászatában. In: Zempléni Múza (szerk.: Bolvári-Takács Gábor) Társadalomtudományi és Kulturális folyóirat XVI. évf. 2. szám pp. 40-43

Internetes hivatkozások

- <https://zsido.com/a-baal-sem-tov-elettortenete/>
- <http://www.zsElsosorban ido.hu/vallas/haszid.htm>
- http://www.or-zse.hu/maiarc/teitelbaum_2011.htm
- <https://zsido.com/tamuz-28-teitelbaum-es-low/>
- <http://www.or-zse.hu/resp/szlukovinyi/szlukovnyiki-csodarabbik2007.htm>
- <https://easykoshertravel.com/kerestir/>
- <http://www.szombat.org/archivum/a-csodarabbi-alakja-a-nephagyomanyban>
- <http://www.izraelitatemetok.hu/index.php/category/temeto/>

MAGYARORSZÁG VILÁGÖRÖKSÉGEI

LENKEY GÁBOR

World Heritage Sites in Hungary

In today's globalized, accelerated, and conflict-ridden world, mass tourism has become commonplace, which not only shifted the focus of interest on our most beautiful natural values and on the unparalleled creations of human civilizations, but it also made them more vulnerable. Recognizing this, the idea was formulated that our unique, irreplaceable heritage should be preserved for future generations, and nations should cooperate with each other to achieve this goal. In 1972, the UNESCO World Heritage Convention was signed in Paris, to which countless states have since acceded and at the same time committed themselves to the protection of world heritage sites on their territory. Hungary signed the convention in 1985 and since then eight World Heritage Sites have been designated in its territory, which are natural and unique cultural heritage of unparalleled beauty. By being included in the World Heritage List, they have gained a definite interest among both domestic and international tourists and this can be one of the keys to their preservation.

BEVEZETÉS

Hosszú történelme során a Földön számos olyan természeti formáció és emberi alkotás jött létre, melyek a geológiai folyamatok, az evolúció és az emberi kultúra fejlődésének egyedülálló állomásai. Az idő vasfoga, az időjárás viszontagságai és az ember – gyakran felelőtlen tevékenysége azonban azzal a veszéllyel fenyeget, hogy ezek az értékek megsérülhetnek, vagy akár nyom nélkül eltűnhetnek bolygónk felszínéről (*Nagy É. et al.* 1997). Ahhoz, hogy Földünk természeti és építészeti környezete, valamint kulturális öröksége fennmaradjon, óvnunk kell ezeket a páratlan, egyedi és megismételhetetlen kincseket. Csak ez biztosítja fennmaradásukat, a következő nemzedékek számára való megőrzésüket. A probléma egyik lehetséges megoldására jött létre az UNESCO egisze alatt a Világörökségi Egyezmény (*Rappai Zs.* 2015).

I. UNESCO VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEK

Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ, angolul: United Nations, UN) egy 1945. június 26-án alapított nemzetközi szervezet, melynek legfőbb feladata

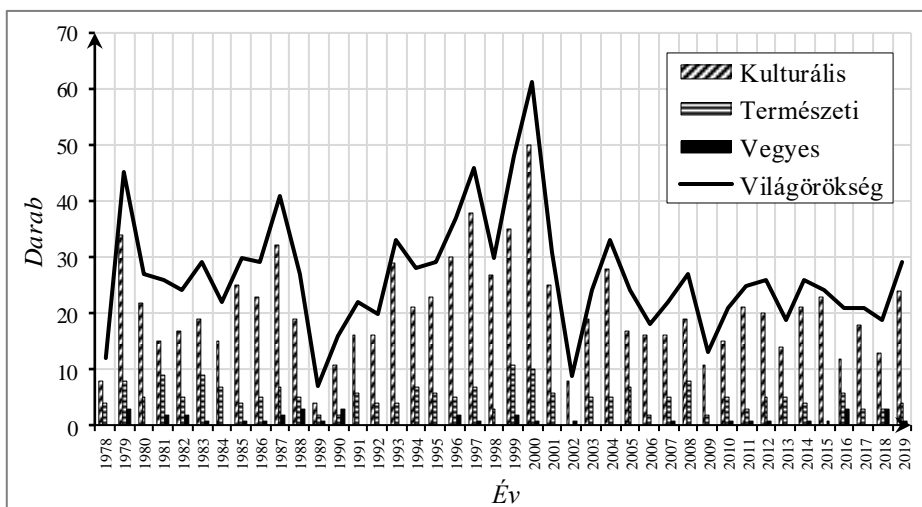
a nemzetek közötti béke és biztonság fenntartása, együttműködések kialakítása, és az államok társadalmi- és gazdasági fejlődésének elősegítése.

Jelenleg 193 tagállam alkotja. Egyedülálló nemzetközi jellege miatt képes fellépni a 21. században az emberiséget sújtó problémákkal szemben. A világszervezet munkáját és céljainak megvalósítását számos szakosított intézmény segíti, mint például az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO), melynek létrehozásáról szóló megállapodást 1945. november 16-án fogadták el, alkotmánya 1946. november 4-én lépett hatályba. Az UNESCO-nak jelenleg 195 tagállama és 10 társult állama van.

A világ kulturális és természeti örökségéről szóló egyezmény története a 20. század egyik legnagyobb emberi összefogásához vezet vissza. Az asszuáni gát (Egyiptom) építése folyamán jelentős területek kerültek víz alá, ami maga után vont a volna az ókori Egyiptom fontos régészeti, műemléki értékeinek elpusztulását. Az egész emberiség közös kincsének számító emlékek elvesztésének veszélye ez ideig szinte példátlan nemzetközi összefogást teremtett. Ekkor vált egyértelművé, hogy nemcsak lehet, de kell is egy olyan szervezet, amely feladatának tekinti a világ kulturális és természeti ritkaságainak óvását (Illés A. 2019). Az UNESCO 17. Általános Konferenciáján, 1972. november 16-án fogadta el a világ kulturális és természeti örökségének védelméről szóló dokumentumot. Ennek elsődleges céljai között kapott helyet az emberiség kiemelkedő és egyetemes jelentőségű közös értékeinek megőrzése és bemutatása a népek kölcsönös megismerésének és egymás elfogadásának előmozdítására, a béke szolgálatára (Fejérdy T. 2017). Az Egyezmény 1975-ben lépett hatályba. Az emberiség szempontjából egyetemes jelentőségű értékek megőrzésére nemzetközi fellépés szükséges, ezért az egyezményt elfogadó tagországok Világörökség Bizottságot hoztak létre az összefogás intézményesítésére. A Bizottság feladata nyilvántartani a világörökségi javak listáját, elbírálni a segítségnyújtás iránti kérelmeket, nyilvántartásba venni a veszélybe kerülő világörökségi javakat és szükség esetén hatékony intézkedéseket hozni védelmükről (Nagy G. 2003). 1977-ben a Világörökség Bizottság első, Párizsban megtartott ülészakával kezdődött meg aztán a tényleges világörökségi együttműködés, amely 1978-ban vált igazán a világ számára is érzékelhetővé, mivel a Bizottság második ülésén 1978-ban Washington D.C.-ben (USA) az első 12 helyszín felvételével létrejött a Világörökség Jegyzék (Fejérdy T. – Tardy J. 2014). Azok a kulturális és természeti értékek, melyek különös jelentőséggel bírnak az emberiség szempontjából, és amelyek megóvása államközi együttműködést érdemel, felkerülnek az UNESCO Világörökség Listára. E jegyzék az évek során folyamatosan bővül. A Világörökség Listára történő jelölést a tagország kezdeményezheti a Világörökség Bizottságnál, mely évente egyszer dönt a

beérkezett jelölésekről. Ahhoz, hogy a jelölt helyszín a világörökség része legyen, meg kell felelnie a Világörökség Bizottság működési szabályzatában rögzített szigorú kritériumoknak (Nagy É. et al. 1997). A részes államok először ún. Várományosi Listát állítanak össze a Bizottság számára, amelyben előre jelzik, hogy milyen területeket kívánnak javasolni a Jegyzékbe. A Világörökség Lista tehát az első olyan dokumentum, amely egy leltárhoz hasonlóan sorra veszi az emberiség örökségének legjelentősebb darabjait, és intézményesített formában nyomon követi azok állapotát és sorsát. Ezen kívül minden évben újraértékeli a „Veszélyben Lévo Világörökség Listáját”, melyen a Világörökség Listájának azon elemei szerepelnek, amelyeket olyan komoly és konkrét veszély fenyeget, mint például a teljes pusztulás vagy a lényegét érintő romlás, emiatt különleges erőfeszítést és azonnali intézkedéseket igényel (Husz M. 2014). A kezdeményezés rendkívül kedvező fogadtatásra talált. Az Egyezményhez a mai napig 194 állam csatlakozott, tehát nemzetközi szinten a legjelentősebb eszköz, amelyet a népek közössége valaha is megalkotott egyetemes értékei védelmére.

A Világörökségi Egyezmény aláírásával valamennyi részes állam kötelezettséget vállal, hogy a területén fekvő világörökségi helyszíneket óvja és megőrzi a későbbi generációk számára, illetve hogy lehetőség szerint hozzájárul a Világörökség Listán szereplő helyszínek védelméhez (Rubovszky A. et al. 2009).

1. ábra. Világörökségi helyszínek kategóriák szerint 1978-tól napjainkig
 Forrás: <https://whc.unesco.org/en/list/> adatai alapján saját szerkesztés

Az UNESCO a világörökségi helyszínek elhelyezkedést öt földrajzi zónába csoportosítja: Afrika, Arab államok, Ázsiai és Csendes-óceáni térség, Európa és Észak-Amerika, Latin Amerika. A Világörökségi Listán ma már 1.121 helyszín

szerepel (1. grafikon) 167 állam területén (27 csatlakozott országban nincs helyszín), ebből 869 kulturális, 213 pedig természeti kategóriában vált a világörökség részévé. További 39 helyszínt az úgynevezett „vegyes” kategóriába soroltak be, mivel ezek mind a kulturális, mind a természeti kategória kritériumainak megfeleltek.

II. MAGYARORSZÁG VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNEI

Magyarország Közép-Európában a Kárpát medencében 93.024 km²-en fekvő, közel tíz milliós lélekszámú, európai viszonylatban közepes méretű ország. 1955. december 14-én nyert felvételt az Egyesült Nemzetek Szervezetébe. Az ezt követő években hazánk megkezdte az ENSZ és számos szervezetének tevékenységébe való fokozatos bekapcsolódását. Az UNESCO munkájában Magyarország már az ENSZ-tagság elnyerése előtt is részt vett, ugyanis 1948. szeptember 14. óta az ország tagja a Szervezetnek. Az UNESCO 1946-ban elfogadott Alkotmánya előírja nemzeti bizottságok működését, így a Magyar Nemzeti Bizottság is egyike a nemzeti bizottságoknak, melyek tagállami szinten segítik az UNESCO munkáját annak érdekében, hogy a szervezet tevékenységében részt vegyenek azok a főbb nemzeti testületek, amelyek nevelésügyi, tudományos és kulturális kérdésekkel foglalkoznak (<http://unesco.hu>). Magyarország 1985-ben csatlakozott (1985. évi 21. törvényerejű rendelet) az UNESCO Közgyűlése által 1972-ben Párizsban elfogadott Világörökségi Egyezményhez (Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage) mely elsődleges célként az emberiség kiemelkedő értékkel bíró kulturális és természeti örökségének megőrzését és védelmét határozta meg.

A Világörökség Bizottság két évvel később, 1987. december 7-11. között tartotta 11. ülését Franciaországban, Párizsban, ahol döntés született az első két magyarországi helyszín felvételéről a Világörökségi Listára. Kulturális kategóriában 1987. december 11-én „*Budapest – a Duna-partok, a Budai Várnegyed*” és „*Hollókő ófalu és környezete*” kapta meg a kitüntető címet. Nyolc évvel később a Bizottság 19. ülésén, melynek Berlin, Németország fővárosa adott otthont 1995. december 4-9. között határoztak arról, hogy egy újabb, ezúttal északi szomszédunkkal, Szlovákiával közös természeti világörökségi helyszín kapja meg a rangos elismerést. Magyarország és Szlovákia határvidékének barlangjai „*Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai*” címmel kerültek felvételre 1995. december 6-án a Világörökségi Listára, mely helyszíneken nemcsak egyedülálló természeti, de gazdag kultúrtörténeti értékeket is találhatunk. Az ezt követő évben, 1996-ban a Bizottság 20. ülésére került sor. December 2-7. között a mexikói Méridában – Yucatán szövetségi állam fővárosában – egy újabb magyar helyszínnel bővíthetett a Világörökségek Listája. Ezúttal 1996. december 5-én „*Az ezeréves*

Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete” kulturális kategóriában kapta meg az elismerő címet, mely többek közt annak is köszönhető, hogy a Főapátság ekkor ünnepelte fennállásának ezredik évfordulóját. Az ezredforduló előtt egy évvel, 1999. november 29 – december 4. között Észak-Afrikában az Atlasz-hegység lábánál, Marokkó negyedik legnagyobb városában Marrákes-ben tartotta az UNESCO Világörökség Bizottsága 23. ülését, ahol 1999. november 30-án jóváhagyta Magyarország első nemzeti parkjának, a „*Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszta*” felvételét kulturális örökség kategóriában a Világörökségi Listára. Ezzel a döntéssel immár a Magyarország területén található világörökségek számát ötre növelte. A millennium évében, 2000-ben a Korall-tenger partján az ausztráliai Cairns városban – Észak-Queensland regionális központjában – a 24. ülés időszaka alatt, november 27 – december 2. között született döntés arról, hogy több másik helyszínnel együtt, 2000. november 30-án a magyarországi „*Pécs (Sopianae) ókeresztény temetője*” is felkerül a világörökségeket tartalmazó listára kulturális kategóriában. Szintén ekkor született döntés arról is, hogy „Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai” magyar-szlovák közös természeti helyszínt bővítsék ki Közép-Európa egyik leglátogatottabb jégbarlangjával a Dobsinai-jégbarlanggal (Dobšinská ľadová jaskyňa). 2001-ben tovább bővült a listán szereplő világörökségek száma, méghozzá egy újabb határon átnyúló helyszínnel, melyre ezúttal Magyarország Ausztriával pályázott közösen. 2001. december 11-16. között a Bizottság 25. ülésére Helsinkiben, Finnország fővárosában és egyben legnagyobb városában került sor. 2001. december 13-án a közös pályázat célba ért, mivel a „*Fertő / Neusiedlersee kultúrtáj*” kulturális kategóriában megkapta a világörökségi címet. 2002. június 24-29. között Magyarországon, az ország fővárosában Budapesten tartotta 26. ülését a Világörökség Bizottság. Ekkor a méltán világhírű tokaji borvidék is csatlakozott a magyarországi kulturális helyszínek közé: „*Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kultúrtáj*” és ezzel vált teljessé a jelenlegi lista. Ezen az ülésen határoztak arról is, hogy a budapesti világörökségi helyszín kiegészítésre, bővítésre kerül, növelve ezzel a fővárosi helyszín kiterjedését: „*Az Andrássy út és történelmi környezete*”. Magyarország így 2002 óta tehát már nyolc világörökségi helyszínnel (7 kulturális, 1 természeti) képviselteti magát a Világörökségi Listán, melyek reprezentálják kulturális és természeti kincseinek gazdagságát, továbbá 10 helyszín (8 kulturális, 1 természeti és 1 vegyes kategóriában) szerepel a várományos helyszínek listáján (2. ábra).

2011-ben Magyarországon önálló törvény született a világörökségekről, melynek célja egy átlátható, tervezhető szabályozás és finanszírozási rendszer létrehozása. A világörökségről szóló 2011. évi LXXVII. törvény értelmében világörökségi helyszín az UNESCO Világörökség Bizottsága határozata alapján a Világörökség Jegyzékbe felvett, világörökségi címmel rendelkező helyszín,

amelyet a kulturális örökség, illetve a természet védelméről szóló jogszabályok alapján nyilvánítottak védetté, és ekként kulturális örökségi védelmet élvező terület, illetve védett természeti terület. A világörökségi helyszín védőövezete a világörökségi helyszín környezete, amely az UNESCO Világörökség Bizottságának határozata alapján a világörökségi helyszín kiemelkedő egyetemes értékeinek sértetlenségét, illetve hitelességének védelmét biztosítja, és amelyet a kulturális örökség, illetve a természet védelméről szóló jogszabályok alapján nyilvánítottak védetté vagy jelölték ki, és ekként kulturális örökségi védelmet élvező terület, védett természeti terület, illetve a védett természeti terület védőövezete.

1. Budapest – a Duna-partok, a Budai Várnegyed és az Andrássy út

Magyarország fővárosa szerencsés körülmények között jött létre. A szélesen hömpölygő Duna két oldalán álló három település – Buda, Pest és Óbuda – 1873. évi egyesítése olyan metropolisz alapjait vetette meg, amelynek fő jellemzője a természet és az emberkéz alkotta művek szinte páratlan találkozása és harmóniája (*Fejérdy T. – Tahy-Tóth I. 2017*). A változatos morfológiai adottságú természeti környezet (Gellért-hegy, Budai hegyek, a Duna és szigetei, Pesti-síkság) valamint az itt élő társadalom egyedülálló találkozását és harmóniáját példázza nagyszabású mérnöki alkotásaival (hidak, rakpartok) és kiemelkedő középületeivel. A Margit hídtól a Szabadság hídig terjedő világörökségi terület a budai oldalon magába foglalja a Budai Várnegyedet a középkori szerkezetét máig őrző polgári városrészsel, a Mátyás-templommal és a Halászbástyával, valamint a Budavári Palotával. Ez utóbbi az ország egyik legjelentősebb kulturális központja, ugyanis épületeiben található a Budapesti Történeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Galéria is. A pesti oldal egyik legmeghatározóbb épülete a Steindl Imre által tervezett impozáns, historizáló-neogót stílusban épült Parlament. Különös értéket képvisel a Magyar Tudományos Akadémia neoreneszánsz székháza, a Gresham palota, amely a magyarországi szecesszió egyik műremeke, a Pesti Vigadó, amely a magyar romantikus építészet egyik jelképe, valamint a Központi Vásárcsarnok, a magyarországi historizmus téglapépítészetének egyik legszebb alkotása.

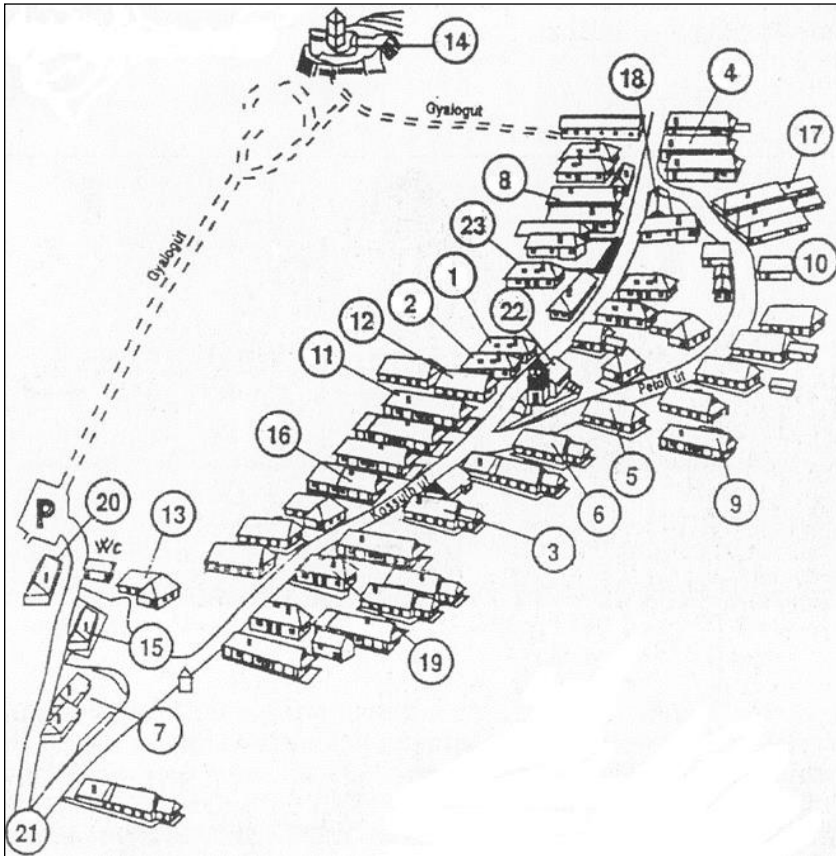
A város panorámájának részei a Budát és Pestet összekötő hidak, melyekből négy tartozik a világörökségi területhez: a Margit híd, a Széchényi Lánchíd, az Erzsébet híd és a Szabadság híd. Az Andrássy út és környezete a 19. század második felében megvalósult városfejlesztés egyik legkiemelkedőbb, komplex alkotása, városépítészeti együttese az urbanisztikai elveket magas szakmai és építészeti-művészeti színvonalon valósította meg, az akkor legkorszerűbb technikai megoldások alkalmazásával. Az 1872-ben megkezdett és 1885-ben ünnepélyesen átadott sugárút a Budapestből világvárost alkotó

korszak eklektikus építészeti csúcspontja, a kor építészeti stílusainak galériája, melynek egyik ékköve az Ybl Miklós által tervezett Operaház. Külön figyelmet érdemel még a Párizsi Nagyáruház szecessziós épülete, a neoreneszánsz stílusban épült Zeneakadémia és a Kodály körönd épületei. A Belső-Erzsébetváros egykor meghatározó zsidó közösségének emlékét számos épület őrzi, köztük a Ludwig Förster tervei szerint, mór stílusban épült Dohány utcai Zsinagóga. Az Andrássy út összeköti a dinamikus belvárost a Városliget zöldjével, ezt jól érzékelteti hármastagolás: széles belvárosi főútként indul, bérpalotákkal, majd fokozatosan tágul, lazul, zöldül, és villákkal szegélyezett fasorrá terebélyesedve torkollik a Hősök terének impozáns tér-együttesébe, melyet a Millenniumi emlékmű, a Szépművészeti Múzeum és a Műcsarnok fog közre. Az Andrássy út alatt ma is működik a kontinentális Európa első földalatti vasútja (Forster Központ 2014).

2. Hollókő ófalu és környezete

A világörökségek listáján Hollókő volt az első történeti falu, mivel ma már kevés olyan hagyományos falu van világszerte, amelyik szinte érintetlenül őrzi eredeti képét. A településen a népi építészet olyan magas színvonalra emelkedett, ami önmagában is rendkívüli érték, azonban ehhez társul az ember épített és természeti környezetének harmóniája (Román A. 2003). A palóc település (1. ábra) Nógrád megyében, Budapesttől száz kilométerre északkeletre, az Északi-Középhegységhez tartozó Cserehát hegységben fekszik, Szécsény és Pásztó között.

A XVII. században kialakított falu a hagyományos településforma, a tradicionális építészet és a XX. századi mezőgazdasági forradalmat megelőző falusi élet páratlan példája. Hollókő harmonikus szimbiózisban fejlődött a természettel és napjainkban sem vált szabadtéri múzeummá: mindmáig élő, lakott település, melynek hagyományőrző lakói az épületek egy részét jelenleg is rendeltetésszerűen használják. A falu története a XIII. századig nyúlik vissza, mivel a tatárjárás után épült fel a Szár-hegyen a vár. Hollókő egyutcás falutípust képvisel, melynek alapstruktúráját a központi útra merőlegesen, keskeny szalagtelkeken elhelyezkedő házak vonala jelenti. A falu középpontjában áll a kis fatornyos, zindelytetős templom, melyet 1889-ben építettek. A település közepén elhelyezkedő védett épületek többnyire földszintes, kontyolt nyeregtetős parasztházak (Varga K. 2002).

2. ábra: Hollókő ófalu és a vár

Jelmagyarázat: 1. Falumúzeum 2. Postamúzeum 3. Fotókiállítás 4. Tájvédelmi kiállítás 5. Mivesház 6. Fafaragó 7. Pajtakert 8. Szövőház 9. Fazekasház 10. Fazekasműhely 11. Polgármesteri hivatal 12. Posta 13. Művelődési ház 14. Vár 15. Italbolt 16. Információs iroda 17. Orvosi rendelő 18. Vár étterem 19. Muskátli vendéglő 20. Iskola 21. Kemping 22. Templom 23. Udvarház
 Forrás: Dercsényi B. (2001): *Hollókő – Műemlékegyüttes*, p.7.

3. Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai

A Magyarország északkeleti és Szlovákia délkeleti határán elterülő Aggteleki- és Szlovák karszt természeti és kultúrtörténeti értékekben egyedülállóan gazdag. Körülbelül fél tucat olyan természeti örökség van, mely a határon átnyúlva két ország területén helyezkedik el, de olyan csak egy akad, ahol a védett terület a föld alatt lépi át az országhatárt. A magyar oldalon lévő

Baradla-barlangot a földalatti Styx-folyó köti össze a szlovákiai Domica-barlanggal (*Schmidt E.* 1999). Aggtelek már a XVIII. század elején az ország nevezetességei közé számított: a falu határában nyíló hatalmas barlang és annak különleges szépségű cseppkőalakzatai messzi földről vonzották, s vonzzák ma is ide a látogatókat (*Székelly K.* 2003). A 197,08 km²-es Aggteleki-karszt 1978 óta tájvédelmi körzet, 1985 óta nemzeti park, a 361,65 km²-es Szlovák-karszt pedig 1973 óta tájvédelmi körzet (*Eberhardt, E.* 2002). A terület szlovákiai részén jelenleg 1184 barlangot tartanak nyilván, a magyarországi területen pedig 280 barlang ismert (*Gruber P. – Gaál L.* 2019). A földrajzilag egybefüggő Aggteleki- és Szlovák-karszt barlangjai formagazdagságukkal és képződményeik sokféleségével, sajátos élővilágukkal és régészeti-történeti emlékeikkel a mérsékelt övi középhegységi karsztosodás felszín alatti világának egyik legösszetettebb értékegyüttesét alkotják (*Székelly K.* 2003).

4. Az ezeréves Pannonhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete

Pannonhalma a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység találkozásánál fekszik, ahol több mint ezer éve, 996 óta koronázza Szent Márton hegyét bencés monostor. Szent István apja, Géza nagyfejedelem hívta be az országba Szent Benedek szerzeteseit, hogy szellemiségükkel segítsék a magyarság kereszténnyé válását (*Hapák J. – Sólymos Sz.* 2008). A középkori Európa kultúrájának keleti hídfőállása szellemiségével ellenállt a századok viharainak, s lakói, a bencés szerzetesek áldozatos munkájával pótolhatatlan szerepet vállalt a magyar államiság létrejöttében és fennmaradásában (*Nagy É. et al.,* 1997). A Mons Sacer Pannoniaen, Pannónia szent hegyén emelkedő monostor az európai és a magyar kultúra kiemelkedően fontos helye. A magyar államalapítás óta szolgál itt szerzeti közösség, amely a magyar kultúrában mindig meghatározott szerepet töltött be (*Nagy G.* 2003). A Pannonhalmi Bencés Főapátság múltja arról tanúskodik, hogy a kereszténység és a magyarság, az európai és a magyar művelődés egyik biztos támpontja volt (*Bánhegyi B. M.* 2003). Szent Benedek „Ora et labora” iránymutatásának megfelelően imádkoztak, tanítottak és dolgoztak századokon át, és teszik manapság is ugyanazt a mai időknek megfelelően. Nemcsak történelmi szerepe kiemelkedő, hanem természeti környezetével együtt tájformáló építészeti-művészeti alkotásként is meghatározó jelentőségre tett szert (*Fejérdy T. – Pottyondy Á.* 2017).

5. Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszta

Majd száz esztendővel a Yellowstone – a világ legkorábbi nemzeti parkjának – alapítása után hozták létre Magyarországon elsőként a Hortobágyi Nemzeti Parkot (*Nagy É. – Domina I.* 2000), mely rövid időn belül bioszféra-

rezervátum lett, s felvételt nyert a nemzetközileg is elismert vízimadár-élőhelyek sorába (Ramsari Egyezmény). Nagy pillanat volt a Nemzeti Park életében, amikor az UNESCO a világörökség része megtisztelő címmel tüntette ki (Illés A. 2019). A Bizottság két fontos kritérium alapján döntötte el a cím adományozását: A magyar Pusztta egy nomádtársadalmak által formált kultúrtáj kivételes, fennmaradt példája; illetve a Hortobágyi Nemzeti Park a több ezer éves, hagyományos tájhasználat sértetlen és látható nyomait tartja fenn, az ember és a természet közötti harmonikus kapcsolatot példázza. A pusztát érintő természeti változásokban döntő szerepe van a tájat formáló őserőnek, a vizek munkájának. A Tisza 1846-ban megkezdett szabályozása az egész táj arculatát meghatározta, s a korábban is meglévő szikes területek további térnyeréséhez vezetett (Szilágyi G. – Aradi Cs. 2017). A legeltető állattartás mellett – amely ma már a kipusztulással fenyegetett ősi domesztikált fajok megóvását is szolgálja –, a nemzeti park területe az itt honos növény- és állatvilág hatalmas tárháza is (Füzesiné Széll Sz. 2011).

6. Pécs (Sopiana) ókeresztény temetője

Pécs kétezer éves történelemmel büszkélkedő város, területe a római kor óta folyamatosan lakott. A korábban itt élő népek, az egymást követő, vagy éppen egymás mellett élő kultúrák kiemelkedő jelentőségű értékeket, épített és szellemi örökséget hagytak ránk. Különös helyet foglal el ezek között az ókeresztény, Kr. u. IV. századi emlékmű, amely a mai belváros északnyugati részén, a bazilika környékén maradt fenn, átvészelve a népvándorlás korának megpróbáltatásait, s a középkor viharait egyaránt. Pécs római kori elődje, Sopiana az itt haladó, észak-déli irányú fontos kereskedelmi utak találkozásánál, a Mecsek hegység déli lábánál alakult ki. Késő római, ókeresztény északi temetőjének egy része nyerte el a világörökségi címet. A kultúrtörténeti kincs minősítést az alapján kapta, hogy a sírkamrák és a mauzóleumok kiemelkedő bizonyítékai a késő Római Birodalomban élő keresztény közösségek hitének és erejének, továbbá hogy kiemelkedően jól és teljes körűen mutatják be az északi és nyugati római provinciák egyedülálló kora keresztény temetkezési művészetét és építészetét (Bezóky A. 2013). A Pécsen létesített Cella Septichora Látogatóközpont a város római kori temetői építményeit mutatja be. Egy részüket festett, bibliai jelenetekkel és ókeresztény szimbólumokkal díszítették (Rappai Zs. 2015). A földkerekség számos kultúrtörténeti helyszíne között most már Pécs is méltó helyet foglal el (Boros L. – Kalmár L. 2003).

7. Fertő / Neusiedlersee kultúrtáj

A Fertő tó térségében a történelem kezdete óta élt békében a természettel az ember. Történelmi, tájhasználati, gazdasági okok miatt itt nem kapott teret az intenzív földhasználat, a termőföld kiszákmányolása, ezzel a természeti értékek pusztítása. A Fertő tó magyar oldali területének nagy részét 1977-ben Tájvédelmi Körzetté nyilvánították. Ezt követő két év elmúltával, 1979-ben a Fertő tó teljes területében – tehát mind a magyar, mind az osztrák oldala – része lett az UNESCO Ember és Környezete programjának. 1989-ben újabb fontos lépcsőfok következett a természetvédelem folyamatában, a táj RAMSARI (a vízi élőlények védelmét szolgáló) övezetté lett nyilvánítva. 1991-ben megalakult a magyarországi Fertő tájat teljes mértékben magában foglaló Fertő tavi Nemzeti Park, 1992-ben az osztrák Nationalpark Neusiedler See – Seewinkel. 1994-ben pedig létrejött a határon átnyúló nemzeti park is, melyhez ugyanebben az évben csatlakozott a Hansági Tájvédelmi Körzet, így megváltozott a védett terület megnevezése is Fertő-Hanság Nemzeti Parkká. Alig tíz év telt el ezt követően, és az UNESCO világörökségi listájára kerüléssel a korona is felkerült a térség egyedi értékeinek elismerését, védelmét biztosító folyamatra (*Dékány T.* 2011). Európa legnyugatibb sós vizű sztyeppeje tava különleges flóra- és faunaállománya, a tájhoz szervesen illeszkedő föld- és tájhasználati módja, valamint kultúrtörténeti értékei, kastélyai által emelkedik ki Földünk vidékei közül (*Illés A.* 2019).

8. Tokaj-hegylajai történelmi borvidék kultúrtáj

A Tokaj-hegylajai történelmi borvidék Magyarország északkeleti részén, a Bodrog folyó mentén húzódó, természeti és kulturális értékekben kiemelkedően gazdag Zempléni-hegység déli részén elhelyezkedő kultúrtáj. A világörökségi terület megegyezik az 1997. évi CXXI. törvényben lehatárolt tokaj-hegylajai borvidék területével. A magterület kilenc település közigazgatási területére terjed ki, illetve része még a sátoraljaújhelyi Ungvári-pince, a sárospataki Rákóczi-pince, Hercegekút lankás domboldalának Kőporosi- és Gombos-hegypincésora, továbbá a tolcsvai Oremus-pincésor és a Bormúzeum pincéje is. A védőzóna további 18 települést érint (*Fejérdy T. – Tardy J.* 2014). Hazánknak ez a része ezeréves szőlőkultúrájú, gazdag földtörténeti örökségű, változatos talajú, páratlanul jó fekvésű tája. A borvidék igazi, európai jelentőségre emelkedő felvirágzása a XVI. század derekán kezdődött. Már ekkor rendeletek sora szabályozta a szőlőtermesztés, valamint a borkészítés belső rendjét, védelmét. Az 1737. évi rendelet a térséget – a világon elsőként – zárt borvidékké nyilvánította. A különleges éghajlati adottságnak köszönhető, hogy a *Botrytis cinerea* penészgomba aszúsodást okoz a gyümölcsön. Ez a leszüretelt

szőlő olyan, különleges szelekcióját teszi lehetővé, amelyre a világon máshol nincs példa (Frankó Á. – Máté Zs. 2017).

3. ábra. Magyarország világörökségi helyszínei és a világörökségi lista várományosai, Forrás: saját szerkesztés, technikai szerkesztő: Bancsi Péter

III. MAGYARORSZÁG VÁROMÁNYOS HELYSZÍNEI A VILÁGÖRÖKSÉGEK LISTÁJÁN

A magyar Világörökségi Várományos Helyszínek Jegyzékébe történő jelölés és felvétel folyamatát a 315/2011. (XII. 27.) Korm. rendelet szabályozza, míg a helyszínek jegyzékéről a 27/2015. (VI. 2.) MvM rendelet szól. Világörökségi várományos helyszínek tekintendő a kiemelkedő kulturális örökségi, illetve természeti értékei révén, UNESCO Világörökség Központhoz bejelentett, a Világörökségi Várományos Helyszínek Jegyzékében szereplő helyszín, amelyet a kulturális örökség, illetve a természet védelméről szóló jogszabályok alapján nyilvánítottak védetté, és ekként kulturális örökségi védelmet élvező terület, illetve védett természeti terület (*Csorba Gy.* 2017). Bár az UNESCO Világörökségi hivatalos listáján Magyarország esetében 11 világörökségi várományos helyszín szerepel, de mára ez 10-re fogyatkozott. Ennek oka, hogy az „Esztergom középkori erődítménye” 1993-as jelölés része lett az „Esztergom és Visegrád középkori magyar királyi központok, valamint az egykori Pilisi királyi erdő területe” 2017-es előterjesztésnek. **Jelenleg így néz ki a világörökségi várományosi jegyzék a tíz helyszínnel:**

1. ***A római birodalom határai – A dunai limes magyarországi szakasza:*** A Római Birodalmat, e hatalmas és gazdag államot megerősített határszakaszokkal, úgynevezett limessel védték az őslakosok támadásaitól és a korai népvándorlás során be-betörő „barbár” törzsektől. A birodalom határa mintegy 500 kilométer hosszan húzódott a Duna mentén is, a mai Magyarország területén. E világörökségi címre méltó limes-szakasz a jövőben egyetemes kultúrkinccsé válhat (*Illés A.* 2019).

2. ***Lechner Ödön művei*** (a kecskeméti Városháza; a budapesti Iparművészeti Múzeum, Szent László Plébániatemplom, Földtani Intézet, Postatakarékpénztár): A XIX. század utolsó negyede és a XX. eleje a magyar építészet nagy korszaka volt, ekkor vált Budapest világvárossá, és a vidéki városok is új arculatot kaptak. Lechner Ödön ebben az igényes és értékes építészeti közegben lázasan kereste az új, nemzeti stílus létrehozásának lehetőségét. Nagy érdeklődéssel tekintett a magyar népművészet eszköztárára, és ebben is a Kelet formavilágát vélte felfedezni. (*Győr A.* 2017). Alkotásai eltérnek a klasszikus ízléstől és a megszokott formavilágtól. Elvárásolt paloták ezek, melyek csak úgy ragyognak a szürke bérházak tömbjei közt (*Illés A.* 2019).

3. ***Esztergom és Visegrád középkori magyar királyi központok, valamint az egykori Pilisi királyi erdő területe*** (Esztergom Várhegy, Pilis és Visegrádi hegység, királyi erdő a visegrádi királyi központtal, valamint a Kesztlöc, Klastrom-pusztá pálos kolostor): A Dunakanyar történeti tája a középkori

királyi birtok és erdőterület kiemelkedő jelentőségű, világörökségi viszonylatban is egyedülállóan megmaradt példája. Kialakulása a magyar államszervezés idejére tehető. A királyi központok, Esztergom és Visegrád épített örökségével együtt a középkor teljes időszakában egységes szervezeti formával és területi elhatárolással rendelkezett (*Tétényi É. E.* 2017).

4. **Balaton-felvidéki kultúrtáj:** A Balaton északi partján elhelyezkedő, világörökségi várományosi helyszín kultúrtájként a Tihanyi-félsziget, a Tapolcai-medence, a Káli-medence és a Hévízi-tó természeti, illetve kulturális örökségi védettség alatt álló területeit, a keszthelyi Festetics-kastély, kastélypark és Georgikon-major történeti épüleategyüttesét, valamint Balatonfüred reformkori városrészének műemléki védelem alatt álló területét foglalja magában (*Tardy J.* 2017).

5. **Magyarországi tájházak hálózata** (108 település területén): A hagyományos népi építészet meg nem újuló kulturális erőforrás: falvainkban a bekövetkezett gyökeres életmódváltás miatt ilyen alkotás többé nem születik. A magyar táj hajdani építészeti kultúráját manapság már jószerivel csak a védelem alatt álló különböző épületek, kivételes esetekben épüleategyüttesek és településrészek őrzik, köztük legértékesebb, komplex hagyatékként a Magyarországi Tájházak Hálózatának objektumai (*Dobosyné A. A.* 2017).

6. **A Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok:** A XVIII. században a ló stratégiai fontosságú volt a harcászatban, szerepe nélkülözhetetlen a közlekedésben, áruszállításban. Ezt felismerve Mezőhegyesen tenyészközpont létesítését javasolták. A programot II. József császár elfogadta és 1784. december 20-án aláírta a Császári és Királyi Ménesintézet alapítólevelét. Mezőhegyes napjainkban is a magyar lótenyésztés egyik legfontosabb központja (*Nagy G.* 2003).

7. **Felső-Tisza-vidéki fa harangtoronyok:** A Felső-Tisza-vidék tágabb értelemben határon inneni és túli tájakat foglal magában. A Keleti-Kárpátok karéjos hegyvonulatai által körülölelt térségben különböző népek élnek, történeti faépítészetükben mégis olyan közös, rokon vonások találhatóak, amelyek az egységes táji, természeti környezetben gyökereznek. A világörökségi várományos listára kiválasztott hét fa harangtorony kifejezően reprezentálja a Felső-Tisza-vidék fa toronyépítészetét, bemutatva a történeti fejlődését és a helyi igények és sajátosságok szerinti átformálódását (*Nagy T.* 2017).

8. **A Komárom /Komarnoi erődrendszer a Duna és a Vág folyók összefolyásánál:** A Duna és a Duna-Vág találkozásánál kiépült védelmi központ az Árpádok dicső uralma alatt, a török korban s az 1848-49-es szabadságharc idején, sőt a 20. században is vitélő katonák csatazajától volt hangos. Az

országot felszabdáló trianoni döntés óta „két országnyi” területen fekvő erődváros összesen nyolc erődjéből a mai Magyarország területén három található (Monostori Erőd, Csillag Erőd, Igmándi Erőd). Napjainkra az erődrendszer nemcsak katonai emlék, hanem egy történelmi korszak jeles művészeti együttese, technikatörténeti, építészeti érdekessége is (Illés A. 2019).

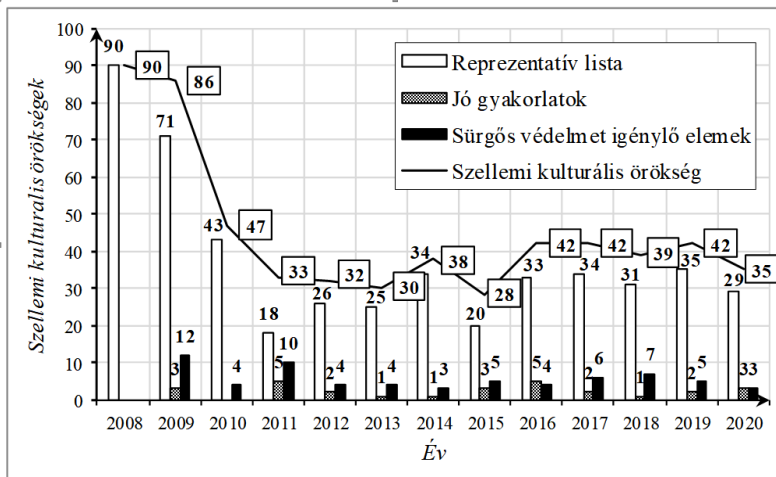
9. **A budai termálkarszt barlangrendszere** (Pál-völgyi-barlangrendszer, Ferenc-hegyi-barlang, Molnár János-barlang, József-hegyi-barlang, Szemlő-hegyi-barlang, Budai Vár-barlang): Budapest egyedülálló látképét a természet és az ember együtt alakította ki, azonban a főváros nevezetességei között olyan kincs is található, amely mindmáig kizárólag a természet teremtményének köszönhető. Hatalmas barlangrendszerei a termálkarszt-tevékenység jelenének és múltjának megannyi kapcsolódó jelenségével együtt olyan természeti értékegyüttest képviselnek, amelyhez hasonlóval a világ egyetlen más fővárosa sem büszkélkedhet (Takácsné Bolner K. 2017). Belterületén pompás karsztbarlangokban, felszíni karsztformákban s gyógyító karsztforrásokban egyaránt bővelkedik (Illés A. 2019).

10. **Ipolytarnóci ősléőhely**: Olyan tájon járunk, amelyet huszonhárommillió évvel ezelőtt trópusi tenger borított. Ezen az emlékhelyen jött létre a Bükk Nemzeti Park Igazgatóság ékessége, földrészünk egyik legösszetettebb és látványosan kiépített kövütleleőhelye, az Ipolytarnóci ősmaradványok természetvédelmi terület. Az Ősvilág Pompejiének is nevezett leőhely 23-17 millió éves, világhírű kövületeket tartalmazó, klasszikus földtani alapszelvény, amely az őskörnyezetét elpusztító, egyben óvón betemető vulkáni katasztrófának köszönhetően bolygónk természeti örökségének része (Tardy J. – Szarvas I. 2017). A világ harmadik leggazdagabb ősléőhelye egyetlen kincsünk, s olyan kiemelt értéke az emberiségnek, hogy a világorökségi védelemre is számot tarthat (Illés A. 2019).

IV. A MAGYAR SZELLEMI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGEK

Az UNESCO az 1972. november 16-án elfogadott Világorökség Egyezmény kiterjesztéseként 32. ülészakán Párizsban, 2003. október 17-én fogadta el a Szellemi Kulturális Örökség Megőrzéséről szóló Egyezményt, melyhez 2004 óta számos állam csatlakozott. A Magyar Parlament 2006-ban a kihirdető törvény megalkotásával (2006. évi XXXVIII. törvény) tette lehetővé az Egyezmény ratifikálását. Az UNESCO jegyzékében jelenleg hat magyarországi szellemi örökség szerepel: négy az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listáján (ebből 2 multinacionális) és kettő a Jó Megőrzési Gyakorlatok Regiszterében. A Szellemi Kulturális Örökség Egyezmény célja, hogy felhívja a figyelmet az élő közösségek tudásaként ma is tovább örökített kulturális megnyilvánulásokra, melyek

meghatározzák az érintett közösségek, csoportok és egyének identitását, miközben ezeket a kifejezési formákat, a közös tudást azok saját kulturális örökségükként elismerik. A szellemi kulturális örökség többek között az alábbi területeken nyilvánul meg: szóbeli hagyományok és kifejezési formák, beleértve a nyelvet is, mint a szellemi kulturális örökség hordozóját; tradicionális előadóművészetek; társadalmi szokások és rítusok, ünnepi események; a természettel és a világegyetemmel kapcsolatos ismeretek; valamint a hagyományos kézművestermékek előállításához szükséges tudás és készségek. A nemzetközi egyezmény célkitűzése a szellemi kulturális örökség megőrzése, az érintett közösségek szellemi örökségének tiszteletben tartása, az örökség jelentőségének tudatosítása helyi, nemzeti és nemzetközi szinten (Csonka-Takács E. 2010). Az eddig összegyűjtött szellemi kulturális örökségek száma 584, melyek 131 államból származnak (2. grafikon). Magyar vonatkozásban az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listájára először 2009-ben került fel a „Mohácsi busójárás, maszkos télűző szokás”, mely egy farsang végén rendezett hat napon át tartó zenével, táncsal kísért esemény. Ezen a város lakossága, a busócsoportok, a maszkokat, kereplőket készítő kézművesek, a busókat kísérő zenészek és táncosok vesznek részt. 2012-ben a lista tovább bővült a matyó népművészettel: „A matyó népművészet – egy hagyományos közösség hímzéskultúrá-ja”. A 19. században kifejlesztett matyó népművészet jellegzetes vonása a dekoratív textíliákon használt hímzés virágdíszje. A matyó-stílusú hímzés alapvető eleme a hagyományos helyi viseletnek (<http://unesco.hu>).

4.ábra. Szellemi Kulturális Örökségek a világban 2008-tól napjainkig
 Forrás: <https://ich.unesco.org/en/lists> adatai alapján saját szerkesztés

Ezt követően 17 másik országgal együtt 2016-ban a solymászat került a listára: „*Solymászat, mint élő emberi örökség*”, mely tevékenység Eurázsia jelentős részén több ezer évre visszatekintő hagyomány, melynek a magyar solymászat is szerves részét képezi. Másik négy országgal közösen a listára 2018-ban került fel „*A kékfestés hagyománya*” is, mely így szintén egy multinacionális felterjesztés része volt. A kékfestés a 18. század végétől meghonosodó festőmesterség egyik speciális ágát a rezerv eljárású dúcnyomást és az indigóval történő textilfestést jelenti. A Jó Megőrzési Gyakorlatok Regiszterében kapott helyet 2011-ben a „*Táncház-módszer, mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje*”. Az 1970-es években Budapesten kibontakozott mozgalom, a szellemi kulturális örökséget komplexen (zene, tánc, költészet, szokás stb.), közösségi, művelődési, szórakozási alkalmanként kínálja a ma embere számára. A „táncház” nyitott, alulról szerveződő, mindenki számára hozzáférhető kulturális hálózat. 2016-ban a regiszter tovább bővült „*A népzenei örökség Kodály koncepció szerinti megőrzése*”-vel. A Kodály koncepció a magyar zeneszerző, népzene kutató és zenepedagógus Kodály Zoltán (1882-1967), valamint szellemi követőinek munkásságán alapul. A koncepció előmozdítja a helyi közösségek hagyományos zenei kultúrájának védelmét és biztosítja az egész életen át tartó zenei nevelés alapjaként szolgáló gyakorlati hozzáértést és az emberi muzikalitás létrehozását (<http://unesco.hu>).

ÖSSZEZGÉS

Az UNESCO által elfogadott, a világ kulturális és természeti örökségeinek védelméről szóló nemzetközi egyezmény új lehetőséget jelent számos ország területén található természeti kincs és emberi alkotás fennmaradásához. Magyarország 1985-ben csatlakozott az Egyezményhez, mellyel felelősséget vállalt az ország területén leendő világörökségi helyszínek védelmére, melyhez később jogszabályi keretet is biztosított (2011. évi LXXVII. törvény). 1987 és 2002 között nyolc magyarországi helyszín kapta meg a világörökség kitüntetett címet, melyek mindegyike felbecsülhetetlen értékei a magyarságnak. Egy-egy helyszín esetében a világörökségi cím elnyerése komoly nemzetközi figyelmet is jelent, s ezen területek így megnövekedett idegenforgalmi szerepkörrel is bírnak, mely által reprezentálni tudják hazánk kincseit, nemzeti kulturális és természeti értékeit az egész világ számára. A nyolc magyar világörökségi helyszín mellett, 2009 óta már a magyarság számos szellemi kulturális kincse és hagyománya is helyet kapott a világ közös szellemi kulturális örökségei között. Azzal, hogy – reményeink szerint – a jövőben tovább bővül majd a világörökségi helyszínek száma hazánkban, további nemzeti örökségeink válhatnak az emberiség egyetememes örökségének részévé. Közös feladatunk és felelősségünk megőrizni és továbbadni ezen értékeinket.

IRODALOM

- BÁNHEGYI B. M. (2003): *Az ezeréves Pannonhalmi bencés főapátság és közvetlen természeti környezete*, In: Gáspár, Zs. (szerk.): Magyar világörökség, Kiadó: Officina '96 Kiadó, Budapest, pp.80-97., ISBN 963-9464-33-3
- BEZÓKY A. (szerk.) (2013): *Világörökségi Helyszínek – Pécs*, Kiadó: Zsolnai Örökségkezelő Nonprofit Kft., Pécs, 43 p., ISBN: 978-963-89844-3-2
- BOROS L. – KALMÁR L. (2003): *A Pécsi Bazilika és a város ókeresztény emlékei*, Kiadó: Pécsi Direkt Kft., Pécs, 144 p., ISBN: 963-368-548-6
- CSONKA-TAKÁCS E. (szerk.) (2010): *UNESCO Egyezmény a szellemi kulturális örökség megőrzéséről*, Kiadó: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 26 p.
- CSORBA GY. (2017): *Magyarországi világörökségi helyszínek*, In: Infojegyzet (2017/77), Kiadó: Országgyűlés Hivatala, Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatóság, Képviselői Információs Szolgálat, Budapest
- DERCSÉNYI B. (szerk.) (2001): *Hollókő – Műemlékegyüttes*, Kiadó: TKM Egyesület, 16 p., ISBN 963-554-468-5
- DÉKÁNY T. (2011): *A Fertő tó és vidéke – Világörökség*, Kiadó: Corvina Kiadó Kft., 32 p., ISBN: 978-963-13-5961-9
- DOBOSY NÉ A. A. (2017): *Továbbörökítő hagyományörzés – A Magyarországi Tájházak Hálózata*, In: Tardy J. (szerk.): Értékkörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.174-181., ISBN 978-963-89323-1-0
- EBERHARDT, E (2002): *Utazás térben és időben – Az Aggteleki- és a Szlovák-karszt barlangjai*, In: A világ kincsei – Az emberiség öröksége (A Világörökség részévé nyilvánított kulturális és természeti értékek 5.), Kiadó: Magyar Könyvklub, Budapest, pp.142-143., ISBN 963-547-620-5
- FEJÉRDY T. (2017): *A világörökség és Magyarország*, In: Tardy J. (szerk.): Értékkörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.17-20., ISBN 978-963-89323-1-0
- FEJÉRDY T. – POTTYONDY Á. (2017): *Ezer év jelenidő – A Pannonhalmi Bencés Főapátság és környezete*, In: Tardy, J. (szerk.): Értékkörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok; Kiadó: Természet BÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp. 82-89., ISBN 978-963-89323-1-0
- FEJÉRDY T. – TAHI-TÓTH I. (2017): *Budapest ékessége, az ország szíve – A Duna-partok, a Várnegyed és az Andrássy út*, In: Tardy J. (szerk.): Értékkörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.22-39., ISBN 978-963-89323-1-0
- FEJÉRDY T. – TARDY J. (2014): *A világörökség magyarországi kincsei*, Kiadó: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 136 p., ISBN 978-963-596-816-9
- FRANKÓ Á. – MÁTHÉ ZS. (2017): *Aszút érlelő kultúrtáj – A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék*, In: Tardy J. (szerk.): Értékkörző Magyarország –

- Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.96-105., ISBN 978-963-89323-1-0
- FÜZESINÉ SZÉLL SZ. (szerk.) (2011): *Világörökségek enciklopédiája – Természeti és kulturális kincseink az UNESCO védelmében*, Kiadó: Kossuth Kiadó, Budapest, 528 p., ISBN 978-963-09-6595-8
- GRUBER P. – GAÁL L. (szerk.) (2019): *Világörökség – Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai*, Kiadó: Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvalfő – Szlovák Barlangok Igazgatósága, Hodžova, 124 p., ISBN:978-615-80774-4-6
- GYŐR A. (2017): *Keleti ornamentika, magyar formakincs – Lechner Ödön művei*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.120-127., ISBN 978-963-89323-1-0
- HAPÁK J. – SÓLYMOS SZ. (2008): *Pannonhalma*, Kiadó: Kossuth Kiadó, Budapest, 174 p., ISBN 978-963-09-5750-2
- HUSZ M. (2014): *A világörökség-paradigma alakulásáról*, In: Tudásmenedzsment – A Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karának periodikája, XV. évfolyam, 2. szám, Kiadó: PTE FEEK, Pécs, pp.143-157., ISSN 1586-0698
- ILLÉS A. (2019): *Magyarország világörökségei*; Kiadó: Scolar Kiadó, Budapest, 160 p., ISBN 978-963-244-261-7
- NAGY É. – BURIS L. – DOMINA I. (1997): *A világörökség I. - Az emberiség legféltettebb kulturális és természeti értékei*, Kiadó: Gulliver Könyvkiadó Kft., Budapest, 415 p. ISBN: 963-8466-63-4
- NAGY É. – DOMINA I. (2000): *A világörökség II. - Százegy gyöngyszem a világ kulturális és természeti örökségéből*, Kiadó: Gulliver Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 368 p. ISBN: 963-9232-11-4
- NAGY G. (2003): *Világörökségek Magyarországon*; Kiadó: Kossuth Kiadó Zrt., Budapest, 96 p., ISBN 963-09-4502-9, ISSN 1785-1866
- NAGY T. (2017): *Ácsolt remekművek – A Felső-Tisza-vidéki fa harangtornyok*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.168-173., ISBN 978-963-89323-1-0
- RAPPAI ZS. (szerk.) (2015): *Világörökségek Magyarországon*, Kiadó: Kossuth Kiadó, Budapest, 75 p., ISBN: 978-963-09-8355-6
- ROMÁN A. (2003): *Hollókö*, In: Gáspár, Zs. (szerk.): *Magyar világörökség*, Kiadó: Officina '96 Kiadó, Budapest, pp.52-63., ISBN 963-9464-33-3
- RUBOVSZKY A. – SZIGETI A. – WALKÓ M. (2009): *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*, Kiadó: Szaktudás Kiadó Ház Zrt., Budapest, 360 p., ISBN 978-963-993-511-2
- SCHMIDT E. (ford.) (1999): *Az emberiség kincsei – Természeti örökségünk – Tájak és természeti értékek az UNESCO védelmében*, Kiadó: Magyar Könyvklub, Budapest, 251 p., ISBN 963-548-864-5

- SZÉKELY K. (szerk.) (2003): *Az Aggteleki-karszt barlangjai – Világörökség a föld mélyében*, Kiadó: Aggteleki Nemzeti Park, Jósza, 60 p., ISBN: 963-03-4904-3
- SZILÁGYI G. – ARADI CS. (2017): *Az emberiség egyetemes értéke – Hortobágyi Nemzeti Park – A Pusztta*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.70-81., ISBN 978-963-89323-1-0
- TAKÁCSNÉ-BOLNER K. (2017): *Évmilliók hagyatéka – A budai termálkarszt barlangrendszerei*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.108-113., ISBN 978-963-89323-1-0
- TARDY J. (2017): *Vulkánok formálta dombság – A Balaton-felvidéki kultúrtáj*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.144-153., ISBN 978-963-89323-1-0
- TARDY J. – SZARVAS I. (2017): *Letűnt korok képeskönyve – Az Ipolytarnóci ősléőhely*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.114-119., ISBN 978-963-89323-1-0
- TÉTÉNYI É. E. (2017): *Középkori magyar királyi központok – Esztergom, Visegrád és egykori erdeik területe*, In: Tardy J. (szerk.): *Értéktörző Magyarország – Világörökségek, várományosok, nemzeti parkok*, Kiadó: TermészetBÚVÁR Alapítvány, Budapest, pp.154-159., ISBN 978-963-89323-1-0
- VARGA K. (kiad.) (2002): *Világörökségünk – World Heritage Sites in Hungary*, Kiadó: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Világörökség Magyar Nemzeti Bizottság Titkársága, 63 p.
- Világörökségi helyszínek Magyarországon*, Kiadó: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Budapest, 24 p.

MODERNIZÁLÓDÓ KISKERESKEDELEM A XX. SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON

TÖMÖRI MIHÁLY

Modernising Retail Trade in Hungary at the Beginning of the 20th Century

The aim of this study is to introduce some aspects of retail modernisation in Hungary from the end of the 19th century until the interwar period. Since statistics on retail trade from this period are virtually totally absent, the paper is primarily based on the review of the relevant literature and on employment statistics (showing the number and share of workers employed in trade). First, the characteristics and dynamics of traditional forms of retailing (markets, fairs, peddling) are introduced, which is followed by the discussion of the main features of modern retail formats (shops, department stores, cooperatives). Within modern forms of retailing the analysis focuses on department stores and cooperatives through the examples of the 'Párisi' Department Store and the 'Ant' Producer, Sales and Consumers' Cooperative. Results show that the examined period represents an interesting and important phase of the history of the Hungarian retail trade, because at the beginning of this era traditional retail formats dominated the market both in terms of employment and (estimated) turnover, however, due to social and economic processes they gradually lost ground and modern forms of retailing took the lead. Although due to the opening of shops in small villages the activity of retailing became much more dispersed geographically by the interwar period, the overwhelming majority of retailers and retail shops still concentrated in Budapest and other urban centres.

BEVEZETÉS

A kereskedelem alapvetően egy békés, kétoldalú interakció, amely biztosítja a helyben nem rendelkezésre álló javak beszerzését (*Polanyi, K. 1957*). A kereskedelem számtalan megnyilvánulási formája közül a gazdaságtörténet elsősorban a közösségek, civilizációk, birodalmak, országok között zajló „nemzetközi” vagy külkereskedelmi tevékenység vizsgálatának szentelt jelentős figyelmet, ezzel szemben a közösségeken, országokon belüli belkereskedelem elemzésére csak ritkán került sor. Ebben minden bizonnyal

szerepet játszott az a tény, hogy az ipari társadalmak megjelenése előtt a gazdaság alapvetően önellátó jellegű volt, hiszen a parasztgazdaságok szinte valamennyi szükségletüket saját termelésük révén elégítették ki, így önálló kereskedői réteg nem, vagy csak korlátozottan alakult ki, a kereskedelem pedig alárendelt maradt (*Csató T.* 1975). Azonban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet követően a gazdaság működését alapvetően már a piac határozta meg, melynek során a termelés és az árucseré térben és időben fokozatosan elvált egymástól, ami szükségessé tette a kettő közötti közvetítést, lendületet adva ezzel a kereskedelem fejlődésének (*Paládi-Kovács A. – Szarvas Z.* 2000). Magyarországon a 19. század utolsó harmadában gyorsultak fel azok a folyamatok (pl. mezőgazdasági keresők arányának csökkenése, urbanizáció), melyek eredményeképpen csökkent a gazdaság önellátó jellege és erősödött a kereskedelem szerepe.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a magyarországi kiskereskedelem fejlődésének, modernizációjának néhány aspektusát a 19. század végétől a két világháború közötti időszakig. Az elemzett periódus azért érdekes és fontos a hazai kiskereskedelem történetében, mert az időszak kezdetén a kereskedelem hagyományos formái (piacok, vásárok, házaló- és vándorkereskedelem) még meghatározó szereppel rendelkeztek, ugyanakkor a társadalmi, gazdasági folyamatok eredményeképpen az árucseré modern formái (bolti kiskereskedelem, áruházak, fogyasztási szövetkezetek) egyre nagyobb jelentőségre tettek szert és fokozatosan vezető helyzetbe kerültek (*Beluszky P.* 2008). Mivel a vizsgált időszak vonatkozásában alig állnak rendelkezésre a kiskereskedelemmel kapcsolatos statisztikai adatok, ezért az ágazatban bekövetkezett modernizációs folyamatokat elsősorban a foglalkoztatási statisztikák (kereskedelmi főfoglalkozásúak számának, arányának alakulása), illetve a néprajzi és társadalomföldrajzi feldolgozások alapján rekonstruálhatjuk. A tanulmány először az árucseré hagyományos színtereinek, illetve formáinak sajátosságait és dinamikáját mutatja be, majd felvázolja a századfordulótól kezdve dominánssá váló bolti (tulajdonképpeni) kiskereskedelem jellegzetességeit. Az új értékesítési formák közül az áruházi és a szövetkezeti kereskedelem kerül részletesebben elemzésre, a Párisi Nagy Áruház, valamint a „Hangya” Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet példáin keresztül.

1. A HAZAI BELKERESKEDELEM KIALAKULÁSA, FEJLŐDÉSE

A Kárpát-medencében az árucseré kialakulását és fejlődését alapvetően a társadalmi és területi munkamegosztás létrejöttével és elmélyülésével magyarázhatjuk (*Bulla B. – Mendöl T.* 1947; *Frisnyák S.* 1995; *Süli-Zakar I. – Csüllög G.* 2003; *Beluszky P.* 2008). A kereskedelmi tevékenység csak nagyon lassan vált önálló, elkülönült gazdasági tevékenységgé, mivel Magyarországon

nagyjából a 19. század utolsó harmadáig az árucseré döntő részét maguk a termelők (földművesek, kézművesek stb.) bonyolították le. Ezt az is bizonyítja, hogy a főfoglalkozású kereskedők összes keresőhöz viszonyított aránya a polgári korszak kezdetéig még az egy százalékot sem érte el. Az árucseré legfontosabb színtereit hosszú évszázadokon keresztül a vásárok, illetve hetipiacok jelentették, de az országot járó házaló-, vagy vándorkereskedők is fontos szerepet tölthettek be. A kereskedelemmel összefüggő jogok és kiváltságok (pl. piac- és vásártartási jog, árumeállító jog) a szabad királyi és mezővárosok fejlődésének meghatározó pillérét alkották (Beluszky P. 2008; Tömöri M. et al. 2019).

1. táblázat. A 10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak* számának alakulása Magyarországon és Budapesten (1890-1930)

	10 000 lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak (ezer fő)		Növekedési index (%) 1890 = 100%	
	Magyarország	Budapest	Magyarország	Budapest
1890	106,2	503,9	100%	100
1900	115,7	560,5	108,9%	111,2
1910	137,9	626,9	129,8%	124,4
1920	200,5	719,1	188,8%	142,7
1930	235,7	786,0	221,9%	156,0

* A tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozók; piaci árusok, kofák; házalók; ügynökök; közraktári vállalatok dolgozói
(Forrás: Saját szerkesztés (Csató T. 1975) adatai alapján)

A társadalmi, gazdasági és technológiai változások következtében a magyar kiskereskedelem fejlődése a 19. század második felétől gyorsult fel látványosan. A polgári korszakban elhárultak azok az akadályok (pl. céhek korlátozásai, belső vámok stb.), amelyek a feudális időszakban gátolták a kereskedelem kibontakozását. Az „iparszabadság” értelmében megnyílt az út a kereskedelmi cégek, vállalatok alapítása előtt. A kiegyezést követően megszülettek a pénzpiacokat és a kereskedelmet szabályozó törvények, amelyek biztonságos, kiszámítható viszonyokat teremtettek. Az út- és vasútépítések, illetve a hajózás feltételeinek javítása gyorsabbá, olcsóbbá és biztonságosabbá tették az áruk és a vásárlók mozgását. Az agrárkonjunktúra révén nemcsak a terménykereskedelem élénkült, hanem a kereskedelem más ágazatai is, ami a mezőgazdasági keresők növekvő jövedelmével, illetve vásárlóerejével magyarázható. Végül, de nem utolsó sorban a mezőgazdasági keresők részarányának csökkenése, a háziipar visszaszorulása és a gyáripari tömegtermelés térhódítása, az urbanizáció és ezzel együtt az önellátás lehetőségeinek csökkenése egyaránt a kereskedelem élénkülése irányába

hatottak (Csató T. 1975, 1997; Paládi-Kovács A. – Szarvas Z. 2000; Beluszky P. 2008).

Az említett folyamatok eredményeképpen dinamikusan nőtt a kereskedelem forgalma, valamint az ágazatban dolgozók száma és aránya. 1890 és 1930 között a 10 ezer lakosra jutó kereskedelmi foglalkozásúak száma országosan több mint a kétszeresére, a jóval magasabb bázisról induló fővárosban pedig több mint másfélszeresére emelkedett (1. táblázat). A kereskedelem modernizációját jelezte a hagyományos kereskedelmi formákban foglalkoztatottak számának, arányának fokozatos csökkenése és ezzel párhuzamosan a modern, bolti (tulajdonképpeni) kereskedelem térhódítása (2. táblázat).

2. táblázat. A kereskedelmi foglalkozásúak megoszlása kereskedelmi formák szerint Magyarországon és Budapesten (% , 1890-1930)

		1890	1900	1910	1920	1930
Tulajdonképpeni kereskedelem*	Magyarország	82,8	79,4	80,1	80,2	85,8
	Budapest	83,4	78,5	78,6	82,0	86,1
Piaci árusok, kofák	Magyarország	5,2	7,5	8,5	12,2	8,5
	Budapest	4,8	9,3	8,7	10,7	7,5
Házalókereskedők	Magyarország	8,4	8,5	6,0	2,9	1,8
	Budapest	4,3	4,0	2,6	1,6	1,1
Ügynökök és alkuszok	Magyarország	3,6	4,6	5,4	4,7	3,9
	Budapest	7,5	8,2	10,1	5,7	5,3

* Alapvetően az üzlethelyiségben folytatott kereskedelem, de a magyar foglalkozási statisztika idesorolt néhány kisebb, részben más kereskedelmi ágakkal rokon jellegű szakmát is (pl. zsidóárusok, bizományosok).
(forrás: saját szerkesztés (Csató T. 1997) adatai alapján)

Az üzletek száma folyamatosan gyarapodott és a legnagyobb városokban (Pest, Pozsony, Győr) már a 19. század elején megnyíltak az első szaküzletek is. Mindezek ellenére becslések szerint a forgalom nagyobb része egészen az 1880-as évek közepéig a hagyományos kereskedelmi formákhoz (piacok, vásárok, házalók) kötődött. E kereskedelmi formák, melyek még a 20. század elején is jelentős szerepet tölthettek be, közös jellemzője volt, hogy az árucserét többnyire maguk a termelők bonyolították le, illetve a csere gyakran pénzforgalom nélkül (barter) valósult meg. A modern kiskereskedelmi formák, köztük a bolti kiskereskedelem, csak a 19. század végére váltak meghatározóvá (Beluszky P. 2008).

3. táblázat. Kereskedelmi foglalkozásúak megoszlása településtípusonként
(%, 1900-1930)

	1900	1910	1920	1930
Budapest	22,5	23,6	45,1	40,2
Thj. városok	15,9	16,8	11,9	11,9
Rt.*/m.** városok	16,0	16,7	15,0	18,8
Városok összesen	54,4	57,1	72,0	70,9
Községek összesen	45,6	42,9	28,0	29,1

* *Rendezett tanácsú városok*

** *Megyei városok. A rendezett tanácsú városok jogi kategóriáját az 1929:30. tc. megyei városra változtatta.*

(Forrás: Saját szerkesztés (Csató T. 1997) adatai alapján)

A kiskereskedelem fejlődése kezdetben inkább csak a szatócsüzletek számának gyarapodásában mutatkozott meg, a későbbiekben azonban már a szaküzletek, áruházak, illetve fogyasztási szövetkezetek megjelenése is jelezte az ágazat gyorsuló modernizációját. A falvakban megnyíló szatócsboltok és vegyeskereskedések révén a kereskedelmi tevékenység földrajzi megoszlása a korábbiakhoz képest egyenletesebbé vált, jóllehet még 1910-ben is számos olyan település volt, ahol egyetlen bolt sem működött (Beluszky P. 2008). Ugyanakkor a kiskereskedelmi üzleteket és kereskedelemből élőket igen erőteljes területi koncentráció jellemezte (Csató T. 1997). A főváros minden tekintetben egyeduralkodó szerepet töltött be, de a vidéki térségekben is a kereskedelem városi koncentrációját lehetett megfigyelni (3. táblázat). A következőkben a hagyományos és a modern kereskedelmi formák jellegzetességeit tekintjük át.

2. HÁZALÓ KERESKEDELEM

A házaló kereskedelem a vándorkereskedelem egyik formája, melynek lényege, hogy a kereskedő helységről-helysére vándorolva, esetenként házról-házra járva kínálja eladásra termékeit. A házaló kereskedők a közellátás szervezetlenségéből, hiányosságaiából, a szállítás fejletlenségéből adódó lehetőségeket használták ki. A házaló kereskedők elsősorban a paraszti háziipar által előállított termékeket forgalmazták, de egyes agrártermékek (pl. nyersbőr, toll stb.) esetében felvásárló tevékenységet is végeztek. A házalók engedély

birtokában vásárokon, hetipiacokon is árusíthattak, bár e tevékenységüket gyakran korlátozták a konkurenciától tartó helyi kereskedők vagy iparosok panaszai nyomán. A kereskedők többnyire pénzért árulták termékeiket, de a cserekereskedelem (barter) is elterjedt volt (*Csató T. 1975; Paládi-Kovács A. – Szarvas Z. 2000*).

A házaló, vándorló kereskedők egy része mindig ugyanott értékesítette termékeit, sőt a későbbiekben egyes helyeken le is telepedtek, lerakatokat létesítettek, ami már átmenetet jelentett a hivatásos kereskedelem felé. E kereskedelmi forma révén megindulhatott bizonyos paraszti rétegek polgárosodása, akiknek az életmódjában már keveredett a paraszti és a kereskedői létforma. A házaló kereskedők ugyanakkor kultúráközvetítő szerepet is betöltöttek, hiszen beépítették saját életmódjukba azoknak a kulturális hatásoknak egy részét, amelyeket az országot járva tapasztaltak, illetve a közösségek között is tudták ezeket terjeszteni (*Paládi-Kovács A. – Szarvas Z. 2000*).

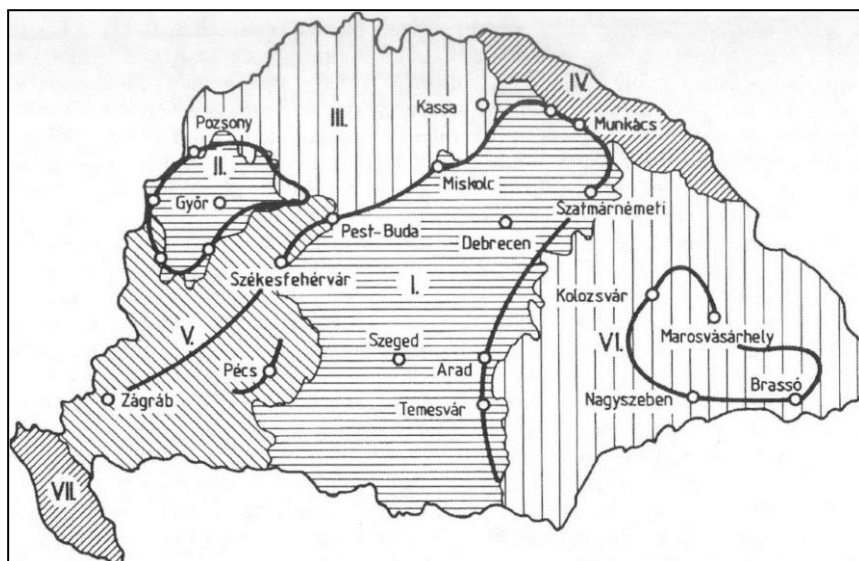
A házaló kereskedelem a 20. század elejéig még igen jelentős szereppel bírt, ami többek között azzal magyarázható, hogy a kereskedők a bolti árnál olcsóbban kínálták árucikkeiket, illetve sokszor olyan árukkal kereskedtek, amelyek az üzletekben nem voltak elérhetők. A házaló kereskedelem szerepét jelzi, hogy a századforduló idején országos viszonylatban a kereskedelemmel foglalkozók csoportján belül ebben a kategóriában volt a második legnagyobb (8,5 – 8,4%) a keresők aránya (*2. táblázat*). Ezzel szemben a fővárosban már ekkor is a házalók rendelkeztek a legkisebb részaránnyal a kereskedelemmel foglalkozókon belül, ami arra enged következtetni, hogy a kereskedelemnek e típusa elsősorban a kevésbé fejlett, periférikus területeken volt elterjedt (*Csató T. 1975*).

A házaló kereskedelem a 20. század elejétől kezdve mind országosan, mind Budapesten erőteljesen visszaszorult és az 1930-as évekre foglalkoztatási szerepe minimálisra csökkent (*2. táblázat*), melynek háttérében több tényező együttes hatása érvényesült. Az első világháborút követően kialakított határok és ezek lezárása gyakorlatilag ellehetetlenítette a vándorló kereskedők munkáját, akik ezt követően már csak lokálisan, illetve regionálisan folytathatták tevékenységüket. Emellett, ahogy már említettük, fokozatosan megindult a házalók letelepedése, s végül, de nem utolsó sorban az egyre erősödő zsidó kereskedő polgárság is hozzájárult a kereskedelem e típusának visszaszorulásához (*Paládi-Kovács A. – Szarvas Z. 2000*).

3. PIACI, VÁSÁRI KERESKEDELEM

A vásár – mint a szervezett árucserreformák egyike – olyan árucserét jelent, amely az emberek között egy meghatározott (ideiglenes vagy állandó) helyen valósul meg (*Dankó I. 1991*). Ahhoz, hogy a vásáron megtörténjen az anyagi

javak adásvétele, az eladónak és a vevőnek egyaránt jelen kell lennie. A piac szintén az árucserre egyik formája, ami kezdetben a települések központi tereire, kiszélesedő főutcáira vonatkozott, ahol a vasárnapi, majd a szombati vásárokat tartották. A 14-16. század folyamán, a települések növekedésével és a kereskedelem fellendülésével, fokozatosan elkülönültek egymástól a mindennapos, főleg élelmiszereket és háztartási cikkek árusító, a települések központjaiban elhelyezkedő, elsősorban helyi igényeket kielégítő (napi-, esetleg heti-) piacok, valamint a ritkábban lebonyolított, nagyobb vonzáskörzettel rendelkező, gyakran a települések külterületén helyet foglaló (országos- vagy nagy-) vásárok (Dankó I. 1991).

1. ábra. Kárpát-medence régiói és vásárvonal-rendszere a feudalizmus korában.

I - Alföld; II - Kisalföld; III - Felvidék; IV - Északkeleti-Felvidék; V - Dunántúl és a Dráva-Száva köze; VI - Erdély; VII - Karszt és Tenger mellék
(forrás: Frisnyák S. 1996, 122 p.)

A vásárok kialakulása szempontjából a legkedvezőbb feltételeket az egymástól eltérő adottságokkal rendelkező tájak érintkezési zónája (vásárvonal) kínálta (Bulla B. – Mendöl T. 1947; Mendöl T. 1963; Frisnyák S. 1995, 1996; Beluszky P. 2008). Ez azzal magyarázható, hogy a különböző természetföldrajzi adottságok következtében eltérő gazdálkodási formák alakultak ki (pl. medencesíkságokon gabonatermesztés, hegyvidékeken erdőgazdálkodás, bányászat) és az így létrejövő gazdasági régiók komplementer jellege miatt árucserre indult meg e területek között. A Kárpát-medencében vásárvezetek,

vásárvonalak ezeknek az egymást kiegészítő gazdasági régióknak a találkozásánál, érintkezési vonalában fejlődtek ki, a vásárvárosok pedig e vonalak legenergiusabb pontjaiban (pl. völgynyílások) jöttek létre (*Frisnyák S.* 1995, 1996). A legjelentősebb vásárovezetek a Kárpátok vonulatai és a hozzá tartozó belső hegységek déli (pl. Miskolc) és nyugati (pl. Nagyvárad), illetve az Alpok keleti (pl. Szombathely) lábai és a síkságok találkozásánál jöttek létre (*I. ábra*).

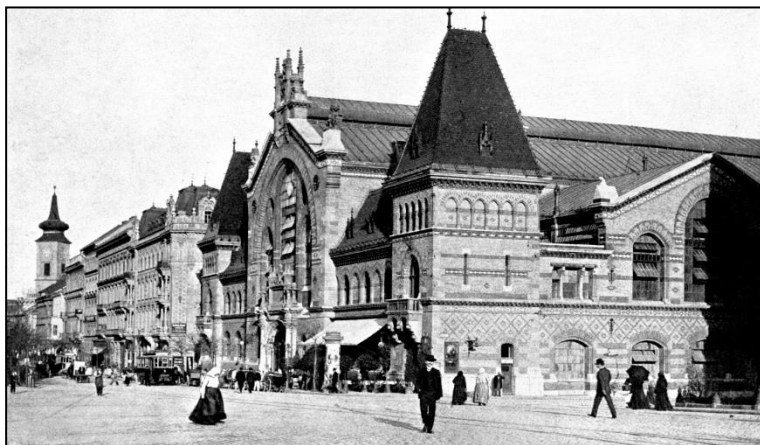
A tájhatárok mellett a folyami átkelőhelyek (pl. Szolnok, Szeged), a szárazföldi utak találkozási pontjai (pl. Debrecen, Nyíregyháza), valamint a homogén jellegű tájak földrajzi középpontjai (pl. Csíkszereda, Győr) is kedvező földrajzi feltételeket biztosítottak a vásárok kialakulásához.

A földrajzi adottságokon túl a társadalmi-gazdasági tényezők is elősegíthették a vásáros helyek létrejöttét. A közigazgatási, uradalmi központok, ispánsági székhelyek, megyeközpontok (pl. Baranyavár, Bihar), az egyházi igazgatásban vezető szerepet betöltő érseki és püspökségi székhelyek (pl. Eger, Kalocsa) egyaránt vásárcélpontként rendelkeztek. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a várak, a világi és az egyházi igazgatás irányító központjai a földrajzi tér legkedvezőbb adottságú pontjain jöttek létre, azaz a vásárok kialakulásában végső soron mégis a földrajzi fekvés (a helyi és helyzeti energiák jelenléte) játszotta a legfontosabb szerepet (*Dankó I.* 1991).

A vásárokon a kereskedelmi forgalom döntő részét kezdetben maguk a mezőgazdasági és az ipari kisárutermelők bonyolították le, kereskedők közbeiktatása nélkül. Később a regionális és a nemzetközi kereskedelem növekedésével párhuzamosan gyarapodott a távolsági kereskedelemmel foglalkozó kereskedők száma is. Ebbe a csoportba tartoztak egyrészt a vásározó kereskedők, másrészt a felvásárló, nagybani kereskedők. Előbbiek sokszor egész évben, vásárról vásárra járva árusították a kézmű-, illetve háziipari termékeket, míg az utóbbiak gyakran más vállalkozásokkal (pl. pénzkölcsönzés) is rendelkeztek. Az ipari tömegtermelés felfutása, az infrastruktúra-fejlesztés következtében gyorsabbá és olcsóbbá váló közlekedés és szállítás, valamint a modern (bolti, áruházi) kiskereskedelem fejlődése a 20. század folyamán jelentősen visszaszorította a vásári kereskedelmet. Mindezek ellenére a vásárok nem tűntek el nyomtalanul, átalakult, modernizálódott formában (pl. zsibvásárok, utazási vásárok) napjainkban is tovább élnek (*Csató T.* 1975; *Paládi-Kovács A. – Szarvas Z.* 2000).

A piacoknak (hetivásárok) különösen a városok élelmiszer-ellátásában volt nagy szerepe. Az urbanizáció kibontakozásával együtt nőtt a városi piachelyek és piacnapok száma is. A piacokon a mezőgazdasági, illetve háziipari termékek többségét az árutermelő parasztok árusították, de mellettük jelen voltak a kézműipari termékeket áruba bocsátó kézművesek is. A forgalom növekedésével egy önálló foglalkozási ág is kialakult; a piaci, illetve utcai

árusok, a kofák csoportja. A kofák rendszerint a kistermelőktől szerezték be az általuk árusított cikkeket, melyek többnyire élelmiszerek (pl. tojás, baromfi, tej, tejtermékek, gyümölcsök) voltak, de akadtak köztük olyanok is, akik iparcikkeket (pl. ruházati termékek) forgalmaztak. Budapesten más európai városokhoz hasonlóan a 19. század folyamán kezdtek el világítással és folyóvízzel ellátott vásárcsarnokokat emelni, melyek a piaci kereskedelmet a korábbiakhoz képest sokkal kényelmesebbé és higiénikusabbá tették. A fővárosban 1895 és 1897 között hat vásárcsarnokot nyitottak meg, de miután a megnövekedett forgalom igényeit a Központi Vásárcsarnok (2. ábra) már nem tudta kezelni, az 1930-as évek elején felépítették a Nagyvásártelep létesítményeit (Csató T. 1975). Az urbanizáció fokozódásával a piaci kereskedelem volumene, valamint az abban foglalkoztatottak száma és aránya is növekvő tendenciát mutatott a 20. század elején, amit egy fokozatos csökkenés követett a modern kiskereskedelmi formák térhódításával párhuzamosan (2. táblázat).

2. ábra. Az 1897-ben átadott központi Vásárcsarnok épülete Budapesten 1910 körül

(forrás: MTVA Archivum – <https://archivum.mtva.hu/stories/Budapest-egykor-es-most>)

4. ÜGYNÖKÖK ÉS ALKUSZOK

Az ügynökök és alkuszok számaránya a kapitalista viszonyok kibontakozásával mind országosan, mind Budapesten emelkedett a huszadik század első éveiben. Az I. világháborút követően azonban országosan és a fővárosban is csökkenni kezdett részarányuk a kereskedelemmel foglalkozók körében, ami valószínűleg a háborút követő kedvezőtlen gazdasági

folyamatokkal magyarázható. Az adatokból az is látható (2. táblázat), hogy az ügynökök és alkuszok részaránya a fővárosban folyamatosan magasabb volt az országos átlagnál, ami azt mutatja, hogy ez a kereskedelmi tevékenység elsősorban a nagyvárosok gyorsan fejlődő gazdaságához kapcsolódott (Csató T. 1975).

5. A BOLTI (TULAJDONKÉPPENI) KISKERESKEDELEM

A korabeli statisztikákban „tulajdonképpen kereskedelem” alá sorolt tevékenységek lényegében az üzlethelyiségekben folytatott kereskedelmet takarják. A 19. század végi, 20. század eleji Magyarországon országosan és a fővárosban egyaránt ehhez a szektorhoz tartozott a kereskedelemben foglalkoztatottak túlnyomó, 80% körüli vagy a feletti része (2. táblázat). A bolti kereskedelem fejlődéséhez az iparosodás és a városfejlődés is hozzájárult, amennyiben a növekvő (városi) népesség egyre nagyobb keresletet támasztott, míg a tömegtermelés megnövelte és változatosabbá tette az eladásra kínált árucikkek körét.

Az első boltok a 18–19. század fordulóján általában földesúri vagy községi bérleményekként üzemeltek, s csak fokozatosan kerültek át a bérlők tulajdonába. A 19. század végén, 20. század elején a falvakban, kisvárosokban többnyire vegyesboltok, úgynevezett szatócsüzletek működtek. Ezek az üzletek általában zsidó kereskedőcsaládok tulajdonában voltak és rendszerint a lakóházak valamelyik utcára néző, illetve nyíló lakóhelyiségből alakították ki őket. A szatócsboltok a mindennapi közszükségleti cikkek viszonylag széles körét kínálták, nemcsak élelmiszereket, hanem iparcikkeket is árusítottak. A városokban a szatócsboltok forgalmában inkább az élelmiszerek domináltak, ezzel szemben a falvakban, amelyek még sokáig megőrizték önellátó jellegüket az élelmiszertermelés terén, az iparcikkek kereskedelme sokkal fontosabb szerepet játszott. A társadalmi, gazdasági fejlődéssel párhuzamosan egyre több településen jelentek meg a szatócsboltok, a városokban pedig tovább gyarapodott a számuk (Csató T. 1975; Paládi-Kovács A. – Szarvas Z. 2000).

A bolti kereskedelem fejlődése az üzletek számának emelkedése mellett a specializációban, a szaküzletek növekvő számában is visszatükröződött. Ez a specializáció először az élelmiszer-kereskedelemben jelentkezett, ahol fokozatosan kialakultak a tej és tejterméket, a baromfit és tojást, a zöldségeket és gyümölcsöket stb. árusító szaküzletek. A fogyasztópiac és a tömegtermelés további növekedésével megindult az iparcikk szaküzletek számának emelkedése is, ami együtt járt a specializáció fokozódásával is (Csató T. 1975).

5.1. Áruházi kereskedelem

Az áruházak a 19. században jelentek meg Európában és a századfordulótól kezdve váltak egyre fontosabb kereskedelmi formává. Az áruházak elsősorban annak köszönhetőek népszerűségüket, hogy igyekeztek minél többféle árucikket egy helyen árusítani (*Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004*). Az első modern értelemben vett áruház, a párizsi Bon Marché elődjét 1838-ban alapították. Magyarországon Nyugat-Európához képest később jelentek meg és lassabban is nyertek teret az áruházak, ami egyrészt a szűk középosztály szerény vásárlóerejére és az ebből fakadó korlátozott keresletre, másrészt a hazai befektetői tőke hiányára vezethető vissza (*Vámos Gy. 1997*). Az áruházak építése elsősorban a fővárosra koncentrált, ahol az I. világháborút megelőző konjunkturális években több látványos áruház, üzletbérház (Párisi Nagy Áruház, Stern-, Fischer-, Kunz-, a Modern és Breitner áruházak, Árkád-bazár) is létesült (*Csáki T. 2017*). Budapest első, modern értelemben vett áruházát, a Párisi Nagy Áruházat 1911-ben adták át, melynek előzménye a korai Párisi Nagy Áruház, amit Goldberger Sámuel Gottlieb óbudai textilgyáros nyitott meg 1892-ben a még csak éppen kiépült Kerepesi (ma Rákóczi) út és a Klauzál utca sarkán (*Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004; Szabó B. 2011*). Ez az áruház leginkább egy óriási szatócsbolthoz, bazárhoz hasonlított, melynek minden szintje tele volt ruhaneművel, cipőkkel, kesztyűvel, kalapokkal, függönyökkel, bútorokkal, szőnyegekkel, edényekkel, illetve órákkal (*Vértessy M. 1981*). Goldberger áruházi koncepciója – nagy tömegű beszerzés alacsony áron, kis árrés – sikeresnek bizonyult, az áruház nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki vásárlók körében is hamar népszerűvé vált és az alkalmazottak száma a századfordulóra már elérte a 148-at. A lendület azonban nem tartott sokáig, mivel 1903. augusztus 4-én egy rövidzárlat miatt keletkezett tűzvész következtében az áruház és az árukészlet nagy része is megsemmisült. Goldberger azonban hamar talpra állt és a Nyugat-Európában szerzett tapasztalatai alapján úgy látta, hogy a jövő az áruházaké, ezért rövidesen hozzákezdett az áruház újranyitásának megszervezéséhez. Az új Párisi Nagy Áruházat 1911-ben nyitotta meg az Andrássy úton (*3. ábra*) az egykori Terézvárosi Casinó átépítésével. Az eredetileg 1882-ben épült háromszintes neoreneszánsz épületet egy reprezentatív, hatszintes áruházzá alakította át, hatalmas belső átriummal, üveg felvonókkal, tetősétánnyal.

Az I. világháborút követő gazdasági válság következtében az áruház hanyatlásnak indult, 1923-ra pedig már csőd közeli helyzetbe került. Ezt a helyzetet azzal próbálták orvosolni, hogy a vállalkozást részvénytársasággá alakították, az osztályokat pedig bérlőknek adták ki üzemeltetésre. Ettől kezdve a Párisit már nem lehetett áruháznak nevezni, újra bazár jellegűvé vált és a középosztály helyett egyre inkább az alacsony jövedelmű rétegek igényeit szolgáltatta. Ennek ellenére az 1930-as évekre az áruház forgalma ismét fellendült

és jövedelmezővé vált. Az áruház vezetését időközben Goldberger fiai vették át, akik egészen a német megszállásig irányították a vállalatot (Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004; Szabó B. 2011).

3. ábra. A Párisi Nagy Áruház épülete az Andrásy úton
(forrás: Magyar Nemzeti Digitális Archívum –
http://mandadb.hu/dokumentum/238031/KF_5405_14.jpg)

5.2. Szövetkezeti kereskedelem

A fogyasztási szövetkezetek megjelenése szintén a kereskedelem modernizációját jelezte (Csató T. 1975; Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004). A szövetkezetek olyan társas vállalkozási formának tekinthetők, melyek célja a tagok gazdasági és társadalmi szükségleteinek kielégítése, anyagi helyzetük javítása, társadalmi pozíciójuk megerősítése. A szövetkezetek a szolidaritás és a demokrácia alapelvéből kiindulva elsődlegesen a tagok érdekében fejtik ki tevékenységüket, személyközpontúságukat jelzi, hogy a tagok maguk is kötelesek aktívan hozzájárulni a szövetkezet működéséhez. A szövetkezeti mozgalom a 19. század közepén, Angliában indult újtára az 1844-ben megalapított Rochdale-i szövetkezettel, melynek célja az ipari forradalom hatására periféria szorult rétegek megsegítése volt (Bak K. 2014). A magyar

szövetkezeti mozgalom a magyar vidék modernizációjának szerves részeként a 19. század végétől kezdett kibontakozni és tevékenysége a 20. század elejétől kezdve vált egyre kiterjedtebbé (Hajdú Z. 2016). A fogyasztási szövetkezetek létrejöttét ösztönözte, hogy a 19. század végi vidéki Magyarországon igen elterjedt volt az áruuzsora jelensége, ami az árucikkek beszerzési, előállítási költségeihez képest méltánytalanul, aránytalanul magas áron történő értékesítését jelentette (Bak K. 2014). E probléma megoldására jöttek létre a helyi szinten működő szövetkezetek, melyek működésének összefogása érdekében gróf Károlyi Sándor 1898-ban megalapította a „Hangya” Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezetet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központját (HANGYA 1923). A „Hangya” modell arra az alapelvre épült, hogy lerövidíti az áru és a szolgáltatás útját, ezáltal a rendszeren belül tartja a jövedelem jelentős részét, amivel megteremti a vidék boldogulásának anyagi és társadalmi feltételeit. A „Hangya” tevékenysége fontos szerepet játszott abban, hogy a termelők megfelelő piaci pozícióhoz jussanak, a vidéki lakosság számára pedig folyamatosan biztosított legyen a jó minőségű áruellátás elfogadható árszínvonal mellett. A II. világháborút megelőző évekre a „Hangya” mind taglétszámát, mind kereskedelmi tevékenységét tekintve Közép-Európa egyik legnagyobb vállalatcsoportjává vált, hiszen 1940-ben több mint 2000 tagszövetkezete volt 700 000 taggal, emellett 30 konzervgyárral, 20 ipari üzemmel, és több mint 400 bolttal rendelkezett. A „Hangya” szövetkezetei, székházai, kereskedelmi átvevő-helyei, hitelszövetkezeti partnerei Magyarország valamennyi településén jelen voltak. A „Hangya” tevékenysége tehát rendkívül szerteágazó volt, hiszen nemcsak kis- és nagykereskedelemmel foglalkozott, hanem termeléssel, feldolgozással és hitelezéssel is, ráadásul nemcsak üzleti alapon, hanem szociálisan is segítette tagjait (HANGYA, é. n.).

A 20. század eleji Magyarországon a „Hangya” mellett más kezdeményezések is megjelentek fogyasztási szövetkezetek létrehozására. Ezek közül az erősebbek közé tartozott az Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFOSZ), melyet 1904-ben nyomdászok hoztak létre. A budapesti székhellyel működő szövetkezetnek 20 fiókszervezete alakult, hálózata az egész országra kiterjedt. A jelentősebb szerveződések közé tartozott még a fővárosban számos üzlettel rendelkező Köztisztviselők Szövetkezete, valamint a MÁV-alkalmazottak Konzum Szövetkezete (Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004).

Bár az elsősorban élelmiszereket és mezőgazdasági termékeket árusító szövetkezeti boltok külső megjelenésükben (4. ábra) nem tértek el a magántulajdonban levő szatócsboltoktól, szervezetükben, működési mechanizmusukban alapvetően különböztek azoktól. A szövetkezeti boltok – amelyek az üzletláncok előfutárainak is tekinthetők – teremtették meg a modern kiskereskedelem szervezési módszereinek, illetve szervezeti kereteinek alapjait,

hozzájárulva ezzel a kiskereskedelem további fejlődéséhez (Csató T. 1975; Sikos T. T. – Hoffmann I-né 2004).

4. ábra. A ráckevei Hangya szövetkezet üzlethelyisége
(forrás: Magyar Nemzeti Digitális Archívum –
https://mandadb.hu/dokumentum/137836/F_73_159.jpg)

ÖSSZEZÉS

Magyarországon a 19. század utolsó harmadáig az árucserre döntő részét maguk a termelők (földművesek, kézművesek stb.) bonyolították le, így a kereskedelmi tevékenység csak nagyon lassan vált önálló, elkülönült gazdasági tevékenységgé. Az árucserre legfontosabb színtereit hosszú évszázadokon keresztül a vásárok, illetve hetipiacok jelentették, de az országot járó házaló-, vagy vándorkereskedők is fontos szerepet töltek be. A magyar kiskereskedelem fejlődése a 19. század második felétől gyorsult fel látványosan a társadalmi, gazdasági és technológiai változások következtében. Az ágazat fejlődése egyaránt visszatükröződött a kereskedelemmel foglalkozók számának és arányának emelkedésében, a forgalom bővülésében, valamint a modern kiskereskedelmi formák térhódításában. Kezdetben az árucserre hagyományos és modern formái még egymás mellett léteztek, a 19. század végétől, 20. század elejétől azonban a modern, bolti kiskereskedelem került vezető helyzetbe. Bár a falvakban nyílt szatócsboltok és vegyeskereskedések kiegyenlítőbbé tették a kereskedelmi tevékenység országos belüli földrajzi eloszlását, a kiskereskedelmi üzletek és a kereskedelemből élők döntő része továbbra is Budapestre és a térségi szerepkört betöltő városokra koncentrált.

IRODALOM

- BAK K. (2014): A Hangya szövetkezeti rendszer fejlődéstörténetéről. Jogi tanulmányok 17, 1. pp. 10–20.
- BELUSZKY P. (2008): Az árucserre formái és központjai Magyarországon. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza II. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 51–72.
- BULLA B. – MENDŐL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- CSÁKI T. (2017): Játékszer-áruház-építészet a budapesti Árkád-bazár, a vágó fivérek műve 1909-ből. Művészettörténeti Értesítő 66, 2. pp. 217–241.
- CSATÓ T. (1975): A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. Történelmi Szemle 18, 4. pp. 627–665.
- CSATÓ T. (1997): Kereskedelem és idegenforgalom. In: Kollega Tarsoly I. (szerk.): Magyarország a XX. században 2: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Babits Kiadó, Budapest. pp. 623–640.
- DANKÓ I. (1991): A magyar vásárok néprajza. In: Domonkos O. (szerk.): Magyar néprajz nyolc kötetben: Kézművesség III. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 637–702.
- FRISNYÁK S. (1995): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FRISNYÁK S. (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. Földrajzi Közlemények 120, 1. pp. 119–136.
- HAJDÚ Z. (2016): Egy sajátos településfejlesztési kísérlet a II. világháború alatt: (Tordas: a szövetkezeti mintafalu Magyarországon). Településföldrajzi Tanulmányok 5, 3–4. pp. 3–15.
- HANGYA (1923): A „HANGYA” Termelő-értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. HANGYA, Budapest.
- HANGYA (é. n.): A HANGYA története. <http://hangyaszov.hu/hangya> (olvasva: 2021. 02. 24.)
- MENDŐL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS A. – SZARVAS Z. (2000): Kispolgárság. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): Magyar néprajz nyolc kötetben: Társadalom VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 362–390.
- POLANYI, K. (1957): The economy as instituted process. In: Polanyi, K. – Arensberg, C. M. – Pearson, H. W. (eds.): Trade and market in the early empires: economies in history and theory. Glencoe: Free Press. pp. 243–270.
- SIKOS T. T. – HOFFMANN I. (2004): A fogyasztás új katedrálisai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 17–46.
- SZABÓ B. (2011): A Párisi Nagy Áruház története – a Divatcsarnok átépítése 2007-2009. Építészfórum. Forrás: <https://epiteszforum.hu/a-parisi-nagy-aruhaz-tortenete-a-divatcsarnok-atepitese-2007-2009> (olvasva: 2021. 02. 24.)
- TÖMÖRI M. – TÖKÉS T. – LENKEY G. – ERDEY L. (2019): A vásárok szerepe Debrecen városfejlődésében. Történelmi Földrajzi Közlemények 7, 1–2. pp. 51–64.
- VAMOS GY. (1997): Viharos váltás: határok nélkül? Új bevásárlóközpontok az átalakuló kiskereskedelemben. Vezetéstudomány 28, 11. pp. 45–50.
- VÉRTESEY M. (1981): A Párisi Nagy Áruház. Budapest 19, 4. pp. 36–37.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A MISKOLCI-KAPU ÉS A TOKAJI ÁTKELŐHELY

FRISNYÁK SÁNDOR

Rövid adalékközlő tanulmányomban a Felföld (Felvidék) és az alföldi nagymedence határövezetében, a vásárvonalon kialakult – a történeti időkben változó jelentőségű – két energikus hely (kiszégy): a Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely gazdasági térszervező hatását foglalom össze, az Árpád-kortól a 19. század közepéig.

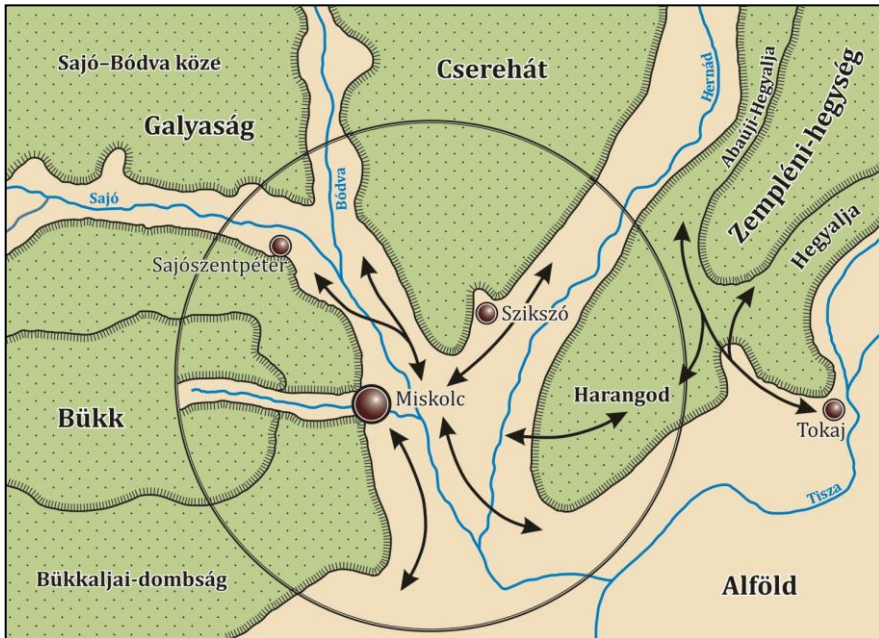
(1) A *vásárvonal* vagy *vásárhely-öv* két eltérő természeti és termelés-jellegű nagytáj érintkező területe. A Kárpát-medence vásárvonalrendszere a hegységkeret és a nagymedencék (a Kisalföld, Alföld és az Erdélyi-medence) határán *gazdasági erővonalként* értelmezhető, *gazdasági erőközpontokkal*, amelyeket meghatározó szerepkörük alapján *vásárvárosoknak* vagy *piacközpontoknak* nevezük. A vásárvárosok a vásárvonalat metsző, a hegységkeretet és a medenceválasztó hegységeket tagoló, többnyire teraszos harántvölgyek alföldi völgynyílásaiban alakultak ki. A nyersanyag- és termékcsere forgalom mellett többféle funkciót is elláttak, *térszervező-integráló tényezőként hatottak a Kárpát-medence gazdasági egységé formálódásában*.

A vásárvonalon kívül a regionális térszervező tengelyek mentén, továbbá a folyami átkelőhelyeken, a hágók és szorosok előtt, és az alföldi talajhatárok érintkezésénél is szerveződtek (eltérő vonzás- és ellátóközzel rendelkező) piachelyek és piacközpontok. A vásár-(kereskedő-) városok a vásárhely-övben és az egyéb gazdasági térszervező tengelyek és térpontok mentén a *helyzeti energiáknak*, vagyis a földrajzi fekvésből származó előnyöknek köszönhetően emelkedtek ki a településhálózatból (*Mendöl T.* 1940, 1963). A középkorban a közvetítő (távolsági) kereskedelem és a regionális kereskedelem volt a legfontosabb városfejlesztő tényező (*Beluszky P.* 1999).

A települések helyválasztásában, a termelőterek (a lokális térstruktúrák) kialakításában és működésében elsődlegesen a *helyi energiák*, vagyis a természeti és humán erőforrások hatásrendszere érvényesült. A *helyzeti energiákat* az emberi tevékenységek térben releváns folyamatai, az eltérő termelési struktúrák, a földrajzi munkamegosztás és az ebből eredő térkapcsolatok hozták létre.

A vásárhely-öv – meghatározatlan szélességű – területsáv, a tájökológusok szerint *határfelület*. A határfelületen épült falvak mindkét nagytáj: a hegy- (vagy domb-) vidék és a síkság természeti erőforrásaiból részesednek, s ebből következően változatosabb gazdasági struktúrát teremtettek, mint az érintkező homogén-jellegű tájegységek települései. A történeti tértudományok művelői *a medenceperemi vásárvonalat az emberi tevékenység (aktivitás) környezetétől jelentősebb, és a gazdasági erő kumulatív területeként definiálják* (Frisnyák S. 1990, Paládi-Kovács A. 1994, Viga Gy. 1999, 2007, 2013).

(2) A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely, mint *forgalomgyűjtő és -elosztó térség*, a történelmi Borsod, Abaúj és Zemplén vármegye területén, a Felföld és az Alföld érintkező sávjában, a délnyugat-északkelet irányú vásárhely-övben helyezkedik el (1. sz. ábra).

1. ábra. A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely (szerk. Frisnyák S., rajzolta Bancsi P.)

Borsod és Zemplén ún. *hegyalja vármegye*, melynek déli peremzónája az alföldi tájakra is kiterjed. Borsodban a Bükkaljai-dombság és a Borsodi-Mezőség löszös-homokos síksága között, Zemplénben a Szerencsi-dombság és a Harangod löszös hordalékkúp-síksága, továbbá Tokaj-Hegyalja hegyláb felszíne és a két alföldperemi kismedence, a Bodroghöz és a Taktaköz

érintkezési övezetében jelölhető ki a gazdasági erővonal, a vásárhely-öv tengelye. Abauj, az előző két megyétől eltérően, *medence vármegye* (felföldi életkamra). Nem részesedik az alföldperemi tájakból, a vásárhely-vonal a Cseréháti-dombság és a hordalékkúp-síkság határövezetét érinti. A Sajó, Bódva és a Hernád alföldperemi völgynyílásában és előterében a Miskolci-kapu (-táj) hordalékkúp-felületét a folyók alluviális völgsíkjai tagolják (Somogyi S. 1998).

A Miskolci-kapu és a Tisza tokaji átkelőhelye a gazdasági térszerveződés korai szakaszától jelentős közlekedési és *árucsere-forgalmi centrumtértség*. Forgalomgyűjtő és -elosztóhely, mely nem csak az érintkező téregységek (mikrorégiók), de a történelmi országrészek, a Felföld, a Nagyalföld és Erdély kapcsolatrendszerében is fontos szerepet töltött be. A településeket, országrészeket összekötő *áramlási pályák* szerves fejlődés eredményeként alakultak ki, alkalmazkodva a vízhálózat, a makro- és mikrorelief tagoltságához. A legfontosabb (többségében via magna besorolású) kereskedelmi útvonalak és a forgalmi csomópontok, kereskedő városok, Miskolc és Tokaj, kapcsolódtak a Duna pest-budai átkelőhelyéhez, az ország gazdasági centrum-tértségéhez, Pest-Buda piacközpontjához.

(3) A három vármegyét érintő vásárhely-övet délről a Bodroglak, a Taktaköz és a Borsodi-ártér lápos-mocsaras, folyóvízi holtágakkal tagolt területe közlekedési gátként választotta el az ármentes alföldi életkamrák területétől. Az amfibikus (változóan nedves-száraz) ártérövezetben csak lokális vagy mikroregionális jelentőségű, időszakosan használható összekötő és ráhordó utak haladtak át. A Taktaközben a Hortobágy és a Hajdúság felől állathajtó út vezetett át, melynek végpontja a történelmi források szerint Tiszalúc volt, ahonnan a Hernád-völgy legeltetésre alkalmas ártéri övezetében haladt tovább északi irányba, a Felföld bánya- és kereskedővárosai felé. Tiszalúc mint rév-átkelő és folyami kikötő a hódoltság előtt a szerémségi borvidék (Fruska Gora) borainak legészakibb fogadó és továbbító központja, és a Felső-Tisza-vidékről tutajokon érkező fa és faárúk értékesítő (felvásárló) helyeként funkcionált. A kiváló minőségű szerémségi borokat a Hernád-völgyi Nagy úton (via magna) szekerekkel szállították a Felföld empóriumába, Lengyelországba és Galíciába. Tiszalúc, Tokajhoz hasonlóan, sóátrakóhely is volt, ahonnan ökrös szekerekkel szállították tovább a hajóval hozott máramarosi és erdélyi sót. A Tisza szabályozásakor (1846) a tiszalúci folyókanyart levágták, így a település korábbi helyzeti energiája megszűnt, az új rév-átkelőhely Tiszadobon létesült.

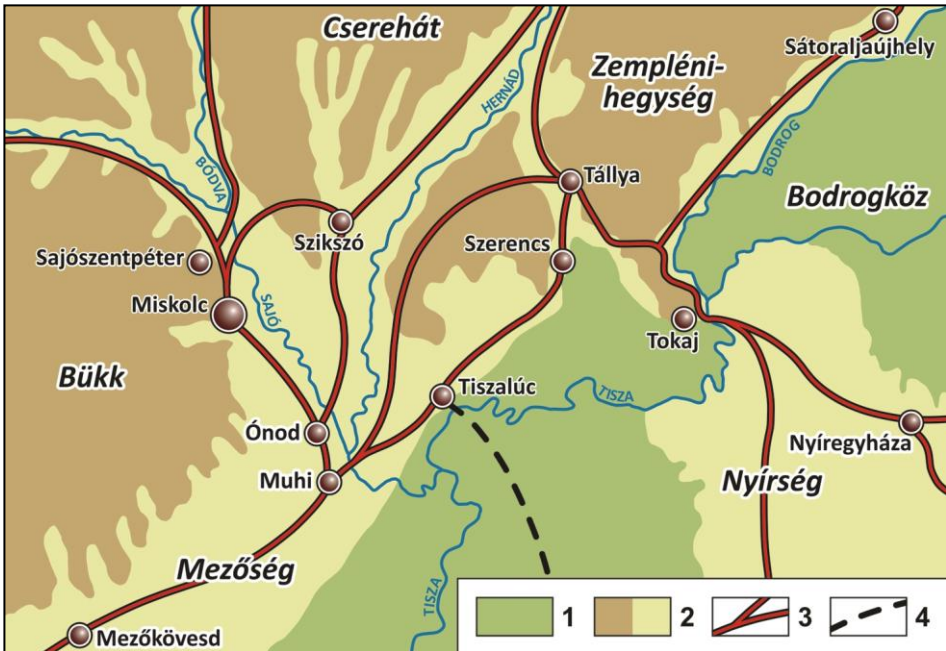
A Bodroglak időszakosan előtört magasztéri övezetében a földutak egyrészt Sárospatakra és Sátoraljaújhelyre, másrészt a Nyírség-perem kis piacközpontjaiba vezettek (Csorba Cs. 1982, 1984).

(4) A Miskolci-kapu *közvetítő tájként, forgalomgyűjtő*, majd *kereskedelmi szerepkörével* tagolódt be a Kárpát-medence Árpádkor végére kialakult gazdaságföldrajzi térszerkezetébe, területi munkamegosztásába. A Pest-Budáról

kiágazó, az Északi-középhegység peremén (a vásárhely-övben) haladó ősi kereskedelmi és stratégiai út a Sajó és a Hernád összefolyásánál, Muhi és Ónod térségében három irányba ágazott el: a Sajó-völgy (Miskolc), a Hernád-völgy és Tokaj-Hegyalja felé (2. sz. ábra).

A Sajó- és a Bódva-völgy mint természetes útvonalak, Miskolc térségét és a honfoglalástól a 13. század közepéig termelő észak-borsodi vasvidéket, később a bányászat és kohászat áthelyeződése után, a Gömör megyei vasipari telephelyeket kapcsolták össze a felvevő piacot jelentő alföldi területekkel.

A Hernád-völgyi via magna a Pest-Buda térségéből induló, az interregionális és a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban is kiemelkedő jelentőségű közlekedési folyosó volt: a gazdasági javak, népek és kultúrák áramlási útvonala. A Sajó-völgyét a miskolci átkelőhelytől Sajóvamoson és a Cserehát déli területein át, forgalmas út kötötte össze a Hernád-völgyi közlekedési folyosóval, Szikszó térségében.

2. ábra. A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely a 15. század vége felé.
 Jelmagyarázat: 1= közlekedési gát (ártéri lápok, mocsarak), 2= ármentes térszínek, 3= fontosabb (föld-) út, 4= állathajtó út (szerk. Frisnyák S., rajzolta Bacsai P.)

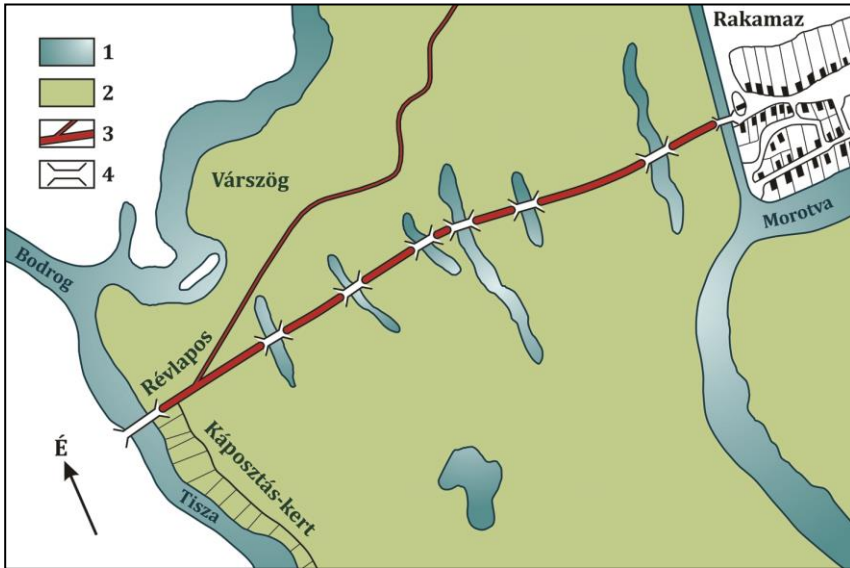
(5) Tokaj-Hegyalja felé két közlekedési pálya alakult ki. Az ónodi Sajó-révnél kiágazó egyik (fő-) vonal a Harangod nyugati peremén haladt észak felé,

majd a Szerencsi-dombságon keresztül Tállyánál érte el a hegyaljai borvidéket. A másik, szintén az ónodi átkelőhelyről induló, de kisebb jelentőségű útvonal a Harangod Taktaközre lejtő peremén, Tiszalúc érintésével Szerencsig terjedt. Innen két irányba lehetett tovább haladni, egyrészt Ond és Rátka érintésével Tállyára, vagy a hegyaljai via magna vonalához kötődő, helyi jelentőségű úton (Bodrog-) Keresztúrig. A Szerencs-patak alföldperemi völgytorkolati medencéje (a Taktaköz északi öblözete), amelyen az említett útszakasz vezetett át, az időszakos árvízi elöntések miatt, nem volt folyamatosan használható.

A Tokaj-Hegyalja falvait és mezővárosait összekötő fő- és mellékútrendszer része volt annak a kereskedelmi útvonalnak, mely Pest-Buda térségétől indult, majd Sátoraljaújhelytől a Felső-Bodroglókörzármentes térszínein haladt tovább Ungvár, Munkács és a Latorca völgyében a Vereckei-hágó felé (Csorba Cs. 1992, 1994, Dobány Z. 2010, Frisnyák S. 2004, 2018, Gyulai É. 1986, Viga Gy. 2007, 2013).

(6) A Miskolci-kapu térségében a középkor vége felé *három városias mezőváros* (Miskolc, Sajószentpéter és Szikszó) *együtt alkotott a sűrűn lakott területen jelentős központot* (Kubinyi A. 1999). Kubinyi professzor középkori városelméletében egy feltételrendszer alapján, széles forrásbázisra építve a heti piacot vagy sokadalmat (országos vásárt) tartó településeket osztályozta és pontszámmal látta el. A központi helyet képező három városias mezővárost majdnem azonos centralitási pontszámuk (Miskolc 22, Szikszó 21, Sajószentpéter 19) alapján egyforma jelentőségű településként értékelhetjük (Kubinyi A. 1999). Később, a 16-17. században a súlypontok fokozatos áthelyeződésével Szikszó és Sajószentpéter gazdaságföldrajzi jelentősége csökkent. A Miskolci-kapu három vásárvárosán kívül a folyami (rév-) átkelőhelyek mellett kisebb piachelyek is kialakultak, pl. Ónod és Muhi (Csorba Cs. 1982, 1984, Gyulai É. 1986, 2000). Miskolc a 18-19. századi gazdaságfejlődése révén a terület egyedüli – országosan is kiemelkedő jelentőségű – piacközpontjává emelkedett, a korábbi társtelepülések, mint alközpontok vagy kisebb piachelyek működtek tovább. 1828-ban a 22 900 lakosú Miskolc piacközponti vonzáskörzete mintegy 328 000 ember lakóterületére terjedt (Bácskai V., Nagy L. 1984).

A 19. században az antropogén ökológiai változások, az infrastruktúra-fejlesztések és a gazdasági szerkezetváltozások révén Miskolc térstruktúra-formáló szerepe és hatásrendszere átalakult. A Kárpát-medence közlekedéshálózatában elfoglalt helye és jelentősége növekedett, piacközponti szerepkörét megtartotta, a település- és területfejlesztő hatása áthelyeződött a Sajó- és mellékvölgyeiben kialakult szénbányászat és a vaskohászat területére, míg a távolabbi környezete periféria-jellegűvé vált.

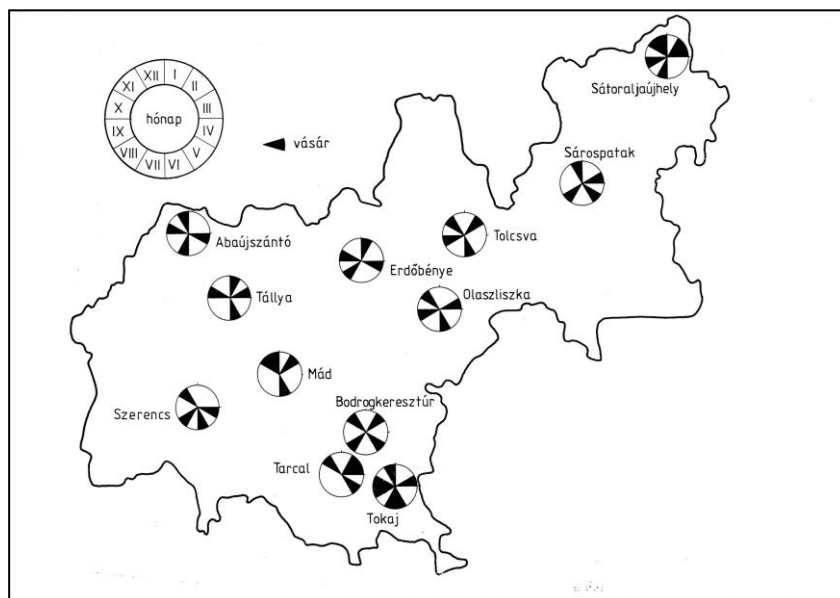
3.ábra. A tokaji átkelőhely a 18. században (Kneidinger András: „Mappa Territory Rakamaz...” 1776 körül készült kéziratos térképe alapján. Országos Levéltár, Kamarai térképek – 830/13). Jelmagyarázat: 1= vízfelület, 2= ártéri gyep, láp- és ligeterdős foltokkal, 3= út, 4= fahíd (szerk. Frisnyák S., rajzolta Bancsi P.)

(7) A Tiszát övező ártéri síkság a Tokaji-hegy és a Nyírség domborzati szigete között 2,8 km-re szűkül, ahol a tiszai átkelőhely (kezdetben rév, majd 1681-től híd) biztosította a nagytájak (országrészek) közötti térkapcsolatokat (3. sz. ábra). Itt haladt át az a transzverzális kereskedelmi út, amely a Délvidéket, a tiszai Alföldet és Erdélyt kötötte össze a Felföld régióval. Még az ártérszűkület előtt, a Nyírség területén, több tájegységet összekötő országutak kapcsolódtak a transzverzális pályához. A tokaji átkelőhely után előbb a hegyaljai peremlépcsős tájon, majd a Szerencs-patak völgyében, az Abaúji-Hegyalján (a Mező- és Telkes-dűlő hegyláb-övezetében) haladt tovább északi irányba és Gönc térségében csatlakozott a Hernád-völgyi Nagy-úthoz. A via magna fogalomkörébe sorolható fő közlekedési pályákat alacsonyabb rendű országutak (via strata) és mellékutak (via lateralis) kapcsolták össze (Frisnyák 1979).

Beluszky P. szerint a tokaji átkelőhely és a hegyaljai mikrorégió, mely a vásárhely-öv tájenergiákban kiemelkedő jelentőségű területe, olyan kapcsolatrendszereket hívott életre, amelyek messzi vidékekkel, a Kárpát-medencén kívüli tájakkal-országokkal is folyamatos érintkezést biztosítottak. Tokaj-Hegyalja kedvező fekvésénél fogva a csere és a közvetítések tája, az

árutermelés, a kultúra, a haladás és „a szabadság kis köreinek” földje volt (Beluszky P. 2012).

A 887 km²-es hegyaljai mikrorégió település- és gazdaságfejlődését két tényezőcsoport, a forgalmi helyzete és ebből eredő közvetítő, távolsági kereskedelme, másrészt az Árpád-kortól kibontakozó és a 16. századtól dinamikus növekvő szőlő- és borgazdaságának köszönhető. A topográfiailag pontosan körülhatárolható gazdaságföldrajzi kistérségben egy mezővárosi agglomeráció, tizenkét bortermelő oppidum egyetlen vásárterület-, piacközpontként működött (4. sz. ábra) (Frisnyák S. 1979, 1990).

4. ábra. Tokaj-Hegyalja vásártérképe, 18-19. század (szerk. Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.)

A tokaji átkelőhely centrumképző hatását a folyótorkolati fekvés, a Tisza és a Bodrog hajóforgalma, a kikötő, az áruátrakás és tárolás, a szállítóeszközökkel kapcsolatos iparosok műhelyei és a vendégfogadók is növelték (Gyulai É. 2000, Orosz I. 1984). A térség mezővárosainak 18. századi piaci vonzásterületeit Takács P. és Udvari I. a Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor készült paraszti vallomások (investigatio) alapján rekonstruálták (1989). Az 1767-es adatok alapján megállapítható, hogy melyek voltak a leglátogatottabb vásárhelyek, a tiszta és megosztott vonzáskörzetek. A vizsgált időszakban mindkét piacközpont megosztott vonzáskörzettel rendelkezett. A Hegyalja mint gazdaságföldrajzi mikrorégió vegyes (polikultúras) gazdálkodást folytatott, mezőgazdasági földalapjának nem

egészen 1/10 részén meghatározó jelentőségű szőlőtermesztéssel. A szőlő- és borgazdasági ágazat magas munkaerő szükségletét csak a tágabb, helyenként 50-60 km-es vonzáskörzetből lehetett kielégíteni (Pál I. 1987). A szántóföldek alacsony részaránya miatt, a települések nem tudták megtermelni élelmiszer-szükségletüket, így a kisrégió jelentős behozatalra kényszerült, elsősorban cereáliákból. A piachelyeit a megye más járásaiból és megyén kívüli településekről is látogatták, és a hegyaljai falvak és mezővárosok lakói is felkeresték a szomszédos megyék sokadalmaikat (vásárait). Egy későbbi, 1828. évi adatfelvételezés idején a 2700 lakosú Tokaj vásári vonzáskörzete 40 településre, majdnem nyolcvanezer lakosra terjedt ki. Kissé nagyobb terület- és népességvonzással rendelkezett a megyeszékhelyi funkciót is betöltő Sátoraljaújhely (Bácskai V., Nagy L. 1984).

A tokaji átkelőhelyen és tágabb környezetében a 15. század végi település- és közlekedéshálózat a 18/19. század fordulójáig alig változott. A középkor végére kialakult úthálózat stabilizálódott és elősegítette a kistérségek és a nagyobb tájegységek (régión) közötti kapcsolatokat. A forgalmi irányokat és a szállítmányok volumenét a geopolitikai helyzetünk változásai időnként átrendezték, de az úthálózat minősége alig változott. A legjelentősebb – az export-importszállításoknál is használt – útvonalak sem voltak burkolattal ellátva, a járófelületeket helyi anyagból, földből vagy kavicsból készítették, és a jobbágyok munkájával tartották fenn. Használhatóságuk egyrészt a talaj minőségétől, másrészt az időjárástól függött. 1790-ben az ország úthálózatából alig több mint 700 km, Tokaj-Hegyalján csak Sárospatak és Sátoraljaújhely között volt ún. „csinált út”. 1790-től 1850-ig hazánkban további 1070 km utat építettek, többek között a Zempléni-hegység peremén, Tokajtól Mád és Tállya érintésével Göncruszkaig terjedően, továbbá Mezőzombor és Sárospatak között (Frisnyák S. 2005).

Tokaj, mint tiszai átkelőhely és kikötőváros hosszú időn át olyan helyzeti energiával rendelkezett, amely a *távolabbi tájak „közvetett érintkezéséből”* fakadt (Mendöl T. 1963).

1859-ben megépült a Tokajt is érintő, Pest-Buda – Szolnok – Debrecen – Nyíregyháza – Miskolc vasútvonal, a „tiszai vaspálya”, mely megszüntette a tranzitforgalom település- és gazdaságfejlesztő hatását. Tokaj a *közvetlenül érintkező* kistájak regionális piacközpontjává alakult át.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a két mikrorégió, a Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely, a helyzeti energiákból eredő szerepköreivel jelentősen hozzájárult a gazdasági térszerveződés és a földrajzi munkamegosztás történelmi folyamatához.¹

¹ A Tamás E. – Kókai S. szerk. (2020) Felföld: tájak, népek, tevékenységek c. kötetben megjelent tanulmány újraközlése, kevés módosítással

IRODALOM

- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 402 p.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs, 584 p.
- BELUSZKY P. (2012): Hegyalja – a páratlan táj. In: *Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Tokajhegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, a szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 7-21.*
- BOROS L. (2008): Vizi közlekedés a Bodrogon. In: *Tuba Z. szerk.: Bodrogeköz (A magyarországi Bodrogeköz tájmonográfiája). A Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása. Gödöllő-Sárospatak, pp. 307-316.*
- CSORBA CS. (1982): A vizeken való áttalmenés (Közlekedésföldrajz-történeti vázlat). Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc, pp. 3-34.
- CSORBA CS. (1984): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: *Viga Gy. szerk.: Borsod-Abaúj-Zemplén. Megyekönyv. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés kiadványa. Miskolc, pp. 81-130.*
- CSORBA CS. (2018): A Borsodi-Mezőség a reformáció századaiban – Települések a történelem viharában. In: *Horváth G. szerk. A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, pp. 89-107.*
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények, 124. 1-4. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében. In: *Kocsis K. főszerk: Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 112-113, 116.*
- DOBÁNY Z. (2010): Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről (18-20. század). Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság. Jósvafő, 88 p.
- FILEP A. (2019): Zemplén megye szálláskertes településeiről. In: *Tamás E. – Kókai S. szerk.: Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Nyíregyháza-Sárospatak, pp. 151-161.*
- FRISNYÁK S. (1979): Adalékok Tokaj történeti földrajzához. Földrajzi Közlemények. 1-3. pp. 125-129.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 220 p.
- FRISNYÁK S. (2005): Szerencs közlekedésföldrajza. In: *Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Szerencs monográfiája. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs, pp. 295-309.*
- FRISNYÁK S. (2018): A Kárpát-medence vásárvonalai és vásárhelyei. In: *Horváth G. szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, pp. 145-155.*
- FRISNYÁK S. szerk. (1998): A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, 538 p.

- FRISNYÁK ZS. (2008): A közlekedés térbeli hatásai a Bodroghözben. In: *Tuba Z. szerk.: Bodroghöz (A magyarországi Bodroghöz tájmonográfiája). A Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása. Gödöllő-Sárospatak*, pp. 283-291.
- GYULAI É. (1986): Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. In: *Kubinyi A. szerk. Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Miskolc*, pp. 255-333.
- GYULAI É. (2000): Topográfia és városkép. In: *Faragó J. szerk. Miskolc története III/1. 1762-től 1847-ig. Miskolc*, pp. 57-150.
- KUBINYI A. (1999): Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod és Torna megyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37. Miskolc*, pp. 449-518.
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1989): Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 27. Miskolc*, pp. 359-381.
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1991): Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 28-29. Miskolc*, pp. 195-207.
- MENDÖL T. (1940): *A Felvidék. Magyar Szemle Társaság. Budapest*, 79 p.
- MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest*, 567 p.
- OROSZ I. (1984): Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII-XVIII. században. *Ethnographia*, 95. 4. pp. 536-556.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1994): A Felföld, mint kulturális régió. *Ethnographia* 105. 1. pp. 1-35.
- PÁL I. (1987): A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében. *Borsodi Művelődés*, 3. pp. 48-54.
- SOMOGYI S. (1998): Az Észak-magyarországi-középhegység helyzete és tájföldrajzi felosztása. *Földrajzi Értesítő* 47. 3. pp. 305-315.
- VIGA G. (1990): Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. *Ethnica. Miskolc-Debrecen*, 328 p.
- VIGA GY. (2007): Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. *A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Debrecen*, 264 p.
- VIGA GY. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században). *Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc*, 238 p.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

NEMCSAK BÁNSÁG! KÓKAI SÁNDOR ÉS A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

DÖVÉNYI ZOLTÁN

Minden tudományterületen vannak kutatók, akik egész pályafutásuk alatt lényegében egy kutatási témára koncentrálnak, így nevük szinte összeforr ezzel. Így alakul ki az a helyzet, hogy nevük hallatán rögtön „beugrik” fő kutatási témájuk is. A magyar geográfia egykori nagyjai közül így kapcsolódik össze Borsy Zoltán és a futóhomok, Jakucs László és a karszt, vagy Székely András és a vulkanizmus. De volt ilyen a társadalomföldrajzban is, elég Krajtkó Gyula és a rajon/körzet kapcsolódását említeni.

De ez nem csak a múltban volt így, hanem a jelenben is így van. Ha például valaki azt mondja, hogy Kókai, akkor rögtön beugrik a Bácság neve. Ebben jókora igazság is van, mivel az Ünnepektől fő kutatási témája valóban a Bácság. De nemcsak az, mert emellett jónéhány más kutatási irányban is maradandót alkotott. És nem csupán a történeti földrajz területén, de ez a vázlatos pályakép most csak ezt teszi górcső alá.

AZ ELSŐ LÉPÉSEK

Ha egy tudományos embert megkérdezzük, hogy egykori tanárainak milyen részük volt az ő pályaválasztásában, akkor szinte mindenki középiskolai oktatóit említi. Kókai tanár úr a kevés kivétel közé tartozik, mivel az Ő sorsa már az általános iskolában eldőlt. Az ifjú Kókai falujában (aki nem tudná: Kiszombor) tanított ugyanis az országos hírvé földrajztanár, Láng Róbert, akinek hatására tanítványa már ekkor a földrajz felé fordult (*Kókai S.* 2018a). A Makói József Attila Gimnáziumban is terelgették a geográfia felé, így nem volt meglepő, hogy ebben az irányban kívánt egyetemi tanulmányokat folytatni. Az érettségi után egy évre azonban még kikerült a munkaerőpiacra: 1979-80-ban a Kőbányai Sörgyár Szegedi Kirendeltségén volt árukiadó-raktáros. Ennyi idő elteltével ez akár irigylett állás is lehetett akkortájt, de aki kóstolhatta a Kőbányai Sörgyár akkori rettenetes termékeit, azt aligha fogja el a sárga irigység.

Mivel falujához legközelebb a Szegedi József Attila Tudományegyetem volt, nem meglepő, hogy 1980-85 között itt végezte a történelem-földrajz szakot. 1985-ben szerzett diplomát és egy nagy ugrással áttette a székhelyét Sátoraljaújhelyre, ahol a kegyesrendiek egykori főgimnáziumában lett középiskolai tanár. Azt azért érdemes megemlíteni, hogy a patinás műintézetben a földrajz tanára 1903-1906 között Czirbusz Géza volt, a magyar geográfia egyik leginkább vitatott egyénisége: Hajdú Zoltán szerint a magyar társadalomföldrajz „temetetlen” megalapítója (*Hajdú Z.* 2002), Nagy Miklós Mihály szerint viszont egy geográfus Don Quijote (*Nagy M. M.* 1998). Talán az itt töltött rövid idő is szerepet játszott abban, hogy a városról később publikációkat is közölt (pl. *Kókai S.* 2003).

Egy tanév után sikerült közelebb kerülnie szülőföldjéhez, mivel Kunszentmártonban kapott középiskolai tanári állást. Itt már két tanévet húzott le, de nem is ez az igazán fontos, hanem az, hogy lehetősége nyílt bekapcsolódni az MTA Regionális Kutatások Központja Kecskeméti Osztályának munkájába és ezzel bekerült a tudományos életbe is. A Kunszentmárton vonzaskörzetéről írt tanulmánya volt az első tudományos értékű publikációja (*Kókai S.* 1990).

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ VONZÁSÁBAN

Ez a munkája már Nyíregyházán jelent meg, mivel 1988 őszétől az akkori Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszékének lett a munkatársa. Ezzel megnyílt előtte az út egy komolyabb tudományos karrier irányába. Már az első nyíregyházi évtized is alapvetően történeti földrajzi kutatásokkal telt el, középpontjában az Alföld és egyes térségei XIX. század közepi vonzasközpont és -körzet vizsgálataival. A szisztematikus kutatásnak meg is lett az eredménye, mert összeállt belőle egy kandidátusi értekezés, amit 1998-ban meg is védett, majd könyvalakban is megjelent (*Kókai S.* 1999).

Töredelmesen be kell azonban vallanom, hogy a magam részéről annak idején nem ezekre a Kókai írásokra figyeltem fel, hanem a nyíregyházi ún. KGST-piacról írt tanulmányára (*Kókai S.* 1995). Tulajdonképpen ettől kezdve tudatosult bennem, hogy ki is az a Kókai Sanyi, pardon Sándor.

Igen ám, de már benne vagyunk a 21. században, és a Bánság még sehol! Kétségkívül messziről indított, és idő kellett, hogy célba érjen. Először a Marosszöveget kezdte vizsgálni (*Kókai S.* 2000), majd jönnek a tanulmányok a teljes régióról, de még a Bánát elnevezés alatt (elsőként *Kókai S.* 2001), majd beúszik a Temesi-Bánság (*Kókai S.* 2008a), s még ugyanebben az évben a Bánság is (*Kókai S.* 2008b). Ezt követően egy ideig vegyesen kerül említésre a három földrajzi név, majd végleg győzött a Bánság...

Ez abból is látszik, hogy a nagy mű, a magnum opus címében már a Bánság szerepel (*Kókai S.* 2010). A Bánság történeti földrajza (1718-1918)

című könyv már terjedelmével is tiszteletet parancsol, 421 oldalas földrajzi munkák nem sűrűn jelennek meg hazánkban. Főleg nem úgy, hogy egyetlen szerző keze alól kerülnek ki. Abban a tudományos világban, amikor egy nyolctíz oldalas tanulmányt négy-öt szerző rak össze, különösen nagyra kell értékelni Kókai Sándor teljesítményét.

A könyvben egy évtized szisztematikus kutatásai kaptak helyet. Ezt jelzi, hogy a kötet megjelenéséig a Szerző mintegy félszáz közleményt publikált a Bánságról, s ezekre az előtanulmányokra támaszkodva állította össze a monográfiát. A hiánypótló alkotás megérdemelten aratott komoly szakmai sikert, ami a róla írt recenziókból és a független hivatkozások számából is kitűnik.

Felmerülhet persze a kérdés, hogy az Ünnepelet a Kárpát-medence jónéhány izgalmas térsége közül miért éppen a Bánságot választotta kutatási célpontnak. Erre a könyv bevezető fejezetében találunk is egyfajta magyarázatot: „A kutatás során szembesültem azzal a ténnyel, hogy kevés olyan tanulmány készült, amely a történelmi Magyarország egy-egy tájegységének vagy régiójának átfogó társadalmi és/vagy gazdasági elemzését, sajátosságát nyújtja, különösen szegény e tekintetben a Bánságról készült művek jegyzéke.” (Kókai S. 2010 p. 6).

Valóban nagy kihívás egy olyan térség vizsgálata, ami még nem „lerágott csont”. Az ilyen esetekben azonban ott van az a kockázat is, hogy korábban azért nem vizsgálták a területet, mert nem volt mit vizsgálni rajta, tudományos szempontból érdektelen volt. Itt azonban nem jött be a hibapont, s Kókai Sándor vizsgálatai nyomán a Bánság napjainkra már a Kárpát-medence leginkább megkutatott régiói közé tartozik.

Sejtésünk szerint azonban van egy személyes oka is a témaválasztásnak. A közigazgatási határok alapján lehatárolt Bánság Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyéket foglalta magába. Felületes megközelítéssel azt lehetne mondani, hogy Trianonnal a Bánság teljes területe odaveszett. Ez azonban tévedés, mert Torontál megye északi csücske, a Marosszög Magyarországhoz került. Ez mindössze 271 km², kilenc település Új-Szegeddel együtt (Kókai S. 2020). És ezek között ott van Kiszombor is, az Ünnepelet szülőföldje, így Kókai Sándor teljes joggal nevezhető „bánsági gyerekek”!

Ha valaki hosszú kutatás után megír egy vaskos monográfiát, akkor joggal lehet arra gondolni, hogy az illetőnek elege lett a témából, ezzel már nem akar többet foglalkozni. Kókai Sándor azonban a jelek szerint „beleszerelmesedett” a Bánságba, továbbra is rendszeresen publikál ilyen témájú tanulmányokat. Ezek azonban már más megközelítésben mutatják be a térséget, előtérbe került a kultúrföldrajzi szemlélet. És hogy mennyire nem unt bele a Bánságba, azt egyértelműen jelzi, hogy a monográfia megjelenése óta közel félszáz írást szentelt a térségnek. Ezekre jellemző a nagyon változatos tematika, foglalkozott

a Bánság vallási összetételével (*Kókai S. 2011*), a bánsági rizstermesztéssel (*Kókai S. 2019*), a bánsági magyar nyelvű oktatással (*Kókai S. 2012*), a Határőrvidékkel (*Kókai S. 2013a*), az etnicizmus és kulturalizmus kapcsolatrendszerével (*Kókai S. 2013b*), az etnikai-nyelvi törésvonalakkal (*Kókai S. 2018b*), a regionalizációs kísérlettel (*Kókai S. 2017a*), a trianoni békediktátum következményeivel (*Kókai S. 2020*) és még lehetne hosszan sorolni bánsági kutatási eredményeit.

Kókai Sándor tehát immáron két évtizede kutatja a Bánságot, s a jelek szerint esze ágában sincs abbahagyni ezt a kutatási irányt. És hogy ez a szakmai monotónia nem viseli meg az idegrendszerét, annak egyszerű a magyarázata: a Bánság mellett jónéhány más kutatási témával is foglalkozik. Ezek közül néhány, csak a történeti földrajz mezején maradván.

Több tanulmányt is szentelt a Kárpát-medence mezorégiói vizsgálatának. Ezek között vannak történelmi borvidékek (*Kókai S. 2017b*), vagy sajátos történeti pályát befutott tájak, mint például a Szörénység (*Kókai S. 2015*). Ezt a tanulmányát már azért is érdemes kiemelni, mert ez a táj Fodor Ferenc klasszikus munkája óta kitüntetett helyet foglal el geográfiánkban (*Fodor F. 1930*).

Kókai Sándor történeti földrajzi munkásságának fontos részét képezi a helytörténeti monográfiák megírásában való részvétel. Ezt már csak azért is érdemes megemlíteni, mert ezt a műfajt gyakran mostohagyerekként kezeli a „magas tudomány”. Ennek a háttérben persze az is meghúzódik, hogy ezek a monográfiák nem egy esetben sarlatánok kezére kerültek, akik szakmailag lezüllesztették a műfajt. Ezért fontos, hogy a helytörténeti monográfiákat is a szakterület legjobbjai írják, mint például Kókai Sándor (*Kókai S. 2016b*).

Nem szabad említés nélkül hagyni azokat a tanulmányait sem, amelyek az egész Kárpát-medencét, azaz a történelmi Magyarországot fogják át. Ezek leginkább a történeti településföldrajzhoz tartoznak és a városhálózatról adnak keresztmetszetet (*Kókai S. 2016a, 2018b*).

Ha az Ünnepekt csak annyit tett volna, hogy évtizedeken keresztül írja színvonalas történeti földrajzi munkáit, már akkor is megérdemelné a laudációt. De Kókai Sándort nem csak az egyéni ambíciók fűtötték, hanem tenni akart azért a közösségért is, amit a történeti földrajz hazai művelői alkotnak. Mestere, Frisnyák Sándor professzor úr mellé felzárkózva idővel egyre többet vállalt tudományterületünk szervezeti kereteinek létrehozása, illetve erősítése érdekében. Mint a hazai történeti földrajz újraterejtőjének famulusa rengeteget tett azért, hogy mi, történeti földrajzosok ne egymástól elszigetelve, egymás kutatásairól alig tudva végezzük munkánkat.

Ebből a szempontból nézve különösen fontos, hogy 2013-ban alapító szerkesztőként megindította a Történeti Földrajzi Közleményeket és azóta is gondoskodik folyamatos megjelentetéséről, ami nem egyszerű feladat. Ezzel

megteremtett nekünk egy olyan szakmai fórumot, ami nem csak publikációs lehetőség, hanem egy komoly összetartó ereje is szakmánknak.

A történeti földrajz intézményesülésében fontos szerepe van a Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság keretében működő Történeti Földrajzi Albizottságnak, ami szintén Kókai Sándor vezetésével működik, ugyancsak 2013 óta. Az Albizottság az elmúlt években több sikeres történeti földrajzi konferenciát szervezett, vagy részt vett a szervezésében. Ezt persze mindannyian tudjuk, mivel ott voltunk az előadók vagy a résztvevők között.

Amikor sok évtizeddel ezelőtt Frisnyák professzor úr Nyíregyházán elkezdte lerakni az általa megújított hazai történeti földrajz alapjait, nem sokan bíztak a sikerben. De az elszántság és a szakmai elhivatottság megteremtette gyümölcsét: ismét van korszerű és teljesítőképes történeti földrajzunk, középpontjában Nyíregyházával. Azt is tudjuk azonban, hogy egy kutatási irány csak akkor működőképes hosszútávon is, ha az egymást váltó generációk biztosítják a folyamatos működését. Így az Ünnepeltre nagy feladatok várnak még a jövőben is!

Már csak azért is, mert manapság megérni a 60. születésnapot már nem akkora attrakció, mint például a dualizmus korában, amikor a lakosság talán öt százaléka volt ebben a helyzetben, így az sem véletlen, hogy a korabeli statisztika „aggastyán” elnevezéssel illette a hatvan év felettieket. Az Ünnepelet aligha lehet aggastyánnak nevezni és a mai világban megalapozottan lehet azt mondani, hogy egy tudós ember 60. születésnapjáig csak az első félidőt játszotta le. Így amikor főhajtással és nagy elismeréssel adózunk eddigi teljesítménye előtt, felhívjuk figyelmét a második félidőre, amikor legalább olyan teljesítményt várunk el Tőle, mint amit eddig produkált!

Ez azonban aligha megy magától, ezért valamit illik kívánni is az Ünnepeletnek. A bor és a búza most nem aktuális, a békesség azonban valamelyest igen. A hetedik évtizedbe fordulva egyre fontosabb lesz viszont az egészség, így leginkább ezt érdemes kívánni. És persze töretlen alkotókedvet, ami eddig is jellemző volt rá.

IRODALOM

- FODOR F. (1930): A Szörénység tájrajza. Athenaeum, Budapest 219p.
- HAJDÚ Z. (2002): Czirbusz Géza, a magyar társadalomföldrajz „temetetlen” megalapítója. In: Abonyiné Palotás J.-Becsei J.-Kovács Cs. (szerk.): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged pp. 109-120.
- KÓKAI S. (1990): Kunszentmárton vonzáskörzetének vizsgálata. Acta Academiae Paedagogica Nyiregyháziensis, pp. 283-300.

- KÓKAI S. (1995): A nyíregyházi ún. KGST-piac nemzetközi vonzása. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2. pp. 238-252.
- KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza 181p.
- KÓKAI S. (2001): A Bánát településhierarchiai jellemzői és sajátosságai a XIX. század második felében. Természettudományi Közlemények (Nyíregyházi Főiskola) 1. 1. pp. 109-124.
- KÓKAI S. (2003): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig. In: FRISNYÁK S.-GÁL A. (szerk.): Szerencs és a Zempléni-hegység. Nyíregyháza, pp. 211-222.
- KÓKAI S. (2008a): Adalékok a Temesi-Bánság iparának fejlődéséhez. In: SZABÓ V. et al. (szerk.): IV. Magyar Földrajzi Konferencia, Debrecen pp. 417-425.
- KÓKAI, S. (2008b): The ethnic space of the Bánság in the beginning of the XXI. century. In: SÜLI-ZAKAR I. (szerk.): Neighbours and partners: on the two sides of the border. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen pp. 113-124.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza 421p.
- KÓKAI S. (2011): Adatok a Bánság vallási összetételéhez (1869). In: KÓKAI S. (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben: tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza pp. 289-300.
- KÓKAI S. (2012): Adalékok a bánsági magyar nyelvű elemi oktatás történetéhez (1718-2010). Közép-Európai Közlemények 5. 1. pp. 28-41.
- KÓKAI S. (2013a): A Bánsági-Határőrvidék társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XIX. században. In: FRISNYÁK S.-GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza pp. 209-238.
- KÓKAI S. (2013b): Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban. Közép-Európai Közlemények 6. 1-2. pp. 180-199.
- KÓKAI S. (2015): Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység. Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 25-39.
- KÓKAI S. (2016a): Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870). Történeti Földrajzi Közlemények 4. 3-4. pp. 54-74.
- KÓKAI S. (2016b): Szikszó népességföldrajza 1784/87-2011. In: FRISNYÁK S. (szerk.): Szikszó földrajza: kismonográfia. Nyíregyháza, pp. 123-146.
- KÓKAI S. (2017a): Az első modern regionalizációs kísérlet Magyarországon: a Temesi Bánság. Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3-4. pp. 137-156.
- KÓKAI S. (2017b): Adalékok a Szerémségi borvidék történeti földrajzához. Történeti Földrajzi Közlemények 5. 2. pp. 123-135.
- KÓKAI S. (2018a): Dr. Láng Róbert földrajztanári és szakmetodikai munkássága. Történeti Földrajzi Közlemények 6. 2. pp. 131-138.

- KÓKAI S. (2018b): Etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalak és az asszimiláció lehetséges szinterei a Bánságban. *Történeti Földrajzi Közlemények* 6. 2. pp. 69-94.
- KÓKAI S. (2018c): A történelmi Magyarország városai 1870-ben. In: HORVÁTH G. (szerk.): *A magyar földrajz szerencsi műhelye: Tanulmányok dr. Gál András kutató-tanár és gimnáziumi igazgató tiszteletére*. Szerencs, pp. 211-227.
- KÓKAI S. (2019): Adalékok a bánsági rizstermesztés történetéhez. *Történeti Földrajzi Közlemények* 7. 1-2. pp. 19-29.
- KÓKAI S. (2020): A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által. *Történeti Földrajzi Közlemények* 8. 1-2. pp. 103-118.
- NAGY M. M. (1998): A geográfus Don Quijote: Czirbusz Géza. A földrajz tanítása 6. 1-2. pp. 33-39.

**„...A LOKÁLIS SAJÁTOSSÁGOKON TÚLLÉPVE...”
KÓKAI SÁNDOR FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA A
TUDOMÁNYMETRIA TÜKRÉBEN**

SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY

**„Beyond Local Features”
(The work of Sándor Kókai in geography in terms of science
metrics)**

The present paper is to salute geographer SÁNDOR KÓKAI on his 60th birthday. This important birthday provides an opportunity for a mathematic and statistical evaluation of his work, research and his activities as a promoter of science. During the evaluation, one of the main goals was to discuss his reformative work and academic environment, along with his quantitatively assessable academic achievements, which make him a significant figure in Hungarian geography. The hypothesis of the paper is that the well-known work of KÓKAI in historical geography is closely tied to the entirety of the Hungarian geographical science. While his work fits well into the development of Hungarian historical geography, it also lays down new directions for development. KÓKAI's approach and the depth of his studies have preserved the best traditions and values of the discipline, while also promoting and serving the renewal of Hungarian historical geography. For the development and conscious shaping of the future of this special academic field, it is important to go beyond the study of local features. The work of KÓKAI is evaluated based on the history of science and with the methods of science metrics.

1. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZRÓL ÉS KÓKAI SÁNDORRÓL

A tudománymetria statisztikai módszereivel, grafikus ábrázolási metódusaival megrajzolt tudományos profil ugyan sok figyelemre méltó ismeretet nyújt KÓKAI SÁNDOR eddigi – ám reményeink szerint még koránt sem lezárt – életművéről, de éppen túlzottan egzakt szemléletmódja miatt nem nyújthat teljes képet arról. A tudománymetriai profil – a szakmai eljárások fejlettségének színvonala miatt – elsősorban arra alkalmas, hogy megmutassa az ábrázolt személy tudományos teljesítményének kvantálható jegyek alapján elért szintjét, s lehetőséget adjon besorolására a nemzetközi és a hazai tudományos hierarchiába. Vagyis a tudománymetria – metodikai korlátaiból eredően –

egyáltalán nem mindenható, és ma még távol áll attól, hogy az életmű statisztikailag leírhatatlan vonatkozásainak jelentőségére is rámutathasson. Különösen fontosnak érezzük ezt egy olyan magyar – elsősorban – történeti földrajzos esetében, akinek szakmai pályafutását alapjaiban determinálta és determinálja történeti geográfiánk egészen sajátos tudomány- és szellemtörténete, a benne mint társadalmi struktúrában és diszciplínában uralkodó állapotok. A tudománymetria eszközeivel felépített szerzői profil csak az arckép körvonalait adja, a tudós egyedi emberi vonásait egyéb körülményeknek az összességéből kapjuk meg. Ezek alapján KÓKAI SÁNDOR szakmai pályafutása egyetlen vonalhoz mérten írható le, s ez a tényező maga a magyar történeti földrajz fejlődéstörténete. Hiszen KÓKAI SÁNDOR pályafutása – 1985-ben végzett a szegedi József Attila Tudományegyetemen földrajz-történelem szakosként (Tóth J. – Trócsányi A. 2001) – éppen azokban az években kezdődött, amikor elsősorban FRISNYÁK SÁNDOR, a későbbi mester és munkatárs, mára atyai jó barát vezetésével bontogatta szárnyait az újjáéledő magyar történeti földrajz. Nem szeretnénk megismételni ezzel kapcsolatban a DÖVÉNYI ZOLTÁN professzor köszöntésére készített tudománymetriai profilhoz írottakat (Sipos A. M. – Nagy M. M. 2018), de e folyamat két markáns tényére feltétlenül rá kell mutatnunk. Egyfelől arra, hogy a laudált pályakezdsének éveiben jelent meg FRISNYÁK SÁNDOR (1983) tollából a történeti földrajz mint a geográfia tudományága legalapvetőbb elméleti kategóriáit tisztázó írása, amelyet – jóllehet e tézisünk még részletekbe menő bizonyítást igényel – tudományterületünk historiográfiájában mérföldkönek kell tartanunk. A múlt század hetvenes éveinek végén a történeti földrajzi elem fokozatosan hódított teret a magyar geográfiában. PÉCSI MÁRTON, az akkori magyar földrajztudomány intézményrendszerének vezetője (Kókai S. 2003) egyik, a táj kutatás módszertanával foglalkozó dolgozatában (1979) már megemlíttette, hogy a „...teljes földrajzi környezet ui. [sic!], amely a társadalom létének és fejlődésének nélkülözhetetlen alapja, a természeti és társadalmi folyamatok kölcsönhatása eredményeként alakult ki. A környezet ilyen értelmű kutatása és sajátosságainak értelmezése a tudományban és a közművelődésben egyaránt napjaink egyik központi feladatává válik...” (Pécsi M. 1979. p. 18.) A PÉCSI MÁRTONnál még mintegy közvetetten megjelenő historiai elem a táj- és környezetkutatásban ezzel egy időben sokkal határozottabban kapott hangot a magyar geográfusi szakma másik jeles képviselőjénél és a későbbi intézményesülő történeti földrajzunk egyik mentoránál, MAROSI SÁNDORNál. A táj kutatás elméleti kérdéseit taglaló tanulmányában kiállt „...az emberiség története során lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatok vizsgálata...” mellett (Marosi S. 1981. p. 60.) Itt jóval túllépett PÉCSI óvatoskodó megközelítésén. Közben a történeti vonatkozások meghonosítására egyéb kérdéskörök esetében, főleg a helytörténeti kutatásoknál történtek próbálkozások (Dövényi Z. 1977;

Sipos A. M. – Nagy M. M. (2018). FRISNYÁK SÁNDORnak a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján megjelent szaktanulmányai – Rakamaz, Tokaj, Szabolcs-Szatmár, Rátka, Rétköz, az Ecsedi-láp témakörében – még a lokális kérdéskörökre fókuszáltak; talán ezért is jelenhettek meg. A magyar történeti földrajz tehát fokozatosan öltött alakot, és 1983-ban – részben a történettudomány hatására is – hirtelen határozott formát nyert (*Frisnyák S.* 1983). Ezek azok az évek, amikor KÓKAI SÁNDOR egyetemi tanulmányait végzi, s amikor 1985-ben – először a közoktatásban dolgozó tanárként – megkezdí pályáját, akkor a történeti geográfiánk – még ha a kultúrpolitika által nem is kedvelten és támogatottan – valamit visszanyert létjogosultságából. Az ajtó kinyílt, ám szélesre tárása és a módszeres kutatómunka, maga a tudományterület művelése szakemberekre várt. Egy történeti földrajzos életpálya felépítéséhez szerencsésen együtt álltak a csillagok; a nagy lehetőség a rendszerváltással jött el. A lehetőség és a szakmai kötelezettség egyszerre jelentkezett, és ma, több mint három évtizeddel később, elmondhatjuk, KÓKAI SÁNDORra is várt. Akkoriban a magyar történeti földrajz előtt négy fundamentális feladat állt. Egyrészt újjá kellett szerveznie és felépítenie saját magát. Másrészt meg kellett teremtenie az intézményi és személyi feltételeket, beleértve a korábbi évtizedekből örökölt előítéletekkel való leszámolást is. Harmadrészt módszeres kutatómunkába kellett kezdeni, s azt folytatni is egy olyan tudományos környezetben, amely a rendszerváltás éveiben saját egzisztenciális gondjaival volt elfoglalva. Végül, de nem utolsósorban le kellett dolgoznia azt a hátrányt, amelyet – az egyetemes tudománytörténeti tendenciákhoz képest – kései megszületése, valamint az 1945 és 1989 közötti közel fél évszázad kényszerű szilenciuma eredményezett. Ma már biztosan elmondhatjuk, hogy az újjászületés időszakának feladatai – méretükből és jelentőségükből eredően – teljes egészükben és rövid távon megvalósíthatatlanok voltak, s az az állapot, amelyben történeti földrajzunk ma található, a magyar tudomány történetében szinte teljesen egyedülálló. Az elvégzett munka mérlegét e folyamat főszereplőjeként FRISNYÁK SÁNDOR és KÓKAI SÁNDOR (2015) vonták meg, amikor rámutattak a tartalmi és módszertani változásokra is. Sikertörténetről számolhatunk be. Ám a társadalomban és a tudományos életben uralkodó viszonyok nem tették lehetővé az elmúlt három évtizedben a magyar történeti földrajz maradéktalan kiteljesedését. A tudományos elméleti, módszertani és szellemi történeti viták elmaradása, az ilyen kérdések csak szórványos megjelenése (*Frisnyák S.* 1983; *Győri R.* 2004; *Berényi I.* 2004) arra utal, hogy bőven van még tennivaló és KÓKAI SÁNDOR történeti földrajzi munkássága egy sem szervezetében, sem intézményrendszerében, sem szellemiségében nem megállapodott szakterületen vált példaértékűvé.

KÓKAI SÁNDOR eddigi földrajzi munkássága számszaki, tudománymetriai megítélése abban az esetben lehet teljes, ha figyelembe vesszük mind geográfiai alkotásainak tematikáját, mind keletkezésük néhány egyéb tudománytörténeti körülményét is. A laudált – jóllehet legfőképpen történeti földrajzunk meghatározó személyiségeként és a Bánság kutatójaként ismert – egyéb szakmai kérdésekkel is foglalkozik. Miként majd látjuk nem idegen tőle a településföldrajz és a tudománytörténet sem. Miután azonban tudományos érdeklődésének középpontjában a Bánság történeti földrajza áll, sőt eddigi legjelentősebb műve (*Kókai S.* 2010) is ebben a témában született, így értékelését is a történeti geográfia szempontjából kell elvégeznünk. Amit a fentiekben leírtunk KÓKAI SÁNDOR pályakezdésének viszonyairól a magyar történeti földrajzban, azt érdemes néhány a témánkba vágó megállapítással folytatni, mert bármilyen sikeres volt is tudományterületünk elmúlt időszaka, mégsem biztosíthatott teljesen zavarmentes feltételeket a kutatómunkához. S itt most az olyan mindennapi – az elmélyült tudományos tevékenységet visszafogó – feladatokról, mint a Nyíregyházi Főiskolán, majd Nyíregyházi Egyetemen folytatott oktatói – mára a kizsigerelésig megerőltető – munkáról nem szólnunk. Két körülményt szükséges megemlítenünk; egyfelől az egyetemes, másfelől a magyar történeti földrajz néhány mai jellemzőjét.

Az egyetemes történeti földrajz, amely hazánkba részben francia és angol, részben és legfőképpen német közvetítéssel érkezett meg, az elmúlt bő évszázadban olyan teljesítményekkel büszkélkedhet, amelyek – még ha ez nem is tudatos – szinte nyomasztó hatásúak Magyarországon. A huszadik században hazánkban e téren felhalmozott lemaradás érzékelhető a külföldi iskolák és irányzatok sokaságához, a jelentős életművek minőségéhez, az elméleti kérdések feldolgozottságához, a fontos szintézisek és monográfiák létehez képest. Mondhatnánk úgy is, a tudományterület fejlettségét mutató attribútumokhoz viszonyítva. Az elméleti kérdések feldolgozásában az egyetemes történeti földrajz terén élen járó német geográfiában már három és fél évtizeddel ezelőtt megszületett saját szakterületük tudománytörténeti feldolgozása, majd mintegy évtizeddel később a történeti agrár földrajz elméleti összefoglalója, a közelmúltban pedig az egész tudományág elméleti kérdéseinek kézikönyve (*Fehn, K.* 1987; *Becker, H.* 1998; *Schenk, W.* 2011).

A magyar történeti geográfia berkeiben legismertebb külföldi művek – akár megtörtént a fordításuk, akár nem – egyben kijelölik az egyetemes történeti földrajz fő irányvonalait. A mai történeti földrajz – szorosan kapcsolódva a földrajztudomány általános elméleti, valamint episztemológiai fejlettségéhez – témájában sokrétű, és a múlt teljes földrajzi képének megrajzolására törekszik, jóllehet a táj kutatás irányzata ezen belül elsőbbséget élvez (*Schenk, W.* 2011; *Egner, H.* 2010). A témák sokfélesége – elsősorban a POUNDS- (1997) és a BUTLIN-DODGSHON (2006)-féle összefoglaló alkotások esetében –, főleg a

tetszőlegesen választott témák arra utalnak, hogy az egyetemes történeti földrajzra korunkban sem jellemző az egységes rendezőelv. Pusztán a térbeliség változása, valamint az ehhez társított tájhasználat és környezettörténet egy időben történő figyelembevételéről beszélhetünk. Számunkra ezt bizonyítják a közelmúlt egyik tudományos konferenciájának témakörei is, amelyek kötetbe rendezett címe – *Zwischen Geschichte und Geographie, zwischen Raum und Zeit* – arra utal, hogy a mai történeti földrajz alapkérdéseinek terén egyetlen tudományos tételben uralkodik konszenzus: a történeti földrajz a história és a geográfia közösen művelendő részdiszciplínája (STEINKRÜGER, J. E. – SCHENK, W. 2015). Az egységes rendezőelv hiánya akár természetes kortünet is lehet a múlt teljes földrajzi viszonyrendszerének feltárása esetében. Hiszen amiként egyre gyarapodik tárgyi tudásunk a múlt geográfiai környezetéről, annál több olyan társadalmi jelenséget ismerünk, amelyek térbeliségét képesek lehetünk leírni. S miután a jelen geográfiája néhány évtized múlva a múlt földrajzává válik, főleg az utolsó két évszázad vonatkozásában fennáll annak veszélye, hogy a történeti földrajz parttalanná válik. E probléma megfogalmazására, felmérésére és megelőzésére célszerű lenne a hazai történeti földrajzban is elkezdni egy hosszadalmasnak ígérkező tudományelméleti vitát.

A politikai és történelmi terek leírásában a história tudománya lehet segítségünkre. A történész FERNAND BRAUDEL (2003-2004, 1996) Földközi-tengerről és Franciaországról szóló nagy ívű szintézisei bizonyítják, hogy kellő módszertani és elméleti felkészültséggel, valamint nyitottsággal az egyéb tudományok felé – az egységes korpépre törekedve – lehetséges komplex, mind a kereszt-, mind a hosszsmetszeti történeti földrajzi ábrázolás. BRAUDEL azonban a történészi szakma igényei felől és szemléletmódjával közelített a tárgyalt kérdésekhez, ami a geográfiában kevésnek bizonyulhat. A természeti és a földrajzi viszonyok, valamint a társadalmi politikai terek fejlődése közötti kapcsolatrendszer bemutatása részletesebb taglalást igényel. Mintegy évszázaddal ezelőtt KONRAD KRETSCHMER (1904) és HUGO HASSINGER (1931) történeti földrajzai között éppen az volt a különbség, hogy míg az előbbi a politikai terek térbeli változásaira és birtokviszonyaira, addig az utóbbi éppen az általános természetföldrajzi feltételrendszer, valamint a birodalmi terek fejlődésének szimbiózisára helyezte a hangsúlyt (NAGY M. M. 2018, 2019). Ezzel egy időben a RATZELI politikai földrajz alapján születtek olyan neves alkotások is (FAIRGRIEVE, J. 1925; POUNDS, N. J. 1950), amelyek ugyan nem kerültek el a természetföldrajzi alapok tárgyalását, de a nagyhatalmóság – mint térbeli jelenség – állapotaira és változásaira fókuszáltak. Így olyan szintézisek készültek, amelyek pusztán egyetlen társadalmi-politikai geofaktor hosszsmetszeti szintézisét nyújtották, de egyáltalán nem adtak teljes átfogó képet az emberi fejlődés geográfiájáról. Módszertani szempontból azonban mégis értékes munkáknak tekintendők, mert egyes olyan történeti régiók, mint a

KÓKAI SÁNDOR által évtizedek óta kutatott Bánság, múltbéli geográfiája nem dolgozható fel a nagyobb államterek változásai nélkül.

A magyar történeti földrajznak a külföldinél jóval kisebb terjedelmű szakirodalma hasonló sokszínűséget mutat, bár a monografikus feldolgozások terén – főleg az ágazati szinten – bizonyos lemaradás érzékelhető. S az utóbbi a nagy összefoglalók esetében különösen szembeűnő. CHOLNOKY JENŐ (1935) tudományos népszerűsítő jellegű munkájának középpontjában a történelmi vármegyék területi változásai álltak, és ezekhez kapcsolódott néhány fontos kérdést taglaló fejezet. FRISNYÁK SÁNDOR (1990) szintén összefoglaló kötete főiskolai tankönyvnek készült: tartalma és tagolása elsősorban az általános iskolai tanárképzés céljainak megfelelő. Egyik sajátossága, hogy a társadalom térszerveződésére összpontosít és a politikai földrajzi változásoknak kevesebb figyelmet szentel. Az általános összefoglaló alkotások sorában sajátos helyet foglal el a BELUSZKY PÁL szerkesztésében megjelent – az Osztrák-Magyar Monarchiába tagozódott – Magyarország történeti földrajza (2005-2008) című kiadvány. A mű által nyújtott keresztmetszeti kép kellően részletes, a természetföldrajzi viszonyok ismeretére is kitér: intakt egészet alkot.

A belső állami térszervezés és a magyar államtér módosulásának témájában egy történelmi szakmunkát (KRISTÓ GY. 2003), valamint HAJDÚ ZOLTÁN (2019) történeti államföldrajzát említjük meg. Mindkettőt a későbbi kutatások kiindulópontjának tartjuk. A feldolgozott témák vonatkozásában a külföldi környezettörténet – történeti ökológia – hazai térhódítását szükséges megemlítenünk. A mintegy három évtizeddel ezelőtt Magyarországra is bekerült történeti földrajzi irányzat az ezredfordulón már jelentős alkotásokkal jelentkezett (*R. Várkonyi Á.* 2000; *Rác L.* 2008). Ma még korai lenne egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy az éghajlattörténet és a történeti ökológia a magyar történeti földrajzban is ugyanolyan hangsúlyos lesz-e, mint Nyugaton. Tudománytörténeti lemaradásunk túl nagy, túl sok feladatot kell egy időben elvégeznünk ahhoz, hogy ilyen jellegű tendenciákat kimutathassunk. Annyi látható, hogy például BLAZOVICH LÁSZLÓ (1985) településtörténeti műve, immár négy évtizeddel ezelőtt a természeti környezet és a faluhálózat teljes szimbiózisát mutatta be egyetlen régióra vonatkozóan. Ilyen szakmunkaként már felfedezhetőek lapjain a későbbi történeti ökológia egyes vonásai.

A regionális vonatkozású tájkép megalkotása történeti földrajzunkban közel száz évre tekint vissza. A modern kezdeteket FODOR FERENCnek a Jászságról és a Szörénységéről írott – módszertani szempontból mintaszerű – tájrajzai jelentik (1930, 1942). Hasonló vállalkozásnak készült BELUSZKY PÁLnak a Nagyalföldről írott történeti földrajzi kötete, e makrorégióink fejlődési problémáit is bemutató szintézise. A KÓKAI SÁNDOR eddigi életművének leglényegesebb kutatásai a vizsgált terület – a Bánság –, valamint a módszertan

tekintetében ehhez az utóbbi feladatkörhöz kapcsolódnak. A Bánságról szóló kutatási eredmények monografikus szintűösszegzése 2010-ben önálló kötetben jelent meg, amelynek szakmai értékelése és elhelyezése történeti földrajzunk fejlődéstörténetében a *Közép-Európai Közlemények* lapjain kapott helyet (Nagy M. M. 2010). Az akkor megfogalmazott szakmai vélemény és KÓKAI SÁNDOR azóta is folytatott kutatásainak értékelését – a tételes számbavétel mellőzésével – oly módon oldhatjuk meg, ha visszanyúlunk FODOR FERENC (2006) tudománytörténetéhez. Ebben a közvetlenül 1945 után keletkezett feldolgozásban a magyar történeti geográfia végső summázataként az áll: sokirányú és sokágú tudománytörténetről van szó, amelynek „...minden téren van már valamelyes teljesítménye. Mindez azonban még édeskevés ahhoz, hogy összefüggő és teljes földrajzi értékű történeti tájrajzot lehetne festeni hazánk bármely területéről. Sem egy táj, sem egy korszak nincsen még részleteiben annyira áttanulmányozva, hogy az ehhez szükséges anyag már rendelkezésre állhatna...” (Fodor, F. 2006. p. 359.) A *Bánság történeti földrajza (1718-1918)* című kötet, történeti földrajzunk elmúlt három évtizedének egyik legjelentősebb alkotása, a FODOR által joggal hiányolt részkutatások felszámolására tett nagy lépés. Egyben – szakmai, tudományos elvárásaink és reményeink szerint – a későbbi teljes tájrajzot megalapozó mű, amely a jelenlegi teljességében is úttörő vállalkozás. Ezt a jellegét – adatgazdagsága, a szerző imponáló tárgyi ismeretei mellett – az az alkotói törekvés adja, hogy e tájsoportot és történelmi régiót nem pusztán a hasonló feldolgozásokat kísérő regionális szempontrendszer alapján vizsgálja. A régiókat feldolgozó történeti földrajz – és ebbe bele kell értenünk az egyetemes történeti geográfiát is – állandó buktatója, szinte megoldhatatlan metodikai problémája, hogy miként lehet, egyáltalán kötelező-e megmaradni a lokális vagy a regionális szinten. Természetesen egyik változat sem haszontalan, de egy történeti régió esetében feltétlenül szükséges lehet a regionális szint fölé is emelkedni, és az egész államtér – esetünkben a nemzetsors – felől is rá- és áttekintést nyújtani. Ezért tartjuk üdvözlendőnek, amikor Bánság-kötet módszertani kérdéseket is taglaló bevezető szövegrészében a „lokális sajátosságokon túllépve” (Kókai S. 2010. p. 11.) arról tájékoztat a laudált: „...minden lehetőséget megragadtam a bánsági specifikumok kiemelésére, általában országos összehasonlításokat alkalmazva...” (Kókai S. 2010. p. 11.) Ez az összehasonlító törekvés mint tudományos célkitűzés túlmutat a Bánság témakörén, s a jövőben a hazai összehasonlító történeti földrajz létrejöttének folyamatát feltételezi.

KÓKAI SÁNDOR földrajzi munkássága nem merült és nem merül ki a Bánság kutatásában. Áttekintve életművét kiemelendően tartjuk tudományszervezői tevékenységét, amit a nagyszámú szakmai ülés, konferencia- és Festschrift-kötet létrehozásában vállalt szerepe is bizonyít. E téren kulcsfontosságú lépés volt az MTA Történeti Földrajzi Albizottságának

megalapítása 2014-ben (Kókai S. 2016), valamint az ehhez kötődő periodika, a Történeti Földrajzi Közlemények már 2013-ban történő életre keltése. KÓKAI SÁNDOR mindkét esetben főszerepet játszott és maradandó érdemeket szerzett történeti geográfiánk intézményi kereteinek kialakításában.

Az eddigi pályamű sokrétűségét bizonyítja – jóllehet szinte minden alkotás felüszhető a történeti és a geográfiai szemlélet vezérfonalára –, hogy jól megfér egymás mellett például a lokális geográfiai kérdések, egyes történeti politikai földrajzi események és a tudománytörténeti témák vizsgálata. A teljesség igénye nélkül csupán az utóbbi köréből kiemelendők tartjuk a magyar történeti földrajz negyedszázados fejlődéstörténetének értékelését, FRISNYÁK SÁNDOR eddigi életművének összegzését, PÉCSI MÁRTON tudományos életrajzi feldolgozását, a nyíregyházi geográfusi iskola történetének elkészítését (Frisnyák S. – Kókai S. 2015; Kókai S. 2020, 2019, 2003). Az utóbbi években pedig az első világháborús és a trianoni évforduló nyújtott kiváló alkalmat szerzőnk számára az egyes politikai földrajzi vonatkozású témák kidolgozásához (Kókai S. 2018, 2020).

KÓKAI SÁNDOR földrajztudományi kutatómunkáját az alföldi települések, vonzásközpontok hierarchiai szintjének témájával kezdte (Kókai S. 1997, 1999). A vizsgálatokban már akkor jelentős elem volt a történetiség, de ez a témakör, majd a későbbi Bánság-kutatások sem mellőzhettek bizonyos lokális kereteket. A regionális szint már említett meghaladása és az összehasonlító szemléletmód meghonosítására való törekvés nem zárja ki egyes helyi jelenségek vizsgálatát. A normális – mondhatnánk egészségesen kiegyensúlyozott – geográfusi gondolkodásmóddhoz mindig hozzátartozik a lakóhelyhez fűződő lokálpatriotizmus. Ennek kifejeződései lehetnek a Nyíregyháza és Észak-kelet-Magyarország térségének kérdéskörében írott, a mai viszonyokat tárgyaló földrajzi dolgozatok. Jóllehet ezek súlya, mértéke – látszólag – jóval csekélyebb, mint a Bánság-műveké, de KÓKAI SÁNDOR geográfusi működése ezekkel együtt teljes. Komplexitását a lokalitás, a regionalitás és a globalitás együttese és szinergiája biztosítja.

2. KÓKAI SÁNDOR SZERZŐI PROFILJA PUBLIKÁCIÓI ÉS HIVATKOZÁSAI TŰKRÉBEN

2. 1. A szerzői profilról általánosságban

A napjainkban oly népszerű, divatos és hasznos szerzői profilok megjelenése, továbbá a szerzők tudománymetriai teljesítményének mérésében meghatározó szerepet játszó módszereknek, eljárásoknak centrumába kerülése rövid múltra tekint vissza. Mind az évtizedekkel korábban már meglévő, funkcionáló szakirodalmi adatbázisokban, mind pedig az internet elterjedésének köszönhetően létrejövő szerzői profilokat középpontba állító közösségi

alkalmazásokban az ezredforduló évei váltak meghatározóvá. Jóllehet a hagyományosnak tekinthető szakirodalmi adatbázisokban, mint például a Web of Science, a Medline, a Scopus mindig is jelen voltak a szerzőkre vonatkozó adatok összegyűjtésének lehetőségei, ám azok elsősorban nem a személyekre, hanem a szakirodalom számbavételére, reprezentálására fókuszáltak. A kutatói teljesítmények személyre szabott, részletező feltárásának és e téren a szerzőkre orientáló szemléletmód középpontba kerülésének okait a tudomány és a tudományos publikációk nemzetközi szintű minősítettségének, versenyének, továbbá a tudományos teljesítmények eredményei kvantálhatóvá tételének követelményei kényszerítették ki. Ehhez hasonló indokok és folyamatok determinálták azt is, hogy a kutatóhelyek és az intézmények adatai szintén a szolgáltatások homlokterébe kerültek. A kutató intézmények, az egyetemek nemzetközi versenyének és minősítésének módszereiben fontos tényezőként jelent meg a szervezethez kötődő publikációs és hivatkozási teljesítmények mérhetősége és reprezentálhatósága. Az új, mind a szerzőkre, mind az intézményekre vonatkozóan komplex tartalmú szolgáltatások előtérbe kerülése nem a szakirodalmi tájékozódás, információszolgáltatás háttérbe szorulását, hanem a háromféle szempont párhuzamos érvényesülését jelentette. A szakirodalom feldolgozása és terjesztése, hozzáférhetővé tétele mellett a szerzői és az intézményi profilok folyamatos karbantartása, finomítása, árnyalása mára a világ tudományos publikációs és citációs információforgalmának döntő részét jelentő és több évtizedes múltra visszatekintő szakirodalmi bázisok szolgáltatásainak meghatározó elemévé vált.

A hagyományos szakirodalmi adatbázisok portfóliójának szerzőkre összpontosító szolgáltatásain túl – az ezredfordulót követően – az információs és a kommunikációs technológia fejlődésének és széleskörű alkalmazásának köszönhetően – számos olyan kezdeményezés jelent meg, amely a szerzők személyét, tudományos tevékenységét állítja a középpontba. Az interneten működő közösségi hálózati platformok használatával mind színesebben és a valósághoz mindinkább közelebb állóan lehet a tudományos kutatásban résztvevők eredményeit rögzíteni, bemutatni és elérhetővé tenni. A tudósok, kutatók „Facebook”-jaként funkcionáló közösségi platformok a hagyományos publikációs tevékenységek, valamint a közleményekre való hivatkozások, továbbá egyéb, a hagyományos tudományometriai eszközök mérési rendszereiből általában kimaradó tudományos tevékenységek rögzítésének, nyilvánosságra hozatalának, megosztásának, népszerűsítésének, interaktív szakmai diskurzusok kezdeményezésének és lefolytatásának virtuális terei, amelyek alkalmasak alternatív metrikák használatára is (*Sipos A. M. – Nagy M. M. – Bikádi K. 2018 ; Hajnal Ward J. – Bejarano, W. – Dudás A. 2014*). A közöttük feszülő versenyben sok kezdeményezés elhalt, míg mások a világ tudós közösségét integráló óriási szervezetekké nőtték ki magukat. A legismertebbek, mint

például az Academia.edu; a ResearchGate, a Mendeley, Google Scholar ma is erős konkurenciái egymásnak, közösségi használók száma dinamikusan emelkedik. A legújabb, önbevalláson alapuló adatok szerint a 2008 óta működő Academia.edu 153.499.052 kutató közösségi platformja. Az elsősorban Európára és az észak-amerikai kontinensre összpontosító, szintén 2008 óta működő, tudósok, kutatók közösségi hálózata, a ResearchGate több, mint 20 millió felhasználóról tudósít. A hagyományos böngészők rutinjait és a szerzők által is építhető profilszerkesztést ötvözi a 2004-ben induló, és mára már legismertebb szerzői profiloldal, a Google Scholar. A Google tudományos keresője a regisztrált felhasználók számára automatikusan kikeresi a neten azokat a közleményeket, amelyeket a kutató – ha meggyőződött róla, hogy a Scholar valóban az ő közleményeit találta meg – hozzárendelhet a szerzői profiljához, és manuálisan is feltölthet közleményeket. A Google Scholar idéző közleményeket is keres a publikációkhoz, és hivatkozás alapú tudományometriai mutatókat is kalkulál. Nem kifejezetten szerző profilok, hanem a webes hivatkozások kezelésének szándékával szintén 2008-ban hozták létre a Mendeley szoftvert, amelyet 2013 elején az Elsevier megvásárolt. Ezt követően dinamikus fejlesztések következtek a szoftver szolgáltatási rendszerében. Számos egyéb szolgáltatás mellett figyeli a kutatók munkájának sajtóvisszhangját, munkalehetőséget ajánl a kutatók számára, a közleményekben pedig két új terméket vezettek be, a Mendeley Reference Managert és a Mendeley Cite-t, kapcsolatot épít a Scopus szerzői profiljával. Még ha vannak is fenntartásaink az önbevalláson alapuló használói számokkal kapcsolatban, az kétségtelen, hogy a szerzői profilokra orientált rendszerek rövid idő alatt igen nagy népszerűséget értek el. Napjainkra megkerülhetetlen publikációs, citációs valamint metaadat- és dokumentum-közvetítő információs forrásokká váltak. Ennek a folyamatnak nem csupán az az oka, hogy könnyen használható, döntően térítésmentes és valóban hasznos eszközrendszer biztosít a kutatók számára, hanem az is, hogy az ezeken a közösségi oldalakon megosztott publikációk eredményesen kereshetők a különböző böngészők segítségével, és ez dinamizáló hatással van a közlemények ismertségére, elérhetőségére, letölthetőségére, áttételesen pedig a hivatkozások számának növekedésére. Egy a PLOS ONE-ban megjelent tanulmány szerint az Academia.edu-ba feltöltött publikációk öt év alatt 69 százalékos citációs növekedést értek el. (Niyazov Y. et al. 2016) A szerzői profilokat tartalmazó oldalakra a szerzőknek maguknak kell regisztrálni, és – bár ez egyre több oldal esetében automatikusan megoldható – feltölteni az oldalra a közleményeiket.

A világhálón elérhető szerzői profilok tartalmának vannak állandó és változó elemei, és vannak olyan, egy adott szerzőre vonatkozó tudományos produktum-jellemzők is, amelyek – a megfelelő részletezés hiánya miatt – nem jelennek meg ezeken az oldalakon. Az állandó elemek közé általában a szerzői

tudományos tevékenység olyan alapvető tételei, mint például a biográfiai adatok, a munkahelyi adatok, a közlemények, továbbá az azokra való hivatkozások mennyiségi és részletező adatai tartoznak. Az egyes szerzői profil-szolgáltatások ezeken kívül tartalmazhatják még a szerző szakmai, tudományos kapcsolatrendszerét, a társszerzőket, a követők adatait, a publikációk teljes szövegű hozzáférését, közlemények olvasottságának számait, szabad hozzáférés, repozitóriumos elérés esetén az URL-címet, a szerzőkhöz tartozó kutatási projekteket és még számos más, hasznos információt. Mindezeket túl a professzionális szerzői profil-oldalak alkalmasak arra is, hogy szakmai szempontból továbbgondoljuk a szerzők tudományos teljesítményének bemutatását és értékelését, elvégezhesük munkásságuk további, részletezőbb analízisét. Ezzel olyan adatokat gyűjthetünk össze és elemezhetünk, amelyek jóval finomabban és valóságához közelebb állóan mutatják be az alkotók tudományos publikációs teljesítményét, továbbá azok hatásait. A magyar szerzők alapvető publikációs és citációs adatainak közhiteles feltárását, nyilvántartását és az adatok szolgáltatását a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) 2009 óta látja el; a közlemények és a hivatkozások általánosságban 2007 óta található meg a szerzőkre orientált nyilvántartásban, de a retrospektív felvitel eredményeként nagyrészt felderíthetők a korábbi publikációk és hivatkozások is. Az MTMT az adatok rögzítésében és nyilvántartásában összességében professzionális képet mutat, a lekérdezések részletezése, opcionális összekapcsolása, variálhatósága, a szemléletesség kimunkálása azonban még hagy maga után kívánnivalókat, ezért a szerzői profilok részletezésére az automatizmusok révén még csupán korlátozottan alkalmas. Az adatok mélyebbre rétegekbe ható és részletezőbb bányászatához gyakran kell manuális módszerekhez folyamodni.

2.2. A szerzői profil készítésének módszertani kérdései

KÓKAI SÁNDOR publikációit, citációit a Magyar Tudományos Művek Tárában rögzített adatok alapján dolgoztuk fel. Ezeknek az alapadatoknak kiegészítéseként használtuk a két legnagyobb, földrajzi gyűjtőkörét tekintve egyetemes jellegű nemzetközi adatbázist: a Web of Science és a Scopus szakirodalmi és hivatkozási adatbázisokat. Mindhárom adatbázisnak megvannak a lehetőségei és korlátjai, a háromféle forrás együttese valamelyest csökkenti a korlátozó hatásokat. Mint arról fentebb már írtunk, egy szerző életében fontos, a tudományos teljesítményt pontosan és részletezőn reprezentáló adatok többségét automatikusan lehetett az adatbázisokból kiszűrni, de munkánk során voltak olyan szempontok is, amelyekre írásunk elkészültéhez feltétlenül szükségünk volt, ám csak manuálisan lehetett összegyűjteni. A kétféle gyűjtési módszer kombinálásával megoldhatóvá vált szerzőnk munkásságának, hatásának részletezőbb és árnyaltabb bemutatása.

KÓKAI SÁNDOR tudományos munkásságát egészében, tudományszervezői tevékenységét pedig részben bemutató szerzői profil az 1990 és 2020 közötti időciklus, összesen 31 év publikációit és citációit dolgozza fel. Jóllehet a tudományos közlemények idővonal mentén történő ábrázolásában – amint azt majd látjuk – az életút elején van három év (1991-1992-1993), amikor a laudálnak nem jelentek meg közleményei, ám ennek ellenére – meglátásunk szerint – ez is fontos részét képezi az eddigi tudományos életútnak. Ezért semmiképpen sem tartottuk indokoltnak a három esztendő a figyelmen kívül hagyását.

A tudomány- és bibliometriai elemzés első részében a KÓKAI SÁNDORhoz kötődő publikációk adatait tárjuk fel, és azok alapján áttekintő elemzést végzünk a következő szempontok szerint: idővonal mentén, benne a tudományos életmű eddigi legfontosabb stációival; műfaji megoszlás szerint; a szerző munkáinak publicitást adó folyóiratok rangsorolt bemutatása. Ebben a részben külön kitérünk a szerző tudományos életútját kiemelkedően meghatározó kiadvány-szerkesztői tevékenységre.

A közlemények adatainál és elemzésénél általánosságban követtük a hazai gyakorlatot mutató MTMT-s besorolásokat, ez alól kivételt képeztek az évkönyv-jellegű kiadványok; azokat mi a periodikák közé soroltuk. A második részben kutatónk közleményei hatásának elemzésével foglalkozunk. Ennek számszerű adatait a munkáira történő hivatkozásokból állítottuk össze. A citációkat reprezentáló részben két esetben is eltértünk az MTMT elveitől. A hivatkozások közé bekerültek a meglehetősen nagy mennyiséget kitevő önhivatkozások is, nem csupán azért, mert magunk úgy gondoljuk, hogy a mögöttük lévő publikációk fontos részét képezik egy szerző tudományos életútjának, hanem azért is, mert ezek a művek egyszersmind a nagyobb terjedelmű közlemények, monografikus feldolgozások fontos előtanulmányait is jelentik. Ám annak érdekében, hogy ezt a halmazt el tudjuk különíteni, azokat KÓKAI SÁNDOR neve alatt tüntettük fel. A másik lényeges eltérést az adja, hogy – a szerzőnk életében fontos szerepet játszó, valamint a tudományos közélet szervezésében kiemelkedőnek minősülő – kiadványszerkesztői tevékenységét itt is reprezentáltuk. Vagyis nem csupán az általa írt munkákra történő hivatkozásokat vettük számba, hanem az általa szerkesztett kötetekre történő hivatkozásokat is. Tettük ezt legjobb meggyőződésünk szerint azért, mert egy kiadvány megszerkesztését, tartalmának felelősségét, arculatának egységességét és még sorolhatnánk, komoly szellemi, tudományos teljesítménynek tartjuk. A hivatkozások értékelése során beszámítottuk a doktori disszertációk citációit is, mert részünkről teljesen indokolatlannak véljük azok külön kategóriaként való kezelését. Mindezek figyelembevételével a szerzőnkre történő hivatkozásokban az alábbiakat mutatjuk be: a hivatkozások évenkénti megoszlása, benne a tudományos életút legfontosabb állomásaival; a legtöbbet hivatkozott munkák

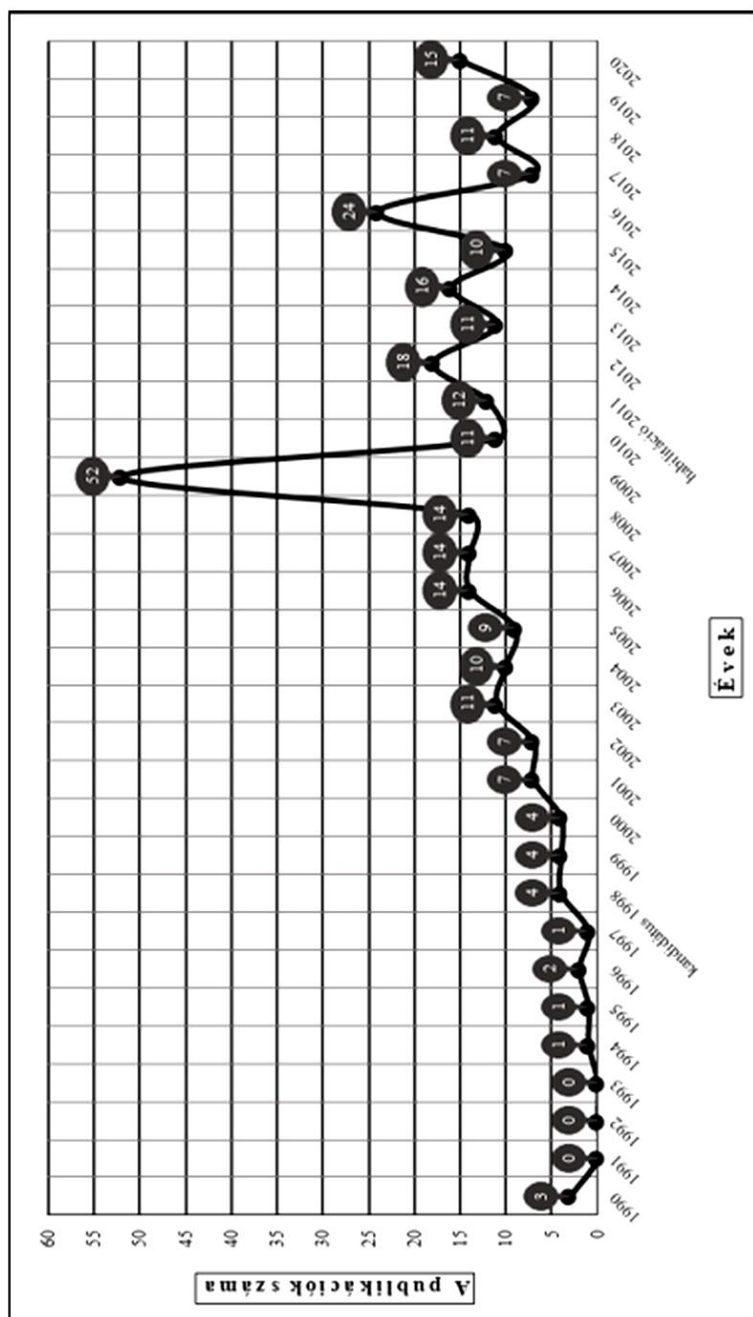
részletezése; azoknak a szerzőknek a bemutatása, akiknek publikációira, tudományos eredményeire leginkább termékenyítőleg hatottak KÓKAI SÁNDOR közleményei, vagyis, akik a leggyakrabban citálták.

2.3. KÓKAI SÁNDOR közleményeinek elemzése

2.3.1. A publikációk száma és évenkénti megoszlása

KÓKAI SÁNDOR tudományos életútjának eddig megtett szakaszát az egyenletes eloszlású termékenység jellemzi. Eddigi közleményei évenkénti átlagban megközelítőleg tíz tételt jelentenek. Az 1. számú diagram alapján jól látható, hogy – hasonlóan más tudományos életutakhoz – számosabb publikációi a kandidátusi cím megszerzése (1998) után láttak napvilágot, ezt követően pedig folyamatos és egyenletes növekedést mutatnak, és a 2003.évtől kezdődően az éves közlemények száma általában tíz tétel fölé emelkedik.

Ezekhez képest kiugróan magas a 2009-ben megjelent művek mennyisége, amelyet a FRISNYÁK SÁNDOR, GÁL ANDRÁS és HORVÁTH GERGELY által szerkesztett A Zempléni-hegység földrajzi lexikona című kiadvány számos szócikkének, mint például a Bányászat, a Vadgazdálkodás és vadászat (HANUSZ ÁRPÁDdal közösen), a Szerencsi Csokoládégyár, a Sátoraljaújhely gazdasága, a Sárospataki kerámiaipar a megírása indukált. Az 1998-as esztendőt követően még egy év közleménytermése emelkedik az átlag fölé, a 2016-os, amelynek okát egy évfordulóban, a nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizedes tevékenysége alkalmából közreadott kötet megjelenésében kell keresnünk. Az ebből a nevezetes alkalomból napvilágot látott kötetnek nem csupán a szerkesztői munkáját végezte el KÓKAI SÁNDOR, hanem a kötet előszavát is ő írta, ezeken túl pedig még három tanulmányt is ő jegyez a könyvben. Sok-e, vagy kevés ez a publikáció? Megírni bizonyára nem volt kevés munka, hiszen – maradva az átlagoknál – havonta egy-egy közlemény elkészülte meglehetősen szorgalmas munkáról tanúskodik. Ugyanakkor, ha megnézzük a világban a legmagasabb publikációs számokat produkáló szerzőket, úgy azt látjuk, hogy hozzájuk képest szerény ez a teljesítmény. Annak részletezését és hitelességüknek megítélését most inkább mellőzzük, hogy mennyire valós annak a közel tízezerre tehető szerzőnek a teljesítménye, akik – a Scopus tudomány- és bibliometriai adataiból gyűjtött adatok alapján, a Nature-ben 2018-ban a Comment rovatban megjelent közlemény szerint – öt-naponta tesznek közzé egy-egy tanulmányt. (*Ioannidis, John P. A., Klavans, R., Boyack, Kevin W.* 2018)

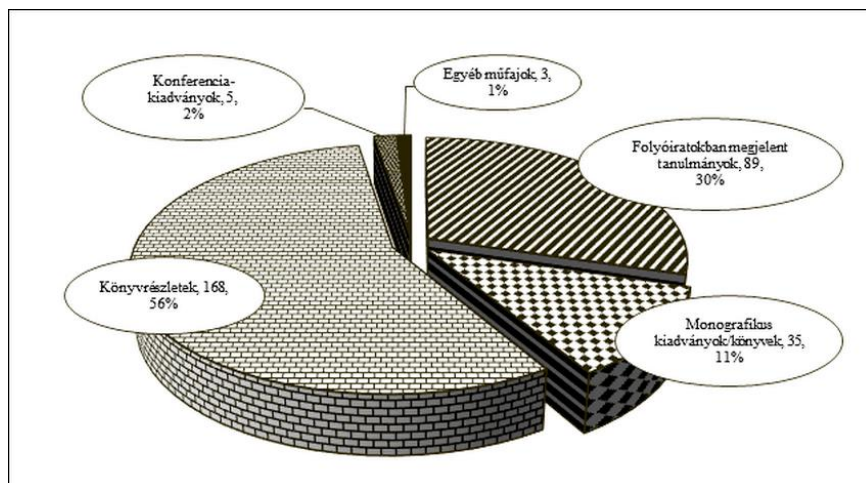
I. diagram. Kókai Sándor publikációinak száma évenkénti megoszlása 1990 és 2020 között, a tudományos életét eddigi legfontosabb állomásaival

(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

2.3.2. A publikációk műfaji megoszlása

Szerzőnk közleményeinek műfaji megoszlása atipikus rajzolatot mutat a természettudományi területen publikáló szerzők általános képéhez viszonyítva. Az utóbbiakra döntően a szakmai folyóiratokban és egyéb periodikákban való megjelenés a jellemző. Ezzel szemben KÓKAI SÁNDOR esetében azt látjuk, hogy közleményeinek csupán 30 százaléka jelent meg folyóiratokban, 67 százalékuk pedig könyv-jellegű kiadványokban. Az utóbbiak esetében a szerző saját, vagy társszerzőkkel közösen írt monografikus kiadványok adják ennek 11 százalékát, a könyvrészletek, könyvfejezetek pedig együttesen 56 százalékot tesznek az eddigi teljes életműben. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a történeti földrajz, amely inter- és multidiszciplináris kutatási terület, és amely tematika szerzőnk kutatásait jellemzi, –erőteljesen kapcsolódik a humán- és a társadalomtudományokhoz. Tudományometriai közhelyszámba megy, hogy az utóbbiak tudományos eredményeit közlő publikációk nagyrészt könyv-jellegű kiadványokban, monografikus feldolgozásokban jelennek meg. Úgy látjuk, hogy ezek a tényezők döntően átalakítják a történeti földrajz szakterületén közreadott kiadványok műfaji megoszlását, azok sokkal inkább a humán- és a társadalomtudományi közlemények eloszlásának mintázatát mutatják. A folyóiratokban, a monografikus kiadványokban közzétett munkák és a könyvrészletek, könyvfejezetek együttesen az életmű 97 százalékát teszik ki; ehhez képest elhanyagolható, mindösszesen 3 százaléknyi a konferencia- és egyéb kiadványokban napvilágot látott publikációk mennyisége és aránya.

2. diagram. Kókai Sándor publikációinak műfaji megoszlása 1990 és 2020 között

(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

2.3.3. A publikációknak nyilvánosságot adó periodikák

A következő részben a KÓKAI SÁNDOR közleményeinek publicitást nyújtó periodikák jellemzőit vesszük számba. A szerzői profil definiálásának fontos minőségi eleme azoknak a kiadványoknak a bemutatása, amelyekben írásaik megjelennek. Az 1. számú táblázatban soroltuk fel azoknak a kiadványoknak a címeit, amelyekben szerzőnk eddig publikált. A táblázat második oszlopában az adott lapban megjelent közlemények száma, míg a harmadikban az ott közzétett munkák aránya szerepel. A kiadványok címe már az első pillanatban pontosan mutatja, hogy valódi történeti földrajzos személyiséggel van dolgunk. Az összesen 90 tételt tartalmazó periodika-publikációs lista 18 féle kiadványban jelent meg. A tanulmányok legtöbbször, összesen 29 tétel a kutatási terület magfolyóiratában, a Történeti Földrajzi Közlemények oldalain kapott helyet. A folyóirathoz való kötődés azonban nem csupán ebben látható. A Történeti Földrajzi Közleményeket 2013-ban a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete gondozásában, két neves történeti földrajzos kutató nevével – FRISNYÁK SÁNDOR professzorral és KÓKAI SÁNDORral – fémjelezve alapították. A szaklap 2016-tól ugyan a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságával közös kiadásában jelenik meg, ám a folyóirat két fő motorját jelentők személye változatlan maradt. KÓKAI SÁNDOR a folyóirat impresszum adatai között szerkesztőként szerepel, de közismert, hogy a lap megjelenésével kapcsolatos nagyobb volumenű és az apró-cseprő teendők oroszlánrésze neki jut.

A szerzőnk által preferált folyóiratok között második helyre került a szegedi kötődésű, Egyesület Közép-Európa Kutatására, valamint a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar közös gondozásában megjelenő szakfolyóirat, a Közép-Európai Közlemények, amely a történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, továbbá a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelői folyóirataként jegyzi magát. A harmadik legtöbb közlemény a Nyugat-magyarországi Egyetemhez kapcsolódó Településföldrajzi Tanulmányok oldalain látott napvilágot. A háromféle folyóiratban megjelent tanulmányok teszik ki a közlemények több, mint 60 százalékát, a többin 15 másik szaklap osztozik kisebb, vagy nagyobb arányban. A szerzőnk által preferált folyóiratok zöme hazai megjelenésű, de a palettán található még Kárpátalján, a Vajdaságban, Erdélyben és a Felvidéken közzétett periodika is. A közlemények földrajzi szóródása szintén a művelt szakterület követelményeiből adódik. A tanulmányok egy része a történeti földrajz számára igen fontos rokonterület, a helyi vonatkozású, a helytörténeti, a helyismereti, a honismereti szaklapok oldalain látott napvilágot.

1. táblázat Kókai Sándor publikációinak nyilvánosságot adó periodikák címe és az azokban közzétett publikációk száma 1990 és 2020 között

A folyóirat címe	A folyóiratban megjelent közlemények száma
Történeti Földrajzi Közlemények	29
Közép-Európai Közlemények	18
Településföldrajzi Tanulmányok	11
Földrajzi Közlemények	8
Természettudományi Közlemények	8
Természet Világa	4
Geográfus Hírlevél	3
Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle	2
Acta Academie Paedagogicae Nyiregyhaziensis	1
Acta Beregsasiensis	1
Central European Regional Policy and Human Geographie	1
Évkönyv/Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság	1
Geographia Cassoviensis	1
Honismeret	1
Nagy Magyarország	1
Regional Statistics	1
Studia Universitatis Babes-Bolyai Geographia	1
Tokaj és Hegyalja	1

(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

2.3.4. KÓKAI SÁNDOR szerkesztői munkássága

Szerzőnk eddigi tudományos életművének áttekintése során feltűnt, hogy meglehetősen nagy számú kötet szerkesztését végezte. Többéves tapasztalataink szerint a hazai tudományos közélet, a könyv- és szaklapkiadás egyre inkább

kénytelen nélkülözni a szakmai kiadványok szerkesztéséhez értő, az azokkal szorosan összefüggő, esetenként nagyobb volumenű döntéseket, szakmai hozzáértést kívánó, máskor pedig az apró-cseprő teendőkkel bíbelődni hajlandó és a szervezési ügyekkel is foglalkozó tudósokat. Többek között ezért is tartjuk az eddigieknél jóval elismerendőbbnek ennek az egyáltalán nem hálás feladatnak a végzését, különösen KÓKAI SÁNDOR esetében, akinek szinte teljes életútján végigvonul a könyv és periodika szerkesztési, tudományszervezői munkásság. Az MTMT nyilvántartása szerint összesen 23 tanulmány- és konferenciakötet került ki szerzőnk keze alól. Közismert az is, hogy a történeti földrajz magfolyóirata, a Történeti Földrajzi Közlemények, indulása óta (2013), nyolc éve KÓKAI SÁNDORT jegyzi szerkesztőként. A 23 általa szerkesztett könyv közül 15 kötet történeti földrajzi tematikájú, és az úgynevezett Festschrift kategóriába tartozik. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy az MTMT 25 szerkesztett kötetet tart nyilván. A két adat közötti eltérést az adja, hogy az adatbázisban a Történeti Földrajzi Közlemények első két évfolyama is fel van tüntetve szerkesztett kötetként, a többi nincs, mi ezért azokat nem számoltuk ide.) A történeti földrajz művelésében kiemelkedő jelentősége van ezeknek a köteteknek: „...*magyar történeti földrajz elmúlt három évtizedes fejlődésének ... fontos tudománytörténeti jegye, hogy az ebben az időszakban keletkezett impozáns méretű szakirodalmi termésének zöme különböző Festschrift-kötetekben jelent meg, ami mutatja a tudományterületet művelő, nem túl népes szakmai közösség belső kohézióját. ...*” (Sipos A. M. – Nagy M. M. 2018, p. 274).

Mindezek alapján méltán mondhatjuk, hogy a történeti földrajzi szakirodalom gondozásában, megjelentetésében KÓKAI SÁNDOR elévülhetetlen érdemeket szerzett és szerez ma is, a kutatási szakterület művelése, életben tartása érdekében. Csak remélni tudjuk, hogy ezen a téren a jövőben is végzi áldásos munkáját. A történeti földrajzi tematikájú kiadványok gondozásán túl szerzőnk nevéhez fűződik a Nyíregyházi Főiskola által közzétett Természettudományi Közlemények című időszaki kiadvány hét kötetének, továbbá a Nyíregyházi földrajztanárképzés 50. évfordulójára készített könyv, összesen 8 tanulmánykötet szerkesztése is. A szerkesztői munka méltatása érdekében a 2. számú táblázatban részletekbe menően számbavesszük azoknak a munkáknak a könyvészeti és terjedelmi adatait, amelyeket KÓKAI SÁNDOR szerkesztőként jegyez, külön csoportosítva a Festschrift- és a konferenciaköteteket, és külön a Nyíregyházi Főiskola kiadványaiként megjelenő Természettudományi Közlemények című kiadványoknak azt a hét kötetét, amelyet szintén szerzőnk jegyez szerkesztőként.

2. táblázat. A Kókai Sándor által 1990 és 2020 között szerkesztett kötetek száma és könyvészeti adatai

A kiadvány jellege	Ssz.	A kiadvány címe	A megjelenés éve	Oldalszám	Megjegyzés
Festschrift- és konferencia-kötetek	1.	A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor	2020	124	
	2.	Tóth József Professor a földrajztudomány mestere: Emlékkötet prof. dr. Tóth József 80. születésnapja alkalmából	2020	231	Szónokiné, Ancsin. Gabriellával közös szerkesztés
	3.	Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek: Tanulmányok Frisnyák Sándor professor 85. születésnapjára	2019	379	Tamás Edittel közös szerkesztés
	4.	A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza, 2. köt.: Tanulmánygyűjtemény	2017	333	Frisnyák Sándorral és Gál Andrással közös szerkesztés
	5.	A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza, 1. kötet	2016	314	Frisnyák Sándorral és Gál Andrással közös szerkesztés
	6.	Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára	2015	635	Boros Lászlóval közös szerkesztés
	7.	Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professor 80. születésnapjára	2014	358	Gál Andrással közös szerkesztés
	8.	Tanulmánykötet dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára	2013	396	
	9.	Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára	2012	244	Frisnyák Sándorral közös szerkesztés
	10.	Tiszteletkötet dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára	2012	341	Frisnyák Sándorral közös szerkesztés
	11.	Geográfiai folyamatok térben és időben Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére	2011	480	
	12.	A Délvidék történeti földrajza	2006	314	
	13.	Földrajz és turizmus: Tanulmánykötet dr. Hanusz Árpád 60. születésnapjának tiszteletére	2006	394	
	14.	A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének XIII. évi közgyűléssel egybekötött tudományos ülésének előadásai	2005.	449	
	15.	Pécsi Márton munkássága	2003	179	

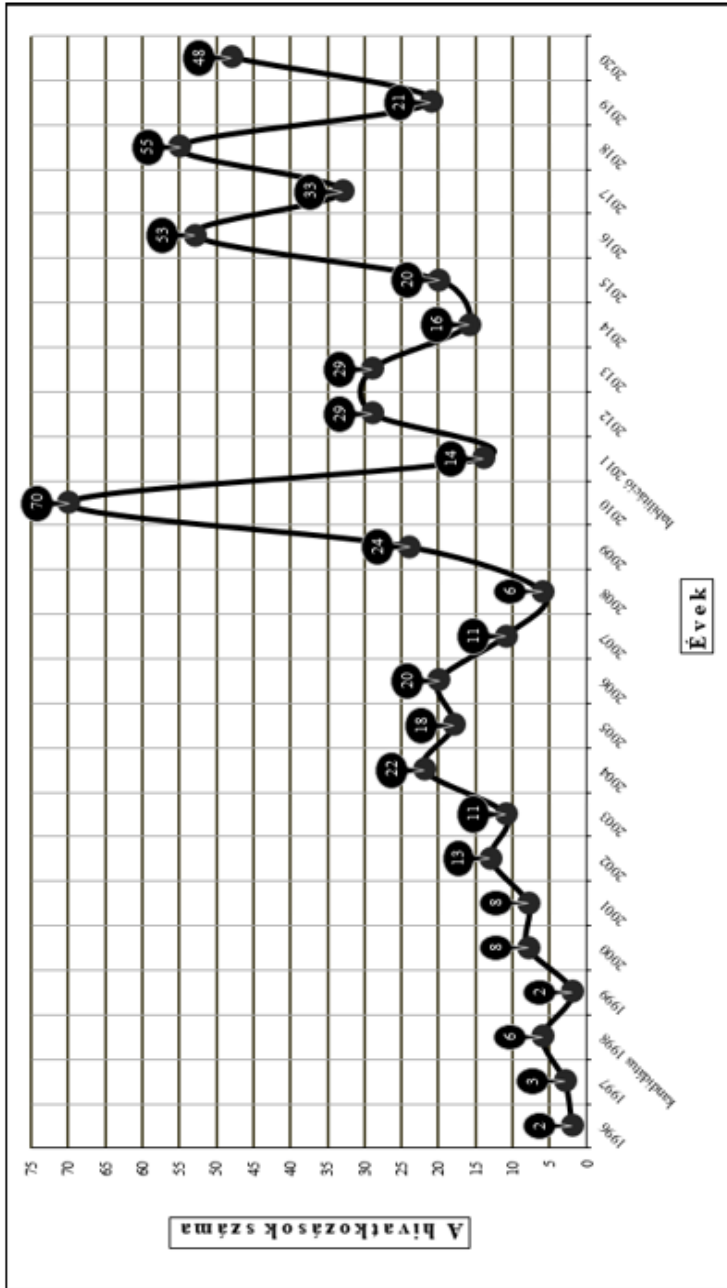
A kiadvány jellege	Ssz.	A kiadvány címe	A megjelenés éve	Oldal szám	Megjegyzés
Nyíregyházi Főiskola/Egyetem kiadványai	1.	A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014)	2016	175	
	2.	Természettudományi közlemények, 7. (Nyíregyházi Főiskola)	2007	200	
	3.	Természettudományi közlemények, 6. (Nyíregyházi Főiskola)	2006	296	
	4.	Természettudományi közlemények, 5. (Nyíregyházi Főiskola)	2005	444	
	5.	Természettudományi közlemények, 4. (Nyíregyházi Főiskola)	2004.	316	
	6.	Természettudományi közlemények, 3. (Nyíregyházi Főiskola)	2003	242	
	7.	Természettudományi közlemények, 2. (Nyíregyházi Főiskola)	2002	296	
	8.	Természettudományi közlemények, 1. (Nyíregyházi Főiskola)	2001	180	

(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

2.4. A KÓKAI SÁNDOR közleményei hivatkozásainak elemzése

2.4.1. A hivatkozások száma és évenkénti megoszlása

Míg a publikációk megjelenésének évenkénti elemzéséről azt írtuk, hogy azok közreadása egyenletes eloszlású, addig a hivatkozások esetében ez nem mondható el. A 3. számú vonaldiagramon ábrázolt adatok alapján a citációk száma meglehetősen hektikus képet mutat. KÓKAI SÁNDOR első dolgozata 1990-ben jelent meg, az első hivatkozásai pedig 1996-os keltezésűek. Megjegyezzük, hogy az első hivatkozásai nem az első publikációjára történtek, hanem későbbi (1994 és 1995) írásaira.

3. diagram. Kótkai Sándor munkái hivatkozásainak száma évenkénti megoszlása 1990 és 2020 között, a tudományos életét eddigi legfontosabb állomásával
(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

A hivatkozások eloszlásának tekintetében a hektikuság a tudománymetriában megszokott jelenség, mint ahogyan az is általános, hogy nem az első közlemények vonzzák az első hivatkozásokat. Ám a kaotikusnak tűnő eloszlásban észrevehetőek, leírható tendenciák, és ez elsősorban a vízváltástonak tekinthető habilitáció éve körül mutatkozik meg. Szerzőnk 2011-ben habilitált, és az ezt megelőző két évben, 2009-ben és 2010-ben meredeken emelkedik a hivatkozások száma. 2010-ben pedig – megtöbbszörözve a korábbi évek adatait – eléri az eddigi életút legmagasabb értékét. A diagram rajzolatát tovább részletezve, azt láthatjuk, hogy a habilitációt követő 9 évben a hivatkozások mennyisége jelentősen meghaladja az azt megelőző 15 évet. Az alkotói pályamű ismerete alapján ennek kétféle magyarázata lehet: az egyik, hogy a habilitációig eltelt években akkumulálódott annyi közlemény (169 tétel) és ezzel együtt olyan tudományos kapcsolatrendszer, amely befolyással volt a hivatkozások mennyiségére is; a másik pedig, hogy 2010-ben jelent meg kutatónk Bánságra vonatkozó történeti földrajzi monográfiája, amely a kiadás évétől kezdődően máig nagy számú citációt indukál. KÓKAI SÁNDOR legtöbbet hivatkozott munkájáról van szó. Témánknál maradva, érdemesnek tartjuk megjegyezni azt is, hogy szerzőnk munkáinak fele, összesen 148 műve kapott hivatkozást, amely igen jó aránynak mondható.

2.4.2. A legtöbb hivatkozást elért közlemények

Amint arról az előző részben már írtunk, KÓKAI SÁNDOR publikációinak fele hivatkozott közlemény. Ám csakúgy, mint bármely más életműben, itt is vannak olyan munkák, amelyek a többihez viszonyítva kiemelkedően magas hatást értek el. A 3. számú táblázat ennek a 12 műnek az adatait tartalmazza, kiegészítve a 2020-ig kapott hivatkozások számával.

Amint azt már korábban említettük, a legnagyobb hatásfokot elért könyv, a Bánság történeti földrajza, 1718-1918 (2010) mindjárt megjelenése után felkerült a referencia-munkák közé, és azóta folyamatosan, ma is nagy érdeklődés mutatkozik a kötet iránt. Ezt mutatják az összesített adatok: 58 hivatkozási tétellel az első helyen áll. Az előzőnél kevesebb hivatkozás tétellel, de még mindig igen magas értékkel a második helyre került az 1999-ben közzétett, Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. században (1999) címmel megjelent könyv. Figyelemre méltó, hogy szerzőnk két önálló kiadványként megjelent könyvének jutottak a legmagasabb citációs értékek. Ez tovább erősíti azt a megállapításunkat, amelyet a publikációk műfaji megoszlásánál részletesebben kifejtettünk: a történeti földrajz szakterület kutatásában és a kutatási eredmények közzétételében a monografikus kiadványok – a természettudományok általános módszeréhez képest – jóval meghatározóbb szerepet játszanak.

3. táblázat. Kókai Sándor publikációi közül a legtöbb hivatkozást elérő közlemények 1990 és 2020 között

A legtöbb hivatkozást elért közlemények				
Ssz.	Cím	Kiadási év	Hivatkozások száma	Megjegyzés
1.	A Bánság történeti földrajza, 1718-1918.	2010	58	
2.	Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. században	1999	36	
3.	Adalékok a Marosszög történeti földrajzához	2000	15	
4.	A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei, 1989-2014.	2015	14	Frisnyák Sándorral közösen
5.	A Nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede	2016	13	szerkesztette
6.	Adalékok a nyíregyházi településeggyüttes szuburbanizációs folyamatainak vizsgálatához	2006	13	
7.	Az agglomerálódás és a szuburbanizáció jellemzői a nyíregyházi településeggyüttesben/szuburbiában	2012	13	B. Pristyák Erikával közösen
8.	A Délvidék történeti földrajza	2006	10	szerkesztette
9.	A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében	2004	9	
10.	Bihar vármegye vonzásközpontjai a XIX. század közepén	1997	9	
11.	A szolgáltatási szféra és a turizmus kapcsolata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében	2008	9	
12.	Szerencs térszerkezeti helyének változása a XIX. század folyamán	2002	9	

(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

A legtöbb hivatkozást elért művek további tanulmányozása azt mutatja, hogy a döntően történeti földrajzi tematikájú munkákban a mai és az egykori Magyarország különböző részein lévő kisebb-nagyobb táj- és közigazgatási egységeiről – Alföld, Marosszög, Nyíregyháza, Délvidék, Temesvár, Bihar

vármegye, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tokaj – olvashatunk. Ezért e műveknek – a történeti földrajzi szempontok mellett – jelentős lokális geográfiai, helyi, honismereti, helyismereti, helytörténeti, néprajzi vonatkozásai vannak.

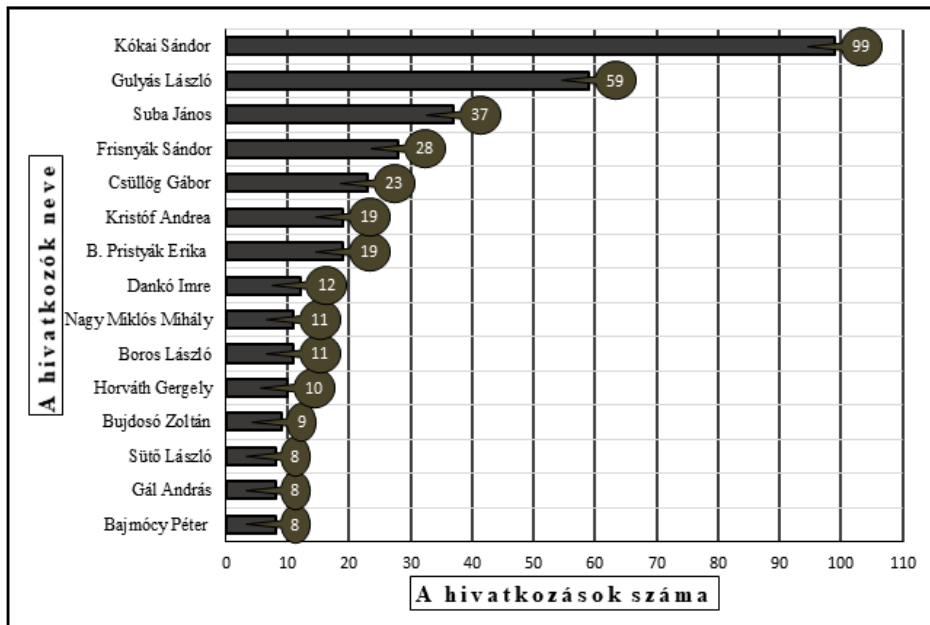
2.4.3. A KÓKAI SÁNDOR munkáira hivatkozó kutatók

Egy szerző eddigi életművének fontos ismérveit mutatják, hogy összesen hányan vannak és kik azok a kutatók, akik a leggyakrabban hivatkoznak az illető szerző munkáira. Ebből a megfontolásból gyűjtöttük ki az MTMT nyilvántartása alapján valamennyi szerző nevét, és közülük kiválasztottuk azt a 15 szerzőt, akik a legtöbb hivatkozást használták munkáikban. Tekintettel arra, hogy ebben az esetben a citáló szerzők felderítése, továbbá azoknak a személyeknek a számbavétel volt a cél, akikre leginkább hatottak szerzőnk alkotásai, ezért a több kutató által jegyzet munkák esetében minden szerzőt külön beszámítottunk. Így 121 szerző 542 tételét derítettük fel. Amennyiben tematikailag foglaljuk össze, hogy mely szakterületek, kutatási területek szakemberei citálják KÓKAI SÁNDOR történeti földrajzi munkáit, úgy látható szerzőnk munkájának sokrétű hasznosulása. A citáló szerzők között – a történészeken és a geográfusokon, valamint a történeti földrajzosokon túl – jelentős számban található helytörténészek, irodalmárok, néprajzosok, térképészek, muzeológusok, idegenforgalommal, gazdasági, településfejlesztési és számos egyéb kérdéssel foglalkozók.

A 4. számú diagramon közülük csupán azt a 15 szerzőt és a Kókai-munkákra hivatkozó számokat tüntettük fel, akikre a leginkább hatottak szerzőnk művei. Az adatok alapján jól körülhatárolható az a kutatói kör, amelynek tagjai szívesen használják forrásként szerzőnk írásműveit. Ez a kutatói hálózati kapcsolati rendszer jelentheti azt a tudományos és szakmai közeget, amelynek fordítottjai is igaz – KÓKAI SÁNDOR is szívesen merít e szerzők munkáiból –, és amely a hazai történeti földrajz művelésének talán legfontosabb bázisát adja. Tovább részletezve a 15 szerző Kókai-életművéhez történő viszonyulását, más tapasztalatok is levonhatók. A hazai tudományos teljesítmények mérésében oly szívesen mellőzött önhivatkozások nem minden esetben elvtelen statisztikai adatrövelést jelentenek és egyáltalán nem haszontalanok. Egy-egy komolyabb írásmű, elemző tanulmány, szintézis, monográfia megszületéséhez nélkülözhetetlen termékei a tudományos tevékenységeknek. Amennyiben tematikailag kapcsolódnak ezek a különböző

szintű feldolgozást nyújtó írásművek, úgy az előzetesen megjelenő tanulmányok fontos részét képezik a kutatásoknak a kiérlelődés, a részeredmények számbavétele és a témában való jártasság megszerzésének szakaszában, a szakmai reakciók beépülésében, a tudományos diskurzusok generálásában.

4. diagram Kókai Sándor munkáira leggyakrabban hivatkozó szerzők 1990 és 2020 között

(Az adatok forrása: Magyar Tudományos Művek Tára; szerkesztették a szerzők)

A 4. számú diagram azt mutatja, hogy szerzőnk rendszeresen él ezekkel a lehetőségekkel, a két legnagyobb idézettséget mutató monográfiáinak megjelenését bőségesen megelőzték a résztanulmányok és az előtanulmányok közzétételei, a szakmai diskurzusokat pedig jelentősen segítették a témához kapcsolódó szakmai, tudományos konferenciákon történő bemutatások. Ezért lehetséges az, hogy a szerzőnkénti adatok között KÓKAI SÁNDOR munkái szerepelnek a legnagyobb számban, vagyis a saját művekre történő hivatkozások mutatják a legmagasabb értékeket. Az önhivatkozásokon túl a leggyakrabban hivatkozó szerzők – a számadatok alapján – két csoportra bonthatók: 6 szerző igen gyakran nyúl a Kókai-féle forrásokhoz, és ez visszavehető a kutatási témák egymáshoz való közel állására, a többiek amazoknál ritkábban ugyan, de mind a 15 szerzőre igaz e művek rendszeres használata.

3. ÖSSZEGZÉS

KÓKAI SÁNDOR eddigi pályaművének áttekintését két szempont alapján végeztük el. Egyfelől – elismerve, hogy munkássága nem szorítkozik kizárólag a történeti geográfiára, de az utóbbi a fő kutatási területe – beillesztettük az egyetemes és a magyar történeti földrajz fejlődési tendenciáiba. Másfelől

elvégeztük a terjedelmes tudományos szakírói és alkotói munkásság tudománymetriai felmérését. Terjedelmi okok miatt nem törekedhettünk az apró részletekig menő teljes körű értékelésre. Fő célkitűzésünk mindössze annyi lehetett, hogy laudációnkat a főbb, a magyar történeti földrajz közelmúltját és jövőjét is determináló jelenségek köre építsük fel. Ily módon kellett eljárnunk, mert a szakma egységes belső – sokszor a szóbeli közlések alkalmával elhangzó – véleménye szerint, KÓKAI SÁNDOR eddigi tudományos teljesítménye hosszú időre determinálhatja tudományterületünk további fejlődési irányát. Vizsgálataink igazolják e vélekedést. A pályamű ugyanakkor – minden hasonlósága mellett a geográfia egyéb területein dolgozókéval és a mai tudományos életben uralkodó tendenciákkal – mutat néhány sajátosságot. Ilyen például – a tudományos trendekkel szemben – a könyvészet domináns volta KÓKAI SÁNDOR alkotói művében. A jelenség a szakterület sajátos tudományrendszertani helyével, inter- és multidiszciplináris jellegéből adódó publikációs szokásaival magyarázható, és az egész magyar történeti földrajz vonatkozásában az 1990 utáni tudományterület már mintegy természetes sajátossága. Ezt láthatjuk Kókai Sándor és a hazai történeti földrajz, valamint a kutatási területe esetében is: a három tényező szinte egységes egészet alkot. KÓKAI SÁNDOR személye és a hazai történeti földrajz, valamint a fő kutatási terület, a Bánság kérdésköre teljesen egybeolvad. Ezzel az egybeolvadással lehet leginkább jellemezni a laudált életművét.

IRODALOM

- BECKER, H. (1998): Allgemeine Historische Agrargeographie. – Verlag Teubner, Stuttgart. 333 p.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 274 p.
- BELUSZKY P. (szerk.) (2005-2008): Magyarország történeti földrajza I-II. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 2 db.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk: ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. pp. 631-651.
- BLAZOVICH L. (1985): A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. – Békés- és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya, Békéscsaba-Szeged. 207 p. + 7 t. + 1 mell.
- BRAUDELL, F. (1996): A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-II. – Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest. 2 db.
- BRAUDELL, F. (2003-2004): Franciaország identitása I-II. – Helikon Kiadó, Budapest, 2 db.
- BUTLIN R. A. – DODGSHON, R. A. (szerk.) (2006): Európa történeti földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 531 p.

- CHOLNOKY J. (1935): Hazánk és népünk egy ezredéven át: a magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 213 p. + 63 t.
- DÖVÉNYI Z. (1977): A vonzáskörzetek történeti kialakulásának és változásának vizsgálati lehetőségei. – In. TÓTH J. (szerk.): Alföldi tanulmányok. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja, Békéscsaba. pp. 132-142.
- EGNER, H. 2010: Theoretische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. VI + 122 p.
- FAIRGRIEVE, J. (1925): Geographie und Weltmacht: eine Einführung in die Geopolitik. – Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünwald. 426 p.
- FEHN, K. (1987): Historische Geographie. – In. HAUPTMEYER, C-H. (szerk.): Landesgeschichte heute. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttinger. pp. 55-76.
- FODOR F. (1930): A Szörénység tájrajza. – Athenaeum, Budapest. 219 p.
- FODOR F. (1942): A Jászság életrajza. – Szent István Társulat, Budapest. 504 p. + 16 t. + 8 térk. mell.
- FODOR F. (2006): A magyar földrajztudomány története. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrész tárgya, feladata és módszere. – Földrajzi Közlemények 107. 3-4. pp. 350-357.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In. PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014) IDRResearch Kft. – Publikon Kiadó, Pécs. pp. 9-23.
- GYÓRI R. (2004): A történeti földrajzi elemzés régi és új útjai. – In. GLATZ F. (szerk.): Mi végre a tudomány? Fiatal kutatók fóruma. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 183-198.
- HAJDÚ Z. (2019): Magyarország történeti államföldrajza: korszakonként változó államterület határtörténet és határpolitika. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 302 p.
- HAJNAL WARD J. – BEJARANO, W. – DUDÁS A. (2014): Tudományos szelfie : szerzői profilok az interneten. Könyvtári Figyelő 60. 3. pp. 290-304.
- HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg in Breisgau. 331 p. + 8 t.
- IOANNIDIS, JOHN P. A. - KLAVANS, R. - BOYACK, KEVIN W. (2018): Thousands of scientists publish a paper every five days. Nature 561 (2018. 09. 13.) pp. 167-169. URL <https://media.nature.com/original/magazine-assets/d41586-018-06185-8/d41586-018-06185-8.pdf> (2021. 04. 21.)
- KÓKAI S. (1997): Bihar vármegye vonzásközpontjai a XIX. század közepén. – Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza. 18 p. + 4 t.
- KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai- és körzetei a XIX. század közepén. – Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza. 181 p.

- KÓKAI S. (2003): Pécsi Márton élete, tudományos pályája. – In. UŐ (szerk.): Pécsi Márton munkássága. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 7-29.
- KÓKAI S. (2009): Nyíregyháza funkcionális morfológiája. – In. GÁL A. – HANUSZ Á. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 215-234.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918): a Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p. + 16 t + 1 CD-ROM
- KÓKAI S. (2012): A Hegyköz demográfiai jellemzői (1980-2010). – In. UŐ. – FRISNYÁK S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 105-120.
- KÓKAI S. (2013): A Nyíregyházi Főiskola oktatási vonzáskörzete napjainkban. – In. UŐ. (szerk.): Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 155-170.
- KÓKAI S. (szerk.). (2016): A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). - Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 176 p.
- KÓKAI S. (2016): Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 184-188.
- KÓKAI S. (2018): A belgrádi katonai konvenció. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 223-238.
- KÓKAI S. (2020): A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által. – Történeti Földrajzi Közlemények 8. 1-2. pp. 103-118.
- KÓKAI S. (szerk.): (2020): A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor. - Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Tanszéke – MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága – Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya, Nyíregyháza. 124 p.
- KRETSCHMER, K. (1904): Historische Geographie von Mitteleuropa. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München-Berlin. 650 p.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p. + 1 t.
- MAROSI S. (1981): Táj és környezet. – Földrajzi Értesítő 30. 1. pp. 59-72.
- NAGY M. M. (2010): Tudománytörténeti széljegyzet új történeti földrajzi monográfiáinkhoz. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 176-187.
- NAGY M. M. (2018): Jegyzetek Konrad Kretschmer történeti földrajzi monográfiájához. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 2. pp. 125-130.

- NAGY M. M. (2019): Hugo Hassinger történeti földrázáról. – Történeti Földrajzi Közlemények 7. 3-4. pp. 180-188.
- NIYAZOV Y, VOGEL C, PRICE R, LUND B, JUDD, AKIL A, ET AL. (2016): Open Access Meets Discoverability: Citations to Articles Posted to Academia.edu. – PLoS ONE 11. 2. pp. 1-23. DOI: 10.1371/journal.pone.0148257 URL https://www.researchgate.net/publication/294917288_Open_Access_Meets_Discoverability_Citations_to_Articles_Posted_to_Academiaedu#fullTextFileContent (2021. 04. 21.)
- PÉCSI M. (1979): A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. – Földrajzi Közlemények 27 (új évf.) 1-3. pp. 17-27.
- POUNDS, N. J. G. (1950): Historische und politische Geographie von Europa. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig-Berlin-Hamburg-Kiel. 592 p.
- POUNDS, N. J. G. (1997): Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- RÁCZ L. 2008: Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 261 p.
- R. VÁRKONYI Á. (2000): Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából. – Osiris Kiadó, Budapest. 371 p.
- SCHENK, W. (2011): Historische Geographie. – IX + 134 p.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. (2018): A „nem könnyű mesterség” tükre: Dövényi Zoltán történeti földrajzi műveinek tudománymetriájáról. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 274-307.
- SIPOS A. M. – NAGY M. M. – BIKÁDI K. (2018): Tudománymetriai tendenciák a 21. században. – Orvosi Könyvtárak 15. 1. pp. 45-79. URL http://epa.oszk.hu/03100/03173/00038/pdf/EPA03173_orvosi_konyvtarak_2018_1.pdf (2021. 04. 21.)
- STEINKRÜGER, J-E. – SCHENK, W. (szerk.) (2014): Zwischen Geschichte und Geographie, zwischen Raum und Zeit: Beiträge der Tagung vom 11. und 12. April 2014 an der Universität Bann. – LIT Verlag, Berlin. XII + 199 p.
- TAMÁS E. – KÓKAI S. (2019): Frisnyák Sándor történeti földrajzi kutatásai a Zempléni-hegységben. – In: UŐK (szerk.): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek (Sárospataki konferenciasorozat I.). Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Nyíregyháza-Sárospatak. pp. 9-23.
- TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. (2001): Ki kicsoda a magyar geográfiában? – Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet, Pécs. 205 p.

MEGEMLÉKEZÉS DR. BOROS LÁSZLÓ FŐISKOLAI TANÁRRÓL

HANUSZ ÁRPÁD

Hosszú göröngyös, de nagyon termékeny életút ért véget azzal, hogy Dr. Boros László főiskolai tanár, geográfus és megbecsült közéleti személyiség 2021. február végén véglegesen az égi mezőkre távozott. Tokaj - Hegyalja vagy tágabban, a Tokaj-Eperjesi hegyvonulat természeti, társadalmi és történeti földrajzi viszonyait kutató geográfus életútját azért nehéz bemutatni, mert több méltató írás jelent meg, amelyek részletesen tárták fel emberi, pedagógusi, kutatói tevékenységének szinte minden mozzanatát. Életrajzának főbb állomásait, az életútjának egy-egy fontosabb eseményét nem lehet végig követni azoknak a

fordulatoknak a megemlézése nélkül, amelyeket az élet produkált és amelyek lényeges változást hoztak az életében.

Boros László 1937. szeptember 27-én született Tokajban. Általános iskoláit és a középiskolát is itt végezte. Érettségi után nem volt egyenes út az egyetemre, egy évet dolgozni kényszerült. 1957-ben nyert felvételt a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol 1962-ben szerzett földrajz-történelem szakos középiskolai tanári diplomát. Az egyetemi évek nem teltek el nyugalomban, hiszen elhunyt édesapja és a tanítatásáról a bátyja gondoskodott.

Az egyetemen már a kettősség jellemezte a mindennapjait, hiszen aktívan sportolt és sikereket könyvelhetett el, mint atléta, de ugyanakkor neves

geográfus tanárainak köszönhetően bekapcsolódott Pinczés Zoltán kutató csapatába, és érdeklődése a természeti geográfia felé fordult.

Az egyetemi diploma megszerzése után, mint középiskolai tanár tért vissza Tokajba az időközben nevet váltó régi iskolájába, ahol 13 éven keresztül középiskolai tanárként tanított egészen 1975. január 31-ig. A tanítás mellett folytatta az egyetemi évek alatt megkezdett kutatómunkáját is és több tanulmánya jelent meg.

1970 szeptember 1-től öt éven keresztül Borsod-Abaúj-Zemplén megye középiskolai földrajz szakfelügyelői állást is betöltötte. Pedagógiai tevékenységére és kutató munkájára már korábban felfigyelt Frisnyák Sándor, hiszen az ő segítségével jelent meg az első publikációja a Borsodi Földrajzi Évkönyvben 1964-ben „Korráziós völgyek a Harangod területén „címmel.

Frisnyák Sándor professzor 1975 február 1-el meghívta a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz tanszékére főiskolai adjunktusnak. A főiskolai évek során számos tantárgyat tanított és igyekezett munkája minden területén maximálisan teljesíteni. 1984-től főiskolai docensi, majd 1996-tól főiskolai tanárként dolgozott. 1975 - 1988 között a Mendöl Tibor Földrajzi Tudományos Diákkör elnöki tisztsége mellett a tanszékvezető helyettesi pozíciót is betöltötte.

1995-ben és 1996-ban meghívott előadóként a Miskolci Nagy Lajos magánegyetemen míg 1996-tól 2000-ig a Kárpátaljai Magyar Főiskolán tartott előadásokat és vezetett gyakorlatokat. Rendszeres résztvevője volt a tanszék szakmai terepgyakorlatainak és tanulmányútjainak. Szakmai, pedagógusi életútját egy váratlan betegsége 2000-ben kettétörte, de nem szakította meg teljes egészében. Hosszú gyógyulási idő után ugyan a főiskolai oktató pályára már nem tért vissza, mert 2002-ben nyugdíjba vonult, de a tudományos kutatói munkásságát folytatta.

A Kossuth Lajos Tudományegyetemen megkezdett tudományos munkássága a középiskolai tanári évek alatt folytatódott és főiskolai oktatóként Nyíregyházán teljesedett ki. 1977-ben „A Tokaji Nagyhegy lösztakarójának pusztulása” címmel elkészítette egyetemi doktori dolgozatát, amit 1978-ban „summa cum laude” minősítéssel védett meg.

A természetföldrajzi kutatások mellett az agrárgazdasági kutatások is érdeklődési körébe kerültek, és több publikációja jelent meg ebben a témában is. Kutatásai egyre inkább a tájökológia a komplex tájértékelés irányát célozták meg. Az egyetemi főiskolai tankönyvek és jegyzetek írásában is vállalt munkát és több könyvnek és jegyzetnek társszerzője volt.

1994-re készítette el és védte meg „Tokaj Hegyalja szőlő és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői” címmel írt kandidátusi értekezését, amit 1996-ban az Észak és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyvben publikált.

Boros László tudományos kutató munkájának sokszínűségét és gazdagságát jelzi, hogy 1990-től történeti földrajzi témákkal is elkezdett foglalkozni, és aktív kutatója lett a Nyíregyházi Főiskola Földrajz tanszékén Frisnyák Sándor professzor által alakított és vezetett történeti földrajzi iskolának. A természet és társadalomföldrajz iránt évek során elkötelezett kollégából előjött a történelmi szemlélet és a térben zajló földrajzi folyamatokat időben is kezdte vizsgálni.

Boros László

**A Kárpát-medence
szőlő- és borgazdaságának
történeti földrajza**

Történeti földrajzi kutatásai kiterjedtek észak-kelet Magyarország számos kistájára. A hegyaljai mikro régióban kezdte, majd a Cserháti-dombvidéken és a Nyírségben folytatott kutatásokat. Később a történelmi Magyarország egész területe a vizsgálódásának, kutatásának célterülete lett. E tárgykorban kifejtett munkásságának fő alkotása az 1999-ben megjelent „A Kárpát medence szőlő és borgazdaságának történeti földrajza” címmel íródott könyve volt.

Bár betegsége már korlátozta a terepen való kitartó kutatásban, mégis számtalan helyszíni vizsgálattal igazolta szakirodalmi megállapításait. A történelmi szemléletének köszönhetően, elköteleződött a térbeli folyamatok időben történő vizsgálatával. Ilyen szemlélettel írta „Tokaj földrajza írásban és képen” 2012-ben megjelent könyvét. Életének utolsó 20 évében életműve kiteljesedett és rendszeres előadója lett a szerencsi tájföldrajzi konferenciák történeti földrajzi szekciójának. A kutatási eredményeit rendszeresen publikálta a Nyíregyházi Egyetem Földrajz Intézetében megjelenő Nyírségi Történeti Földrajzi Közlemények c. periodikában.

Szakmai munkásságát az önálló könyvek, könyvrészletek, monográfiák és szakmai folyóiratokban publikált tanulmányok fémjelzik. Öt önálló könyvnek megírása mellett részt vett 12 tankönyv és két főiskolai jegyzet írásában is. Tudományos publikációinak a száma meghaladta a kétszázat. Szakmai ismereteinek bővítése arra inspirálta, hogy az európai országokat is megismerje, ezért a nyári szünetekben rendszeresen vett részt egyéni tanulmányutakon.

Ha jellemezni szeretném Boros Lászlót, mint embert, mint jó barátot, mint kollégát, akkor a sokoldalúságát emelném ki. Jó tanár, jó szakember, pedagógus, aki türelmes és segítőkész és igazságos volt a kollégákkal a hallgatókkal, de minden esetben a szakmaiságot, a tanítást, a tudást helyezte előtérbe. Türelmére, kitartására személyes tapasztalattal emlékezem, hiszen számos terepmunkán voltunk együtt és csodálattal figyeltem, ahogy képes volt egy-egy esős napon reggeltől késő estig figyelni a közelben fészkelő Rozsdafarkú madárcsalád fióka nevelését. Pontos kimutatást vezetett, hogy melyik szülő milyen gyakorisággal tér vissza a fészekre és hoz táplálékot a fiókáknak. Kitartása ugyanilyen szilárd volt egyéni kutatásai során is, hiszen a „Tokaji Kopasz-hegy” löszpusztulásának vizsgálatát ugyanilyen alaposággal végezte. Szerette a hegyet, a munkát és nem riadt vissza a fizikai munkától sem. A hegy volt számára a kapcsolódás, hiszen komoly fizikai megterhelés volt, amikor a keleti oldalon elterülő szőlőjét permetezni kellett és a hátán cipelte fel a permetszert a hegyre. De itt volt a kutatási minta területe is, és egy-egy nagyobb nyári zápor után éveken keresztül precíz kitartó munkával mérte meg a talajerózió pusztítását.

Fontos volt számára a közéleti tevékenység a tenni akarás. Három és fél évtizeden keresztül tagja, választmányi tagja volt a Magyar Földrajzi társaságnak. A Nyírségi Osztály titkári teendőit 28 éven keresztül töltötte be. Éveken keresztül több szakmai szervezetben is tevékenykedett, de kivette részét szülővárosának, Tokajnak a közéletéből is. 1990-től önkormányzati képviselő volt és 1994-től egy cikluson keresztül az önkormányzat Kulturális Bizottságát is vezette.

Szakmai és közéleti tevékenységét több kitüntetéssel ismerték el. Megkapta az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, a Kiváló Munkáért, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Érdemes dolgozója, a Bessenyei Ezüst Emlékérmét, valamint a Pro Geográfia kitüntetését.

A közéleti tevékenységét is méltóképpen díjazták, hiszen megkapta a „Tokaj városért” kitüntetését, majd a „Tokaj Díszpolgára” címet is. Munkásságának talán mégis a legnagyobb elismerése az a több száz facebook bejegyzés, amelyet a halálának hírére a volt tanítványai tettek. Közülük csak egyet hadd idézzek. „Tanár úr! Nagytudású igaz ember voltál.” Emlékét kegyelettel megőrizzük.

KÖNYVISMERTETÉS

Kókai Sándor (szerk.) **A történeti földrajz professzora: Frisnyák Sándor**

*Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Tanszéke,
Nyíregyháza, 2020, 124 p.*

BOROS LÁSZLÓ

A Kókai Sándor szerkesztésében megjelent többszerzős könyv a 85 éves Frisnyák Sándor geográfus professzor tanári, tanszéképítő és oktatásfejlesztő munkásságát, továbbá a tudományos alkotó, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét foglalja össze. A kötetben közölt írásművek többsége a sárospataki várban és a Nyíregyházi Egyetemen 2019-ben tartott ünnepi rendezvény előadásainak szerkesztett változatai. A pataki várban a tudós eddigi életművének összegző-értékelő és a történeti földrajzi munkásságra koncentrálnó elemzések történtek (*Dövényi Zoltán, Kókai Sándor és Tamás Edit*). Az egyetemi ünnepségen a földrajztanárképző, tanszékvezető és főigazgató-helyettesi munkája, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és a környező tájegységekre, majd a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) teljes területére is kiterjedő táj- és történeti földrajzi kutatómunkája, továbbá a pályakezdő éveire jellemző tudományos ismeretterjesztő tevékenysége került ismertetésre (*Boros László, Bányászné Kristóf Andrea, Dobány Zoltán és Kókai Sándor*). Az előadók, illetve a könyv szerzői Frisnyák S. életművének méltatását a tanszéki (intézeti) kollektíva eredményeinek ismertetésével kapcsolták össze, így „a kis kötet nem csak magántörténelem, tanszék- (intézet-) történetként is felfogható” (123.p.). A kötet kiegészül egy korábban már megjelent, a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya történetét összefoglaló – benne az ünnepelt feladatvállalását kiemelő – dolgozattal (*Boros László és Gál András*), továbbá Frisnyák S. isaszegi műhelyét bemutató rövid tanulmánnyal (*Kókai Sándor*). A tanulmányok nem foglalkoznak az életrajzi adataival, mivel azok a tanszék korábbi kiadványaiban fellelhetők. Így a könyv tartalmát – a *történeti földrajzot megújító és iskolateremtő tevékenységére* koncentrálna –, az alábbiakban foglalom össze.

Frisnyák Sándor pályafutásának legfontosabb – meghatározó jelentőségű – korszaka a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola (ma egyetem) Földrajz Tanszékéhez és kutatóműhelyéhez kötődik. Harmincnégy éves, amikor 1968-ban pályázattal elnyeri a tanszékvezetői állást. Kitűnő minősítésű egyetemi

diplomával, természettudományi doktorátussal, általános-, közép- és főiskolai oktatói (adjunktusi) tapasztalatokkal, továbbá folyóirat- és könyvszerkesztői gyakorlattal kezdi el tanszékalapító, -fejlesztő, oktatás- és kutatásszervező tevékenységét. Enyedi Gy. akadémikus szerint Frisnyák S. nyíregyházi működésének első évtizede alatt „*tanszékét, nemzetközi érdeklődést is kiváltva, minden tekintetben hazánk egyik legmodernebb intézményévé fejlesztette*” (83. p.). Tanszékvezetői munkáját 1968-tól 2000-ig, oktatói tevékenységét – 1998-tól már *egyetemi tanárként* – 2004-ig folytatta, majd professor emeritusként még további öt évig tanított alacsonyabb óraszámokban, fizetség nélkül. 1972-től 1987-ig, öt ciklusban, a természettudományi főigazgató-helyettesi feladatokat is ellátta. S ebben a tisztségében is magas szintű hivatás- és küldetésstudattal, alkotó módon vett részt abban a dinamikus fejlesztő folyamatban, szellemi építkezésben, melynek eredményeként a főiskola rangos oktatási intézménnyé, megyei tudásközponttá fejlődött.

Tanszékvezetői munkája egyfajta feladatvállalást is jelentett az általános iskolai földrajztanárképzés fejlesztésében, a tartalmi és módszertani korszerűsítésében. A minisztérium mellett működő egyetemi-főiskolai földrajzi szakbizottság tagja-, majd az 1980-as években társelnökként, a főiskolai részleg különválásakor az elnöki tisztséget ellátva, aktív szerepet vállalt a tantervek, a tantárgyi tematikák megalkotásában és a földrajztanárképzés korszerűsítését szolgáló koncepciók kimunkálásában.

Eladásai és szemináriumi foglalkozásai a kor tudásszintjét közvetítették. Témafeldolgozásait önállóan szerkesztett térképvázlataival, földrajzi modelljeivel, statisztikai táblázataival, továbbá a hazai és külföldi tanulmányútjain készített színes diaposzítív képeivel illusztrálta. Meghívott előadóként tanított a Nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskolán, egy szemeszterben a Debreceni Egyetemen, a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetemen (1994-1998) és Beregszászon a II. Rákóczi Ferenc Magyar Főiskolán (1994-2000) is. Tanári munkájához tartozik a főiskolai és egyetemi tankönyvek írása, szerkesztése, a tanári segédkönyvek és térképgyűjtemények összeállítása, és a megyében tanító földrajztanárok továbbképzése, hazai és külföldi terepgyakorlatok szervezése-vezetése.

Nyíregyházára kerülve a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék megyénkhez tartozó részeinek társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatával foglalkozott, és e területek kutatására ösztönözte munkatársait is, természetesen biztosítva mindenki számára a kutatás szabadságát és feltételrendszerét. A tanszéki műhely alkotó és tudományszervező tevékenységének kiemelkedő műve *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajzi szintézise*, mely megközelítően félezer oldal terjedelemben jelent meg (1993, 1998). A hatalmas adatbázisra épülő elemzést a megyei közgyűlés elnöke a megyei értelmiség egyik legnagyobb vállalkozásaként értékelte, mely kimeríthetetlen forrás a területfejlesztési

stratégiákat kimunkáló közgazdászok-gazdaságkutatók számára (67. p.). Frisnyák S. az 1970-es évek közepétől a régióval kapcsolatos társadalomföldrajzi-helyzetelemző kutatásai mellett Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdasági elmaradottságának okait, történeti előzményeit is vizsgálta. Talán ennek köszönhető, hogy kutatási tevékenysége fokozatosan áthelyeződött a történeti földrajz szakterületére. Témaváltására a geográfus berkekben is felfigyeltek, a forrásfeltáró és -elemző műveit elismerve, felszólították kandidátusi értekezés írására. Három év alatt megírta, és 1983-ban sikeresen megvédte „*Adalékok a Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18-19. század)*” c. kandidátusi disszertációját, amellyel nemcsak tudományos minősítést szerzett, hanem elérte azt is, hogy az MTA Földtudományi Osztálya elismerte a történeti földrajz hazai létjogosultságát. (Tudni kell, hogy az 1948-as kommunista hatalomváltást követően a történeti földrajzot – a szomszédnépek érzékenységére hivatkozva – tiltott diszciplínává nyilvánították). Frisnyák S. és kutatóműhelyének tagjai a '80-as években egyre kedvezőbb feltételek – pl. OTKA és egyéb pályázati támogatás – mellett folytatták a megyével szomszédos régiók, majd a Kárpát-medencére kiterjedő hisztogeográfiai kutatásokat.

A tanszéki műhely az 1970-es évektől részese volt annak a kibontakozó *szakmai reformfolyamatnak*, amely paradigmaváltást és a történeti földrajz megújulását eredményezte (37). Frisnyák professzor az interdiszciplináris együttműködésre törekedett, kapcsolatot építve a táj-, környezettörténeti, néprajzi, történeti ökológiai és egyéb kutatóműhelyekkel. Sok hazai és nemzetközi konferenciát rendezett, és tudóstársával, Kókai Sándorral sok előadást tartott a Felvidék, Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság tudományos-kulturális központjaiban. Egy nem teljeskörű összeírás szerint 1983-tól 2018 végéig – itthon és külföldön – 166 tudományos előadást tartott a Kárpát-medence történeti földrajza, és a hisztogeográfia tudománytörténeti, elméleti és módszertani témaköréből. Több mint harminc éve publikálási lehetőséget biztosít a kutatóműhely tanszéki és külső tagjai számára, mindenkor törekedve az együttfejlődésre, a műhelytagok sikeres előhaladásához. Az 1980-as évektől kezdődően, a hazánkban megjelent – geográfus szerzőktől származó – 32 történeti földrajzi tárgyú könyv 75%-a, és a 8327 oldalnyi összterjedelem 75,8%-a a nyíregyházi kutatóhely alkotó és tudományos-szervező tevékenységéhez kapcsolódik (18. p.). Frisnyák S. a pályakezdő éveitől napjainkig, rendszeresen publikál, a megjelent műveinek száma meghaladja a 450-et, ebből kilenc önálló könyv. Kiemelkedő műve „*Magyarország történeti földrajza*” (1990) négy kiadásban jelent meg. Igazi sikerkönyv, melyet a történeti tértudományok művelői pozitívan értékelték: e témakörben *az első tudományos igényű szintézis, a felsőoktatásban alapmű*, és ahogy Enyedi írta, szerzője „*a történeti földrajz legkiválóbb hazai művelője*” (26. p.). Hajdú Zoltán professzor a „Magyarország

történeti földrajza” c. művet szaktudományunk első *rendszerátalakító-könyveként* minősítette (25. p.). Frisnyák S. történeti földrajzi tanulmányai a lokális, mikro- és makroregionális egységekkel foglalkoznak. Az emberi tevékenység térben releváns folyamatait és azokból eredő térstruktúrákat jeleníti meg a történelem egy időszakában (időkeresztmetszetben) vagy teljes fejlődésfolyamatként. A tájökológia két meghatározó hazai tudósa, Csorba P. és Kerényi A. szerint *az 1980-as évektől reneszánszát élő tájökológiai kutatások legeredményesebb művelője Frisnyák Sándor* (26. p.). Tudományos közleményeire, elsősorban a Magyarország történeti földrajza c. könyvére a Magyar Tudományos Művek Tára szerint eddig mintegy 700 független hivatkozás történt. Munkásságát magas állami és egyéb kitüntetésekkel ismerték el (121-122. p.).

Frisnyák S. kisebb megszakításokkal, majdnem három évtizeden át tagja volt az MTA – többször nevet változtató – földrajzi tudományos bizottságának. 2014. december 3-án az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság ülésén – Frisnyák S. előterjesztése alapján – engedélyezték a tudományos testülethez tartozó Történeti Földrajzi Albizottság létrehozását. Egy évvel később megalakult az albizottság, mely Kókai Sándor elnök irányító-szervező munkájával és Frisnyák S. aktív szerepvállalásával sikeresen működik. Központja Nyíregyháza, működési területe Magyarország. A nyíregyházi műhely 2013-ban alapított Történeti Földrajzi Közlemények c. folyóirata 2015-től az egyetem és az albizottság közös kiadványaként jelenik meg. *A tudományos folyóirat – a szakmai-tudományos küldetésének teljesítésén túl – erősíti a Nyíregyházi Egyetem tudásközpont-jellegét és kisugárzó szerepét.*

Összefoglalásként megállapítható, hogy Frisnyák Sándor – a könyv címének megfelelően – a történeti földrajz professzora. Természettudományi doktori címét leszámítva, tudományos megméretésének minden lépcsőfokán elért *minősítéseit* (1983-ban a kandidátusi, 1997-ben a habilitált egyetemi tanár, és 2000-ben az MTA doktora fokozatát) *a történeti földrajzi munkásságával, tudományos iskolateremtő és tudományszervező tevékenységével érte el.* Isaszegi kutatóműhelyében ma is folytatja a Kárpát-medence történeti földrajzi kutatómunkáját, és a kapcsolódó tevékenységi köreinek fenntartását-működtetését.

Kókai Sándornak a most ismertett könyve a tudománytörténeti munkásságának negyedik-ötödik köteteként jelent meg, ami azt is jelzi, hogy nemcsak a társadalom- és a történeti földrajz művelője, hanem a tudományunk jelenkori – és közelmúltbeli – történetének is tudós kutatója. Ilyen irányú tevékenységéhez további sok sikert kívánok.

SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA – KÓKAI SÁNDOR (szerk.):

**Tóth József professzor, a földrajztudomány mestere
Emlékkötet prof. Dr. Tóth József 80. születésnapja
alkalmából.**

Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet.
Szeged–Nyíregyháza, 2020. 231. p.

HORVÁTH GERGELY

Immáron hét év telt el azóta, hogy a magyar földrajztudomány egyik kiemelkedő, iskolateremtő egyénisége, Tóth József eltávozott e földi világból, nagy űrt hagyva maga után. Geográfusaink közül szinte mindenki elmondhatja, hogy pályafutása valamely rövidebb vagy hosszabb időszakában hogyan egyengette a tudományos tevékenységét, mennyi támogatást, segítséget kapott tőle, milyen szeretettel foglalkozott vele. Több városunk – köztük is elsősorban Szeged, Békéscsaba és Pécs, valamint Nyíregyháza és Szombathely – földrajzi műhelyei is rengeteget köszönhetnek neki, így nem véletlen, hogy nagy összefogással, de főként a Nyíregyházi és a Szegedi Egyetem együttműködésével jött létre ez az emlékkötet, aminek megjelenetésére a tudós születésének 80. évfordulója adott alkalmat.

A kötet elején a munkásságát röviden jellemző, a két szerkesztő által írt Előszót követően elsőként egy áttekintő életrajzot olvashatunk *Szónokyné Ancsin Gabriella* tollából, amit *Dövényi Zoltán* írása követ. *Adalékok Tóth József tudományos munkásságához* című írásának elején rámutat arra, hogy a tudománymetria – amit Tóth professzor maga sohasem kedvelt – valójában hamis képet ad, az adatok nem tükrözik az igazi teljesítményét, amit a szerző négy nagy korszakra, pályafutásának négy főbb helyszínére tagolva tárgyal, kiemelve legfontosabb tudományos eredményeit és szakmai publikációit. Többek között rámutat arra, hogy „A nagyobb lélegzetű kutatásoknak Tóth József természetesen nem csak iniciátora és vezetője volt, hanem aktív kutatóként is részt vett a munkában. A projektek mellett azonban tovább vitte korábbi kutatási irányait, ezek mellett azonban új témák is megjelentek a palettáján. Ezek közül kiemelésre kívánkoznak a határ menti térségek, az alföldi óriásfalvak és kisvárosok, a településhálózat és a környezet kapcsolatrendszeré”. Az írásból még egy, munkásságának egyediségével kapcsolatos gondolatot érdemes kiemelni: „Gyakran az elsők között figyelt fel olyan problémákra, amelyeknek később lett igazán nagy jelentősége vagy fontossága. Ilyen például a határok kérdése..., vagy a terrorizmus... Szívesen kapcsolódott be vitákba, mint például a várossá nyilvánítás kérdése...”.

Az ezt követő tanulmányok különböző tudományterületek, témakörök, és főleg a személyes kapcsolatok felől közelítve vizsgálják Tóth József

munkásságát. Így **Vitányi Béla** a népességföldrajzzal való kapcsolatát elemzi; írásából egy nagyon találó mondatot érdemes kiemelni: „Szétszedte, majd összerakta a világot, hogy egységben láthassa és láttathassa a saját szemüvegén át. Ez a komplexitás és lényeglátás jellemezte”. A következő írásban **Szónokyné Ancsin Gabriella** a kötet elején szereplő életrajzot bőségesen kiegészítve részletesen elemzi szegedi munkásságát, számos személyes emlékét is felvonultatva. Érdemes idézni a visszaemlékezéséből egy jellemző esetet: amikor Tóth Józsefet felkérték, hogy Békéscsabán szervezze meg az MTA Földrajzkutató Intézet első vidéki kutatócsoportját, és választania kellett Szeged és Békéscsaba között, „egymás mellé felírta egy papírra: ellene-mellette, és a két szó alá sorakoztatta azokat az érveket, amik oda vonatkoztak. Pár nap múlva átnézte az okokat és döntött. Rá jellemző remek logikai elgondolás volt”. És idézzünk még egy, egy francia írótól kölcsönzött alábbi szép gondolatot, amivel az írását zárja: „Nem elég a tudás és a tehetség, jól is kell tudni bánni vele... Tóth professzor úr mindezekkel az erényekkel egész életében művészi módon tudott bánni”.

Az előbb említett békéscsabai évekről **Rakonczi János** készített összefoglalást. Természetesen a személyes visszaemlékezések az ő írását is áthatják, ami érthető, hiszen sikeres pályafutását ott kezdhette. A sok érdekes történettel is tarkított tanulmányból emeljünk ki néhány gondolatot: „Ma is hihetetlen, hogy Tóth József mennyire előrelátó és konstruktív személyiség volt, mennyi dolgot megcsinált ilyen kevés emberrel – érdemi partneri viszonyban (tudta, kit mivel bízhat meg). Kiemelt figyelmet fordított a tudományos előrehaladásra és menedzselésre”. Majd később: „...a kutatóintézet tudományos eredményeit próbálja a gyakorlat szolgálatába állítani. Városi, települési monográfiák születtek...”. Az pedig sokatmondó, hogy az írásban külön fejezet olvasható „Tóth József, a szervező” címmel. Végül idézzünk néhány sort a zárógondolatokból: „...igazi, Békés megye határain messze túl kisugárzó szellemi műhelyt hozott létre. Közel fél évszázad távlatából visszatekintve is csodálható lényeglátása, előremutató tevékenysége”.

A következő tanulmányt **Becsei József** – aki ezt a békéscsabai műhelyt az 1970-es évek elején együtt alapította Tóth Józseffel – jegyzi. Bár írásának címében a településföldrajz jelenik meg kiemelt szempontként, érzékelteti a tudósnak az Alföldhöz fűződő viszonyát, mondhatni „szerelmét” is. Rámutat arra, hogy „Újszerű megközelítésében a település egymással dinamikus kölcsönhatásban álló természeti (környezeti), társadalmi, gazdasági, valamint infrastrukturális (műszaki) szférák rendszere” – ami nem más, mint a híressé vált Tóth-féle tetraéder-modell. Majd így folytatja: „A modell hangsúlyozza a településfejlődés ideális esetben harmonikus jellegét, vagyis, hogy egyik szféra sem terjeszkedhet túl a másik három rovására, valamint a dinamizmust, vagyis, hogy az egyik szférában bekövetkező változás szükségképpen változásokat

generál a másik háromban is. A definícióból általában a tetraéder ragad meg a fejekben, pedig a legnagyobb értékei talán nem is ebben, hanem a rendszerszemléletben rejlenek”. A továbbiakban ismerteti a település–környezet–urbanizáció hármasaról megalkotott gondolatait, majd rámutat arra, hogy „Munkásságában azonban egyre inkább a társadalmi földrajz általános kérdései felé fordult, az «Alföld-problémát» felváltotta, vagy inkább kiszélesítette a Kárpát-medencei térre”.

Pál Ágnes Tóth József és a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz tanszéke 1994–1995 közötti kapcsolatát elemzi. Rövid személyes visszaemlékezéséből sugárzik egykori mestere iránti tisztelete és szeretete, amit egy nagyon találó bibliai idézettel koronáz meg: „S akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnek örökkön örökké, miként a csillagok”. A következő írásban **Frisnyák Sándor** foglalja össze Tóth József nyíregyházi kapcsolatait, hangsúlyozva azt a sok segítséget, amit mind ő személyesen, mind tanszéki munkatársai kaptak az évtizedek során. Kiemeli, hogy a támogatása nélkül az adott kor politikai viszonyai között aligha kezdődhetett volna meg a tiltott történeti földrajz újjászületése. Mint írja, „Írásműveiben többször utalt arra, hogy a ma megértése szempontjából jelentős a történelmi tapasztalat, a tájhasználat idő- és térbeli változásainak ismerete, az egymásra rétegződő kultúrfolyamatok és a kívülről érkező hatásrendszerek feltárása”, illetve idézi tőle, hogy „A földrajz a térszerkezet idő függvényében való vizsgálódásának és törvényszerűségei feltárásának tudománya”. Munkásságának egy fontos elemeként kiemeli: „Pályatársaihoz hasonlóan a mezo- és makroregionális vizsgálatokat tartotta fontosnak, de értékelte a lokális vagy a mikroregionális terek múltbeli állapotrajzát is, függetlenül attól, hogy azokat a szaktudományunk művelői vagy a mives kismesterek alkották”. Írásában természetesen kitér arra a sok rendezvényre is, amit Tóth József megtisztelt jelenlétével.

Ezt a gondolatot folytatja **Gál András**, aki Tóth József és a szerencsi Bocskai István Gimnázium kapcsolatát elemzi, felidézve azokat a Szerencsen rendezett konferenciákat, amelyeknek a tudós geográfus kiemelkedő vendége volt, és amely kapcsolatnak „kiemelkedő mozzanata volt, amikor 2010-ben a gimnázium egyik szaktantermét Tóth József professzorról neveztük el”. Vitányi Bélához hasonlóan ő is felidézi a híressé vált „tátorjános túrát”, többek között az alábbi mondatokat idézve tőle: „én vagyok az egyetlen rektor, aki megmásztta a Hernád magaspartját Megyaszónál, megtekintendő valami tátorjánt”. Írásából még egy gondolatot érdemes idézni: „Gyors és reális kapcsolatteremtő képessége, valamint kiváló emberismerete minden helyzetben megoldásokat találva érvényesült, jelenléte, gondolatébresztő hozzászólásai és előadásai alapján joggal éreztük úgy, hogy a geográfia iránti szolgálatot szívügyének

tekintette... a hazai geográfiaért érzett kötelesség és felelősségtudat... egész életét és munkásságát végig kísérte”.

Tóth József persze más földrajzi műhelyekkel is szoros kapcsolatot tartott, többek között a szombathelyivel is, amit **Csapó Tamás** tanulmánya összegez. Szombathelyi előadásait így jellemzi: „Óriási tudása, remek előadói stílusa és sajátos humora tömegeket vonzott a nagyelőadóba, ahol a csilláron is lógtak a hallgatók, s nem csak földrajzosok”. Majd később az óraadásairól: „Csodáltuk, ahogy felépítette az előadásait, ahogy játszott az érzelem húrjain, ahogy természetes egyszerűséggel képes volt megfogalmazni dolgokat, úgy, ahogy a legtöbb ember csak szeretné, s nagyon élveztük, amikor mesélt. Tanárként nem csupán az anyagot adta át, hanem egy látásmódot, szemléletet is adott, melyben nagy szerepe volt széleskörű, általános műveltségének”. Írásában kiemelten tárgyalja tudományszervező és menedzseri tevékenységét és megállapítja, hogy „Mindig tervezett, gondolkodott azon, miképp lehetne javítani a földrajztudomány, ezen belül elsősorban a társadalomföldrajz helyzetét, pozícióját javítani a magyar tudományon belül. Az volt a vágya, hogy a földrajztudomány kerüljön az őt megillető helyre, hazai és nemzetközi síkon egyaránt. Ennek érdekében hangsúlyozta a szakmai összefogás szükségességét” – amit azzal zár, hogy „Nem az ő hibája, hogy ez nem sikerült...”. Végül emlékeztet a Településföldrajzi műhely közös kialakításában, a településföldrajzi konferenciák beindításában, illetve egy önálló tudományos periodika indításában játszott szerepére is.

A következő írás **Lengyel Imre** tollából visszakanyarodik a békéscsabai időszakra. Tanulmányában a gazdag életműből a közép-békési centrumok koordinált fejlesztését tárgyalja, „külön kitérve a felsőoktatás szerepére, amelyet alapvetőnek tartok Békés megye versenyképességének megerősítéséhez”. Ez a tanulmány alapvetően szakmai jellegű, de részben kapcsolódik Tóth Józsefhez, akiről többek között ezt írja: „...munkássága szerteágazó témaköröket ölelt fel, amelyek közül a térségek fejlődése és fejlesztési lehetőségei állnak közel az én érdeklődési területemhez. Ebben a komplex kérdéskörben nemcsak elméleti jellegű megállapításokat tett, hanem megoldási javaslatokat is megfogalmazott. Annak idején különösen Békés megye fejlesztési lehetőségeivel foglalkozó munkái ragadtak meg, amelyek nemcsak gazdasági, hanem gazdaságon túlmutató társadalmi és településföldrajzi szempontokat egyaránt megjelenítettek”.

A pécsi időszakról az első írás **Aubert Antalé**, aki a PTE Földrajzi Intézetének megalapítását és Tóth Józsefnek ebben betöltött vezető szerepét ismerteti. A hosszú, tárgyilagos írás Tóth József 1984-es Pécsre érkezésétől kezdődően napjainkig sorra veszi mindazokat a személyi és szervezeti változásokat, amelyek révén egy kis létszámú tanárképző főiskolából az ország egyik vezető egyetemi intézete lett. Mint írja, „Talán így is maradt volna, vagy

legalábbis soha nem érte volna el mai méretét és jelentőségét, ha Tóth József nem helyezte át tevékenységének súlypontját a kutatóintézetből a tanszékre”. A tanulmány részletesen elemzi a későbbi rektor és intézetigazgató szerepét az átalakulási, majd az egyetemfejlesztési folyamatokban. Bár nem vitatja a szerző ezt a kiemelkedő szerepet, mégis árnyaltabban fogalmaz, a sikerek mellett a problémákra is rámutatva. Néhány „műhelytitkot” is elárul, pl. a többi egyetemen nagy csodálkozással fogadott „nyolctanszékes” modell indokát. Mint írja, „Egyfelől... egész munkásságát áthatja a «virágozzék ezer virág» elve és gyakorlata: nemcsak kedvelte, hanem bátorította is a földrajz sokszínűségének kibontását, úgy vélte, hogy az intézeten belül is fontos teret adni az egyéni sajátosságoknak. Másfelől marketing szempontok szerint is gondolkodott, így elmondhattuk, hogy nálunk létezett számos olyan tanszék, amely más földrajzi műhelyekben nem: például önálló Turizmus Tanszék, vagy Történeti és Politikai Földrajzi Tanszék stb.”. Nagyon érdekes a zárófejezet felvetése: vajon ma „mit mondana, ha végigtekintene az intézeten...?”.

Stílusában kissé elütő a következő írás, amely *Szilágyi László* interjúja *Dövényi Zoltánnal* és *Wilhelm Zoltánnal*, pontosabban minden valószínűség szerint egy olyan összeállítás, amely a velük készült hosszabb interjúkból, beszélgetésekből kiválasztott mondatokból áll. Néhány kiragadott gondolat: „A szakmai tehetségeket minden eszközzel segítette, a «gyenge láncszemekkel» vagy felismertette, hogy nem a megfelelő pályán vannak – vagy ha nem ismerték fel, éreztetni is tudta velük, néha bizony elég keményen”; „Mit nem kedvelt? A csőlátástól, szakbarbárságtól irtózott, az ostobaságtól nemkülönben...”; „Nem tartották könnyű embernek, keményen védte a maga igazát, viszont beismerte, ha tévedett”; és végül: „Tanárként, barátként, vezetőként, ellenfélként, bölcsként és tréfamesterként emlékeznek rá, mert senki sem maradhatott iránta közömbös...”.

A pécsi éveket idézi fel *Trócsányi András* írása is Tóth Józsefről, mint doktoriskola-alapítóról. A kezdőmondat mindjárt nagyon találó: „Ő egy olyan ember, aki mindig épít, alapít valamit” – ezt a megállapítást az itthon is sokak által ismert Gopal Krishan indiai professzor tette Tóth Józsefre vonatkozóan, és nehéz lenne egyet nem érteni vele”. Ilyen névéhez fűződő alapítás volt pécsi Földtudományok Doktori Iskola. Ez is egy alapos és tárgyilagos írás, és nem rejti véka alá azokat a problémákat, amelyek az Iskola hatalmasra duzzasztott létszámából, a hallgatók összetételéből, a vezetés erős központosítottságából adódtak. Mint írja, „A doktori iskolát már menet közben és később is gyakran érték kritikák azon működési modell miatt, amelyet Tóth József kialakított. Tény: az iskolának kezdettől fogva meglepően sok hallgatója volt”... ami „Tóth József személyes célja és érdeme volt. Egyfelől valóban és őszintén hitt a földrajz befogadó jellegében: valahogy úgy értelmezte, hogy «bárminek megvan a földrajza», kicsit előkelőbben: minden társadalmi jelenségnek lehet

térbelisége, és aminek térbelisége van, az lehet geográfiai vizsgálat tárgya... befogadhatónak tartott bármilyen kutatót, akinek van valamilyen (nem földrajzi) szakmai ismerete, professziója, mert úgy vélte, hogy a doktori iskola és a témavezetés feladata, hogy ehhez a meglévő ismerethez a térbeliséget, a tértudományi szemléletet hozzátársítsa”. Ennek kapcsán egy újabb oldalát is bemutatja: „Tóth József emberi tulajdonságait sokan magasztalták már, és ez a doktori iskolában is megnyilatkozott... talán saját fiatalokból indítva, gyakran karolt fel olyan embereket és fiatalokat, akiknek addigi sorsa hányattatott volt”. Írása végén így összegezi: „Az örökség azonban él: bármerre kanyarodott is el a doktori iskola témáiban, szerkezetében, vezetési struktúrájában, súlypontjaiban, eljárásaiban vagy éppen filozófiájában, a Tóth József által képviselt minták, emberi és szakmai értékek mindaddig elevenek maradnak, amíg tanítványai aktívan alakítják a hazai geográfiát és maguk is továbbadják ezek egy részét saját mentoráltjaiknak. Azt hiszem, ez annak a halhatatlanságnak egy szelete, amelyre minden alkotó ember vágyik”.

A következő írás megint alapvetően tudományos, **Gulyás László** a dualista Magyarország régióiról alkotott elméleteket – köztük Tóth Józsefét is – veti össze egymással. Bevezetésében azonban ő is kitér személyes vonatkozásokra, mint írja, Tóth Józseftől „...mind szakmailag, mind emberileg sokat tanultam. Ráadásul a rá jellemző nagyvonalúság jegyében több ízben nyújtott komoly segítséget tudományos karrierem építéséhez”. Ugyanakkor a következő tanulmány, **Hajdú Zoltán** Pécsi felsőoktatási Intézményekben földrajzot oktattam című írása ismét a Péccsel kapcsolatos visszaemlékezések számát növeli. Tárgyilagos írásában a szerző sorra veszi az egykori főiskolán, majd az egyetemen ellátott feladatait, tevékenységeit, és ennek során a Tóth Józseffel fennállt kapcsolatainak változását. Mint az elején írja, „... nagyszerű Embernek, kutatónak, oktatónak tartottam mindig, s tartom ma is”... „az első mély, személyes élményem az volt, hogy hihetetlenül jó előadó. Látványos, élvezetes előadásokat tartott”. De azt is kifejti, hogy „Nagyszerűsége mellett nem volt hibátlan”. Nem hallgatja el konfliktusaikat sem, pl. hogy „...a Földrajzi Intézet tudományos igazgató-helyettese címet is megkaptam. (Csak a címet, mert Tóth József mindent a kezében tartott, munkamegosztásról nemigen lehetett szó.)”. Hasonlóképpen őszintén ír az egyetemről való végleges távozásának okáról is. Mindezek ellenére így fogalmaz: „A rövid írással egy kis kockakövet kívántam letenni készülő szobra talapzatához”.

A kötet egyetlen angol nyelvű, de magyarra lefordítva is olvasható tanulmányát a már korábban említett **Gopal Krishan** indiai professzor írta Tóth Józsefre emlékezve. A rövid írásban nagy szeretettel emlékszik rá, amit ezek a mondatok is tükröznek: „Élénken emlékszem Tóth József professzorra. Ő rendkívül széles műveltségű és nagyon emberi lény volt.... Örökre emlékezni fogok az Ő kedves személyiségére, ékesszóló beszédére és a belőle áradó

vidámságra”. A következő tanulmány *Győri Ferenc* visszaemlékezésével indul arról, hogyan irányította őt Tóth József a tehetségföldrajz felé, ami végül szokatlansága ellenére is komoly tudományos eredményekhez vezetett, mert „Hihetetlen érzékenysége és lelkesedése az új megközelítések, különleges földrajzi témák iránt közismerten egyedülálló volt, s ebből mi, tanítványai is profitálhattunk”. A hosszú írás a továbbiakban ennek az új kutatási irányzatnak a kialakulását, legjelentősebb képviselőit, eredményeit ismerteti, de úgy, hogy közben többször is vissza-visszakanyarodik mestere munkásságához, így a zárszavában is, amelyben így fogalmaz: „Kevés olyan geográfus van és volt a világon, aki képes a hihetetlenül bonyolult földrajzi környezetet és annak összetevőit olyan letisztult formákban értelmezni, lemodellezni, mint Tóth József professzor. ... Ő sohasem veszik el a részletekben, mindig, mindenütt keresi, s végül meglátja a lényegét, a földrajz esszenciáját, a teret. Furcsa paradoxon, hogy Ő, aki bevallottan, szinte ortodox módon «földrajzos» volt és sohasem akart a tértudomány új, divatos irányzatainak hullámhegyére felülni, mégis képesnek bizonyult a földrajztudomány szerepéről, küldetéséről alkotott sztereotíp gondolkodás határainak áttörésére”.

Hanusz Árpád Tóth Józsefnek a terepgyakorlat-szervező munkásságát ismerteti. A korábban már tárgyalt pécsi Doktoriskola keretében lebonyolított gyakorlatok az elcsatolt területek megismerésére irányultak, és a Pécshez közeli Délvidék után Kárpátalja, majd Erdély, később a Felvidék, majd a Várvidék lett a célpont, olyan szervezésben, hogy a hallgatók azoktól a szakemberektől kaptak komplex tájékoztatást az adott térségről, akik helyben élve a terület legjobb ismerői voltak. A tanulmányutak ismertetésével kapcsolatban kiemeli, hogy Tóth professzor milyen körültekintően tervezte meg ezeket az utakat, amelyek során „A turisztikai élményszerzés mindenkor társult egy szakmailag megalapozott elméleti ismeretszerzéssel, amit megerősített egy közvetlen gyakorlati példákkal alátámasztott készségszintű tudásszerzés”, és „a földrajzi ismeretszerzés mellett nagyon odafigyelt a kultúra és épített örökség megismertetésére is”.

Kókai Sándor *Tóth József professzor hallgatója voltam* című írása is egy olyan személyes visszaemlékezés, amelyből sugárzik a tanítvány mestere iránti szeretete és tisztelete. Jól tükrözik ezt az írásából kiragadott alábbi mondatok: „...a professzor úr olyan élményekben gazdag, szuggesztív, személyes tapasztalatokon nyugvó előadásokat tartott, amellyel lebilincselte a hallgatóságát. Tóth József precíz, a társadalmi-gazdasági realitásokra alapozott és az akkori problémákat feltáró előadásai mindenkit magával ragadtak. Világlátottsága, műveltsége és szaktudása geográfusok széles taborát vonzotta magához, emberi közvetlensége, hatalmas tárgyi tudása pedig osztatlan elismerést váltott ki az egyetemi hallgatók körében is”. A szerző arra is rámutat, hogy számára „A terep, a földrajzi táj és annak változása jelentette az

életelemét, oktató-kutató tevékenysége során mindig a lényeg- és problémalátásra, a törvényszerűségek megragadására, valamint ezek gyakorlati megvalósítására és szintézisalkotásra törekedett”. Az írás egyik érdekes részét azok az idézetek alkotják, amelyekben Tóth József a földrajzra leleselkedő, és sajnos napjainkra még inkább felerősödő veszélyekre hívta fel a figyelmet. Végül az írás ezekkel a szép mondatokkal zárul: „Érdemei és tevékenysége alapján az egész hazai geográfus társadalom biztos abban, hogy Tóth József professzor úr odaadása és lelkesedése, amellyel szolgálta-segítette a magyar geográfia céljainak megvalósítását, példaértékű. Tiszteletünk, szeretetünk és nagybecsülésünk örökre meg fog maradni mindazért, amit értünk és a magyar földrajztudományért tett. Ezt valamennyien szívből így gondoljuk és érezzük”.

Tóth József egyik kedves közeli munkatársa volt *Mánfai György*, az intézet afféle „mindeneseként” dolgozó kiváló fotóművész, aki szeretett professzorát egyszerűen „Mágusnak” nevezte. Rövid visszaemlékező írásában két olyan élményét írja meg, amelyben jelentős szerepet kapnak a „Mágus” autóvezetés során rendőrökkel lefolytatott, utólag inkább humorosnak tűnő eszmecseréi. Visszaemlékezését ezzel a lényegi összefoglalóval zárja: „Könnyedén vett sok akadályt, igazi Homo Ludens volt! Tisztelettel, szeretettel, örök hálával emlékezem”.

A visszaemlékezések sorát *Wilhelm Zoltánnak* Tóth József temetésén elmondott gyászbeszéde zárja. Nehéz bármit is kiragadni ebből a nagy ívű beszédből, amely a szakmai-tudományos tevékenység mellett a személyiség sok vonását is felvázolja, de talán az alábbi mondatok mégis sokatmondók: „Kivételes EMBER volt, csupa nagybetűvel, karizmatikus személyiség, akinek a megszólalása mindig figyelmet generált. Akivel lehetett, azzal szót értett. Ugyanazt a tiszteletet adta meg a portásnak és a professzornak egyaránt”. Ez a beszéd is hangsúlyozza, hogy „Homo ludens, játékos ember volt. Ahogyan versei, azokon belül limerickjei, szójátékai, jellegzetes humora, iróniája, házában berendezett, az élete során összegyűlt apróságokat bemutató Hüpütyü Múzeuma, biliárdszobája, könyvtárpélete bizonyítják”. Végül így búcsúzik fájdalmas szavakkal: „Torokszorító érzés arra gondolni, hogy már nem fog a macera nevű népi hangszeren játszani, ha egy határidő betartására, egy alkotás elkészítésére akar ösztönözni. Nem fog acélos kézszerítésével arra emlékeztetni, számíthatunk rá. Nem fogja pontokba szedett jó tanácsait megosztani velünk. Nem kéri el többet a mikrofont közös buszos útjainkon, hogy felhívja a figyelmünket a tér kitüntetett helyeire. Nem mosolyog ránk huncutul, jellegzetes köszöntésével: «szevasz Mester»!... Professzor Úr, kedves Jóska! Szellemi örökségedet ápoljuk, emlékedet megőrizzük, nyugodj békében!”.

Ennek a könyvismertetésnek itt és most ezekkel a mondatokkal illene véget érnie, de mindenképpen meg kell még említeni, hogy az emlékkötet végén a kötet két szerkesztőjének összeállításában megtekinthető Tóth József műveinek

45 oldalnyi bibliográfiája, ami elé *Szónokyné Ancsin Gabriella* írt egy bevezetőt, rámutatva arra, hogy mennyire kimagasló volt ez a munkásság a 405 megjelent művel. Ahogy írja, „Összegzés helyett ide a 2000 éves latin igazság kívánkozik: «Artificem commendat opus», azaz «Az alkotót az alkotása dicséri»”. Végül az emlékkötetet a bibliográfiát követően – a tartalom, a szerzők és a támogatók felsorolásán túl – *Életképek a Mesterről a Mesterrel* címmel egy fényképgyűjtemény zárja, örömteli böngészést kínálva az igényesen összeállított, a meghatározó megemlékezéseket a tárgyilagos értékelésekkel ötvöző kötet olvasóinak.